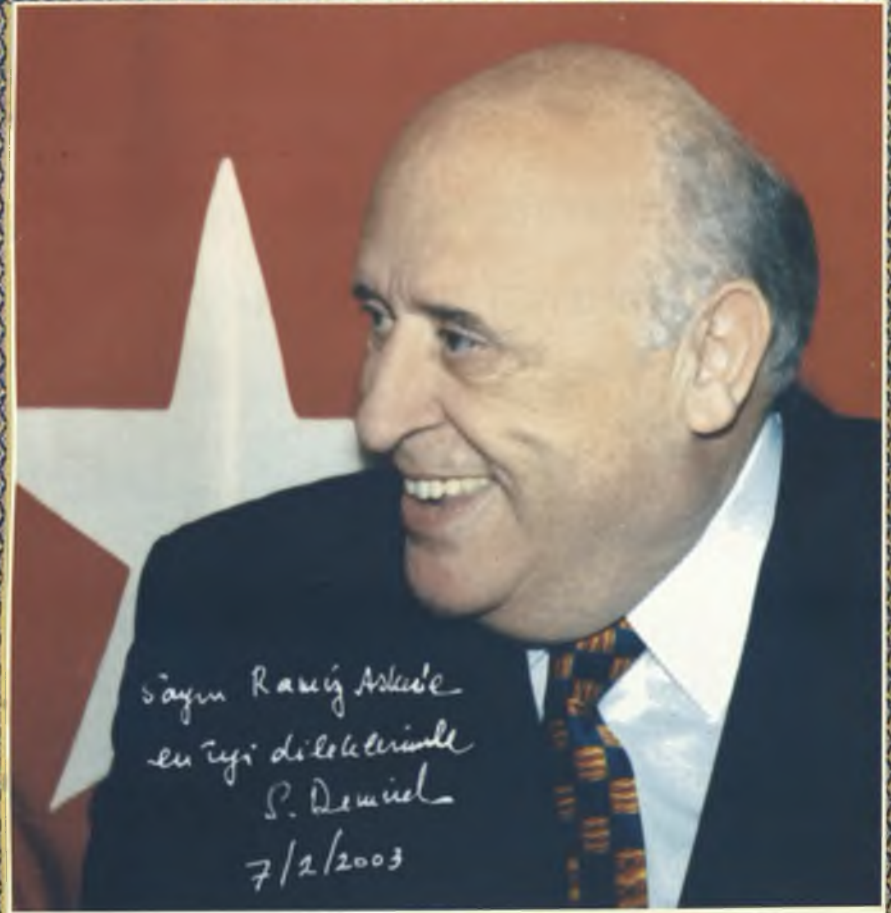

*Bu Tercümeni Ləmanemizin İn Böyük Türklərindən
Və Türkcülərindən Biri, Türk Dünyasının Səni Övladı,
Çağdaş Azərbaycan Dövlətinin Banisi, Ana Dilimizin,
Elm Və Mədəniyyətimizin Hamisi, Ümummilli Liderimiz,
Mərhum Prezidentimiz Heydər Hüseynin Parlaq Və
Nədi Xatirəsinə İthaf Edirəm. Dədirbilən Türk Dünyası
Və Azərbaycan Xalqı Onu Heç Zaman Unutmayacaq!*

Ramiz Aslanov

*Sayın Ramiz Aslanov
əu iyi dilekələrimlə
P. Demirel
7/2/2003*

*Türklüyün Şahsəri Divanı Lügat-it-Türk
Zardas Türkiyə Respublikasının 9-cu Prezidenti,
Azərbaycan Respublikasının Fəxri Vətəndaşı,
Türk Dünyasının Ağsaqqalı, Türk Dilinin Və
Türk Mədəniyyətinin Ulu Dəruyucusu və Hamisi
Ləli-Əliləri Cənab Süleyman Demirelin
Yüksək Himayələri Altında Nəsr Olunmuşdur.
Azərbaycan Türkü Ona Daim Minnətdar Olacaqdır!*

Türkologiyanın və Türklüyün şah əsəri

«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»

ATAHOLDİNQin

sponsorluğu ilə nəşr edilmişdir.

Sonsuz təşəkkürlər!

آذربایجان ملی علملر آکادیمیاسی
فولکلور انستیتوتی

محمود کاشغری

دیوان لغات الترك

دؤرد جلدده

بیرینجی جلد

ترجمه ائدن و
نشره حاضیر لایان
رامیز عسکر

اوظان نشریاتی

باکو - ۲۰۰۶

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

MAHMUD KAŞĞARI

«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»

DÖRD CİLDDƏ

I CİLD

Tərcümə edən və
nəşrə hazırlayan:

Ramiz ƏSKƏR

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı - "Ozan" - 2006

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur**

Elmi redaktor:	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq HACIYEV
Rəyçi:	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami CƏFƏROV
Məsləhətçilər:	professor Hüseyin İSMAYILOV professor Məmmədali QIPÇAQ professor Əzizxan TANRIVERDİ

Mahmud Kaşğari. «Divanü lüğat-it-türk». Dörd cildə. I cild, Bakı, "Ozan", 2006, 512 səh.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsəri dünya dilçilik elminin ən qədim və ən möhtəşəm nümunələrindən biridir. Türk dünyasının və türkologiya elminin ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəri olan «Divanü lüğat-it-türk» yalnız türk dili və ədəbiyyatının deyil, eləcə də türk tarixinin, türk mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının və psixologiyasının tədqiqi üçün misilsiz mənbə, bitməz-tükənməz qaynaqdır. Bu şah əsər haqlı olaraq min il bundan əvvəlki türk dünyasının ensiklopediyası, türklüyün aynası, Mahmud Kaşğari isə türkcülüynün banisi sayılır.

Kitab dilçilər, ədəbiyyatçılar, tarixçilər, etnoqraflar və digər elm sahələrinin mütəxəssisləri, habelə ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri və şanlı türk keçmişi ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulur.

Kitabla bağlı arzu və iradlarınızı bu ünvanə göndərə bilərsiniz:
ramizasker@mail.yahoo.com

ISBN 9952-426-00-x

Ə 4072060105 - 2006
On - 047-06

© Ramiz Əskər, tərcümə, 2006

S U N U Ş

Aziz Azərbaycan'h Kardeşlerim!

Uzun bekleyiş ve hasretten sonra Türklüğün ve Türkoloji'nin şah-eseri Divanü Lugat-it-Türk'e kavuştunuz. Azərbaycan'ın Fahri Vatandaşı olarak bu muhteşem eserin basılmasında ve böylece Sizlere ulaşmasında benim de katkılarım olduğu için çok bahtiyarım.

Değerli dostum, kardeşim Dr. Ramiz Asker uzunca yıllar çalışarak bu eseri çevirmiştir. Büyük bir hizmet yapmıştır. Kendisini kutluyorum.

Divanü Lugat-it-Türk yaklaşık bin sene bundan önceki Türklüğün ansiklopedisi, aynasıdır. Ünlü bilgin Kaşgarlı Mahmut bu kitabında o dönemin Türkçesini, Türk Kültürünü, Edebiyatını, Tarihini, Coğrafyasını, Etnografisini, sosyal ilişkilerini, dini inançlarını, ünvan ve makamlarını, atasözleri ve deyimlerini, efsane ve mitlerini, şiir ve ağıtlarını, giyim ve kuşamını, yemek ve silahlarını, biley ve direğini... ayrıntılı biçimde işlemiştir. En önemlisi, Kaşgarlı Mahmut Türkçenin ilk gramerini yazmış, dünya dilçilik ilmi tarihinde ilk kez karşılaştırmalı [mukayeseli] yöntemin temelini atmış ve bunu Avrupa Aydınlanma [Maarifcilik] çağının ünlü dilcilerinden asırlarca önce başarmıştır. Yazar, kitabında aşağı yukarı dokuz bin Türkçe kelimenin anlamını açıklamış, onları fiil, isim, sıfat, zamir [evezlik] olarak sınıflandırmıştır.

İşte bunlardan dolayı Divanü Lugat-it-Türk evrensel Türk Kültürünün ana kaynağı, en temel eserlerinden biri olarak çeşitli ülkelerde basılmıştır. Türkiye Türkçe'sinin yanı sıra Özbek, Uygur, Kazak Türkçe'lerine, Almanca'ya, İngilizce'ye, Farsça'ya, hatta Çince'ye çevrilmiştir.

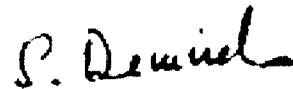
Sevgili okurlar!

Kaşğarlı Mahmut bu eserle gelecek kuşaklara da gerekli mesajlar göndermiş, Türkçe'yi, Türk Kültürü'nü sevmeyi, geliştirmeyi ve yüceltmeyi öğütlemiştir. Bu husus çok önemlidir.

Bu bağlamda tercümenin ünlü Devlet ve Siyaset adamı, Türk Dilinin ve Medeniyetinin havarisi, çağdaş Azərbaycan Devleti'nin mimarı, rahmetli Cumhurbaşkanı, milli lider, dostum ve kardeşim Haydar Aliyev'in unutulmaz ve parlak hatırasına ithaf edilişi pek yerinde bir harekettir ve beni fevkalade memnun etmiştir. Sayın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in de aynı çizgide yürüyeceğine inanıyorum. Kaşğarlı Mahmut, daha bin sene önce Türklerde varislik ve devamlılığı şu atasözünde ifade etmiştir: "Ata oğlu ataç toğar." Dinlerken her zaman zevk duyduğum kıvrak ve güzel Azericede bunun karşılığı şöyledir: "Oğul atasına çeker, ot, kökü üstünde biter."

Bu vesileyle, Dr. Ramiz Asker'e takdir ve teşekkürlerimi iletiyorum. Ayrıca, eserin bilimsel editörü, ünlü bilim adamı, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi, Türk Dil Kurumu Şeref Üyesi Prof. Dr. Tofik Hacıyev'i, reyci, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi Prof. Dr. Nizami Caferov'u, eserin basımı için Bilim Konseyi kararını çıkarmış, Türk Dünyasında kendi alanında biricik kurum olan Folklor Enstitüsü ve Enstitü'nün Başkanı Prof. Dr. Hüseyin İsmailov'u ve sevgili Azərbaycan'lı kardeşlerimi içtenlikle kutluyorum.

Saygılarımla

Süleyman DEMİREL

T.C. 9. Cumhurbaşkanı

Ankara, Ocak 2006

REDAKTORDAN

Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» kitabı həm həcm, həm məzmun, həm də yazılma tarixi etibarilə türkologiyanın ən böyük, ən qiymətli, ən qədim əsəridir. Türk dünyasının bu möhtəşəm abidəsinin, gec də olsa, Azərbaycan dilinə tərcüməsi və nəşri, filologiyamızın elmi dövriyyəsinə daxil edilməsi, tədqiqatçılara, geniş ziyalı və oxucu kütləsinə çatdırılması ölkəmizin elmi-mədəni həyatında mühüm hadisədir.

Bu nadir lüğət-ensiklopediya sayəsində qədim yazılı abidələrimizin daha düzgün oxunması və anlaşılması, milli mədəniyyətimizin bir çox mühüm cəhətlərinin daha yaxşı öyrənilməsi və qavranılması mümkün olacaqdır. «Divanü lüğat-it-türk» min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elmi-mizdə tamamilə yeni üfüqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir.

Hesab edirəm ki, Azərbaycanın elmi-mədəni həyatı filologiya elmləri namizədi Ramiz Əskərin tərcüməsində ona təqdim olunan bu qiymətli hədiyyəni ürəklə və sevinclə qarşılayacaqdır.

Elimizə və elmimizə xeyirli-uğurlu olsun!

Prof. Dr. Tofiq HACIYEV.

MAHMUD KAŞĞARI VƏ ONUN «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK» ƏSƏRİ

(AZƏRBAYCANCA NƏŞRİNƏ ÖN SÖZ)

GİRİŞ

Ortaq türk ədəbiyyatı qədim dövrdə Orxon-Yenisey abidələrinin, orta dövrdə isə dörd fundamental, möhtəşəm klassik əsərin üzərində yüksəlir. Bunlar türk və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri sayılan «Dədə Qorqud» dastanları, bəşər tarixinin və mədəniyyətinin həcm etibarilə ən böyük əsəri olan «Manas» dastanı, böyük türk mütəfəkkiri, şairi və dövlət xadimi Yusif Xas Hacib Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poeması və ilk türk ensiklopedisti, dahi dilçi, filoloq, etnoqraf, mədəniyyətşünas Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsəridir.

Ümumtürk ədəbiyyatının təməl sütunları olan bu dörd şah əsərdən üçü türk dillərinin ayrı-ayrı qruplarına, məsələn, «Dədə Qorqud» oğuz qrupuna, «Manas» qıpçaq qrupuna, «Qutadğu Bilig» karluq qrupuna məxsus və mənsubdur. «Divanü lüğat-it-türk» isə universal bir əsər kimi bütün qrup, dil və ləhcələrin fəvqündə dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan istisnasız olaraq hamısını əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir.

«Divanü lüğat-it-türk»ün ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, izahlı lüğət, daha doğrusu, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır. Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri – başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, mənəvi-milli dəyərləri, psixologiyası, dünyagörüşü, həyat tərzi, adət və ənənələri, ailə, qohumluq, qonşuluq və ümumən sosial münasibətləri, geyimi, silahları, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi... bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır. Mükəmməl məlumat və biliklər toplusu yaratmaq sahəsində Mahmud Kaşğari Qərbi Avropanın maarifçi-ensiklopedistlərini 7 əsr qabaqlamışdır.

«Divan»ın digər ən mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dilini köklü ərəb dili ilə qarşılaşdırmaq surətilə bu iki dilin müqayisəsini aparmasıdır. Dillərin müqayisəsi sahəsində Mahmud Kaşğari öz böyük xələfi, «Mühakimət ül-lüğətəyn» əsərində türk dilinin fars dili ilə müqayisəsini verən dahi mütəfəkkir və şair Əlişir Nəvaini 4 əsr, F.Bopp, Y.Qrimm, V.Humboldt, R.Rask kimi məşhur dilçiləri isə təqribən 8 əsr qabaqlamışdır.

Bu əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək, xilafətdə və bütün dünyada türklərin getdikcə artan siyasi, hərbi üstünlüyünü həm də mədəniyyət sahəsində taclandırmaq məqsədilə yazılmışdır. Çünki «Divan» yazılmazdan bir neçə il əvvəl öz passionarlığının zirvəsinə çatan türklər Mətinin və Atillanın davamçısı, tarixin eşsiz qəhrəmanı Alparslanın başçılığı altında Malazgird meydan müharibəsində qoca və qart Bizansı tərmar edərək Anadolunu fəth etməyə başlamışdılar. Türk fəthatının bununla kifayətlənməyəcəyi gün kimi aydın idi. Mahmud Kaşğari «Divan»da gələcəkdə baş verəcək şanlı savaqları və türk cahən hakimiyyəti məfkurəsinin mütləq gerçəkləşəcəyini müjdələyirdi. O yazırdı: «Tanrının

inayəti ilə günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı, dünya millətlərinin idarə cilovunu onların əlinə tapşırı, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvətləndirdi. Tükrürlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin, qaragüruhun şərindən qorudu. Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur».

Mahmud Kaşğari torpaqları üzərində günəş batmayan türk imperiyasının ehtişam və əzəmətini vurğulayaraq bunu son bəşər peyğəmbəri həzrəti Məhəmmədin (s.ə.s.) hədisləri ilə təsdiq edirdi: «And içərək deyirəm ki, mən bunu Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirirdi ki, peyğəmbərimiz qiyamətin əlamətlərini, axır zamanın fitnə-fəsadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacağını söylədiyi vaxt «Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır» deyə buyurmuşdur. Vəbalı söyləyənlərin boynuna, bu hədis doğru isə, türk dilini öyrənmək çox vacib işdir, əgər bu söz doğru deyilsə, o zaman türk dilini öyrənməyi ağıl əmr edir».

Mahmud Kaşğari şüurlu bir millətçi kimi daima türklüyü ilə öyünmüş, iftixar duymuşdur. O, «Divanü lüğat-it-türk»də peyğəmbərə istinadən başqa bir hədisdən də bəhs edərək yazmışdır: «Həmin hədis belədir: «Ulu Tanrı "mənim bir ordum vardır, ona "türk" adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edərəm" deyir. Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən

yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara "öz ordum" demişdir. Bununla bərabər, türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik və mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifi layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur».

Öz kitabında bu sözləri yazan, türklüyü hər fürsətdə vəsf və tərənnüm edən, onu göylərə qaldıran, öz əsərini ərəb və islam dünyasının mərkəzi Bağdadda türk qılıncının kölgəsinə sığınmış əmirəlmöminin xəlifəyə təqdim edən müəllif, heç bir şübhə yox ki, tarixin axışını dəyişdirən, bir əlində qılınc, bir əlində Quran olmaqla yer üzündə yeni və ədalətli nizam quran, əmin-amanlıq yaradan, sülhü və asayışı bərqərar edən yüksək xarakterli nəcib və qəhrəman türk millətinin qeyri-adi, seçkin və mümtaz bir övladı olmalı idi.

«DİVAN»IN YAZILDIĞI DÖVR VƏ MÜHİT

840-cı ildə ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər imperiyası (840-1212) yaranmışdır. Məşhur rus tarixçisi V.V.Qriqoryev hakim sülalənin adından çıxış edərək bu imperiyaya Qaraxanilər dövləti adını vermişdir¹. Bu dəqiq və sərrast termin daha sonra dünya tarixşünaslığında möhkəmlənmişdir. V.V.Qriqoryevdən sonra məşhur şərqsünas V.V.Bartholdun iki əsəri², Avstriya türkoloqu Otto Pritsakın Qaraxanilər dövləti haqqında məqalələri³ Şərqi və Qərbi Türküstanda 372 il boyunca

¹ В.В.Григорьев. Караханиды в Мавераннагре по Тарихи-Мунедджимбаши, СПб., 1874, 18 с.

² В.В.Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. СПб., 1898, 201 с.; yenə onun: Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. Ankara, 1975, 390 s.

³ O. Pritsak. Die Karachaniden. Der İslam, Bd. 31, № 1, 1953, p. 17-68; yenə onun: Karahanlılar 840-1212. İslam Ansiklopedisi, c. VI, İstanbul, 1952, s. 251-273; yenə onun: Von den Karluk zu den Karachaniden. ZDMG, 1951, Bd. 26, p. 270-302.

mövcud olmuş Qaraxanilər dövlətinin tarixini işıqlandıran ilkin tutarlı mənbələr sayılır. Bunlardan başqa, Əhməd Zəki Vəlidi Toğanın bir dərs vəsaiti⁴, orta əsrlər dövrünə aid bir sıra səyahətnamələrin bəzi fəsilləri Qaraxanilər dövlətinin tarixindən bəhs edir.

Getdikcə qüvvətlənən və böyüyən Qaraxanilər dövlətinin ərazisi X əsrin ilk illərində şərqdə Kəşmirə, qərbdə Xarəzmə, şimalda Balxaş gölünə və Aral dənizinə, cənubda isə Mərvə qədər uzanır və təxminən 3 milyon kvadrat kilometrlik ərazini əhatə edirdi⁵.

Qaraxanilər dövlətinin etnik tərkibi müxtəlif idi. Əhalinin böyük əksəriyyətini türk boylarından olan çigillər, yağmalar, tuxsılar, arğular, karluqlar, türkeşlər, uyğurlar təşkil edirdilər. Təbələr arasında oğuz və qıpçaq boyları, habelə xeyli soğd, toxar və tacik vardı.

Qaraxanilər sülaləsinin hansı boya mənsub olduğu barədə mübahisələr hələ də öz həllini tapmamışdır. V.V.Qriqoryevin fikrincə, xaqanlar karluk boyuna⁶, O.Pritsakın qənaətinə görə isə çigil və yağma boyuna mənsub idilər⁷. N.A.Aristov⁸, A.Dilaçar⁹ və S.Q.Klyaştorni¹⁰ bu məsələdə V.V.Qriqoryevlə həmrəydirlər. Uyğurların tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis D.İsiyev isə belə hesab edir ki, xanədan məhz yağma boyundan çıxmışdır¹¹. M.F.Köprülü¹², habelə oğuzlar, onların boy təşkilatları və dastanları haqqında bir sıra dəyərli əsərlər yazmış məşhur tarixçi Faruq Sümər də Qaraxanilər xanədanının yağma boyundan olduğu fikrində-

⁴ A.Z.V.Togan. Karahanlılar 840-1212. İstanbul, 1967 Yılı Ders Notları, 145 s.

⁵ Turğun Almas. Uyğurlar. Tom 1, Almuta, 1992, s. 4.

⁶ B.B.Григорьев, həmin əsər, s. 5.

⁷ O.Pritsak, həmin əsər, s. 22.

⁸ Н.А.Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Живая старина, год IVI, вып. III-IV, СПб, 1896, с. 313.

⁹ A.Dilaçar. Kutadgu Bilig İncelemesi. TDK, Ankara, 1995, s. 21.

¹⁰ С.Г.Кляшторный. Эпоха Махмуда Кашгарского. СТ, № 1, 1972, с. 20.

¹¹ D.İsiyev. Uyğur tarixi. Almuta, 1995, s. 135.

¹² M.F.Köprülü. Karahanlılar veya Hakaniye Devleti. Türkiye Tarihi. İstanbul, 1923, c. 1, s. 107.

dir¹³. V.V.Barthold isə bu məsələnin ayrıca tədqiqata ehtiyacı olduğunu qeyd edərək bildirmişdir ki, hakim sülalə böyük ehtimala görə karluq boyundandır¹⁴. Qırğız alimi O.Qarayev isə Qaraxaniləri çigil boyundan saymışdır¹⁵.

Qaraxanilər sülaləsinin banisi Köl Bilgə Qara xan idi. Tam 30 il davam edən hökmranlığı dövründə (850-880) o, güclü, mərkəzləşmiş dövlət qurmuş, uyğur, çigil, yağma, tuxsı, arğu və karluqları vahid dövlət ideyası ətrafında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Qaraxanilər dövlətinin ilkin dövrlərində əhalinin böyük hissəsi budda dininə, bir qismi isə şamanizmə, manixeyzmə və xristianlığa, hətta zərdüştiliyə etiqad edirdi. Köl Bilgə Qara xanın nəvəsi, Bazir xanın oğlu Satuk Tiginin 920-ci ildə taxta çıxmasından sonra islam dininə keçmək məsələsi gündəliyə gəldi, 932-ci ildə isə Satuk xan şəxsən islami qəbul edərək Əbdülkərim Satuk Buğra xan adını aldı və beləliklə, islam dini Qaraxanilər dövlətinin rəsmi dini oldu¹⁶.

Məşhur uyğur tarixçisi Turğun Almasın fikrincə, Qaraxanilərin islam dininə keçməsinin 4 əsas səbəbi vardı:

1. Digər dinlər, xüsusilə də buddizm türk boylarının cahangirlik və fütuhət ruhuna buxov vurur, onları tərk-i-dünyahğa, zahidliyə səsləyirdi;
2. Dini etiqadların çoxluğu dövləti idarə etməyi çətinləşdirir, dini inamdan doğan ziddiyyətlər isə ayrı-ayrı konfessiyalar arasında təəs-sübkeşliyi, nəticə etibarilə separatçılığı körükləyir, dövlətin siyasi varlığına və ərazi bütövlüyünə ciddi təhlükə yaradırdı;

¹³ Faruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1992, s. 75.

¹⁴ В.В.Бартольд. Двенадцать лекций по истории турецких народов. Сочинения, т. V, М., Наука, 1968, с. 70-73.

¹⁵ О.Караев. История Караханидского каганата. Фрунзе, 1983, с. 86.

¹⁶ Nuraniye Hidayet. Karahanlılar Devrinde Uyğur Halk Edebiyatı. Doğu Türkistanın Sesi – Şarki Türkistan Avazı, 1991, № 4 s. 27.

3. Qaraxanilər dövlətinin sərhədlərinə qədər gəlib çıxmış ərəblər islam dinini yaymaq üçün diplomatik tədbirlərlə, təbliğat və təşviqatla yanaşı silahlı qüvvədən də geniş istifadə edir, qeyri-islam, kafir ölkələrini tutmaq və orada islamı bərqərar etmək üçün hər şeyə əl atırdılar. Halbuki islamın könüllü şəkildə qəbul edilməsi dövləti ərəb ordularının is-tilasından xilas edə bilərdi;

4. X əsrdə artıq bir dünya dininə çevrilən, Asiyada, Afrikada, hətta Avropada geniş yayılan islam və onun qanunları son dərəcə cazib idi, üstəlik, bu dinin ən başlıca ideyası olan təkallahlıq qədim türk tenqizmi ilə səsleşir, türklərin fütuhət ruhuna uyğun gəlirdi¹⁷.

Başqa bir fikrə görə, Satuk Buğra xan islamı qəbul etməklə Samanilərin və Abbasilərin himayəsini və rəğbətini qazanmaq istəyirdi¹⁸.

Tarixi mənbələr isə Satuk Buğra xanın islam dinini öz ölkəsindən qaçaraq Qaraxanilərə sığınmaq məcburiyyətində qalan Samanilər xanədanına mənsub şahzadə Əbu Nəsrin təsiri altında qəbul etdiyini yazırlar. Məsələn, R.R.Arat qeyd edir ki, orta əsrlər tarixçisi Camal Karşi 1282-ci ildə Kaşğarda yazmış olduğu «Mülhəqat üs-sərah» adlı əsərində bu barədə məlumat vermişdir¹⁹.

Məşhur tarixçi Osman Turanın yazdığına görə, Satuk Buğra xanm islama keçməsi məsələsi o dövrdə Türkünstanda zövqlə oxunan dini-əfsanəvi mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Həmin mənbələrdə deyilir ki, Məhəmməd rəsulullah meraca çıxdığı gecə peyğəmbərlər arasında tanımadığı bir şəxsi görmüş və Cəbraildən onun kim olduğunu soruşmuşdur. Cəbrail «Bu şəxs peyğəmbər deyil, 333 il sonra Türkünstanda islam dinini yayacaq Satuk Buğra xanın ruhudur» deyə cavab vermişdir. Peyğəmbər sonsuz sevinc içində yerə enmiş və Buğra xana dua etməyə

başlamışdır. Bunun səbəbini öyrənən səhabələri də Buğra xanı görmək istəmişlər. Peyğəmbər onların bu arzusunu qəbul etmiş və elə bu dəm başlarında türk papağı, əllərində silahlar olan 40 atlı peyda olaraq salam vermişdir. Bunlar Buğra xanın və onun silahdaşlarının ruhu imiş. Buğra xana hidayət yolunu göstərəcək Samani şahzadəsi Əbu Nəsr də²⁰ 40 atının arasında imiş.

Mənbələrdə daha sonra deyilir ki, şahzadə Əbu Nəsr bir gün rəyasında peyğəmbəri görmüş və peyğəmbər ona «Qalx və Türkünstanın yolunu tut! Orada Təkin Satuk Buğra müsəlman olmaq üçün səni gözləyir!» demişdir. Əbu Nəsr 300 nəfərlik bir karvanla yola düşmüş və bir müddət sonra Əndicanda Satuk Buğra ilə görüşmüşdür. O zaman Satuk Buğranın 12 yaşı varmış. Satuk Buğra anadan olarkən bəzi möcüzələr baş vermiş, yer tərpənmiş, qış fəsli olmasına baxmayaraq hər tərəfdə çiçəklər açmışdır.

Satuk Buğra ailə üzvlərinin etirazlarına baxmayaraq islam dinini qəbul etmiş, xan olunca bu dinin yayılması üçün mübarizə aparmış, 96 il ömür sürmüş, Amu-Dərya ətrafında, cənubda Qış-Kəzəkə, şimalda isə Qaraqoruma qədər hər yanda kafirləri müsəlman etmişdir²¹.

Əbdülkərim Satuk Buğra xan 955-ci ildə vəfat etmiş və Kaşğarın şimalındakı Atış (Atuç) şəhərində dəfn edilmişdir²². Tədqiqatçı Nuraniyə Hidayət xanın dəfn yerini bir qədər də dəqiqləşdirərək yazmışdır: «Məzarı Doğu Türkünstanın Atuş şəhərinin Maşat kəndindədir»²³.

1047-ci ildə Qaraxanilər dövləti taxt-tac uğrunda gedən daxili çəkişmələr və qonşu Qəznəvilər dövləti ilə aparılan ağır müharibələr üzün-

²⁰ Osman Turan. Türk Cihan Hakimiyyəti Mefkuresi Tarihi. İstanbul, 8. baskı, cilt 1, 1995, s. 158-159.

²¹ Osman Turan, həmin əsər, s. 158-159.

²² R.R.Arat. Kutadgu Bilig, I. Metin. Ankara, 1979. Giriş, s. X.

²³ Nuraniyə Hidayət, həmin əsər, s. 27.

¹⁷ Turğun Almas. Uyğurlar. Tom 2. Almuta, 1993, s. 15-16.

¹⁸ Almasbəq. Əllamə ədip və islam əkidiliri. Arzu, № 10, Almuta, 1995, s. 26.

¹⁹ R.R.Arat. Kutadgu Bilig, I. Metin. Ankara, 1979. Giriş, s. IX.

dən xeyli zəifləyərək Şərqi və Qərbi xaqanlıq olmaqla üzrə iki yerə bölündü. R.R.Aratın fikrincə, faktiki bölünməyə baxmayaraq ehtimal ki, Süleyman Arslan xanın ölümünə qədər (1056) Qərbi Qaraxanilər Kaşğar xaqanını dövlətin başçısı kimi tanımaqda davam etmişlər²⁴.

Qərbi Qaraxanilər dövlətinə ölkənin Mavəra ün-nəhr bölgəsi, Fərqanə vadisinin bir qismi, Zərəfşan çayı üzərindəki Buxara və Səmərqənd, Sır-Dəryanın orta axarında yerləşən Fərab (digər adı: Otrar), həmin çayın yuxarı axarında Əndican şəhərləri, Oş və onun şərqindəki Özkənd (Özçənd) daxil idi. Paytaxt əvvəlcə Özkənd, sonra Səmərqənd olmuş, xaqan bu şəhərlərdə, ikinci xaqan isə Buxarada oturmuşdur.

Şərqi Qaraxanilər dövlətinə Şaş, yaxud Çaç (sonrakı adı: Daşkənd), onun şərqində Talas, şimalında İsficab (Çimkənd), Yeddisu bölgəsi, Fərqanə vadisinin böyük qismi, Qaragölə tökülən Kaşğar çayı üzərindəki Ordu-Kənd, yaxud Kaşğar, onun cənubunda Yarkənd, İssık-Kulun qərbindən axan Çu çayının üzərində yerləşən Kuz-Ordu, yaxud Balasağun, onun yaxınlığındakı Qara-Ordu, Balxaş gölünə tökülən İli çayının sahilindəki Almaliq, cənub-şərqdə Cunqariya bozqırları, Ala-göl, İrtiş çayı, Təklə-Məkan səhrası, sərhədə yaxın Xotən şəhəri, Hindiquş və Qaraqorum dağları arasındakı Gilgit şəhəri daxil idi. Ölkənin əsas mərkəzi Kaşğar, ikinci mərkəzi gah Balasağun, gah da Talas idi. «Qutadğu Bilig» və «Divan» yazılan dövrdə paytaxt Kaşğar idi²⁵.

Şərqi Qaraxanilər dövləti uzun müddət qonşu Qəznəvilərlə siyasi və hərbi çəkişmələr içində olmuş, qanlı müharibələr aparmış, sülh bağlamış, sülalələr arasında qohumluq əlaqələri yaratmışdır. Bu dövlətin ən parlaq dövrləri Süleyman Arslan xanın (1032-56) və onun oğlu Həsən ibn Süleyman xanın (1058-1103) hökmranlıqları dövründə olmuşdur.

²⁴ R.R.Arat, həmin əsər, s. XY.

²⁵ A.Dilaçar. Kutadgu Bilig İncelemesi. TDK. Ankara, 1995, s. 17.

Yusif Balasağunlu «Qutadğu Bilig» poemasını məhz Buğra Qara xan Əbu Əli Həsən ibn Süleyman dövründə yazmış və ona hədiyyə etmişdir.

Şərqi Qaraxanilər dövləti haqqında tarixi qaynaqlar olduqca azdır, verilən məlumatlar isə bu dövlətin öz həyatından daha çox islam dünyası ilə olan münasibətlərinə aiddir. Mənbələrdə rast gəlinən kəsad məlumatlar isə çox zaman dolaşmış və yanlışdır.

«Qutadğu Bilig» poemasının ithaf edildiyi Kaşğar hökmdarı Buğra Qara xanın vəfatından 110 il sonra, yəni 1212-ci ildə qarakitaylar Şərqi Qaraxanilər dövlətinin varlığına son qoymuşlar.

«Divan»ın yazıldığı dövrün mədəni mühitinə gəlicə, bu barədə də kifayət qədər məlumat yoxdur. Doğrudur, islamdan öncəki dövrdə, xüsusilə Göytürklər zamanında saysız-hesabsız daş kitabələr meydana çıxmış, daha sonra buddist və manixəist uyğurlar xeyli dini ədəbiyyat yaratmış, bir çox dini kitab və duaları uyğur dilinə tərcümə etmiş, «Altun yaruk» kimi bir sıra orijinal və parlaq əsərlər yazmışlar. Lakin islamdan sonra bunlar bidət nümunəsi halına gəlmiş və xor görülmüşdür.

X əsrdən başlayaraq ölkədə islam dinindən nəşət edən tamamilə yeni düşüncə və inam sistemi, yeni həyat tərzini, yeni zövq və yeni ideologiya hakim olmuşdur. Təbii ki, yeni din və yeni ideologiya özünə uyğun gələn, yeni tələbləri ödəyən ədəbiyyatı da yaratmalı idi.

«Qutadğu Bilig» və «Divanü lüğat-it-türk» yazılmazdan əvvəlki dövrlərdə ölkədə hansı əsərlər yaranmışdır?

Orta Asiya tarixinə dair qaynaqları böyük bir diqqət və ciddiyyətlə nəzərdən keçirən V.V.Barthold Qaraxanilər dövründə yazılmış üç mühüm əsərin adını çəkmişdir. Bunlardan birincisi Türküstan və Xatay tarixinə aid bir xronikadır. Məcdəddin Məhəmməd ibn Adnan tərəfindən qələmə alınmış və Qaraxanilərdən İbrahim ibn Nəsrə (vəfatı: 1068-ci il) ithaf olunmuş bu əsər dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Əsərin

Türküstanı aid hissəsini Övfi (vəfatı: 1233) iqtibas edərək öz kitabına salmışdır. Burada Qaraxanilər sülaləsinin banisi Qara xan haqqında əfsanəvi mənqibə də verilmişdir. Əsərin Xatay tarixindən bəhs edən qismi isə tarixçi Şükrullah Zəkinin «Behcət üt-təvarix»ində qorunmuşdur.

Bu qəbildən olan ikinci əsər Məhəmməd ibn Əli əl-Katib əl-Səmərqəndinin «Ağraz üs-siyasə fi elm ir-riyasə» adlı kitabıdır. Qərbi Qaraxani hökmdarı Məsud ibn Əliyə (1095-97) ithaf edilmiş bu əsərdə müxtəlif hökmdarların, o cümlədən Sultan Səncərin və Sultan Məsudun tərcümeyi-halları verilmişdir.

Əbul Fütuh Əbdülqəffar Hüseyn əl-Əlmai əl-Kaşğari isə Şərqi Qaraxani dövlətinin paytaxtında yaşamış və özünün Kaşğar tarixi haqqında əsərini burada tamamlamış yeganə alimdir. Müəllifin atası oğlunun vəfatından sonra (1093) ölmüşdür. Əl-Kaşğarinin bu əsəri tarixçi Camal Karşinin risaləsində, «Mücəm üş-Şüyux» adlı ikinci əsəri isə Samaninin risaləsində zikr edilmişdir²⁶.

Bunlardan başqa, Mahmud Kaşğarinin itmiş «Kitabü cəvahir in-nəhvi fi lüğət-it-türki» adlı əsərini də bu siyahıya əlavə etmək mümkündür.

Qaraxanilərin ən mühüm elm və mədəniyyət mərkəzləri Səmərqənd, Buxara, Fərab, Şaş, Balasağun və Kaşğar idi.

Əski adı Marakanda olan Səmərqənddə irandilli soğdlar əhalinin əksəriyyətini təşkil edirdilər. Şəhərdə xeyli türk də yaşayırdı. Səmərqənd xilafət qoşunlarının əlinə keçən (705-ci il) ilk Orta Asiya şəhərlərindən idi. Burada çoxlu məktəb və mədrəsə, elm-təhsil və şəfa ocağı fəaliyyət göstərirdi. Məsələn, Qərbi Qaraxanilərin hökmdarı Tabğaç Buğra xan İbrahim 1066-cı ildə burada o dövr üçün mükəmməl sayılan bir xəstəxana açmış²⁷, onun xərclərini ödəmək üçün bir hamam, iki dükan, müx-

²⁶ R.R.Arat. Kutadgu Bilig. I. Metin. Ankara, 1979. Giriş, s. XIX.

²⁷ О.Карасев. История Караханидского каганата. Фрунзе, 1983, с. 45

təlif tikililər və bir karvansara ayırmışdır. Bununla yanaşı, İbrahim xan Səmərqənddə böyük bir mədrəsə qurdurmuş və onun bütün xərc-lərini özü ödəmişdir. Maraqlıdır ki, burada müəllimlərə yüksək maaş, tələbələrə isə ayda 30 dirhəm təqaüd verilmişdir. Həm də bu pulu inflyasiyaya qarşı qorumaq üçün 47 dirhəmin 1 misqal saf qızıl dəyərində olduğu nəzərdə tutulmuşdur²⁸. Bu faktlar onu göstərir ki, həmin təhsil ocağı səlcuqlu sultanlarının məşhur vəziri Nizamülmülkün 1067-cı ildə qurduğu ünlü Nizamiyyə mədrəsəsindən də əvvəl mövcud imiş.

Buxara isə qədimdən bəri buddist şəhəri kimi tanınırdı. Hətta şəhərin adı da sanskrit dilində «Vihara», yəni monastır deməkdir. Buxara 710-cu ildə ərəblər tərəfindən işğal edilmişdir. Qaraxani dövlətinin tərkibinə daxil olduqdan sonra şəhər sürətlə türkləşməyə başlamışdır.

Çağ müasir Daşkəndin ən qədim adıdır. Dillərində ç səsi olmadığına görə ərəblər onu Şaş şəklində yazmışlar. Şaşkənd sonralar Daşkəndə çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, şəhərin adını Çin qaynaqları Çö-Çi, Çö-Şi, yaxud sadəcə Şi şəklində transkripsiya etmişlər ki, bu da çincə daş deməkdir. Daşkənd uğrunda həmişə şiddətli mübarizə getmiş, şəhər dəfələrlə türklərin, monqolların və ərəblərin əlinə keçmiş, Qaraxanilər dövründə mühüm ticarət, elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir.

Kaşğarın tarixi adı Ordu-Kənddir. Bu ad onun paytaxt olmasına işarədir. Qədim Çin mənbələrində şəhərin adı So-lek və ya So-rak, çincə transkripsiyası Su-lek, çincə bugünkü adı Su-fu, transkripsiyası isə Kuşa və ya Ka-şadır. Müasir Kaşğar Atadağdan axan Qızılsu çayının qolu olan Tümanın sağ sahilində yerləşir. Əski Kaşğar isə bir qədər uzaqdakı təpə üzərində salınmış, qala divarları ilə əhatə edilmişdir. Onun xarabalıqları hələ də qalır. Mühüm karvan yollarının qovşağında yerləşən

²⁸ Reşat Genç. Kaşğarlı Mahmud'a Göre XI Yüzyılda Türk Dünyası. TKAÉ, Ankara, 1997, s. 138-141.

bu şəhərin tarixi b. e. ə. 76-cı ildən başlanır. Burada manixeizm, nəstürlilik və buddizm uzun müddət bir arada mövcud olmuşdur.

Kaşğar 640-cı ildə çinlilərin əlinə keçmiş, 30 il sonra karluqlar onu azad etmişlər. 692-ci ildə çinlilər şəhəri ikinci dəfə işğal etsələr də, 750-ci ildə karluqlar Kaşğarı yenidən geri almışlar. Karluqlar 840-cı ilədək uyğurların tabeliyində qalaraq Ötükəndən idarə olunmuşlar. Həmin il qırğızların uyğur dövlətini süquta uğratmaları ilə Kaşğarda Qaraxanilər sülaləsi hakimiyyəti ələ almış, əvvəlcə paytaxtı Balasağun, 893-cü ildən isə Kaşğar olan tarixdəki ilk türk-islam dövlətini qurmuşlar. Paytaxt Balasağundan Kaşğara Oğulçak xanın dövründə köçürülmüşdür.

Kaşğar Orta Asiyanın və ümumən Asiyanın ən iri mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Burada çoxlu məktəb və mədrəsənin mövcud olduğu haqda bilgiler var. Kaşğardakı təhsil müəssisələri arasında Yusif Qadir xanın (1024-32) inşa etdirdiyi «Mədrəseyi-Saciyə» xüsusilə məşhur olmuşdur. O dövrün universiteti sayıla biləcək bu elm-təhsil ocağında çoxlu tələbənin təhsil aldığı, həmin çağın bütün elmlərinin tədris edildiyi, bu mədrəsənin də «Nizamiyyə»dən qədim olduğu bilinir²⁹.

MAHMUD KAŞĞARININ HƏYATI

Dahi dilçi, filoloq və ensiklopedist, türk ruhunun tərcümanı, türk soysevərliyinin və türkçülüynün bayraqdarı Mahmud Kaşğarının həyatı və yaradıcılığı barədə məlumat, təəssüf ki, azdır, yox dərəcəsidədir.

Mahmud Kaşğarının dövrü haqqında bir sıra sanballı məqalələr müəllifi, tanınmış rus türkoloqu akademik A.N.Kononov bu məsələ ilə bağlı özünün təəccüb və üzüntüsünü bu şəkildə dilə gətirmişdir: «Qutadğu Bilig»in müəllifi, eləcə də onun müasiri və həmyerlisi, böyük filoloq

²⁹ Nuraniye Hidayet, həmin əsər, s. 28.

Mahmud Kaşğari haqqında məlumatlarımız, təəssüf ki, bizi incidəcək dərəcədə kasaddır. Bu iki görkəmli mədəniyyət xadimi haqqında nə müasirlərinin, nə də ki sonrakı bioqraf və bibliografların məlumat verməməsi Kaşğariyənin və Orta Asiyanın mədəniyyət tarixində izah olunmaz müəmmadır»³⁰.

Məşhur şərqşünas P.K.Juze də hələ 1927-ci ildə yazmışdır: «Hətta Səmani Əbu Səid kimi bir bioqraf (vəfatı: 1113-cü il) özünün «Kitab ül-ənsab» əsərində heç kimə məlum olmayan yazıçıların, o cümlədən Kaşğariyədən olan XI əsr yazıçılarının adlarının sadalanmasına iki səhifə (470-472), Orta Asiyanın daha az tanınan digər yazıçılarına isə yüzlərlə səhifə həsr etdiyi halda, «Divan» və onun müəllifi haqqında ikicə kəlmə söz demək ehtiyacını duymamışdır»³¹.

Halbuki Mahmud Kaşğari öz soy şəcərəsinə görə bilavasitə Qaraxanilər sülaləsinə, Yusif Balasağunlu isə dövlətdə tutduğu yüksək vəzifəyə görə bilavasitə Qaraxanilər sarayına daxil idilər. Akademik Ziya Bünyadov məşhur salnaməçi Sədrəddin Əli əl-Hüseynin bir kitabının rusca tərcüməsinə yazdığı qeydlərdə bu məsələyə toxunaraq bildirmişdir: «Bu zaman Şərqi Qaraxanilər dövlətinin hökmdarı Tabğaç Buğra Qara Həsən Əbu Əli əl-Həsən ibn Süleyman idi. Balasağunlu Yusif Hacıb əl-Xass «Qutadğu Bilig»i ona həsr etmişdir. Həmin xan «Divanü lüğat-it-türk»ün müəllifi məşhur Mahmud əl-Kaşğarının əmisi idi»³².

Mahmud Kaşğari tarixdə ilk türk-islam dövləti olan Qaraxanilər xanədanına mənsubdur. Onun babası Buğraxan Məhəmməd Yağan Təkin, atası isə şahzadə Hüseyn Əmir Təkindir. Yağan Təkin Qərbi Qara-

³⁰ А.Н.Кононов. Поэма Ю.Баласагунского «Благодатное знание». Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М., Наука, 1983, с. 498.

³¹ П.К.Жузе. Thesaurus Linguarum Turcicum. Изв. Восточного факультета Азербайджанского госуниверситета. Востоковедение, 1927, т. 2, с. 28.

³² Садрадин Али ал-Хусейни. Ахбар уд-Доулат ус-Селджукийя (Зубдат ат-Таварих). Перевод и издание З.М.Буниятова. М., Наука, 1980, с. 204.

xanilərin hökmdarı ikən 1055-ci ildə onunla Şərqi Qaraxanilərin xaqanı Süleyman Arslan xan arasında müharibə başlamış, nəticədə Arslan xan əsir düşmüş və öldürülmüş, Yağan Təkin Şərqi Qaraxanilər taxtını ələ keçirmişdir. 18 aylıq xaqanlıq dövründən sonra hakimiyyəti könüllü olaraq böyük oğlu Hüseyin Əmir Təkinə vermək üçün mərasim təşkil etmiş və ziyafət vermişdir. Bu ziyafət zamanı Məhəmməd Buğraxanın kiçik arvadı (xanışı) taxta öz oğlu İbrahimi oturtmaq üçün şahzadələrin bir qismini zəhərləmişdir. Mahmud Kaşğarının atası Hüseyin Əmir Təkin də zəhərlənərək ölənlər arasında idi. 1057-ci ildə baş verən bu saray çevrilişindən sonra İbrahim xaqan olmuş, Mahmud Kaşğari isə təqibdən yaxa qurtarmaq üçün Qərbi Qaraxani dövlətinin torpaqlarına keçmiş, hadisələrin sonrakı gedişini izləməyə başlamışdır. Lakin yeni xaqanın xəfiyyələri onu hər yerdə axtarmağa başlayınca, Mahmud Kaşğari tez-tez yerini dəyişmək məcburiyyətində qalmış, beləcə uzun müddət gizli həyat tərzini keçirmiş, tanınmamaq və ələ keçməmək üçün özünü alim və səyyah kimi təqdim etməli olmuşdur³³.

Avstriya şərqşünası Otto Pritsak da «Mahmud Kaşğari kimdir?» adlı məqaləsində bu barədə geniş məlumat vermişdir³⁴.

Mahmud Kaşğari öz əcdadları haqqında «Divan»da belə yazır: «bizim atalarımız olan bəylərə «Xəmir» deyirlər, çünki oğuzlar «Əmir» deyər bilmədikləri üçün əlif x-yə çevirib söyləyirlər. Atamız türk ellərini Samanoğullarından (-samanilərdən–R.Ə.) alan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir». «Təkin» sözünə gəlinə, hərfi mənası «qul» olan bu söz xaqanın övladlarına və xanədanın kişi cinsindən olan bütün üzvlərinə verilən ünvanıdır. Bilinməyən bir səbəbdən dolayı Mahmud Kaşğari özünün

³³ Turğun Almas. Kədimki uyğur ədəbiyyatı. Kaşkər, 1988, s. 333-335.

³⁴ Otto Pritsak. Mahmud Kaşğari kimdir? Türkiyyat Mecmuası, cilt IX, 1951-53. İstanbul, 1953, s.243-246; əlavə olaraq: Mehmet Fuat Köprülü. Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar. İstanbul, 1934, s. 33-44.

xaqan nəslindən olduğu barədə əsərdə bir-iki kiçik eyham dışında (məsələn, atalarının əmir olması, samaniləri devirməsi, «yoxsa ki, mən ... onların ... soyca ən nəcabətlisi» və sair) heç bir əlavə məlumat verməmişdir. Ehtimal ki, bu, şəxsi və siyasi mülahizələrlə bağlı olmuşdur.

Mahmud Kaşğarının əyalət şəhəri Barsğanda, yoxsa imperiyanın paytaxtı Kaşğarda doğulması haqqında da bir-birinə zidd fikirlər vardır. Akademik A.N.Kononov bu barədə yazmışdır: «Mahmud Kaşğarının atası barsğanlıdır, o, Kaşğara köçmüş, Kaşğari nisbəsini alan Mahmud ehtimal ki, burada doğulmuşdur»³⁵.

Mahmud Kaşğari həqiqətən də Barsğandan bəhs edərkən «Bu şəhər Mahmudun atasının şəhəridir» deyər yazmışdır. Ancaq bu cümlədən nə qəsd edilir? Barsğanda doğulmaq, yoxsa bir əmir (vali) kimi Barsğanı idarə etmək? Qaraxani şahzadəsi Hüseyin Təkinin barsğanlı olması bu mənada şərtidir. Əslində, o, bütün ölkənin sahibidir. Bu sülalənin başçılığı altında türklər 992-ci ildə Buxaranı Samanilərdən almış, 999-cu ildə bütün Mavərva ün-nəhri zəbt edərək Samani dövlətinə son vermişlər. Şübhəsiz ki, Hüseyin Təkin də bu savaflarda fəal iştirak etmişdir. Mahmud Kaşğarının bir əhli-qələm olaraq Kaşğari nisbəsini qəbul etməsi isə heç də onun mütləq Kaşğarda doğulması demək deyil, burada böyümək, yaşamaq və oxumaq da bunun üçün kifayətdir, bir xanədan üzvü kimi ağası olduğu imperiyanın paytaxtının adını daşımaq onun haqqıdır. Hətta kiçik bir şəhər və ya kənddən, sadə ailələrdən çıxmış sənətkarlar da çox vaxt iri və məşhur şəhərlərin adını nisbə olaraq almışlar.

Son dövrlərdə Urumçidə çap olunan elmi nəşrlərdə³⁶ «Divan» müəllifinin Kaşğardan 45 kilometr cənub-qərbdə yerləşən Opal qəsəbəsinə

³⁵ А.Н.Кононов. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ит-тюрк».СТ,1972,№1, с.3.

³⁶ İbrahim Müti, Mirsultan Osman. «Kaşğarlı Mahmudun yurdu, həyatı, məzarı». «Tarım» jurnalı, 1984, s. 3-10.

bağlı Azıx kəndində, yaxud Opal kəndinin Azıx məhəlləsində anadan olduğu bildirilir. Bu coğrafi adlar «Divanü lüğət-it-türk»də «Abul» və «Adhığ» şəklində keçir. Pamir dağlarının ətəyində, çox mənzərəli bir mövqedə yerləşən səfalı Opal vaxtilə Qaraxanilərin xarici elçilərin qarşılıb yola salındığı yay iqamətgahlarından biri olmuş, burada «Xan bağı» və «Sultan bağı» adlı yerlərdə iri saraylar və köşklər tikilmişdir³⁷. Bir Qaraxani şahzadəsinin burada doğulmasından daha təbii bir şey ola bilməzdi. Həmin məntəqənin coğrafi koordinatları belədir: 75°30'37" şərq meridianı ilə 39°18'50" şimal paralelinin kəsişmə nöqtəsi.

Mahmud Kaşğarının təvəllüd tarixi haqqında da fərqli fikirlər mövcuddur. Son illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində onun 1008-ci ildə anadan olduğu, 1095-ci (bəzi rəqəmlərə görə 1105-ci) ildə Opalda vəfat etdiyi və orada Qaraxanilərə məxsus ailə məzarlığında dəfn edildiyi ortaya çıxmışdır. Burada xalqın məhəbbətlə «Həzrəti Mövlana Şəmsəddin Əllamə» adlandırdığı Mahmud Kaşğarının türbəsi Səbük Təkin, Alp Təkin, Kılıç Buğraxan və digər Qaraxani ulularının, o cümlədən anası Bibi Rəbiyyə Hinikənin (xatunun) qəbri ilə yanaşı yerləşir³⁸.

Mahmud Kaşğari öz dövrünə görə çox mükəmməl təhsil almışdır. Həmin dövrdə Kaşğarda çoxlu məktəb və mədrəsənin mövcud olduğu haqda yuxarıda məlumat vermişdik. Mahmud Kaşğarının paytaxtdakı «Mədrəseyi-Saciyyə»də təhsil almış olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Onun Səmərqənddə, Nişapurda və Buxarada da oxuduğu ehtimal edilir. Çünki «Divan»da Buxara və Səmərqənd haqqında məlumatlara rast gəlik. Deməli, Mahmud Kaşğari bu yerlərdə olmuşdur. O, buralara yerli türk ləhcələrinin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün gəlmiş ola bilərdi. La-

³⁷ Abdulhekim Baki İltəbir. Kaşğarlı Mahmut. Divanü Lügət-it-Türk və Doğu Türkiyə. «Dil Dergisi», Temmuz, 1995, sayı 33, s. 32.

³⁸ Abdulhekim Baki İltəbir. həmin əsər, s. 33.

kin o dövrdə Nişapurda türk yaşamaması belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, «Divan» müəllifi bu yerlərə təhsil almaq üçün gəlmişdir.

Mahmud Kaşğari öz dövrünün bütün elmlərini mükəmməl şəkildə öyrənmiş, o vaxt mədrəsələrdə tədris olunan riyaziyyat, hesab, həndəsə, astronomiya, dil, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, hüquq, təbabət, ilahiyyat, pedaqogika, psixologiya, hərbi sənəti, məntiq, siyasət, etika və sair elm sahələrində dərin biliklər qazanmışdır. Bundan başqa, o, etnoqrafiya ilə də yaxından maraqlanmış, idman və əyləncə oyunları, kulinariya və musiqi, geyim və bəzək əşyaları, ticarət, ovçuluq, balıqçılıq və atçılıq, sənətkarlıq, əkinçilik və heyvandarlıq kimi sahələrə də vafiq olmuş, ərəb, fars, böyük ehtimalla görə, həm də soğd dillərini dərinləndirən öyrənmiş, bu dillərdə yazılmış bədii, elmi ədəbiyyatı, Fərabî, İbn Sina, Bîrûni kimi dühaların, ərəb dilində yunan, hind və Çin müəlliflərinin əsərlərini oxumuşdur.

10-15 il bütün türk ellərini şəhər-şəhər, kənd-kənd, oymaq-oymaq, oba-oba gəzən Mahmud Kaşğari 30-dan yuxarı türk ləhcəsini, o cümlədən oğuz, qıpçaq, karluq, bulğar, arğu, kəncək, uğrak, yabaku, yəmək, bəçənək, ıtlık, kay, çigil, tuxsı, çumul, basmıl, köçə, suvar, barsğan, uç, xaqaniyyə, tatar, türkmən, çaruk, başğırt, uyğur ləhcələrini, türk olmayıb türkcə bilən-danışan tübütlərin, xotənlilərin və digər xalqların dillərini bütün incəliklərinə qədər öyrənmişdir. «Divan»da türk boylarından yalnız qırğızların dilinə dair misallar yoxdur. Halbuki Mahmud Kaşğari onların dilini araşdırdığını xüsusi qeyd etmişdir. Əsər ərəbcə yazıldığı üçün külli miqdarda ərəbcə, ara-sıra farsca və çincə misallar verilmişdir. Bir sözlə, «Divan»da 40-a yaxın dil və ləhcə illüstrasiya olunmuşdur.

Mahmud Kaşğari bu ləhcələri nə üçün öyrəndiyini belə izah etmişdir: «Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım,

sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşma haqq elədim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə, bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim. Yoxsa ki, mən dil sahəsində onların ən bəlağətlişi, ən aydın danışanı, ağılca ən incəsi, soyca ən nəcabətlişi, savaşa ən mahir nizəçisiyəm. Mən onlara o qədər diqqət yetirdim ki, türk, türkmən, oğuz, çigil, yağma, qırğız boylarının dilləri bütünlüklə məndə cəm oldu. Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım, ən gözəl biçimdə tərtib elədim».

Mahmud Kaşğari «bu kitabı hikmət, sə'c, atalar sözü, şeir, rəzəc, nəsr kimi ədəbi parçalarla süsləyərək» tərtib etmiş, türk ədəbiyyatı və şifahi xalq yaradıcılığı üçün misilsiz əhəmiyyət daşıyan 318 sav, yəni atalar sözü və məsəl, deyim, kəlam və aforizm (onlardan 26-sı «Di-van»da iki, 6-sı üç dəfə təkrar edilir), təqribən 240 bənd və beyt şeir vermişdir. Nəsillərdən nəsillərə keçən bu hikmətli atalar sözləri və məsəllər türklərin dünyagörüşünü, milli əxlaqi-mənəvi dəyərlərini, gündəlik həyat hadisələrinə münasibətini, bir sözlə, uzun əsrlərin müşahidə və təcrübəsi nəticəsində yaranan xalq fəlsəfəsini əks etdirir, insanlara, xüsusən də gənclərə ibrətamiz öyüd və nəsihətlər aşılayır.

«Divan»dakı şeir nümunələri isə türk bədii təfəkkürünün bütün incəliyini və zərifliyini ortaya qoyur. Burada böyük türk xaqanı Alp Ər Tonqanın (Əfrasiyabın) ölümünə həsr olunmuş ürək parçalayan mərsiyə, tərəkən xatuna xitabən yazılmış duyğu yüklü bəndlər, aşiqanə-lirik parçalar, ov və savaş səhnələrini, təbiət lövhələrini əks etdirən əsasən 7-8 hecalı lakonik şeirlər öz mükəmməlliyi və ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə insanı heyran edir. «Divan»dakı ədəbi mətnlər Ağaverdi Xəlil tərəfindən xüsusi monoqrafiyada ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir³⁹.

³⁹ Ağaverdi Xəlil. Mahmud Kaşğarının «Türk dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər. Bakı. Səda, 2001, 182 s.

Əsərdə onlarca siyasi, iqtisadi, hərbi termin, ad, ünvan, məişət əşyalarından, ətriyyat və ipək növlərindən tutmuş paltó, plaş, əlcək, hətta ütü barədə ən müxtəlif məlumatlara, yüzlərcə heyvan və bitki, silah və çalğı alətinin adına rast gəlirik. Kitabda 200-dən artıq dərman növü, 30-dan çox xəstəlik adı, təqribən 40 yemək resepti öz əksini tapmışdır. Bütün bunlar türk mədəniyyət tarixi və etnoqrafiyası baxımından böyük dəyər daşıyan bilgilərdir.

«Divan»da verilmiş dünya xəritəsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindən biridir. Balaşğun şəhərini mərkəz olaraq qəbul edən, diametri 17,75 sm olan bu xəritədə miqyas tətbiq edilməmiş, paralel və meridianlar göstərilməmişdir. Lakin buna baxmayaraq onun xəta payı çox azdır. Məsələn, Kaşğarla Yarkəndin arası 8 mm olaraq verilmişdir. Bu isə gerçək məsafəyə (195 km) nisbətdə 1:25.000.000-luq bir miqyasa uyğun gəlir. Burada cəhətlər və coğrafi yönələr, türk ellərinin və ölkələrin coğrafi ardıcılığı, hətta ekvator və şimal qütbü, dağlar və çaylar, səhralar və dənizlər təsvir edilmişdir. Xəritədə adı «ərzi-Azərbaycan» kimi çəkilən Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşuları da öz əksini tapmışdır. Bu xəritə min il bundan əvvəlki dövr üçün ideal sayıla bilər.

«Divanü lüğət-it-türk» Mahmud Kaşğarının ikinci əsəridir. O özü bu barədə məlumat verərək yazmışdır: «Sifətlərin təklik, cəmlik, çoxaltma və azaltma dərəcələri kimi i'rab, yəni söz sonunda hərflərin dəyişmələri ilə əlaqədar olan məsələlərdən bəhs etmədim. Çünki bunlar üçün ayrıca bir kitab yazaraq adını da «Kitabü cəvahir in-nəhvi fi lüğət-it-türki» [«Türk dillərinin nəhvinə aid gövhərlər»] qoydum. Ulu Tanrının köməyi ilə nəhvə dair bütün qaydalar orada göstərilmişdir». Bugünədək tapılmayan həmin əsərinin adındakı «cəvahir» sözü «cövhərlər», «gövhərlər»

demək olsa da, qrammatik mənaya baxaraq kitabın adını müasir dilimizə «Türk dillərinin sintaksisinin əsasları» kimi çevirmək mümkündür.

Uyğur tədqiqatçılarının yazdıqlarına görə, Mahmud Kaşğari ömrünün sonuna yaxın vətəninə qayıtmış, Opalda mədrəsə açaraq («Mədrəsəyi-Mahmudiyyə») bir müddət burada dərs demiş, daha sonra haqqın rəhmətinə qovuşmuşdur. Onun qəbri üzərində möhtəşəm bir türbə tikilmiş, məzarı isə əslərdən bəri qədərbilən xalqın ziyarət yerinə çevrilmişdir. «Divan»ın 900 illik yubileyi münasibətilə türbə təmir edilmiş, ətrafı abadlaşdırılmış, böyük park salınmış, müxtəlif ağaclar əkilmişdir.

«DİVAN» NƏ ZAMAN VƏ HARADA YAZILMIŞDIR?

«Divan»ın nə zaman yazılması barədə yekdil fikir yoxdur. Bunun başlıca səbəbi əsərdə bu barədə kifayət qədər səhih məlumat verilməməsidir. Mahmud Kaşğari özü kitabı nə zaman yazması haqda müxtəlif rəqəmlər göstərmişdir. Məsələn, o, türk təqvimindən bəhs edərkən yazmışdır: «biz bu kitabı yazanda dörd yüz altmış altıncı (466) ilin məhərrəm ayı idi⁴⁰, ilan ili girmişdi. Bir il keçib 467-ci il olanda at ili girəcəkdir. Hesab sənə göstərdiyim üzrə olacaqdır». Müəllif timsah ili haqqında məlumat verərkən «bu kitabı yazdığımız zaman [dörd yüz] altmış doqquzuncu il – nək ilidir» deyərək bildirmişdir. Təəssüf ki, əsərin yazılması ilə bağlı göstərilən tarixlər heyvan adı (ilan, at, nək) daşıyan illərə

⁴⁰ Buradan etibarən abzasın sonuna qədər olan qismin tərcüməsini başqa bir nəşrdən də (müqayisə üçün) veririk: «... ilan ili davam edirdi. Bu il bitib də 470-ci il [əlyazmanın bu qismində sonradan əlavə edilmiş bir qeyd vardır: «düzəltmə: 467-ci il»]; bundan dolayı kitabın bitirilmə tarixində bir qeyri-müəyyənlik hasil olur. İstər kətəbə səhi-fəsində, istərsə də bu maddə içində 466-cı il deyilmiş, ancaq bir neçə yerdə 469-cu il yazılmışdır] olunca at ili başlayacaqdır» (Kaşğarlı Mahmut. Divanü Lügat-it-Türk. Çeviri, Uyarılma, Düzenleme. Hazırlayanlar: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever. İstanbul, 2005, s.173).

uyğun gəlir. çünki əlyazmadakı tarixlər üzərində qırmızı mürəkkəblə düzəlişlər aparılmışdır.

«Divan»ın əlyazma nüsxəsinin sonundakı kətəbəyə görə, Mahmud Kaşğari kitabını hicri təqvimə ilə 464-cü ilin cəmədiyil-əvvəl ayının ilk günündə (ğürrəsində) yazmağa başlamış, dörd dəfə yazdıqdan və təshih etdikdən sonra 466-cı ilin cəmədiyil-axır ayının 12-də bitirmişdir. Bu da müvafiq olaraq miladi təqvimlə 1072-ci ilin 25 yanvar, çərşənbə gününə və 1074-cü ilin 10 fevral, bazar ertəsi gününə uyğun gəlir.

«Divan»ın yazılma tarixi barədə başqa rəqəmlər irəli sürülsə də, elmi ədəbiyyatda 25 yanvar 1072–10 fevral 1074-cü illər əsas kimi qəbul edilmişdir. Əsərin redaktə olunması haqqında da bir-birindən fərqlənən rəqəmlər (1076-78, hətta 1083-cü il) göstərilir.

Əsərin xəlifə əl-Müqtədiyə ərməğan edilməsi haqqındakı qeyd də bəzi dolaşılıq yaradır. Çünki əl-Müqtədi 1075-ci ilin aprelinə, «Divan» faktiki olaraq yazılıb başa çatdırıldıqdan 14 ay sonra taxta çıxmışdır. Ehtimal ki, bu qeyd kitabın redaktəsi bitdikdən sonra əlavə edilmişdir.

Bəs əsər harada yazılmışdır? Bu suala da birmənalı cavab vermək çətinidir. «Divanü lüğat-it-türk» kimi fundamental və iri həcmli mürəkkəb əsəri iki il on beş gün ərzində sıfırdan yazıb bitirmək, dörd dəfə üzünü köçürmək və təshih etmək yalnız o halda mümkün ola bilər ki, faktiki material ayrı-ayrı bölmələr üzrə əvvəlcədən qaralama şəklində qismən hazırlanmış olsun. Ehtimal ki, müəllif hələ Türkünstanda ikən müəyyən hazırlıq işləri görmüş, Bağdadda əsəri sürətlə yazıb bitirmişdir.

Əsərin Qaraxanlı imperiyası sərhədləri daxilində yazılmadığını belə bir məntiqi tezis təsdiq edir ki, bu halda Mahmud Kaşğari öz dahi müasiri Yusif Balasağunlunun 1070-ci ildə tamamlamış olduğu «Qutadğu Bilig» əsərindən hökmən xəbərdar olmalı və ondan da bəzi nümunələr verməli idi. Bu onu göstərir ki, 1070-ci ildə Mahmud Kaşğari artıq

imperiyasının sərhədlərindən kənarda və ya onun çox ucqar bir guşəsində (Bağdad istiqamətində) olmuşdur. O dövrün nəqliyyat vasitələrinin hərəkət sürətini nəzərə alsaq, xilafətin paytaxtına çatmaq üçün bir neçə ay vaxt lazım olduğunu görürük. Bundan başqa, əsər Bağdadda yazılıydı, ərəb biblioqrafik risalələrində qeydə alınmalı idi. Üstəlik, «Divanü lüğət-it-türkü»ün özündən anlaşıldığına görə, Mahmud Kaşğari bir müddət ərəb dilçiliyinin ən mühüm əsərlərini, məsələn, məşhur leksikoqraf, Bəsrə qrammatika məktəbinin tanınmış nümayəndəsi, ərəz nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olan Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi əl-Bəsrinin (718-792) məşhur «Kitab ül-əyn» əsərini nəzərdən keçirmişdir. Ərəb dilinin ilk izahlı lüğət olan bu kitab əyn hərfi ilə başladığı üçün belə adlanır. Mahmud Kaşğari heç şübhəsiz digər mühüm əsərləri, o cümlədən İshaq ibn İbrahim əl-Fərabinin (vəfatı: 961-ci il) «Divan ül-ədəb fi bəyani lüğət ül-ərəb» kitabını da gözdən keçirmiş, bir müddət öz əsərində tətbiq edəcəyi, izləyəcəyi metodu götür-qoy etmişdir.

Bir neçə kəlmə də «Divan»ın katibi barədə demək yerinə düşərdi. Məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşğarinin öz əlilə yazdığı dörd nüsxədən heç biri bizə gəlib çatmamışdır. «Divan»ın elm aləminə məlum olan yeganə nüsxəsi əslən Cənubi Azərbaycanın Savə şəhərindən olan, sonra Şama yerləşən Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Əbu-l-Fəth əs-Savi, sümme əd-Diməşqi (yəni Dəməşqdə yaşayan) tərəfindən Mahmud Kaşğarinin öz avtoqrafından tam 200 il sonra köçürülən nüsxədir. Bu gün biz bu qiymətli əsərlə tanış olmağımıza görə məhz ona borcluyuq.

ƏSƏRİ ZİKR EDƏN MƏNBƏLƏR

«Divanü lüğət-it-türk» haqqında bəzi mənbələrdə məlumat verilmişdir. Məsələn, Türkiyənin Antəb şəhərindən olan Bədrəddin Mahmud

bin Musa əl-Eyni (Eyntəbi) özünün 30 cildlik məşhur «İqd ül-cüman fi tarixi əhli iz-zaman» adlı kitabının coğrafiyadan və nisbələrdən bəhs edən qismində və digər iki əsərində (onun əsərlərinin ümumi həcmi yüz cilddən çoxdur) Mahmud Kaşğaridən və «Divanü lüğət-it-türk»dən söz açmış, ondan bəzi bilgiləri, o cümlədən oğuz boyları, türk ləhcələri və uyğur əlifbası haqqında məlumatları xülasə şəklində iqtibas etmişdir⁴¹. Əl-Eyninin əsərlərində verilmiş bir sıra söz və terminlərin imlası və oğuz boylarının damğaları əlimizdəki «Divan»dan xeyli fərqlənir. Bu da belə düşünməyə əsas verir ki, onun sərəncamında «Divanü lüğət-it-türk»ün elm aləminə məlum olmayan başqa bir redaksiyası və ya nüsxəsi varmış.

Əl-Eyninin qardaşı Şəhabəddin Əhməd də «Tarixi əl-Bədr fi övsaf əhli əl-əsr» adlı əsərində türk etnoqrafiyasına dair müfəssəl məlumatla yanaşı «Divan»dan türk boyları və nisbələri barədə bilgiləri də öz kitabına daxil etmişdir⁴².

Böyük türk alimi Katib Çələbi özünün «Kəşf üz-zünun» əsərində M.Kaşğarinin adını çəkmiş, «Divanü lüğət-it-türk»dən qısa da olsa bəhs etmiş, onun ərəbcə yazıldığını, türk əlifbasının 18 hərf üzərində bina edildiyini, kitabın xəlifəyə ithaf və təqdim olunduğunu bildirmişdir⁴³.

Ordinarius professor Əhməd Zəki Vəlidi Toğanın yazdığına görə, Misirdə məmlük-türk hakimiyyəti dövründə məşhur Xanəgahi-Baybarsiyyə şeyxlərindən olan Alim bin Məhəmməd əl-Kaşğari adlı bir şəxs hicri 764-cü ildə yazdığı «Tac üs-səadət və ünvan üs-siadət» adlı kitabında türk sultanlarını və ümumən türkləri mədh edərəkən «Divan»ın girişindəki bəzi ifadə və ibarələrdən istifadə etmişdir⁴⁴.

⁴¹ Reşat Genç, həmin əsər, s.16.

⁴² Besim Atalay. Önsöz. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi. 1939, I cild, s. XXI.

⁴³ Şerafəddin Yaltkaya. Keşfü'z – Zünun. İstanbul. 1941, c.1, s. 808.

⁴⁴ Z.V.Toğan. Mahmud Kaşğari'ye Ait Notlar. Atsız Mecmua, 1932, sayı 17, s.133-134.

«DİVAN»IN TAPILMASI

«Divanü lüğat-it-türk» elm aləminə 1914-cü ildə məlum olmuşdur. Məşhur kitabsevər, bukinist mağazalarının daimi müştərisi Əli Əmiri Əfəndi bir dəfə İstanbulun «Səhhaflar çarşısı»nda yeni bir kitabın sorağını almış, lakin onun çox baha, 30 qızıl lirəyə satıldığını, kitabın əvvəlcə maarif nazirinə təqdim olunduğunu və nazirliyin elmi şurasında ona on qızıl təklif edildiyini eşidəndə kitabı dərhal almaq istəmişdir. Tərslikdən Əli Əmiri Əfəndinin üstündə yalnız on qızıl varmış. Təsadüfən oradan keçən bir tanışından borc götürərək kitabı 33 qızıl lirəyə satın almışdır.

Tezliklə kitabın şöhrəti hər yana yayılmış, Ziya Göyalp onunla maraqlanmışdır. Lakin kitabın itib-batacağı qorxusu ilə Əli Əmiri Əfəndi buna heç cür razılıq verməmişdir. Axırda baş nazir Tələt Paşanın, Ziya Göyalpın və ədliyyə naziri İbrahim Əfəndinin xahişi ilə kitabın tərcümə və nəşrini Kilisli Rifətə (Əhməd Rifət bin Əbdülkərim) (1873-1953) etibar etmişdir. Türkiyədə Müəllim Rifət, Kilisli Rifət, soyadı haqqında qanundan sonra isə Rifət Bilgə adı ilə də tanınan alim ərəb və fars dillərindən bir sıra abidələri və lüğətləri türkcəyə çevirmişdir. Bunlardan «Əl-qəvanin ül-külliyə li-zəbt ül-lüğat it-türkiyyə» əsəri çox məşhurdur.

Kilisli Rifət 239x165 mm ölçüsündə 319 vərəq üzərində yazılmış 638 səhifədən (175x115 mm ölçülü səhifələrdə maksimum 17 sətir var) ibarət bir cildlik əlyazmanı (elmi ədəbiyyatda buna yazma nüsxə deyilir) 3 cild halında nəşr etmişdir. Dörd təcrübəli mürəttibin aylar boyu gecə-gündüz çalışması nəticəsində 436 səhifə olan I cild və 294 səhifə olan II cild 1915-ci ildə, 333 səhifə olan III cild isə 1917-ci ildə hər biri 300 nüsxə tirajla işıq üzü görmüşdür. Bu nəşr elmi ədəbiyyatda basma nüsxə və ya

Kilisli nəşri adlanır. Beləliklə, Əli Əmiri Əfəndinin sayəsində türklüyün şah əsəri olan «Divan» itib-batmaqdan qurtulmuşdur.

Kitab çıxdıqdan sonra Tələt Paşa Əli Əmiri Əfəndiyə çox yüksək maaşlı vəzifə təklif etmiş, lakin o, razı olmamışdır. Onda ona «Zati-alinizə kiçik bir mükafat olaraq 300 lirə göndərdim, lütfən, qəbul buyurun» deyərək məktub yazmışdır. Lakin gördüyü işin vüqarı ilə tox olan məğrur osmanlı məmuru pulu qaytararaq onu yoxsul ailələrə «Divanü lüğat-it-türk» sədəqəsi kimi paylamağı xahiş etmişdir.

1857-ci ildə Diyabəkirdə anadan olan, uzun illər Osmanlı imperiyasının müxtəlif vilayətlərində dəftərdar və mülkiyyə müfəttişi kimi çalışan və ömrü boyu evlənməyən Əli Əmiri Əfəndi maddi sıxıntılar bahasına 15 minə yaxın nadir kitab və əlyazması toplamış, axırda onların hamısını Fatihdəki (İstanbul) Millət kitabxanasına bağışlamışdır. «Divanü lüğat-it-türk»ün yeganə əlyazma nüsxəsi hazırda həmin kitabxananın kataloqunda Ar. 4189 nömrə altında qeydə alınaraq saxlanır.

Fransızlar kitabları üçün ona 30 min ingilis funt sterlinqi ödəməyi, adına Parisdə kitabxana açmağı və hər cür şərait yaratmağı vəd etmişlər, lakin Əli Əmiri Əfəndi «mən bu kitabları dövlətin verdiyi maaşla yığdım, öldüyüm zaman onların millətimə qalmasını istəyirəm» deyərək bu təklifə qətiyyətlə rədd cavabı vermişdir.

23 yanvar 1924-cü ildə İstanbulda vəfat edən vətənpərvər və kitabsevər Əli Əmiri Əfəndinin ölümünə şair Yəhya Kamal hüznü bir şeir həsr etmişdir. Həmin şeirin ilk və son beytləri belədir:

«Möhtac isən füyuzuna əslaf pəndinin,
Diz çök önündə şimdi Əmiri Əfəndinin...
Ya fəxri-kainat, sən iyfa et əcrini
Divani-kibriyada bu Şərq əncüməndinin».

«DİVAN»IN TƏRCÜMƏLƏRİ

Kilisli nəşrindən sonra «Divanü lüğət-it-türk»ün yeni nəşrinə və tərcüməsinə ehtiyac duyulduğu üçün 1920-ci illərdə bu işlə bəzi adamlar məşğul olmuş, lakin bir nəticə hasil olmamışdır.

Breslau Universitetinin sami dilləri professoru, ərəb, ibrani, kopt, sanskrit, akkad və türk dilləri üzrə görkəmli mütəxəssis, 600-dən artıq elmi əsər müəllifi Karl Brokkelmann (1868-1956) 1928-ci ildə «Divanü lüğət-it-türk»dəki sözləri əlifba sırasında düzmüş və bir cild halında Macarıstan Elmlər Akademiyasının maddi dəstəyi ilə nəşr etdirmişdir⁴⁵. Bundan başqa, o, «Divan» haqqında ona yaxın məqalə yazmış, əsərdəki atalar sözlərini ayrıca kitab halında çapdan buraxmışdır.

Ötən əsrin 30-cu illərində Türkiyədə «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsi məsələsi çox aktuallaşmışdır. 1932-ci ildə keçirilən I Türk Dili Qurultayında bu barədə xüsusi qərar qəbul edilmiş, mütəxəssislərdən ibarət komissiya qurulmuş və tərcümə işi Kilisli Rifətə tapşırılmışdır. Müxtəlif səbəblər üzündən bu təşəbbüs baş tutmayıncə, Konyalı Atif və TBMM-də Van vilayətini təmsil edən millət vəkili Təvfiq bəy bu işlə məşğul olmuşlar. Onların tərcümədə buraxdıqları çoxlu səhv və yanlışlıqlar əsərin nəşrinə imkan verməmişdir. Nəhayət, bu ağır iş məşhur ictimai-siyasi xadim, alim və şərqşünas, Türk Dil Qurumunun banilərindən biri olan professor Bəsim Atalaya (1882-1965) həvalə edilmişdir.

Bəsim Atalay 1939-cu ildə «Divan»ın I cildini (530 səhifə), 1940-cı ildə II cildini (366 səhifə), 1941-ci ildə III cildini (452 səhifə), 1942-ci ildə faksimilesini (320 səhifə), 1943-cü ildə isə indeks cildini (886 səhifə)

Türk Dil Qurumunun xətti ilə nəşr etdirmişdir⁴⁶. Onu da demək lazımdır ki, bu, dünyada «Divan»ın ən mükəmməl tərcüməsi hesab olunur. Heç də əbəs deyil ki, əsərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı Bəsim Atalayın tərcüməsi əsas baza və etalon rolunu oynayır.

1957-ci ildə tanınmış dil və mədəniyyət tarixçisi Dəhri Dilçin tərəfindən «Divan»ın ərəb əlifbası ilə indeks cildi nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, 1990-cı ildə Türkiyə Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi «Divanü lüğət-it-türk»ün faksimilesini təkrar çap etmişdir⁴⁷.

30-cu illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı «Divanü lüğət-it-türk»ün tərcüməsini məşhur dilçi Xəlid Səid Xocayevə tapşırılmışdır. 1935-37-ci illərdə həyata keçirilən həmin tərcümənin əlyazması hazırda AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutundadır. Aradan keçən dövr ərzində əlyazmanın bəzi səhifələri saralaraq oxunmaz hala düşsə də, tərcümə ümumən keyfiyyətli və səviyyəlidir. Lakin tərcümənin dili müasir dilimizin leksikası ilə tam səsleşmir, bəzi söz və terminlər artıq arxaikləşmiş, o dövrdə dəbdə olan yeni türkcə kəlmələr isə bu gün işlənmir, üstəlik, 30-cu illərdə latın əsaslı Azərbaycan qrafikasında istifadə olunan bəzi hərflər bugünkü əlifbamıza uymur.

Bəsim Atalayın yazdığına görə, Xəlid Səid Xocayevin əsas nöqsanı sözləri klassik xaqaniyyə türkcəsi ilə deyil, müasir Türküstan şivələrinə uyğun şəkildə verməsidir⁴⁸. Zənnimcə, bu tərcüməni ehya etmək əsəri sıfırdan tərcümə etməkdən daha çətin və ağırdır. «Divan»ın tərcüməsi ilə məşğul olduğuna görə bolşevik repressiyasına tuş gəlmiş və bunu həyatı ilə ödəmiş Xəlid Səid Xocayevin ruhu qarşısında sayğı ilə baş əyirik.

⁴⁵ Mitteltürkischer Wörtshatz nach Mahmud al-Kaschgaris Divan Lugat at-Türk. Bibliotheca Orientalis Hungarica. Budapest-Leipzig, 1928. VI+252 p.

⁴⁶ Divanü Lüğət-it-Türk Tercümesi (Çeviren: Besim Atalay). I cild, Ankara, 1939; II cild, 1940; III cild, 1941; IV cild (indeks), 1943.

⁴⁷ Divanü Lugat-it-Türk. (Tıpkıbasım). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

⁴⁸ Bəsim Atalay. Önsöz. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi. 1939, I cild, s. XXXI.

«Divanü lüğat-it-türk»ün özbək dilinə tərcüməsini tanınmış alim və mütərcim Salih Mütəllibov həyata keçirmişdir. Özbəkistan SSR Elmlər Akademiyasının A.S.Puşkin adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu və Əbu Reyhan Biruni adına Şərqsünaslıq İnstitutunun birgə təşkil etdikləri redaksiya heyətinin qərarı ilə kitabın I cildi 1960-cı ildə (500 səhifə), II cildi 1961-ci ildə (428 səhifə), III cildi (466 səhifə) 1963-cü ildə, indeks cildi isə 1967-ci ildə (Salih Mütəllibov bu cildi Qəni Əbdürrəhmanovla birlikdə hazırlamışdır) 3 min nüsxə tirajla «Devonu luğotit turk - Turkiy suzlar devoni» adı ilə buraxılmışdır⁴⁹. 1967-ci ildə Salih Mütəllibova sırf bu tərcüməyə, onunla bağlı araşdırmalara, şərhlərə və qeydlərə görə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi verilmişdir.

«Divanü lüğat-it-türk»ün uyğur dilinə tərcüməsi isə tam bir elmi-filoloji və insani faciə ilə müşayiət olunmuşdur. Hələ ötən əsrin 30-cu illərində məşhur uyğur şairi Kutluğ Şevki (1876-1937) Türkiyə-Misir-Hindistan səyahətindən dönərkən «Divan»ın Kilisli nəşrini özü ilə Şərqi Türküstana gətirə bilmişdi. O və maarifçi-şair Məhəmməd Əli «Divan»ın uyğur dilinə tərcüməsinə girişmiş, lakin bu işi başa çatdıra bilmədən çinli cəlladlar tərəfindən qətlə yetirilmişlər.

1944-cü ildə böyük mübarizə və qurbanlar nəticəsində qurulan Şərqi Türküstən Respublikasının liderləri «Divan»ın uyğur dilinə tərcüməsi barədə təlimat vermişlər və məşhur alim İsmayıl Damollam bu işi gerçəkləşdirməyə başlamışdır. I cildin tamamlandığı dövrdə Rusiya ilə Çinin birgə intriqaaları nəticəsində respublika süquta uğramış, İsmayıl Damollamın vəfatı ilə tərcümə işi yarımçıq qalmışdır. Lakin bütün bunlar «Divan»la bağlı fəlakətlərin yalnız başlanğıcı idi.

⁴⁹ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк – Туркий сузлар девони. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. I том, Тошкент, 1960, 500 бет; II том, 1961, 42^с бет; III том, 1963, 466 бет; IV том (индекс), 1967, 543 бет.

1949-cu ildə Şərqi Türküstən qızıl Çin orduları tərəfindən işğal edildikdən sonra Kaşğarın oyuncaq rejiminin başçısı Seyfulla Seyfullayevin təşəbbüsü və maddi yardımı ilə tanınmış şair və tarixçi Əhməd Ziyai 1952-54-cü illərdə «Divanü lüğat-it-türk»ü tam tərcümə edərək Urumçi ədəbi abidələr muzeyinə təhvil vermişdir. 1957-ci ildə Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonu mədəniyyət nazirliyi həmin əlyazmanı Pekində nəşr etməyi qərara almış, hətta bunun üçün lazımı vəsaiti də ayırmışdır. Lakin əlyazma nəinki çap edilməmiş, əksinə, «yerli millətçiliyə qarşı kampa-niya» çərçivəsində müsadirə edilərək yandırılmış, Əhməd Ziyai isə bu tərcüməyə görə 20 il ağır həbs cəzasına məhkum olunmuşdur.

«Divanü lüğat-it-türk»ün üçüncü tərcüməsi 1960-63-cü illərdə Çin Elmlər Akademiyasının Sintszyan (-uyğurca: Şincanq – R.Ə.) filialının direktor müavini Uyğur Sayrami tərəfindən həyata keçirilmişdir. Lakin bu tərcümənin əlyazması da eyni aqibətə uğramış, 1966-cı ildə başlayan mənhus «mədəni inqilab» zamanı yandırılmışdır.

Maonun ölümündən sonra Çində «Divan»a maraq artmış, uyğur xalqının və ziyalılarının təzyiqi nəticəsində Pekin dördüncü tərcüməyə icazə vermişdir. Sintszyan-Uyğur İctimai Elmlər Akademiyasının təşəbbüsü ilə «Divanü lüğat-it-türk» İbrahim Mütinin məsul redaktorluğu altında Əbdüssalam Abbas, Əbdürrəhim Ötkür, Əbdürrəhim Həbibulla, Əbdürrəşid Kərim Sabit, Əbdülhəmid Yusifi, Halim Salih, Hacı Nur Hacı, Osman Məhəmməd Niyaz, Emin Tursun, Sabit Ruzi, Məhəmməd Emin və Mirsultan Osmanovdan ibarət 12 nəfərlik komissiya tərəfindən yazma nüsxənin faksimilesi, Kilisli Rifət, Bəsim Atalay və Salih Mütəllibov nəşrləri əsas götürülərək tərcümə olunmuş və 1981-84-cü illərdə Urumçidə 3 cild halında 10 min nüsxə tirajla nəşr edilmişdir⁵⁰. Bundan

⁵⁰ Мəһмуд Кəшкəри. Түрки тиллар дивани - Divanü lüğat-it-türk. Урумчи, Шинчанг Хəлик нəшриййити, I том, 1981; II том, 1982; III том, 1984 (cildlər ərəб əlifbası ilə çap olunmuş, baş sözlər və misallar həm ərəб, həm də latın əlifbası ilə verilmişdir).

başqa, Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonunda «Divan»la bağlı uyğur və Çin alimləri tərəfindən saysız-hesabsız məqalə və elmi əsər yazılmışdır.

«Divanü lüğət-it-türk»ün ingilis dilinə ilk tərcüməsi Sir Gerard Klausonun adı ilə bağlıdır. O, 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi «An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish»⁵¹ («XIII əsrə qədərki türkcənin etimoloji lüğəti») əsərində «Divan»dan da nümunələr vermişdir. Lakin mütəxəssislərin fikrincə, burada da yanlışlıqlardan qaçmaq mümkün olmamışdır.

Tanınmış ABŞ türkoqru Robert Dankoffun tərcüməsi isə divanşünashqda yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur. Müxtəlif vaxtlarda Kolumbiya, Harvard, Arizona universitetlərində türk dili və ədəbiyyatı fənləri üzrə dərs deyən alim 1979-cu ildən Çikaqo universitetində türk və islam tədqiqatları üzrə professor vəzifəsini tutur. Onun qələmindən türk ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümayəndələrinə həsr olunmuş on monoqrafiya, 60-dan artıq elmi məqalə və rəy çıxmışdır. Alim türklüyün iki çox mühüm əsərini, yəni Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poemasını (1982) və Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərini ingilis dilinə tam şəkildə tərcümə edərək Şinasi Təkinin və Gönül Alpay Təkinin redaktəsi altında 1982-85-ci illərdə üç cild halında nəşr etdirmişdir⁵². O, son tərcüməni həmkarı Ceyms Kelli (James Kelly) ilə birlikdə həyata keçirmişdir.

«Divanü lüğət-it-türk» 1997-98-ci illərdə Əskər Equeubay tərəfindən üç cild halında qazax dilinə tərcümə edilmiş⁵³ və yüksək poliqrafik sə-

viyyədə 3.000 tirajla nəşr olunmuşdur. Qazaxıstan Respublikasının prezidenti Nursultan Nazarbayev nəşrə önsöz yazmış, bu qəbildən olan əsərlərin elmi araşdırmalarda, milli mədəniyyət və şüurun inkişafında oynadığı müstəsna rolu vurğulamışdır. Təəssüf ki, tərcümənin transkripsiyasında qarışıq şəkildə tətbiq edilən kiril və latın əlifbaları, habelə bəzi spesifik hərflər bu nəşrdən istifadəni çətinləşdirir. Ona görə də biz qazaxca tərcüməyədən iqtibaslar vermək imkanından məhrumuq.

2002-ci ildə «Divan» Pekində Sintszyan-Uyğur Muxtar Rayonu İctimai Elmlər Akademiyası tərəfindən Çin dilində Alimcan Sabitin məsul redaktorluğu altında 3 cild halında 3.000 nüsxə tirajla nəşr olunmuşdur⁵⁴. I cildi Xe Juy, Din İ, Syao Cuni və Lyu Çzintzya, II cildi Syao Cuni və Lyu Çzintzya, III cildi isə Syao Cuni çevirmişdir. Mirsultan Osmanov I cildə, Tahircan Məhəmməd isə II və III cildlərdə ərəb və latın qrafikası ilə verilən mətnə nəzarət etmişlər. Ədalət naminə demək lazımdır ki, bu, poliqrafiya baxımından «Divan»ın nəşrləri arasında ən nəfis nəşrdir. I cildin əvvəlindəki on bir səhifəlik müqəddimədə əsər, onun müəllifi, Çində baş tutmayan nəşrləri və başqa dillərə tərcümələri haqqında geniş bilgi vermişlər.

2004-cü ildə «Divanü lüğət-it-türk» Hüseyn Düzgünün (Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq) tərcüməsi ilə fars dilində də nəfis şəkildə çapdan çıxmışdır⁵⁵. I-II-III cildləri tək bir cildə toplayan mütərcim əsərə yazdığı 2 səhifəlik türkcə və 67 səhifəlik farsca önsözdə kitabın çox müfəssəl və parlaq təhlilini vermişdir. O burada əsərin yazılma yeri və vaxtı, tədqiqi tarixi, Müəllim Rifət, Konyalı Atif, Karl Brokkelmann, Bəsim Atalay, Dəhri Dilçin, Salih Mütəllibov, Robert Dankoff və Ceyms Kelli

⁵¹ G.Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish. Oxford, 1972.

⁵² Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), Edited and Translation with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Cambridge, part I, 1982 (pp. XI+416); part II, 1984 (pp. III+381); part III, 1985 (pp. 337+microfiche).

⁵³ Махмұт Қашқари. Түрік сөзлігі (Диуани лүғат-ит-түрік). Алматы қаласы, ХАНТ баспасы, I том, 1997, 592 бет; II том, 1997, 528 бет; III том, 1998, 600 бет.

⁵⁴ Tu Tszüe Yuy Datsıdyan. دیوان لغات الترك. Millətlər nəşriyyatı, 2002, I cild, 554 s.; II cild, 378 s.; III cild, 442 s. Çin heroqliflərini yazmaq mümkün olmadığı üçün biz bu nəşri şərti olaraq DLT-Çin adlandıracağıq.

⁵⁵ 2004 دیوان لغات الترك, تبریز نشر اختر.

nəşrlərindən, uyğurca və qazaxca tərcümələrdən geniş bəhs etmişdir. Hüseyin Düzgün önsözdə Ural-Altay dillərinin təsnifatı, türk dillərinin tarixi, qədim uyğur yazısı, habelə «Divan»dakı şeir parçaları, atalar sözləri, dastan və rəvayətlər (Alp Ər Tonqa, Şu və s.), tarixi hadisələr və şəxslər barədə söz açmış, əsərin imlasını və quruluşunu təhlil etmişdir. Hüseyin Düzgün də eynən uyğurlar kimi maddələri (baş sözləri) və misalları paralel şəkildə həm latın, həm də ərəb əlifbası ilə göstərmiş, daha sonra isə «Divan» haqqında müxtəlif dillərdə çıxmış 126 bibliografik nəşri əhatə edən 5 səhifəlik (s.68-72) ədəbiyyat siyahısı vermişdir.

2005-ci ildə İstanbulda «Divanü lüğət-it-türk»ün yeni bir tərcüməsi işıq üzü görmüşdür⁵⁶. Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər tərəfindən hazırlanan bu tərcümə tamamilə orijinal və yenidir. İki hissədən ibarət olan kitabda əvvəlcə baş sözlər latın əlifbası ilə tərcüməsiz, nümunəsiz ard-arda sıralanmışdır (s.11-126). Məsələn, həmzə kitabında iki-yeddi hərflə baş sözlər bölmə və bablar üzrə arxa-arkaya düzülüb, qrammatik izahatlar olduğu kimi verilmişdir. Kitabın ikinci hissəsində isə (s.127-720) həmin sözlər tərcümələri, misalları, atalar sözü, şeirləri və qaydalara dair izahatları ilə birlikdə latın əlifbasının ardıcılığına görə adi lüğət kimi tərtib edilmişdir. Bu nəşrin məqsədi «Divan»ı çağdaş türkcədə daha geniş oxucu kütləsinə təqdim etmək olduğundan orada türkcə sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı da verilməmişdir.

Bir sözlə, «Divanü lüğət-it-türk»ün bu çox rahat və sadə nəşri həm lüğət, həm də indeks kimi qəbul edilə bilər. Onun ən əsas özəlliyi son tərcümə olması etibarilə digər nəşrlərdə gözə çarpan səhvləri təshih etməsi və «Divan»a yeni və cəsarətli bir baxışı əks etdirməsidir.

Bir neçə kəlmə də bu sətirlərin müəllifinin tərcüməyə necə başladığı barədə yazmaq yerinə düşərdi. Mən bu işlə 1986-cı ildən məşğulam. O vaxt «Divan»ın I cildini (Bəsim Atalay nəşrindən) tərcümə etmişdim. Lakin sovet dövründə nəşr işinin çətinliyi, plana salınması və illərlə sürməsi dəyərli oxuculara yaxşı məlum olduğuna görə, bu təşəbbüs yarımçıq qaldı. Daha sonra bütün ziyalılar və jurnalistlər kimi mən də ölkəmizdə gedən ictimai-siyasi proseslərə qoşulduğumdan bu işlə məşğul olmağa vaxt tapmadım. Üstəlik, Qarabağ olayları, bir-birini təqib edən dövlət çevrilişi cəhdləri, hiperinflasiya və kağız qıtlığı, maddi vəsaitin yoxluğu üzündən «Divan»ın tərcüməsi və nəşri məsələsi arzu olaraq qaldı və məcburən arxa plana keçdi.

Daha sonra mən məşhur oğuzşünas və qorqudşünas Faruq Sümərin «Oğuzlar» (Bakı, Gənclik, 1992, 432 səhifə) kitabının, böyük şair, mütəfəkkir və siyasi xadim Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» (Bakı, Yazıçı, 1994, 492 səhifə, K.Vəliyevlə birlikdə) poemasının, tanınmış alim Bahəddin Ögəlin «Türk mifologiyası» (Bakı, Səda, 2004, I cild, 626 səhifə) əsərinin və digər əsərlərin tərcüməsi və çapı ilə məşğul olduğumdan «Divanü lüğət-it-türk»ə lazımı diqqət yetirə bilmədim. Paralel olaraq Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poeması ilə bağlı xüsusi tədqiqat işi aparmağım («Qutadğu Bilig», Bakı, Elm, 2003, 320 səhifə) mənə həmin dövrün dilini daha yaxşı mənimsəmək imkanı verdi. Bu arada «Divan»ın I cildinin əlyazmasını yenidən gözdən keçirdim, təshih etdim, digər cildlər üzərində işi davam etdirərək tərcüməni tamamladım və Salih Mütəllibovun özbəkçə nəşri ilə, Urumçidə həyata keçirilmiş uyğurca, Pekində buraxılmış çincə nəşrləri ilə və Hüseyin Düzgünün farsca tərcüməsi ilə tutuşdurdum.

Tərcümə və nəşr prosesində ortaya çıxan əsas çətinlik sözlərin və nümunələrin ərəb əlifbası ilə orijinal türkcə yazılışını verməklə bağlı idi.

⁵⁶ Kaşğarlı Mahmud. Divanü Lügati't-Türk. Çeviri, Uyarılma, Düzenleme. Hazırlayanlar: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsevər. İstanbul, 2005, Kabalıcı Yayınevi, 725 s.

Yazılış zamanı səhv buraxmamaq üçün bunu başqa dillərdəki nəşrlərdən skanner yolu ilə götürmək çox uzun və yorucu iş olduğundan əsərin hər hansı bir dildəki elektron variantı lazım idi. Robert Dankoff ilə yazışmalarımız zamanı məlum oldu ki, o da vaxtilə bu problemlə qarşılaşmış, axırda «Divanü lüğət-it-türk»ün mətnindəki sözlərin orijinalını ərəb əlifbası ilə verməmişdir. İngiliscə nəşrini əldə etdikdən sonra amerikalı aliminin başqa bir yol izlədiyini gördük. Müqayisə üçün bir nümunə göstərək. Bizdə və digər nəşrlərdə «Ö l ü t» maddəsi bu şəkildədir:

أَلُتُ Ö l ü t: bir-birini öldürmə. Öldürənə, qatilə «التجى ölütçi» deyilir.

Həmin maddəni Robert Dankoff aşağıdakı kimi vermişdir:

'ULUT' ölüt "Killing" (qital). Hence "a killer" (qatil) is called: 'ULUTJY' ölütçi.

Biz də amerikalı alimi kimi hərəkət edərək mətni ancaq latın əlifbası ilə vermək istədik, lakin bu zaman lüğətin elmi dəyərinin aşağı düşəcəyi, orijinal mətn olmadan sözlərin oxunuşu və yazılışı ilə bağlı şübhələr yaranacağı əndişəsi ilə bu fikirdən tamamilə vaz keçdik. Bütün misalları olmasa da, yalnız baş sözləri (maddələri) ərəb əlifbası ilə vermək barədə təklif çıxış yolu kimi görünsə də, ürəyimizcə olmadı. Çünki bu zaman mətnşünasları təxminən min il əvvəlki türkcə yazı və imla qaydalarını öyrənmək və araşdırmaq imkanından məhrum etmiş olardıq.

Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, «Divan»ın çincə tərcüməsində eynən türkcə, özbəkçə, uyğurca və farsca tərcümələrdə olduğu kimi sözlərin ərəb qrafikası ilə orijinal yazılışı, latın əlifbası ilə transkripsiyası verilmişdir. Müqayisə üçün bir nümunə göstərək. Məsələn, «A r p a l a d ı» maddəsi ingiliscə nəşri istisna olmaqla bütün nəşrlərdə təxminən bu şəkildədir:

أربالادی A r p a l a d ı: arpa verdi, «أل اتن اربالادی ol atın arpaladı = o, atına arpa verdi». (أربالا-أربالا arpalalar-arpalamak).

Çin dilində isə həmin maddə aşağıdakı kimidir:

أربالادی arpaladı: أل اتن اربالادی ol atın arpaladı 他自己的马喂了大麦 (أربالا-أربالا arpalalar-arpalamak)。

Çincə tərcüməni əldə etdikdən sonra nəyin bahasına olursa-olsun, türkcə sözləri ərəb qrafikası ilə yazmağa qərar verdik. Çünki təxminən on dörd əsr bu əlifbadan istifadə etmiş bir toplum olaraq bu işdə acizlik göstərmək bizə ağır gəlirdi. Bunu öz qüvvəmizlə görmək məcburiyyətində idik – ya misalları əllə yazmalı, ya da kompüterlə yığmalı idik. Uzun müddət bu işi yerinə yetirəcək adam tapmaq mümkün olmadı. Nəhayət, Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin magistraturasında təhsil alan təbrizli tələbəm Neda Nəcəfi Amandi bu ağır, çətin və şərəfli missiyanı öz üzərinə götürdü və «Divan»dakı ərəb əlifbası ilə olan bütün mətni, söz və hərfləri (hərəkələri də qoymaq şərtilə) kompüterdə yığdı.

«DİVAN»IN QURULUŞU

Quruluşuna görə «Divanü lüğət-it-türk» çox mürəkkəb əsərdir. Burada 9 mindən artıq söz verilmişdir. Maddə içində və mətnlərdə rastlanan baş söz və söz birləşməsinin miqdarı hər nəşrdə fərqlidir. Məsələn, bu rəqəm Karl Brokkelmann nəşrində 7.993, Bəsim Atalay nəşrində 8.783, Salih Mütəllibov nəşrində isə 9.222 təşkil edir. Bu onunla bağlıdır ki, Mahmud Kaşğari çoxmənalı sözləri və omonimləri bir maddə altında verdiyi halda, ayrı-ayrı nəşirlər onları parçalayaraq iki, bəzən üç, hətta dörd-beş maddə halına salmışlar. Əyanilik üçün bir misal göstərək (söhbət burada tərcümə fərqiindən deyil, sırf texniki fərqiindən gəlir). Məsələn, Bəsim Atalay «B a s d ı» maddəsini bu şəkildə vermişdir:

بَسْدِي B a s d ı: أنى بُرت بسدى anı burt basdı = onu kabus, qarabasma basdı», بَك ايل بسدى bağ el basdı=bəy vilayəti basdı, sanki üstünə çök-

dü». «بگنی یغی بَسْدی bəgni yağı basdı = yağı bəyi basdı, bəyə basqın elədi». Başqası da belədir. «أر قیزغ بَسْدی ər kızığ basdı = adam qızı basdı, qamarladı, üstünə çullandı», «إت کیکنی بَسْدی it keyikni basdı = it geyiki süpürlədi və yıxdı», (بَسار- بَسْمَاق basar – basmak).

Salih Mütəllibov isə həmin maddəni parçalayaraq aşağıdakı beş ayrı maddə halına salmışdır:

بَسْدی B a s d ı: «أنی بُرت بَسْدی anı burt basdı = onu (kürəyini yerə qoyub yatmaq nəticəsində) qara basdı».

بَسْدی B a s d ı: «بک ایل بَسْدی bəg el basdı = əmir xalqa zülm elədi».

بَسْدی B a s d ı: «بگنی یغی بَسْدی bəgni yağı basdı = düşmən gecə bəyə basqın etdi». Başqası da belədir.

بَسْدی B a s d ı: «أر قیزغ بَسْدی ər kızığ basdı = adam qızı basdı, üstünə çıxdı».

بَسْدی B a s d ı: «إت کیکنی بَسْدی it keyikni basdı = it geyiki basdı, basıb aldı, yıxdı», (بَسار- بَسْمَاق basar–basmak).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, biz də bir maddə içində verilən, imla və tələffüzəcə eyni olan, lakin tamam fərqli məna və anlayışlar ifadə edən sözləri ayırdıq və yeni maddə halında verdik. Bu şəkildə lüğətin daha aydın, daha anlaşılıqlı, istifadə üçün daha rahat və funksional olacağını nəzərə aldığımız. Bizim nəşrdə baş maddə sayı 9.300 civarındadır. Bunların 4 minə qədəri (40 faizi) fe'l, qalanları isim, sifət, zərf və əvəzlilikdir.

Əsər klassik ərəb qrammatikası və lüğətçilik ənənələri əsasmda qələmə alınmışdır. Sözlər ərəb əlifbasındakı hərflərin sırasına uyğun olaraq düzülmüşdür. Mahmud Kaşğari özü bu barədə belə yazmışdır: «Mən bu kitabı ... heca hərfləri sırasına görə tərtib etdim. Araşdıran onu asan tapsın, arayan sırasında arasın deyə, hər kəlməni yerli-yerinə qoydum, dərinliklərini üzə çıxardım, qatılıqlarını yumşaltdım, qaranlıq cəhətlərini

işıqlandırdım. İllər boyu bir çox çətinliklərə sinə gərdim, nəhayət, əsəri başdan-sonadək səkkiz əsas kitabda topladım».

M.Kaşğari birinci kitabı «həməzli sözlər kitabı» adlandırmışdır.

«Divan»ın ikinci kitabı «salim kitabı»dır, buraya tərkibində ərəbcə «hərfi-illət» deyilən əlif, vav, ye hərflərindən biri və təkrarlanan hərfi olmayan sözlər daxildir.

«Müzaəf kitabı» adlanan üçüncü kitabdakı sözlərdə eyni cinsli iki hərf yan-yana gəlir, bu zaman ilk hərf sükunlu, ikinci hərf hərəkəli olur.

Əsərdəki dördüncü kitab «misal kitabı»dır. Sözü tərkibində hərfi-illətdən, yəni əlif, vav, ye hərflərindən biri olsa, ona «misal» deyilir.

Beşinci və altıncı kitablara müvafiq şəkildə üç hərflili və dörd hərflili sözlər (ərəbcə «zəvat üs-sələsə» və «zəvat ül-ərbəa») daxil edilmişdir.

Mahmud Kaşğari yeddinci kitabı «günnəli sözlər kitabı», yəni tərkibində gənizdən (burundan) gələn hərflər olan sözlər kitabı adını vermiş, sükunlu iki hərfin birləşdiyi sözləri («cəm beyn əs-sakineyn») isə son kitabda toplamışdır. Yeri gəlmişkən onu da demək lazımdır ki, hər bir kitabda iki (sünai), üç (sülasi), dörd (rübai), beş (xümasi) və altı hərflili (südasi) sözlər babları, eləcə də salim, müzaəf və günnəli qismləri, habelə sözü quruluşundan asılı olaraq müxtəlif bablar vardır. Kitablardan bəziləri isimlər və fe'llər olmaqla iki kitaba, sonra bölmə və bablara ayrılmış, müvafiq qrammatik izahatlarla təchiz edilmiş, bu zaman ərəbcə terminlər işlədilmişdir.

Mahmud Kaşğari «Divanü lüğət-it-türk»ə türk dillərində istifadədən çıxmış arxaik sözləri, habelə xalq arasında fəal şəkildə işlədilən, lakin başqa dillərdən keçən alınma kəlmələri daxil etməmişdir. O, prinsip etibarilə alınma sözlərə qarşı çıxmış, dilin saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizə aparmış, türk sözlərini unudaraq fars sözləri işlədən oğuzları kəskin tənqid etmişdir. Mahmud Kaşğari əsil türkcənin səhərlərdə deyil,

başqa xalqlarla gediş-gəlişi, ünsiyyəti az olan köçəri əhali arasında qorunduğunu vurğulamışdır. O, «Divan»dakı bir sıra sözlərin qarşısında «qeyri-əslıyyə», yəni «bu söz əsl türkcə deyildir» qeydini də vermişdir.

NƏŞRDƏ TƏTBİQ EDİLƏN ƏLİFBƏ

Azərbaycan əlifbasının mövcud imkanları «Divanü lüğət-it-türk»ü transkripsiya etmək üçün yetərli hesab edilə bilər. Burada bizim əsas çətinliyimiz ka, ke, ge və ğe hərflərinin (səslərinin) işlənmə məqamlarını dəqiqləşdirmək idi. Bunsuz əsərin tərcüməsi, sözlərin transkripsiyası dəqiq olmazdı. Hətta ən mükəmməl nəşr sayılan Bəsim Atalay nəşrində də sözlərin transkripsiyası zamanı bəzi ğe-lər ge ilə, ge-lər ğ ilə, sağır nun isə nğ ilə verilmişdir ki, bu da çağdaş türkcədə ğe hərfinin oxunmaması ilə bağlıdır və məcburiyyətdən doğmuşdur.

İkinci əsas çətinlik ق ka və ك ke-ni bizim əlifbada eyni hərflə vermək idi. Lakin türk dillərinə xas olan sinharmonizm k ilə yazılan sözlərin tələffüzündə ق ka ilə ك ke-ni bir-birindən ayırd etməyə imkan verir.

Üçüncü çətinlik ك ke hərfinin eyni zamanda həm ke (əkin), həm də ge (əgin=əyin, əyin-baş) səslərini ifadə etməsi idi. Bunları yerinə görə dəqiq verməyə çalışdıq. Üstəlik, ك hərfi ن n ilə birlikdə نك sağır nunu (nq) bildirir. Bu səsi beynəlxalq fonetikada qəbul edilmiş qayda üzrə bir işarə ilə (ŋ) vermək daha doğru olardı, lakin bunun «Divan»dan iqtibas işini çətinləşdirəcəyi və əlavə problemlər yaradacağı ehtimalı bizi bu fikirdən daşındırdı. Son dərəcə geniş əhatə dairəsi olan «Divan»ın dilçilər xaricində digər sahələrin mütəxəssisləri tərəfindən də tədqiqatə cəlb olunacağını nəzərə alaraq sağır nunu nq ilə verməyi uyğun gördük.

«Divan»da ancaq sözün ortasında və sonunda gələn نك sağır nun o dövrün dilində normal bir hərf və səs kimi çıxış edir. Daha sonra bəzi

türk dillərində sıradan çıxan bu səs hazırda ədəbi dilimizdə olmasa da, dialektlərimizdə, canlı danışq dilində işlədilir. Məsələn ondadır ki, bizdəki nq konsonantı ilə n səsinin müvaziliyi o qədər də ciddi mənə fərqi yaratmır. Məsələn, ananı (ana olan qadını) və ananqı (sənin ananı), kitabını (onun kitabını) və kitabınqı (sənin kitabını) sözlərində obyekt dəyişməz olaraq qalır. «Divan»da isə sağır nunlu sözlə n səsi olan söz tamamilə ayrı-ayrı sözlərdir və fərqli obyekt və mənaları ifadə edir. Məsələn, mən və mənq (dən, buğda), kan və kanq (ata), on (10) və onq (asan) sözlərində bunu əyani şəkildə görmək mümkündür. Dilçiliyimizdə sağır nun məsələsi bütün aspektləri ilə, yəni problemin qoyuluşu, mahiyyəti və tədqiqi professor Elbrus Əzizov tərəfindən xülasə edilmişdir⁵⁷.

Bəsim Atalayın ərəbcə ذ hərfini dh kimi verməsi bizi qane etmirdi, onu vurğulu və ya nöqtəli zet kimi verməyin daha doğru olacağı fikrində idik. Lakin sonradan «Divan»ın türkcə və azərbaycanca nəşrləri arasında ciddi ayrılıq yaranacağı əndişəsi ilə bu fikirdən də vaz keçməli olduq. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ذ dh səsi təxminən bizim y səsinə yaxındır, bunu şeir parçalarında biri ذ dh, digəri ی y ilə yazılan həm qafiyə sözlərdə də görmək mümkündür.

Xaqaniyyə dilində v ilə f arasında tələffüz edilən üç nöqtəli ف f üçün latın əlifbasının w hərfini qəbul etdik.

İki məxrəc arasında tələffüz edilən ج hərfini j ilə verdik.

Ərəb qrafiası ilə yazılan nümunələrdəki ب b-ləri kiçik istisnalar dışında bir qayda olaraq p ilə, ج c-ləri ç ilə verdik, bu əlifba ilə yazılan sözlərdə hərəkətlər əsasən tam şəkildə qoyuldu, yalnız ی i/ı ilə bitən sözlərdə əlavə diakritik işarəyə və sükun işarəsinə lüzum görülmədi. Ərəb hərfləri asanlıq naminə latın əlifbasındakı adları ilə yan-yanə göstərildi.

⁵⁷ E.Əzizov, həmin əsər, s. 107-113.

Digər hərf və səslərdə elə bir ciddi problem yoxdur.

«Divan»da qrammatik qaydalar izah edilərkən «Qayda» sözü yazılmamışsa, həmin sözü düz mötərizə içində biz verdik. Düz mötərizə içindəki bütün söz və izahatlar, o cümlədən ərəb hərflərindən sonra gələn və onların imlasını göstərən qeydlər bizə aiddir.

Mətnaltı qismlərdə şərhlərin imkan daxilində az olmasına, əsərin əlavə bilgilərlə yüklənməsinə diqqət etdik. Xüsusən də «bu söz filan dialektə, filan şivədə, filan klassik şairimizin dilində işlənmişdir» kimi şərhlərdən və misallardan qaçmağa çalışdıq, «Divan»ın elmi dövriyyəyə daxil edilməsindən sonra onun müxtəlif sahələrin mütəxəssisləri tərəfindən geniş şəkildə araşdırmalara cəlb olunacağını nəzərə aldıq.

Burada bir şeyi də bildirmək lazımdır ki, biz Bəsim Atalayın mənt altındaki haşiyədə verdiyi qeydlərin böyük əksəriyyətini tərcümə etdik. Lakin bəzi sözlərin Anadoluda, yaxud başqa türk dillərində hələ də işləndiyi barədə məlumatı, bu və ya digər sözün yazma və basma nüsxələrdə fərqli imlada yazıldığı, əsərin üzünü köçürən katib tərəfindən və ya başqa bir şəxs tərəfindən düzəlişlər aparıldığı, təshih edildiyi haqqında qeydləri, eləcə də ərəbcə mətndəki səhv və dolaşıqlıqlarla bağlı mülahizələrin hamısını vermədik, alimin elmi bəsinə, dərin biliyinə güvənərək onun doğru hesab etdiyi variantları verdik. Bu həm də onunla bağlı idi ki, onsuz da kiçik şriftlərlə yığılan qeydlərdə ərəbcə söz, ibarə və cümlələrdəki yanlışlıqları göstərmək Azərbaycan dilçiliyi baxımından lüzumsuz bir işdir. Bu zaman hərəkələrin bulanıq göründüyünə, aydın şəkildə seçilmədiyinə təcrübi şəkildə şahid olduq.

Onu da qeyd edim ki, biz tərcümə prosesində ingiliscə və qazaxca nəşrləri istisna olmaqla «Divan»ın türk, özbək, uyğur, fars və Çin dilinə tərcümələrinə diqqət yetirdik, mübahisəli məqamları müqayisə və tutuşdurma yolu ilə aydınlaşdırmağa çalışdıq, mətnaltı haşiyədə çoxlu iqtı-

bas verdik. Bu zaman Bəsim Atalay nəşrini ixtisarla DLT (Divanü Lügat-it-Türk), türkçə Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər nəşrini qısa şəkildə DLT-2005 (bu kitab 2005-ci ildə nəşr olunub), özbəkçə Salih Mütəllibov nəşrini TSD (Turkiy suzlar devoni), uyğur nəşrini TTD (Türki tillar divanı), abbreviaturası ilə verdik, farsca Hüseyn Düzgün nəşrini د ل ت (yəni لغات الترك). çinçə nəşri isə DLT-Çin adı altında zikr etdik. Hər dəfə qeyddən və ya iqtibasdan sonra müvafiq nəşrin cildini və səhifəsini də göstərdik. Zənnimizcə, bu, müəyyən məsələlərdə (sözlərin fərqli oxunuşu və tərcüməsi) tədqiqatçılara kömək edə bilər.

Oxucular haşiyələrə baxarkən Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin tərcüməsinə daha çox müraciət etdiyimizin fərqi varacaqlar. Başqa nəşrlərin məziyyətlərinə əsla kölgə salmadan deməliyik ki, böyük titizliklə hazırlanan bu tərcümə «Divanü lüğat-it-türk»ün sonuncu nəşri olması etibarilə divanşünaslıqda son nailiyyət sayıla bilər. Kitaba iki səhifəlik önsöz yazan Prof.Dr. Aykut Kazancıgil digər nəşrlərin özəlliklərini qısaca xarakterizə etmiş, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin bu əsərlə bağlı bütün ədəbiyyatı diqqətlə gözdən keçirdiklərini, fədakarlıqla çalışaraq ortaya mükəmməl tərcümə qoyduqlarını vurğulamışdır.

Son olaraq bu ağır və çətin işdə məndən öz dəyərli məsləhətlərini əsirgəməyən, məni daim ruhlandırın, əziz müəllimim və dostum, böyük alim və qeyrətli vətəndaş, nəşrin elmi redaktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, əməkdar elm xadimi, Bakı Dövlət Universiteti türkologiya kafedrasının müdiri, Azərbaycanda türkologiyanın və türkçülüynün bayraqdarı, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hacıyevə sonsuz minnətdarlıq və şükran duyğularımı izhar etməyi özümə borc bilirəm. Tərcümənin bütün qüsurları mənə, uğurları isə ona aiddir.

Ölyazmaya müsbət rəy verən görkəmli alim, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərova, məsləhətçilər - professor Hüseyn İsmayılova, professor Əzizxan Tanrıverdiyə və professor Məmmədali Qıpçağa da dərin saygılarımı bildirirəm.

«Divan»ın tərcümə və nəşr olunması təşəbbüsünü ortaya atan, bu məqsədlə xüsusi «Mahmud Kaşğari» fondu yaradan və komissiya təşkil edən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə, fondun rəhbəri hörmətli Anar müəllimə, fondun icraçı direktoru Elxan Zal Qaraxanlıya, AYB-nin katibi Arif Əmrahoğluna və komissiya üzvlərinə təşəkkürü borc bilirəm.

Kitabın tərcüməsini dəstəkləyən və təşviq edən, nəşri barədə Elmi Şuranın qərarını çıxaran Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutuna, institutun direktoru filologiya elmləri doktoru Hüseyn İsmayılova və əməkdaşlarına səmimi minnətdarlığımı bildirirəm.

Bakı Dövlət Universitetinin türkologiya kafedrasında bərabər çalışdığım əziz həmkarlarıma da ayrıca təşəkkür edirəm. Hörmətli ustadım Tofiq müəllim başda olmaqla onların mənə göstərdikləri böyük diqqət və qayğı, verdiyi dəyərli məsləhət və tövsiyələri, tərcümənin gedişini necə şövqlə, hətta həyəcanla izlədiklərini heç vaxt unutmayacağam.

Mətnin ərəb qrafikası ilə olan qismini kompüterdə yığan, bu gərgin və üzücü işin gerçəkləşməsində mühüm rol oynayan əziz tələbəm Neda Nəcəli Amandiyə, ərəb-fars proqramları və şriftləri məsələsində mənə kömək edən dostum Cabbar Məmmədova ürəkdən təşəkkür edirəm.

Tərcümə üzərində çalışarkən mənə hər cür şərait yaradan, mənəvi dəstək olan, mətnin yığılması və korrekturanın oxunması işində mənim qədər yaxından iştirak edən əziz həyat yoldaşımı Solmaz xanıma, eləcə də mənə daim dəstəkləyən ailə üzvlərimə və dostlarıma burada öz dərin ehtiramımı çatdırmaq istəyirəm.

Bu. «Divanü lüğət-it-türk»ün Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk tərcüməsidir. Ümumi həcmi 2.234 səhifə olan Bəsim Atalay nəşri əsasında ilk dəfə həyata keçirilən 2.080 səhifəlik bu ağır və irihəcmli iş, şübhəsiz ki, nöqsan və yanlışlıqlardan da xali deyildir. Tərcümə haqqında öz rəy və tənqidi qeydlərini bizə bildirəcək şəxslərə bəri başdan təşəkkür edirəm. Yeganə təsəllim bu nəşrin milli filologiya elmimizdə «Divan»la bağlı boşluğu müvəqqəti olaraq doldurması, gələcəkdə daha mükəmməl tərcümə və nəşrlərin meydana çıxmasına zəmin yaratmasıdır.

Aqillərdən biri demişdir ki, insan həyatında tək bircə dəfə lüğətə baxsa, həmin lüğət ona verilən pulu çıxarmış sayılır. Mən ürəkdən inanıram ki, sevimli oxucularımız türklüyün bu şah əsərinə hər gün dəfələrlə baxacaq, ondan çox şey öyrənəcək, çox feyz və zövq alacaq, dəyərli alimlərimiz isə bu zəngin qaynaq sayəsində türk dili və ədəbiyyatı, türk tarixi və mədəniyyəti, türk mənəviyyəti və etnoqrafiyası, bir sözlə, şanlı türk keçmişi ilə bağlı yeni-yeni tədqiqat işləri aparacaq, bir-birindən gözəl əsərlər yaradacaqlar. O zaman Mahmud Kaşğarinin böyüklüyü, türklük, türkçülük və türkologiya qarşısında misilsiz xidmətləri daha yaxşı dərk ediləcək, bizim naçiz əməyimiz də boşa getməmiş olacaq.

Burada bir məsələyə də toxunmaq istərdim. Əsərin nəşri ilə əlaqədar bir çox tanıdığım və tanımadığım iş adamlarına, yerli və xarici firmalara müraciət etdim. Sovet dövründə orta məktəblərdə tədris olunmadığı üçün bizim biznesmenlər «Divan»ın əhəmiyyətini yaxşı dərk edə bilmirdilər, üstəlik, nəşr üçün lazım olan məbləğin miqdarı onları ürkdürdü. Düzdür, bəzi haram pul sahibləri qazanc məqsədilə ticari təkliflər irəli sürür, çirkin niyyətli bəzi «elm» adamları tərcüməni yalnız öz imzaları ilə çap etdirməyi, mənə isə «yaxşı honorar» verməyi vəd edirdilər. Xarici firmalara gələcə, onların «Divan» kimi milli bir əsərin nəşrində maraqları yox idi. Xülasə, uzun müddət kitabın çapı üçün lazım olan vəsaiti

tapa bilmədim. Nəhayət, son çarə olaraq qardaş Türkiyənin 9-cu Prezidenti, Azərbaycanın fəxri vətəndaşı, Türk Dünyasının Ağsaqqalı, türk dilinin və mədəniyyətinin qoruyucusu və hamisi, aramızda uzun illərdən bəri könül bağları olan cənab Süleyman Dəmirələ müraciət etdim. Ankaraya göndərdiyim faksın yeddinci günü o mənə şəxsən telefon açaraq «Divanü lüğət-it-türk»ün nəşri ilə bağlı məni ürəkdən dəstəklədiyini bildirdi. Bir müddət sonra məni Ankaraya dəvət edərək tərcümə ilə tanış oldu, bəzi dəyərli məsləhətlər verdi, özünün yazdığı «Sunuş»u (müqəddiməni) təqdim etdi. Bu nəcib hərəkətinə görə bu Böyük İnsana elmi ictimaiyyətimiz, oxucularımız və öz adımdan dərin və sonsuz təşəkkürlərimi bildirirəm. Türk Dünyasının qəlbində özünə taxt qurmuş, şərəfli adını tarixin səhifələrinə qızıl hərflərlə həkk etdirmiş cənab Süleyman Dəmirəl həm də «Divan»ın nəşri ilə bağlı bu xeyirxah addımına görə Azərbaycan xalqı tərəfindən daim minnətdarlıqla anılacaqdır! (Mən bu sətrləri sırf qədirşünaslıq və tarixi həqiqət naminə yazdım).

Ustad Hüseyn Düzgün hər bir işin, o cümlədən də xəttin, yəni yazının yanlışlardan xali olmadığını nəzərdə tutaraq «Divan»ın farsca tərcüməsinə yazdığı önsözü belə bir fəlsəfi beytlə bitirmişdir:

Əz ğələt birun nəbaşəd hiç xətt,

Xətti-təqdir əst birun əz ğələt.

Biz də bu hikmətli fikri ürəkdən paylaşaraq önsözümüzü həmin beytin ana dilimizə tərcüməsi ilə bitiririk:

Deyildir qələtdən uzaq heç bir xətt,

Alın yazısıdır, yox onda qələt.

Tanrı Türkü qorusun!

Ramiz ƏSKƏR.
22 iyul 2005-ci il, Bakı.

DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK

I CİLD

(mətn)

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

Hər cür fəzilət və gözəl əməllər sahibi Tanrıya həmd olsun! Xalqın ən bəlağətlişi susqun, ən sağlamı xəstə olduğu bir zamanda Tanrı doğru və yanlışı açıq-aydın şəkildə bəyan edən Qur'anını Cəbrayıl vasitəsilə Məhəmmədə göndərdi. Beləliklə, hidayət yolunu göstərdi, sənəd və bələdçi verdi. Məhəmmədə və onun yolunda xidmət göstərən bütün övladlarına səlat və salam olsun!

Həmdü səlatdan sonra bu kəminə Məhəmməd oğlu Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmudun sözlərini dinləyin: Tanrının inayəti ilə günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı, dünya millətlərinin idarə cəlovunu onların əlinə tapşırırdı, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvətləndirdi. Tükrürlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin, qaragüruhun şərinə qorudu. Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və tüklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur. Əgər kimsə öz qövmündən ayrılaraq türklərə sığınsa, o bütün qorxu və bəlalardan xilas olar, o adamla birlikdə başqaları da sığına bilər.

And içərək deyirəm ki, mən bunu Buxaranın mötəbər imamlarının birindən və nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirirdi ki, peyğəmbərimiz qiyamətin əlamətlərini, axır zamanın fitnə-fəsadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacağını söylədiyi vaxt «Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır» deyərək buyurmuşdur.

Vəbalı söyləyənlərin boynuna, bu hədis doğru isə, türk dilini öyrənmək çox vacib işdir, əgər bu söz doğru deyilsə, o zaman türk dilini öyrənməyi ağıl əmr edir.

Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, çigillərin, yağmaların, qırğızların şəhərlərini və məskənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşma həkk elədim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə, bu dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim. Yoxsa ki, mən dil sahəsində onların ən bəlağətlişi, ən aydın danışanı, ağılca ən incəsi, soyca ən nəcabətlişi, savaşda ən mahir nizəçisiyəm. Mən onlara o qədər diqqət yetirdim ki, türk, türkmən, oğuz, çigil, yağma, qırğız boylarının dilləri bütünlüklə məndə cəm oldu. Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım, ən gözəl biçimdə tərtib elədim.

Mənə əbədi şan-şöhrət, bitməz-tükənməz səvab olsun deyərək Tanrıya sığınaraq bu kitabımı yazdım və ona *ديوان لغات الترك* «Divanü lüğət-it-türk» [«Türk dillərinin qamusu»] adını verdim.

Kitabı müqəddəs peyğəmbər məqamında oturan, Haşimilər soyundan, Abbasilər sülaləsindən olan başçımız, ulumuz və ağamız, Aləmlərin Rəbbinin vəkili, möminlərin əmiri xəlifə Əbülqasim Abdullah ibn Mühəmməd əl-Müqtədə Biəmrullah mərtəbəsinə ərmoğan etdim. Allah ona uzun ömr, əbədi izzət, bəxtü səadətli həyat əta qılsın. Səltənətinin təməllərinə heç bir zaval toxunmasın, əski dövrlərin ehtişamı onun sara-

yından əskik olmasın. Rəhbərlik dərəcəsi elə nemətlərlə yüksəlsin ki, Adəm oğulları onun cəmərdliyi ilə həyat tapsınlar. Rəhbərliyi uğur ulduzunun yoldaşı olan xoş iqballa, oxu hədəfindən şaşmayan əzmlə, şanlı zəfərə qovuşan dostla, zəlil və qəhr olan düşmənle taclansın. Sayəsi, qüdrəti, camalı, kərəmi, şanı müsəlmanların üzərindən əbədiyyətə qədər əskik olmasın!

* * *

Mən bu kitabı hikmət, səʿc, atalar sözü, şeir, rəzəc, nəsr kimi ədəbi parçalarla süsləyərək heca hərfləri sırasına görə tərtib etdim. Araşdıran onu asan tapsın, arayan sırasında arasm deyə, hər kəlməni yerli-yerinə qoydum, dərinliklərini üzə çıxardım, qatılıqlarını yumşaltdım, qaranlıq cəhətlərini işıqlandırdım. İllər boyu bir çox çətinliklərə sinə gərdim, nəhayət, əsəri başdan-sonadək səkkiz kitabda topladım.

Birincisi – həməzli sözlər kitabı⁵⁸. Allahın kitabı ilə şərəflənmək üçün mən kitabıma həməz ilə başladım.

İkincisi – salim kitabı⁵⁹.

Üçüncüsü – müzaəf kitabı⁶⁰.

Dördüncüsü – misal kitabı⁶¹.

Beşincisi – üç hərflili sözlər kitabı⁶².

Altıncısı – dörd hərflili sözlər kitabı⁶³.

⁵⁸ Sözüün başında əlif, vav, ye hərfləri gələn sözlər. Əgər bir sözdə həməz varsa, ona «məhmuz» (həməzli) deyilir.

⁵⁹ Sözüün tərkibində ərəb dilində «hərfl-i illət» adlanan əlif, vav, ye hərflərindən biri və eyni cinsdən yan-yana iki hərf olmasa, ona «salim» deyilir.

⁶⁰ Bir sözdə eyni cinsdən iki hərf yan-yana gəlsə və birinci hərf sakin (sükunlu), ikinci hərf hərəkəli olsa, ona «müzaəf» deyilir.

⁶¹ Sözüün ilk hərfi hərfl-i illətdən (yəni əlif, vav, ye) hərflərindən biri olsa, ona «misal» deyilir.

⁶² İki hərfdən ibarət sözlərə «sünai», üç hərflili olanlara «sülası», dörd hərflili olanlara «rübai», beş hərflili olanlara «xüması», altı hərflilərə «südasi» deyilir.

⁶³ Bizim şərhlərimizdə və ya Mahmud Kaşğarının qrammatik izahatlarında iki, üç, dörd hərflili sözlər deyilərkən sözüün tərkibindəki ərəb hərfləri nəzərdə tutulur.

Yedincisi – günnəli sözlər kitabı⁶⁴.

Səkkizinci – hərəkəsiz iki hərfin birləşdiyi sözlər kitabı.

Hər kitabı isimlər və fe'llər olmaq üzrə iki yerə ayırdım. İsimləri fe'llərdən əvvəl yazdım, arxasından fe'lləri düzdüm. Hər birini öz sırasına görə təsnif etdim. Əvvələ gəlməsi vacib olanı önə, ikinci dərəcədə gəlməsi lazım olanı sona qoydum. Hamı tərəfindən asan başa düşülməsi üçün kitabda və bablarda ərəb dilindəki istilahları işlətdim.

Türk və ərəb dillərinin atbaşı bərabər yürüdükləri bilinsin deyə Xəlilin «Kitab ül-əyn»də⁶⁵ elədiyi kimi, mən də işlək sözlərlə arxaik kəlmələri bu kitabda birlikdə vermək niyyətində idim. Əlbəttə, bu daha mükəmməl iş olardı. Lakin mənim tutduğum yol daha doğrudur, çünki bu halda sözləri tapmaq daha asandır və hər kəs bu üsula üstünlük verir. Buna görə də sözü qısa etmək məqsədilə işlədilməyən kəlmələri kitabıba daxil etmədim.

Xəlilin tutduğu yolun türk dili üçün dəxi məqbul olduğunu göstərə bilmək məqsədilə aşağıda işlədilən və işlədilməyən misalları yazdım:

Arık	Irmak	istifadə olunan
Akur	Axır	istifadə olunan
Kar	Kar	istifadə olunan
Kara	Kara	istifadə olunan
Raka	Raka	buraxılan
Rak	(şiddət bildirən ədat)	istifadə olunan
Azuk	Azık	istifadə olunan
Akuz	Akuz	buraxılan

⁶⁴ Tərkibində gənizdən gələn bir hərf olan sözə «günnəli» deyilir. Boğazda tələffüz edilən hərflərə «hürufi-hülq» (boğaz hərfləri) deyilir.

⁶⁵ Bəsrə qrammatika məktəbinin tanınmış nümayəndəsi, ərəz nəzəriyyəsinin yaradıcılarından biri olan Xəlil ibn Əhməd əl-Fərəhidi əl-Bəsrinin (718-792) məşhur «Kitab ül-əyn» əsəri nəzərdə tutulur.

Kuzı	Kuzu	istifadə olunan
Kız	Kız	istifadə olunan
Zıkı	Zıkı	buraxılan
Zık	Zık	buraxılan

İşlək və arxaik sözlər bunlarla məhdudlaşmır. Üç hərfli, dörd hərfli və başqa sözlərdə də belə nümunələr az deyil. Biz burada «Addım yerışı göstərir» məsəlində olduğu kimi, yalnız bəzi misallar verdik.

Mən işi yüngülləşdirmək və kitabı qısaltmaq üçün bu yolu seçdim. Məndən əvvəl heç kimin tətbiq etmədiyi bir düzülüş və heç kimin düşünməmiş olduğu bir tərtibatla işi açıqladım. Bu işdə mən əsərin qiymətini yüksəltmək və ondan istifadə edənlərə asanlıq yaratmaq naminə bir sıra qaydalar, hətta yeni ölçülər də tətbiq etdim. Qabaqda gedənlərə çatması üçün bu kitab vasitəsilə ehtiyacı olana at göndərdim, onlara yetməsi üçün yol açdım, daha yuxarı çıxmaq istəyənlərə nərdivan qoydum. Sonra mən türklərin hər boyuna məxsus köklərin və onlardan yaranan sözlərin xüsusiyyətlərini və harada işlənməsini izah edib göstərmək üçün əlahiddə bir yol tutdum.

Kitabda türklərin dünya görüşlərini və bilgilərini göstərmək üçün onların şeirlərindən, qayğılı və sevincli günlərində yüksək düşüncələr ifadə edən hikmətli sözlərindən misallar da verdim. Bunlar nəsillərdən nəsillərə keçərək gəlmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, kitabda bir çox mühüm sözlər də topladım və nəticədə bu kitab saflıqda son həddə, gözəllikdə son mərtəbəyə çatdı.

Könül verdim bu işdə ulu Tanrıdan yardım dilədim.

Hər cür güc və qüvvə ancaq ona güvənməkdir. O, bizə yaraşan nə gözəl inamdır!

TÜRK YAZISI

Bütün türk dillərində işlənən hərflərin sayı 18-dir. Onları bu şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür⁶⁶:

اخوک لف سمج نرق بذر شتیا

Türk yazısı ayrılıqda bu hərflərlə yazılır:

ا ب ج د ه و ز ح ط ی ک ل م ن پ ق ر س ش ت ث ف غ خ د ذ

Ərəb dilində bu hərflərin qarşılığı ... ا ب ت ث -dir. Yazıda yeri olmayan, ancaq tələffüzdə gərəkli olan və kökdən sayılmayan yeddi hərf daha vardır. Türk dilləri bunlarsız keçinə bilməz. Bunlar sərt tələffüz edilən ب p, ج ç, məxrəci z z ilə ش ş arasında olan ژ j, ərəbcədə dəxi olan ف f, nöqtəli غ ğ, ق ka ilə ک ke arasındakı yumşaq ge və ن n hərfinə bənzəyən نک nq hərfləridir.

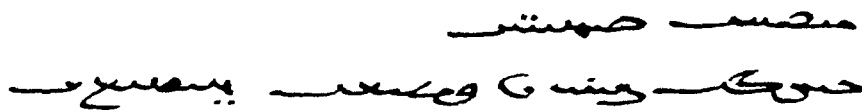
Türk olmayanlar bu hərfləri söyləməkdə çətinlik çəkirlər. Kökdən olmayan bu yeddi hərf kökdən olan hərflər biçimində yazılır, yalnız onlara nöqtələr əlavə edilərək bir-birindən fərqləndirilir. Heç bir türk boyunun dilində ث hərfi yoxdur. Eləcə də ıtbak hərflərindən olan ص, ض, ظ, ط və boğaz hərflərindən olan ڭ, ڬ hərfləri də yoxdur. Düzdür, bay-

⁶⁶ Əlifbanı asan yadda saxlamaq və hərflərin düzülüş sırasını əzbər bilmək üçün keçmişdə hərflər söz şəklində qruplaşdırılırdı. Buna latınca vox memoriae (səs-hərf yaddaşı) deyilir. Burada da həmin şeylə qarşılaşırıq. Əxukə -ləffə -səməc -nəzəq -bəzr -şuttiyyə sözləri ərəbcə belə mənalandırılır: qardaşın -bükdüyün çirkin -toxum -yağışlı -mövsüm. Yuxarıdakı əlifbada bəzi çatışmazlıqlar var. Məsələn, ڭ və ڬ hərfləri göstərilməmişdir. Halbuki «Divan»dakı bir çox sözlərin yazılışında bu hərflərdən də istifadə edilmişdir.

quşa «ühi» deyilir, lakin bunun doğru variantı qıpçaqca olduğu kimi «ügi»dir. «Çaxmaq» mənasma gələn «çaha» sözü isə kəncək dilindədir. Bu dil saf deyil, göz ağrısına «əvəh» deyirlər ki, bu da yuxarıdakı kimi saf deyildir.

Bundan başqa, pauza vermək üçün sözlərin sonuna **h** hərfi əlavə olunur, necə ki, şahini çağırmaq üçün «tah-tah», dayçanı çağırmaq üçün «kurrih-kurrih»⁶⁷ deyirlər. Ancaq bir şey anlatmaq üçün söylənən sözlərdə **h** yoxdur. Xotən dilində bu hərflər var, çünki bu dildə hind dillərinin təsiri hiss edilir. Bu hərflər kəncək dilində də var və bu dil də təmiz türk dili deyildir. Əgər **t** hərfi yazmaq lazımdırsa, o, türk **dh**-si şəklinə yazılmalı və üstünə nöqtə qoyulmalıdır. Beləcə, **s** sad hərfi də **s** kimi yazılır və üstünə nöqtə əlavə edilir. **ç** hərfləri də türkcə nöqtəli **x** kimi yazılır və üzərlərinə bir işarə qoyulmaqla fərqləndirilir. Çünki bu hərflər yalnız ərəb dilində mövcuddur. Bunlar türk dilində yazılmaq istəndikdə, yenə köhnə qəliblərində yazılıb nöqtə və əlamətlə ayırd edilir.

Türk hərfləri toplu olaraq bu şəkildə yazıla bilər⁶⁸:

Türk yazısının imlasında belə bir qayda var: tələffüzdə yeri olmaqla bərabər hər fəthə bir əlif **ا**, hər zəmmə bir vav **و**, hər kəsre bir ye **ي** ilə göstərilir. Bunun ərəb dilində örnəyi izafət halındakı **أخ، أب** sözlərində görünür: **هَذَا أَبُوكَ وَرَأَيْتُ أَبَاكَ وَمَرَدْتُ بِأَبِيكَ** deyilir⁶⁹.

⁶⁷ Bu gün Azərbaycanın bəzi bölgələrində dayçaya «kürük» deyilir.

⁶⁸ Bu hərflərin vax memoraie şəkli belədir: avaha -vəsəkə -yəkədə -manaza -bəçərə -şatata. Bu sözlər sünidir, onları mənalandırmaq mümkün deyil.

⁶⁹ Buradakı sözlərin birində əb sözünə əlif, digərində vav, üçüncüsündə isə ye artırılmışdır.

Bunları yazarkən hərəkə üçün bir hərflər artıq əlməlisən. Kaşğardan Yuxarı Çindək ətrafdakı bütün türk ölkələrində xaqanların, sultanların yarlıqları, məktubları binadan bəri bu yazı ilə yazılır.

Türk sözlərində imalə⁷⁰, işba⁷¹, üç hərəkə ilə işmam⁷², qalınlıq, rəqiqlik, günnə, xayşum⁷³, iki sakinin [sükunlunun] yanaşı gəlməsi, **ق** ka ilə **ج** ç-nin birləşməsi, **پ** p hərfinin **م** m ilə, **ن** n hərfinin **ل** l ilə dəyişməsi kimi hallar mövcuddur. Bunlar yeri gəldikcə izah ediləcəkdir.

FE'LLƏRDƏN YARANAN İSİMLƏR HAQQINDA

İsmlər iki növdür: əslən isim olan ismlər, düzəltmə yolu ilə əldə edilən ismlər.

Fe'llərdən düzələn ismlər on iki hərfdən birinin vasitəsilə yaranır.

Əsil ismlər əslində isim olaraq yaranmış «qılınç», «ox» kimi sözlərdir. Bunlar başqa sözlərdən yaranmamışlar. Ancaq düzəltmə (iştiqaq) yolu ilə yarananlar başqa sözlərdən törəmişlər. Bu qəbildən olan ismlərin elələri vardır ki, eşidilməkdə və işlədilməkdədir, bəziləri isə dil qaydalarına uyğun olsalar da, işlədilmir. Mən işlədilənləri yazdım, işlədilməyənləri isə buraxdım. Elə bir yol seçdim ki, buraxdığım sözlər müqayisə yolu ilə bərpa edilə bilər.

Fe'llərdən düzələn ismlər on iki hərfdən birinin vasitəsilə meydana gəlir. Bu hərflər **ا, ت, ج, ش, غ, ق, ك** (qalın kaf), **ق** ka ilə **ك** ke arasında söylənən **ge** (yumşaq kaf), **و, ن, م, ل** [vav, n, m, l] hərfləridir.

⁷⁰ İmalə - hərflər uzatmaq deməkdir.

⁷¹ İşba - hərflər qalın, sərt ahənglə söyləməkdir.

⁷² İşmam - hərflər yumşaq, incə ahənglə söyləməkdir.

⁷³ Xayşum - burun, damaq səsi deməkdir.

Əlif

«بيلگە bilgə» sözündə olduğu kimi; «بلدی bildi» sözündən yaranmışdır, «ağıllı», «hakim» mənasındadır.

«اودی» sözü də belədir, çox ağıllı kimsəyə deyilir. Bu kəlmə «اودی تانكى ödi nənqni» sözündən alınmışdır; «düşündükdən sonra nəsnəyi anladı» deməkdir.

«اوا uva» sözü də belədir, bir yemək növüdür, ona şəkər ufalanır. «اودی uvdı» sözündən düzəlmişdir və bir şeyi ufalamaq mənasındadır.

Əlif bəzən sözün tərkibində م m ilə birlikdə gəlir. «Kəkil» mənasını verən «كسما kəsmə» sözündə olduğu kimi. «كسدى kəsdi» sözündən alınmışdır, gözü qapatmamaq üçün saçın kəsildiyi yerə də «kəsmə» deyilir. «اورماسچ örmə saç» sözü də bu qəildəndir, «اوردى ördi=hördü» sözündən düzəlmişdir.

ت T

Gödək mizraq mənasını verən «قجت kaçut» kəlməsindəki ت t kimi. Bu söz «فجدى kaçtı» kəlməsindən düzəlmədir.

Geyim demək olan «كدت kedhüt» sözündəki ت t də belədir. Bu söz «كدتى kedhti» sözündən alınmışdır, «geydi» deməkdir.

ج Ç/C

Çörək mənasına gələn «كماج kömaç» sözündəki ج ç kimi.

Külə və ya külə bənzər şeylərə bir nəsnə basdırıldığında işlədilən «كمدى kömdi» fe'lindəndir, «gömdü» deməkdir.

«سەوينچ səwinç» kəlməsi də belədir, «سەويندى səwindi» sözündən düzəlmişdir.

ش Ş

Bilici adam haqqında deyilən «بليش biliş» sözündəki ش ş kimi. Bu söz «بلدی bildi» fe'lindən yaranmışdır.

Uğraşmaq və savaşımaq demək olan «اورش uruş», «توقش tokuş» sözlərindəki ش ş hərfi də belədir. «اوردى urdu», «توقدى tokıdı» sözlərindən alınmışdır.

غ Ğ

Ğ üçün üç hal var.

a) Fe'llərə bitişərək onları ismə çevirir: təmiz bir nəsnəyə «ارغ arığ» deyilir ki, «ارندى تانك arındı nənq» sözündən düzəlmişdir. Quru bir nəsnəyə «قورغ quruğ» deyilir, «قوريدى kurıdı» sözündən düzəlmişdir.

b) Əsil isimlərin sonuna əlavə edilərək yer, məkan ismi düzəldir: «يلاغ yaylağ» sözü kimi. Bu, yaz demək olan «يay yay» sözündən alınmışdır⁷⁴. Qışlanacaq yerə isə analoji şəkildə «قشلاغ kışlağ» deyilir. Bu, qış sözünün sonuna Ğ ğ hərfi artırmaqla düzəlmiş olmalıdır. Bu sözlərə məkan mənasını onların sonuna əlavə olunan Ğ ğ hərfi vermişdir.

c) Ğ ğ hərfi fe'llərə birləşir, lakin özündən sonra bir و u/ü də gəlir. Bütün türk dillərində qayda belədir. Fe'l bu yolla isim olur və özüylə bir iş görülən alət mənasını verir.

«بيچغو bıçğu» kimi. «بيچدى bıçdı» fe'lindən düzəlmişdir.

Özüylə bir şeyə vurulan nəsnə üçün «ارغونانك urğu nənq» deyilir ki, «اوردى urdu» sözündən düzəltmədir.

⁷⁴ Müasir türk dillərinin bəzində yazı «bahar (ilkbahar)», yaya isə «yaz» deyilir. Üstəlik, «yaylaq», «qışlaq» kimi sözlərdəki məkan mənası Ğ ğ hərfindən deyil, «لاغ - lağ» şəkilçisindən yaranmışdır. Düzdür, onların «yayla», «qışla» (müasir mənası: kazarma) sözlərindən yaranmış ola biləcəyi ehtimalı da var.

Yumşaq kaf ك g hərfləri bəzən غ ğ hərfinin yerini tutur.

«كسكونانك kəsgü nənq» sözündə olduğu kimi. Bunun mənası «kəsiləcək nəsnə» deməkdir, «kəsdi» sözündən alınmışdır.

Bir şeyi sovrmağa yarayan alət mənasında işlənən «اڤوسكو əwüs-gü =sovrucu, sovruran» sözü də belədir. Bu, «اڤوسدی əwüsdü» sözündən düzəlmiş olub «sovrdu» deməkdir.

Bundan başqa, غ ğ özündə imalə və rəziqlik olmayan, tox, qalın söylənən fe'llərə artırılır. Yumşaq kaf ك isə bunun tərsinədir. Türkcədə sözlərin sonuna əlavə olunan ك ke və غ ğ hərfləri ərəbcə مَنجَل və مَنخَل sözlərinin əvvəlindəki م m hərfləri kimidir. مَنجَل və مَنخَل sözləri «oraq» və «ələk» mənasındadır. Mincəl sözü «ot biçmək» mənasındakı nəcələ sözünə, munxul sözü isə «ələmək» mənasını verən nəxələ fe'linə م m artırmaqla meydana gəlmişdir. Bir şeyi süpürmək üçün istifadə olunan alət, yəni «süpürgə» mənasına gələn مَنسَف sözü də belədir. Yəni nəsəfə [süpürmək] fe'linə م m artırmaqla düzəlmişdir.

Oğuzlar غ ğ və ك ke yerinə sözə əlif (الف a/ə), vav (و u/ü) yerinə isə eyni mənada س s şəkilçisi artırır. Mişara «يڤاچ بچاسى نانك yığaç bıçası nənq» və odun doğrayan baltaya «اوتونك كساسى بكدو' otunq kəsəsi baldu» deyirlər⁷⁵.

Zaman və məkan bildirən isimlər, məsdər həmişə bu qaydalar əsasında düzəldilir. Xaqaniyyə türkləri ilə digər türklər, oğuz türkmənləri ilə başqaları arasındakı bu fərqlər dəyişməyən bir ölçüdür. Az sonra bir çox yerdə bu məsələdən bəhs ediləcəkdir.

Əlbəttə, əgər ulu Tanrı istəsə...

⁷⁵ Mahmud Kaşğari oğuzların «buçğu» yerinə «bıçası» dediklərinə işarə edir. Burada ğ+vav, yəni -ğü əvəzinə əlif+si=ası/əsi şəkilçisinin peyda olduğunu göstərir.

ق Ka

Daraq mənası verən «ترغاق tarğak» sözündəki ق ka hərfləri kimi. «سچ تارادی saç taradı» sözündən düzəlmədir.

«ات اردى ot ordı» sözündən əmələ gələn «ارغاق orğak» sözündəki ق ka da bu cürdür. «Orğak» oraq deməkdir.

ك Ke (kar kaf)

Hər hansı bir şeyin kəsilmiş hissəsinə «كساک نانك kəsək nənq» deyilir ki, bu da «كسدى kəsdi» sözündən düzəlmişdir.

«Bürük» mənasında işlənən «اشك eşük» sözü də bu qəbildəndir, «اشودی əşüdi» sözündən əmələ gəlmişdir, «örtüdü», «bürüdü» deməkdir.

ك Ge (yumşaq kaf)

«تيرلدى tirildi» sözündən düzələn «ترك tirig» kəlməsi kimi.

«اولدى öldi» sözündən əmələ gələn «اولك ölüg» sözündəki ك ge kimi.

ل L

«بيجىل بىچىل يير» sözündəki ل kimi. Mənası «yarılmış, yarıq yer» deməkdir, bir şey kəsildiği zaman söylənən «بيجىلدى نانك bıçıldı nənq» sözündən düzəlmişdir.

«Ala-bula əşya» mənasına gələn «ترغىل tarğıl» sözü də bu qəbildəndir, «تارىلدى tarıldı» sözündən düzəlmədir. Bir şeyin başqa bir şey içərisində dağılmasına, ağıla qaranın bir-birinə qarışmasına deyilir.

م M

«Döşək, yayğı, sərgi» demək olan «م يذم» sözündəki م m kimi. «Döşədi, yaydı» mənasında işlədilən «م يذم» sözündən düzəlmişdir.

Bir dilim qovun mənasına gələn «م يبيج قاغون» bir biçim kağun» ifadəsindəki «م يبيج» sözündə işlənən م m kimi. «Kəsdi» demək olan «م يبيج» sözündən əmələ gəlmişdir.

ن N

«Sel» mənasında işlənən «ن اكن» sözündəki ن n kimi. Bu söz «ن اكن» suv akdı» ifadəsindən düzəlmişdir.

«Torpaq yığını» demək olan «ن ييغن ثبراك» sözündəki «ن ييغن» kəlməsinin ن n hərfi kimi. «ن ييغن» sözündən əmələ gəlmişdir.

و U/Ü

Bu hərfin qoşulması ilə yaranan sözlər ayrılıqda nadir hallarda işlənir. «Qan alan alət» (neştər) mənasındakı «و سرغو» sözündəki و vav hərfi kimi. Bir heyvanın süd və ya qan əmədiyi zaman söylənən «و سردى» sözündən düzəlmişdir.

Dayanılan [durulan] yer mənasında işlənən «و ترغو بير» turğu yer» sözü də belədir.

Bunlar elə qaydalardır ki, göy qütb ulduzu ətrafında necə fırlanırsa, türk dili də bu qaydalar ətrafında elə fırlanır. Bu qaydalar üç, dörd, beş və daha artıq hərfli fe'llərə də aiddir. Biz burada müxtəsər şəkildə söylədik, daha sonra, ulu və uca Tanrı istəsə, irəlidə daha geniş şəkildə izah ediləcəkdir.

SÖZLƏRİN QURULUŞU HAQQINDA

Quruluşuna görə sözlər iki hərfli («ا at», «ا ار») və ya üç hərfli olur: «ا ازق azuk=azuqə» və «ا يزق yazuk=günah» kimi.

Söz dörd hərfli də ola bilər: «ا يغمر» yağmur» və «ا جغمر» yağmur=şalğam» sözləri kimi.

Söz beş hərfli də ola bilər: «ا فرغساق» kuruğsak=mədə, qursağ» və kaftanın iki ətəyindən biri mənasında işlənən «ا فدرغاق» kudhurğak» kimi.

Söz altı hərfli də ola bilər: atın döşaltı qayıışı mənasına gələn «ا كملدرك» kömüldürük» və quşqun, quyuqaltı demək olan «ا فدرغون» kudhurğun» sözləri kimi.

Və nəhayət, söz yeddi hərfli də ola bilər. Lakin yeddi hərfli isim azdır. Məsələn, yeddi hərfli «ا زرغونچمود» zargunçmud» sözü bir növ ətirli dağ reyhanı deməkdir.

Türk dilində yeddi hərfi keçən söz yoxdur.

İSİMLƏRDƏ SƏSARTIMI (ZİYADƏ) HAQQINDA

İsmlərə artırılan həflər ya «ا مد» məd=uzatma», yaxud da «ا لين» lin=yumşaltma, incəltmə» həfləridir⁷⁶.

⁷⁶ «Hərfi-məd» üçdür: əlif, vav, ye həfləridir. Bu həflər özündən əvvəl gələn həfləri uzatmağa xidmət edir. «Hərfi-lin» də üçdür. Burada əlif hərfi sükunlu olduğu üçün ancaq çəkməyə xidmət edir. Vav və ye həfləri sakit olsa, hərfi-lin olur. Hərfi-linə «yumşaq» adı da verilə bilər. «Hərfi-məd» isə uzatma hərfi deməkdir. Bunlar ərəbcə sözlər üçün işlədilən qaydalardır, türk dili üçün məqbul deyildir. Türkcəyə ancaq məcburi tətbiq edilə bilər. Əslində, Kaşğari «korıq», «arıq» sözlərini linli göstərsə də, bu, doğru deyildir, çünki buradakı u və i həfləri uzatmaqdan başqa bir vəzifə daşımır. Burada ehtimal ki, hərfi-lindən çox «orta məddi-lin» nəzərdə tutulur.

Uzatma hərfi «çuval» mənasındakı «تغار tağar» və od qalamaqda [bir şeyi alıdırmaq üçün] istifadə edilən şey [çalı-çırpı] mənasına gələn «جقار çawar» sözündəki الف=ا əlifdir.

Yumşaltma hərfi qorunan yer mənası verən «فریغ korığ» və «tə-miz» mənasına gələn «أریغ arığ», hazır mənasındakı «أنوق anuk», «şahid» demək olan «تنوق tanuk» sözlərindəki و ی [vav və ye] hərfləridir.

İsimlərə artırılan hərflərdən biri də ا həməzdir. Ayğır demək olan «اذغر adhğır», səbzənin bir növünün adı olan «اشغن işğun» sözlərindəki ا həməzə kimi.

İsimlərə artırılan hərflərdən biri də ن n hərfidir. Mərsin ağacının meyvəsi mənasını verən «بزغان bazğan» və sel sularının yardığı yer demək olan «قزغان kazğan» sözlərindəki ن n kimi.

İsimlərə artırılan digər bir hərf isə و vav hərfidir.

«İpək» mənasında «ثرفو turku» və «zəvzək» mənasında «كرفو kurğu» sözlərindəki و vav kimi.

İsimlərə ی y hərfi də artırılır. Məsələn, təpəlik, dağlıq mənasına gələn «کتکی kötki», «qaş-qabaq, turşumuş üz» mənasını verən «برقی burkı» sözlərindəki ی y kimi.

Bu sözlərdən فاعل fə'al, فاعل fu'al, فاعل fi'al, فاعول fə'ul, فاعيل fə'il tipində olanlarda oxunuşda yumşaltma [incəltmə] hərfini atmaq da mümkündür.

یغاچ = yığaç sözü یغج şəklində [əlifsiz] də yazıla bilər. Eyni qayda üzrə «irmaq və dərənin arxası» mənasını verən «یغوج yuğuç» sözünü [vavsız] «یغج» şəklində yazmaq mümkündür.

Qoruq sözünü də yazıda eynən həm [ی y ilə] «فریغ korığ» şəklində, həm də [ی y-sız] «فرغ korğ» şəklində yazmaq olar.

Sözün qıyası uzunundan yaxşıdır. Tanrı izin versə, qalan məsələlər bu kitabda davam etdiriləcəkdir.

FE'LLƏRİN QURULUŞU VƏ SƏSARTIMI HAQQINDA

Fe'llər iki, üç, dörd, beş, altı hərfli ola bilər. Fe'llərin sonuna artırılan hərflərin sayı ondur: الف (a/ə), ت t, ر r, س s, ش ş, ق ka, ك ke ل l, ن n, لا la, ی y. Bu hərflər sözə yeni məna vermək üçün artırılır⁷⁷.

الف Əlif

«Həsəd etdi» mənasına gələn «تیزادی təpzədi» sözündəki الف əlif kimi. Bu kəlmə «şoran yer» demək olan «تیز təpiz» sözündən düzəlmişdir.

«Ud çaldı» mənasında işlənən «كپزادی kupzadı» sözündəki الف əlif də belədir. Bu kəlmə «كبوز kubuz» sözündəndir.

ت T

Fe'li təsirli etmək üçün sözə artırılır. Arpa, buğda kimi şeyləri təmizləmək mənasına gələn «ترغ ارتی tarığ arıttı» cümləsindəki «ارتی arıttı» sözündə işlənən ت t kimi. «Paltar qurutdu» demək olan «تون فرتی ton kuruttı» cümləsindəki «فرتی» sözündə işlənən ت t də belədir. ت t hərfi artırılmazdan əvvəl bu sözlər «اریدی arıdı», «كفریدی kurıdı» şəklində idi.

R

Çox zaman bir fe'li təsirli etmək üçün ر r hərfi ت t hərfi ilə birləşir.

«Getdi» demək olan «بردی bardı» sözü «برتردی barturdi» şəklində təsirli olur. «كالدی kəldi» sözündən isə «كالتردی kəltürdi» şəklində təsirli fe'l düzəlir.

⁷⁷ لا-la-nı da saysaq, fe'llərin sonuna artırılan hərflərin sayı on deyil, faktiki olaraq on bir olur.

س S

Fe'llərə artırılaraq arzu, istək mənası yaradır: «سُوْفُ اِجْسَدِي suw iç-sədi=su içmək istədi», «أَشْ يَيْسَدِي aş yeysədi=yemək yemək istədi».

Bu hərf ərəb dilinin təfa'ül babında olduğu kimi bəzən nəyi isə əslində olmadığı halda olmuş kimi göstərmək məqsədilə fe'llərə artırılır. «أَلْ مَتْدِينِ يَرْمَاقِ اَلْمَسِينَدِي ol məndin yarmak alımsındı=o özünü məndən pul almış kimi göstərdi» cümləsində olduğu kimi. «أَلْ مَنكَا كَلْمَسِينَدِي ol manqa külümsindi=o özünü mənə guya gülər, gülmüş kimi göstərdi» cümləsi də bu qəbildəndir.

ش Ş

Ərəb dilində müfa'ələ babında olduğu kimi, bir işin iki nəfər tərəfindən görüldüyünü bildirmək üçün sözə artırılır.

«أُورْدِي urdı» sözündən «أُرْشَدِي uruşdı», «تُورْدِي turdı» sözündən «تُرْشَدِي turuşdı=qalxışdı, başqası ilə birlikdə ayağa qalxdı» kimi.

«Kasalmak», «öyünmək» və iki adam arasındakı bəhsləşmə mənalı da belədir. Yeri gəldikcə onlardan bəhs ediləcəkdir.

ق Ka

Məğlub olmanı, əzilməni, xorlanmanı bildirmək üçün fe'lə artırılır və məf'ul mənası bildirir.

«أَرَاجِيقْدِي ər açıkdı = adam acdı», «أَرَايَلْقِي يَلْقِي يَلْقِي يَلْقِي yılkı yutukdı = ilxı quraqlıqdan lap arıqladı, bir dəri–bir sümük qaldı» cümlələrində olduğu kimi.

Bu tipli sözlərdə çox zaman ق ka hərfi س s hərfi ilə birləşir: «أَرَاْسِيقْدِي ər arsqıdı=adam aldadıldı», «أَرَاْسِيسُقْدِي ər soysukdı=adam soyuğa dəydi» cümlələrində olduğu kimi.

ك Ke

Uzun tələffüz edilən incə səslə sözlərdə və ك ke hərfi işlədilən sözlərdə bəzən ق ka yerinə ك ke gəlir.

«كَجْفَنِ اَرَيْسِيقْتِي kaçğın ər yetsikdi=qaçan adama özünü yetirdi, qaçan adama yetişildi», «أَلْ اَرَيْسِيقْتِي ol ər bilsikti=o adamın gizlətdiyi şey və özü bilindi, faş oldu, üzə çıxarıldı».

ل L

Məchul fe'llərə artırılır. «أَرَاوُقِ اَتِي ər ok attı» cümləsindən düzələn «أَوُقِ اِتْلَدِي ok atıldı» cümləsində olduğu kimi.

«بُوز تَقِيدِي böz tokıdı» cümləsinin fe'li «بُوز تَقِيدِي böz tokıldı = bez toxundu» şəklində məchul növə çevrilir.

ن N

Başqa birinin köməyi olmadan failin hər hansı bir işə girişdiyini bildirmək üçün fe'llərə artırılır. «أَلْ يَرْمَاقِنِ اَلْنَدِي ol yarmakın alındı» cümləsində olduğu kimi, «أَلْ مَتْدِينِ تَقَارِينِ قَلْنَدِي o, pulunu özü aldı» deməkdir. «أَلْ مَتْدِينِ تَقَارِينِ قَلْنَدِي ol məndin tawarm kolundı» cümləsində də vəziyyət eynidir, «o məndən öz malını almaq üçün üstələdi, istədi», (o məndən öz malını təkbəşinə almaq istədi).

ل La/lə

İsmlərə əlavə edilərək onlardan fe'l düzəldir: «بَغْ قُوشَلَادِي bəğ kuşladı» cümləsindəki kimi; «بَغْ قُوشْ ovladı» deməkdir. «قُوشْ kuş» sözü isimdir, şəxslərə görə təsrif edilə bilməz, ل la artırıldıqdan sonra fe'l olur, başqa fe'llər kimi bütün şəxslərdə təsrif olunur.

Bu çox mühüm qaydadır, bunu yadda saxla!

«بک کئند داقیشلادی» cümləsi də bu qəbildəndir. «Bəy şəhərdə qışladı» deməkdir. «قیش کیش» sözünün sonuna ل la artırılmaqla isimdən fe'l düzəldilmişdir.

ی İ/I

ی i hərfi ل l ilə birlikdə işlənir. Bir işin görülmək istəndiyi an həmin işdən vaz keçmək mənasını vermək üçün işlədilir. «أل ترغالی قلدی» ol turğalı kaldı» cümləsində olduğu kimi. Mənası «o az qaldı ki dayansın» deməkdir. «أل برغالی قلدی» ol barğalı kaldı» cümləsindəki «barğalı» sözü də bu qəbildəndir, «o az qaldı ki varsın» deməkdir.

Bu qaydanı yadında möhkəm saxla!

SÖZLƏRİN DÜZÜLÜŞ QAYDASI HAQQINDA

Əvvəlcə iki hərfilərdən başladığı, sonra üç, dörd, beş, altı hərfli sözlərdən bəhs edəcəyik.

Əvvəlcə ortası sükunlu sözləri verdik. Sonra müxtəlif hərəkətlərlə hərəkətlənmiş sözləri sıraya düzdük.

Daha sonra əvvəlinə ı həmzə və buna bənzər digər hərflər artırılmış sözlər izah olunacaq. Ondan sonra əvvəlinə, ortasına və sonuna ziyadə hərf artırılan sözləri izah edəcəyik.

Sözlərin tərtibatını bu qayda üzrə göstərəcəyik. Hər kitabda və hər babda isimlərin tərtibi zamanı bu qaydaya riayət edilmişdir.

HƏRFLƏRİN DÜZÜLÜŞ QAYDASI HAQQINDA

Keçmiş ədiblərin ənənəsinə və ərəb lüğətlərinin tərtib qaydalarına müvafiq olaraq əvvəlcə sonu پ p ilə bitən isimləri yazacaq, sonra bütün heca hərflərini tamamlayınca qədər bu işi davam etdirəcəyik. Bununla birlikdə, sözlərin əvvəli və sonu nəzərə alınacaqdır. Həmzəyə yaxın olan hərfi digərlərindən əvvələ yazdıq və əsərimizdə «vavi-atifə» [və bağlayıcısı] işlətmədik, çünki bu, türk dilinə xas deyildir. Bunu anla!

BƏHS OLUNMAYAN SİFƏTLƏR HAQQINDA

Sifətlər müxtəlif məqsədlər üçün hər cür sözdən müxtəlif yollarla əmələ gəlir.

Birincisi: bir işi ara-sıra həyata keçirən faili bildirir. «بردی ار» bardı ər» cümləsindən fail düzəldiləndə «باردچی ار» bardaçı ər», «کلدی ار» cümləsindən fail düzəldiləndə «کلدچی ار» kəldaçı ər» deyilir ki, mənası müvafiq olaraq «gedici, gedən adam», «gəlici, gələn adam» deməkdir. Bu növlər əslində sifət olaraq bilinmir.

İkincisi: fe'lin, hərəkətin daim təkrarlanmasını və davam etməsini bildirən faildir. «أل ار أل افکا برغان» ol ər ol əwgə barağan» kimi; mənası «o adam evə çox, daim gedəndir» deməkdir. «أل کیشی أل بیزکا کلکان» ol kişi ol bizgə kələgən» cümləsi də belədir, «o adam bizə çox, daim gələndir» deməkdir. Bu növ sözlər də əslində sifət olaraq qəbul edilmir.

Üçüncüsü: bir işi həyata keçirməyi düşünən, bunun gerçəkləşməsini çox istəyən bir faili bildirir. «أل ار أل افکا برغساق» ol ər ol əwgə barıgsak» cümləsində olduğu kimi; mənası «o adam o evə getmək istəyir, həmişə bu arzudadır» deməkdir.

«*أَل كِشَى أَل بِيْزَا كَلِكْسَاك*» cümləsi də bu qəbildəndir. «O adam bizə gəlməyi düşünür, bizə gəlməyi arzulayır» deməkdir. Bu, sifət olaraq bilinmir.

Dördüncüsü: hər hansı bir işi görmək üçün haqqı olduğu xəbər verilən faildir. «*أَل أَفْكَ بَرِغْلَى أَرْدَى*» ol əwgə barğuluk ərdi» cümləsində olduğu kimi. Mənası «o adam evə varmaqda, getməkdə haqlı idi» deməkdir. Bu, sifət kimi tanınır. Oğuzlar hansı sözə işlənməsindən asılı olmayaaraq *ل* l hərfini *س* s hərfinə çevirirlər. «*أَل يَكْت بِيْزَا كَلْكَوْلُوكْ أَرْدَى*» ol yigit bizgə kəlgülük ərdi» cümləsi də bu qəbildəndir, «o igid bizə gəlməkdə haqlı idi» deməkdir.

Beşincisi: bir işi görmək üzrə olan, həmin anda görən faili göstərir. «*مَنْ أَفْكَ بَرِغْلَى مَنْ*» mən əwgə barıqlı mən» cümləsində olduğu kimi, «mən evə getmək üzrəyəm» deməkdir. «*مَنْ سِيْزَا كَلِكْلَى مَنْ*» mən sizgə kəligli mən» cümləsi də bu qəbildəndir, «mən sizə gəlmək üzrəyəm» deməkdir. Bu da sifət olaraq tanınmamışdır.

Bu sifətlərin hamısı fe'ldən düzəlmişdir. Yuxarıda bəhs edilən mənalara vermək üçün bütün fe'llərdən sifət düzəltməyin yolu budur.

Bu sifətlərin əlamətlərindən bəhs etmədik. Bu qaydanın hər yerdə tətbiq edilə biləcəyini, bu sözlərin xalq tərəfindən necə ifadə olunduğunu bildirmək üçün qaydalardan bəhs edərkən irəlidə bu haqda məlumat veriləcəkdir.

Sifətlərin təklik, cəmlilik, çoxaltma və azaltma dərəcələri kimi i'rab, yəni söz sonunda hərf dəyişmələri ilə əlaqədar olan məsələlərdən bəhs etmədim. Çünki bunlar üçün ayrıca bir kitab yazaraq adını da «*كِتَابُ جَوَاهِرِ النَّحْوِ فِي لُغَاتِ التُّرْكِ*» Kitabü cəvahir in-nəhvi fi lüğat-it-türki=Türk dillərinin nəhvinə aid gövhərlər» qoydum.

Ulu Tanrının köməyi ilə nəhvə dair bütün qaydalar orada göstərilmişdir.

BƏHS OLUNMAYAN MƏSDƏRLƏR HAQQINDA

Məsdərlər iki növdür.

Birincisi: özlüyündə, bilavasitə məsdər olanlardır. Məsdərlərin bu növü keçmiş və gələcək zaman fe'llərindən bəhs edilərkən izah olunacaq.

İkincisi: əslində məsdər olmayan, lakin izafət yolu ilə məsdər olanlardır. Bu növ məsdərlərdə hal mənası da vardır. Bunları ayrıca vermədim, lakin lazımı yerlərdə göstərdim.

«*بَرْدَى* bardı» və «*بَرِير* barır» şəkillərindən sonra gələn «*بَرْمَاق* barmaq» sözü ilə «*كَلْدَى* kəldi» və «*كَلِير* kəzir» sözlərindən sonra gələn «*كَلْمَاك* kəlmək» sözü əsil məsdərdir.

İzafət yolu ilə məsdər olan sözlərə misal: «*بَرِغْم بَلْسَا مَتَا تُشْغِيل*» məninq barıqlım bolsa, manqa tuşğıl» və «*كَلِكْلَى بَلْسَا أَوْقَاتَا*» keyik kəligi bolsa, okta» cümlələrindəki «*بَرِغ* barıq» və «*كَلِك* kəlig». Birinci cümlənin mənası «gedən vaxtımda (gedişim zamanı) mənə qoşul», ikincisinin mənası «geyik gələn vaxt (geyikin gəlişi zamanı) ox at» deməkdir.

«*تَاَز كَلِكْلَى بَرْكَجِيْكََا*» taz kəligi bərkçigə» deyə söylənən atalar sözü də bu qəbildəndir, «keçəlin, dazın gələcəyi yer bərkçüdür, papaqçı dükanıdır» deməkdir.

Məsdərlərin bu növü qalın köklü sözlərə *غ* ğ və *ق* ka əlavə edilməklə düzəlir. «*بَرِغ بَرْدَى* barıq bardı» deyilir ki, «çox gediş getdi» mənasına gəlir. «*أَل كَلْنِ أُرْغُ أَرْدَى*» ol kulın uruğ urdı» cümləsi də bu qəbildəndir, «o, qulunu çox döydü» deməkdir. Bu cümlələrdəki «*بَرِغ* barıq» və «*أُرْغ* uruğ» sözləri məsdərin düzəltmə növündəndir.

ق ka şəkilçisi yalnız izafət ədatı ilə birlikdə işlənir. *ك* ke şəkilçisi də belədir. Bunlar *غ* ğ kimi təkbaşına işlənməzlər.

«انمق يوروكى نەتەك=gedişi necədir» cümləsindəki ق ka hərfi غ ğ hərfindən çevrilmişdir.

Yumşaq, yəni tərkibində ك ke olan sözlərdə düzəltmə məsdər məhz ك ke hərfi artırmaqla yaranır.

«انى سۆگۈك سۆگتى = onu möhkəm söydü» və «ال قلىن تىك = ol kulin təpik təpdi = o, qulunu möhkəm təpiklədi, təpdi» cümlələrindəki «سۆگۈك» və «تىك» sözləri ك ke vasitəsilə yaranan məsdərdir.

Məsdərin bu növü təkid məqsədilə işlənir. Eynən «və kəlləmə Allahü Musa təkəllümən» ayəsində olduğu kimi.

Bu qaydalara sözü müxtəsər bitirmək, onların hamısına düzgün riyət etmək üçün müraciət etdim. Haqqında danışdığım hər qayda, qurduğum hər bünövrə bütün türk dilləri üçün əsasdır. Bunlar ulu Tanrının izni ilə öyrəniləcəkdir.

BƏHS EDİLƏN VƏ EDİLMƏYƏN ŞEYLƏR HAQQINDA

«Divan»da adı çəkilən dağlar, çöllər, dərələr, sular, göllər müsəlman türklərin ellərində yerləşən toponimlərdir. Bunların məşhur olanlarını yazdım, tanınmayanlarının bir çoxunu isə buraxdım.

Müsəlman olmayan türklərin bəzi şəhərlərinin adlarını yazdım, bəzilərini isə yazmadım, çünki tanınmayan şeylərdən bəhs etməyin heç bir faydası yoxdur.

Türk dilinə sonradan daxil olan sözlər də «Divan»a salınmadı.

Kişi və qadın adları da əsərə daxil edilmədi. Yalnız geniş yayılan, hər kəs tərəfindən bilinən və çox işlək adlar, doğru bilinməsi üçün, buraya daxil edildi.

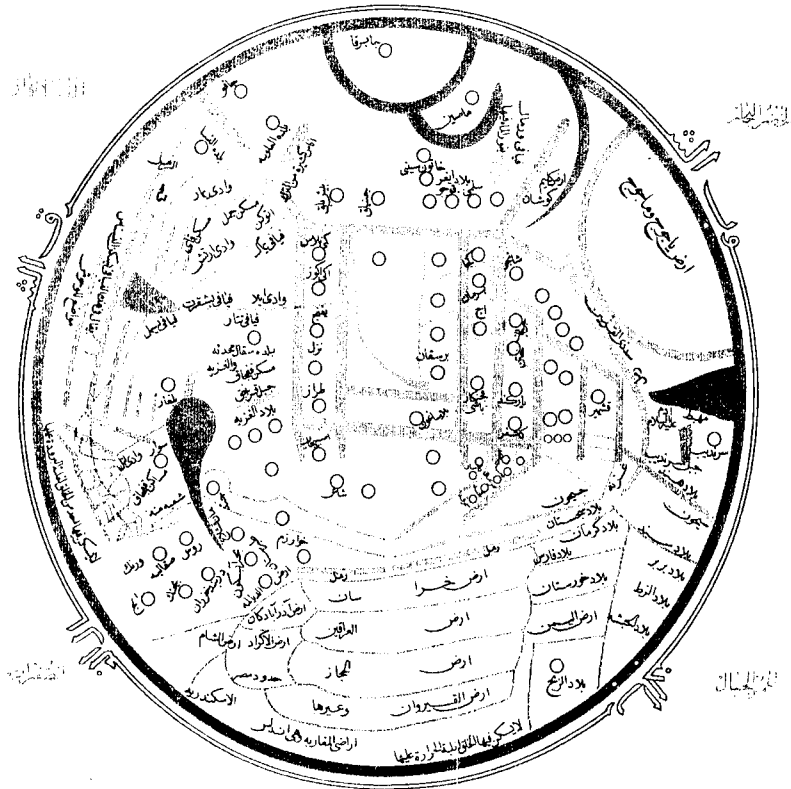
TÜRK ULUSUNUN BOYLARI HAQQINDA

Türklər əslində iyirmi boydur. Onların hamısı əleyhissəlam Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsə, Yafəsin oğlu Türkə qədər uzanır. Bunlar əleyhissəlam İbrahim peyğəmbərin oğlu İshaqı, İshaqın oğlu İysunu, İysunun oğlu Rumu xatırladır. Türk boylarının hər birinin saysız-hesabsız oymaqları vardır ki, sayını yalnız Allah bilir. Mən bunlardan əsas və ana boyları saydım, oymaqlardan isə bəhs etmədim. Ancaq hər kəsin bilməsi üçün vacib olan oğuz qollarından və heyvanlarına vurulan damğalardan bəhs etdim. Bundan başqa, Rum ölkəsinin yaxınlığından şərqlə doğru tərtib etməklə şərqdəki müsəlman olan və olmayan oğuz boylarının yerlərini də bildirdim.

Rum [Bizans] ölkəsinə ən yaxın olan boy bəçənəkdir. Sonra kışçak [qırçaq], oğuz, yəmək, başğırt, basmıl, kay, yabaku, tatar, kırkız [qırğız] gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındırlar. Bu boylar Rum ölkəsinin sərhədindən şərqlə doğru bu ardıcılıqla məskunlaşmışlar: çigil, toxsi, yağma, uğrak, çaruk, çomul, uyğur, tanqut, xıtay. Xıtay–Çindir. Sonra isə Tawğaç gəlir. Ora–Maçindir. Bu boylar cənubla şimal arasında yerləşirlər. Onların hamısının yerlərini bu dairə içində göstərdim⁷⁸.

⁷⁸ Mahmud Kaşğarının «dairə» adlandırdığı xəritə məhz boyların hansı coğrafi ardıcılıqla məskunlaşması barədə məlumatdan sonra verilməlidir. Lakin nə üçünsə xəritə basma nüsxənin (Kilisli nəşrinin) II cildinin 28 və 29-cu səhifələrinin arasına yapışdırılmışdır. Halbuki həmin səhifələrdə yazılanların xəritəyə heç bir dəxli yoxdur. Bu da xəritə ilə bağlı müxtəlif fikirlərin, hətta bir sıra spekuliyasiyaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bəzi alimlərin fikrincə, xəritə sonradan başqa bir şəxs tərəfindən çəkildiyi üçün həmin yerə yerləşdirilmişdir. Bizcə, xəritənin əsil müəllifi elə Mahmud Kaşğari özüdür.

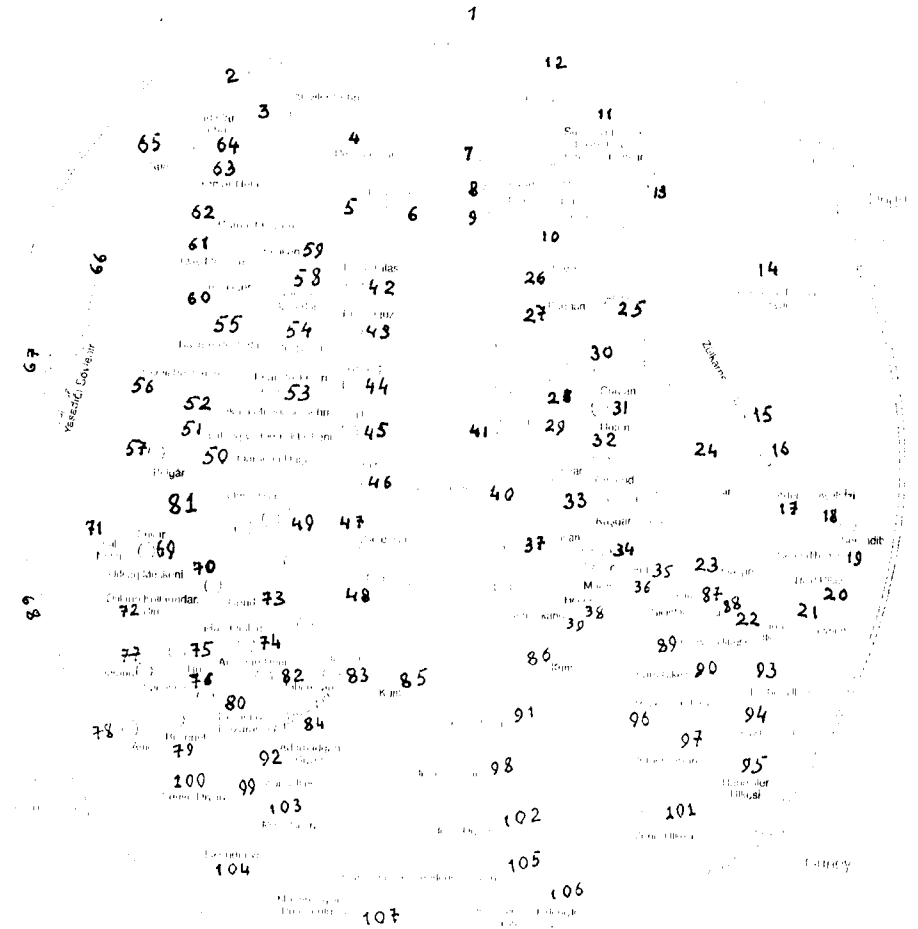
Mahmud Kaşğarinin çəkdiyi və «Divanü lüğat-it-türk»ə əlavə etdiyi dünya xəritəsi. Bu xəritədə Balasağun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir.

Dənizlər yaşıl rənglə göstərilmişdir.

Çaylar mavi rənglə göstərilmişdir.

Dağlar qırmızı rənglə göstərilmişdir.

Şəhərlər sarı rənglə, səhralar sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.

Mahmud Kaşğarinin çəkdiyi və «Divanü lüğat-it-türk»ə əlavə etdiyi dünya xəritəsinin latın əlifbası ilə verilən variantı. Bu xəritədə Balasağun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir.

Xəritədəki coğrafi məkanları, şəhər, məntəqə, ölkə və boy adlarını, eləcə də digər işarələri nömrələyərək cədvəl halına saldıq, tanınmaları üçün bəzi şəhər və ölkələrin müasir adlarını da göstərdik (R.Ə.).

1	Çaparka: Yaponiya	37	Kaşan	73	Çənd
2	Cafu: Yava	38	Xocənd	74	Mankışlak
3	Ələvilər şəhəri	39	Səmərqənd	75	Rus
4	Çox türk yaşayan bölgə	40	Balasağun	76	Sakalibə: slavyanlar
5	Bəşbalk	41	Barsğan	77	Vrənk: Firəng
6	Çanbalk	42	Kümi Talas	78	İməməç
7	Katun sini	43	İki oküz	79	Bəçənək
8	Uyğur ölkəsi	44	Yafinç	80	Xəzərlərin Dərbəndi
9	Koço	45	Nəzil	81	Abisgün: Xəzər dənizi
10	Sülmi	46	Tiraz: Talas	82	Təbəristan
11	Daşlı-qumlu, susuz yer	47	İspicab: Çimkənd	83	Xarəzm
12	Maçin: Tavğaç	48	Şaş: Daşkənd	84	Deyləm
13	Kuşan	49	Oğuzların ölkəsi	85	Səhra
14	Yəcuc-məcuc ölkəsi	50	Qaraçuq dağı	86	Səhra
15	Səddi-Zülqərneyn	51	Qırçaqların məskəni	87	Ceyhun: Amu-Dərya
16	Səhra	52	Macar və oğuz bölgəsi	88	Sistan
17	Adəmin ayaq izi	53	Tatar bozqırı	89	Kirman
18	Sərəndib: Seylon	54	İla çayı	90	Fars
19	Sərəndib dağı	55	Başğırt bozqırı	91	Xorasan
20	Hind ölkəsi	56	Basmil bozqırı	92	Azərbaycan: Azərbaycan
21	Seyhun: Sır-Dərya	57	Bulğar	93	Bərbar ölkəsi
22	Sind ölkəsi	58	Yəmək bozqırı	94	Zat ölkəsi : Çad
23	Qəznə	59	Ötükən	95	Həbəş ölkəsi: Efiopiya
24	Kəşmir	60	Ərtiş çayı: İrtiş	96	Xuzistan
25	Şançu	61	Kayların məskəni	97	Yəmən
26	Kuça	62	Çomulların məskəni	98	İraqeyn: ərəb və əcəm İraqı
27	Barman	63	Yamar çayı	99	Kürd ölkəsi
28	Uç	64	Qadınlar şəhəri	100	Şam: Dəməşq
29	Koçnqkar başı	65	Səhra	101	Zənci ölkəsi: Zənzibar
30	Cürəcan	66	Nəsnaslar yaşayan yer	102	Hicaz
31	Xotən	67	Vəhşi heyvanlar bölgəsi	103	Misir
32	Yarkənd	68	Yaşayışsız soyuq iqlim	104	İskəndəriyyə
33	Kaşğar	69	Suvar	105	Kırvan ölkəsi və başqaları
34	Özçənd	70	Qırçaqların məskənləri	106	Yaşayış olmayan isti iqlim
35	Sovnak	71	Ətil çayı: Volqa	107	Məğrib torpaqları və Əndəlis
36	Fərqañə	72	Qırçaqların bir qolu		Hazırladı: Ramiz Əskər

DİVANÜ LÜGAT-İT-TÜRK

TIPKIBASIMI

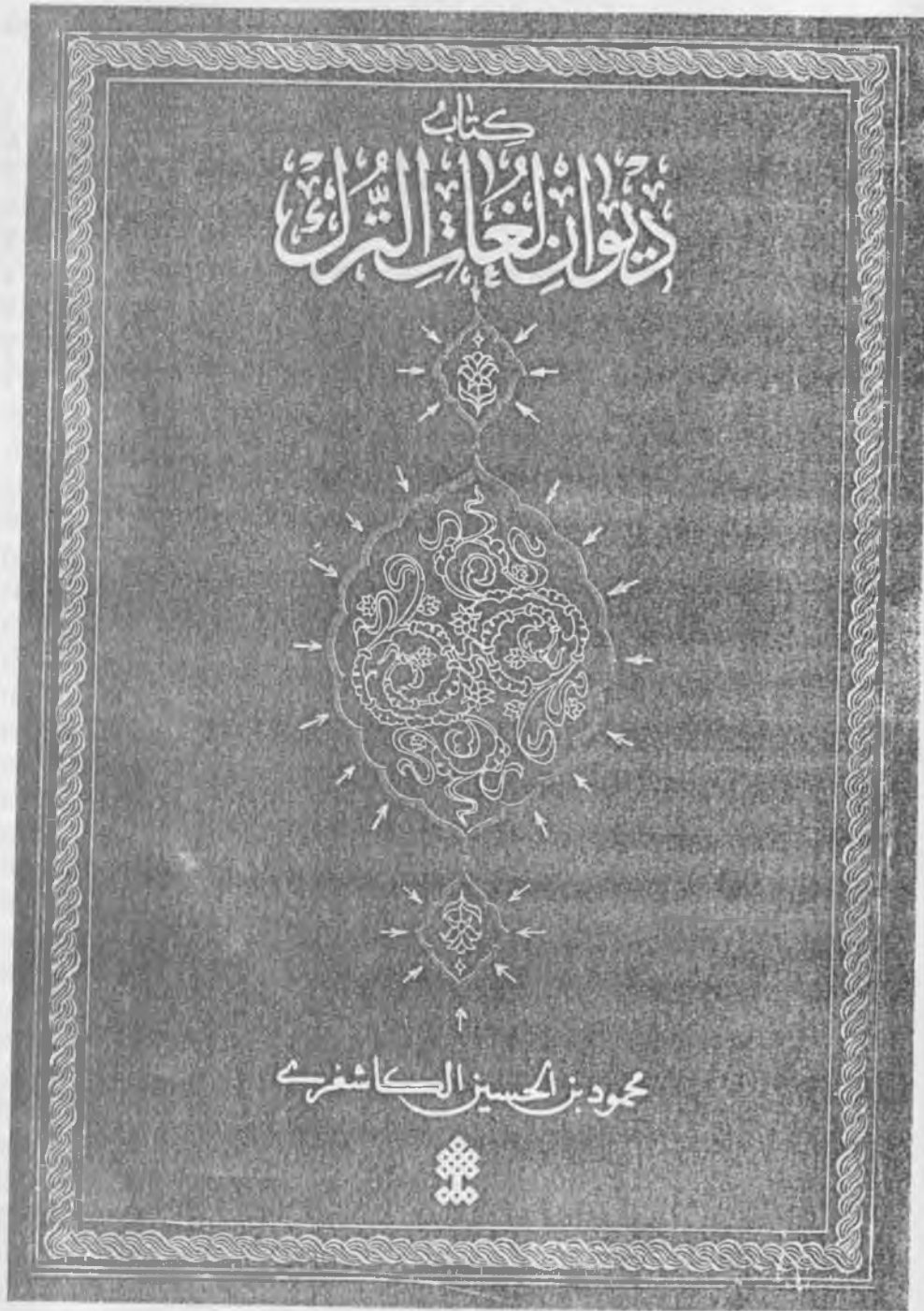
“FAKSİMİLƏ”

1941

ANKARA

ALMADIN KIRAL BASMEVI

«Divanü lüğət-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1941-ci il nəşri).

«Divanü lügat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1990-cı il nəşri).

انك كوزى اشرجى اى انه قد سدرت عينه وامتدت من الانتظار او الموع
 اشار اشوماك ه ويقال ارسنك اشرجى اى طبق الرجل العظمه وفصله
 اغر اغرماق ه ويقال المنى بولدين اشرجى اى انه صرفنى عن الطيق و
 يقال ال اياق اشرجى اى انه قلب القيصه وغيرها اقرار ارمك ويقال
 بل كندا كرجى اى ان الامير حاضر البلد ويقال ارغت يبب كرجى اى غزلت
 المرأة الغزل ويقال سوث كينى كرجى اى ادار الما بالسفينه البرار كرمك
 ويقال المنى ايشقا كرجى اى انه الاصنى الامر ويقال تلقا كرجى اى تلون
 الحصرم وغيره من الثمار ويقال كشى بينى كرجى اى برص بدن الانسان
 وغيره ويقال انك كوزى كرجى اى برق بصره الارر الرماق ه ويقال
 منك كوزمانا انك كرجى اى تحيل الشى فى عينى فى بعدا وظلمه و قال
 ققلا قمع كلاجى تغلا شى كرجى اذن تى يلر كرجى توتو حجك جبر كسور
 يقول امتلات الغدران فكر الما حتى تحيل روس الجبل فسخر نفس الدنيا
 و شورت الاشجار و تيمظلا الجماعات فاشطفت الانوار من كل جنس ر
 ارغت اغلنا سوت امردى اى ارضعت المرأة اللبن لابنها امردا مرمك
 ش يقال المنك بولا اشدى اى انه قبلنى وانا قبلته ابشرا بشماك
 ويقال المنك اى اشدى اى انه بارانى فى الرمى وكذلك فى طرح كل شى
 اشرا بشماق ويقال ال اندر لا يرماق اشدى اى انه قامه و خاطره

«Divanü lügat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi. 99-cu səhifə.

کتاب

دیوان لغات الترک

مؤلفی :

محمود بن الحسین بن محمد الکاشغری

تاریخ تالیفی

۴۶۶ سنه هجریه

بویکانه کتاب معارف نظارت جلیله سنک تقدیر یله حلب
دفتر دار اسبقی دیار بکرلی علی امیری افندیگ کتبخانه سندن
استاره اولنه رق طبع و تیشیل ایدلشدر

جسد اول

برنجی طبی

دار الحلافة العلیه — مطبعه عامره

۱۳۳۳

«۱۱»

أَزْكَنُ — أَلْسِنُغُ . بِالْمُزَيَّةِ .

أَزْكَنُ — حَرْفٌ وَمَعْنَاهُ «حَالَةٌ كَذَا» . يُقَالُ مِنْهُ «أَلْ

كَلْرُ أَزْكَانٍ كَرْدُمْ» . أَيْ رَأَيْتُهُ حَالَةً إِشْيَاءٍ .

إِزْكِنُ سَوْفَ — أَلْمَاءُ الْمُنْتَمِعُ . وَكُلُّ شَيْءٍ يُجْتَمِعُ كَذَلِكَ .

وَمِنْهُ يُلَقَّبُ أَكْبَرُ قَرْظِقٍ «كَوْلٍ إِزْكِنُ» . مَعْنَاهُ أَنَّ عَقْلَهُ يُجْتَمِعُ

كَالتَّعْدِيرِ الْمُتَلَيُّ .

إِزْكِنُ يَمْزُرُ — أَلْمَطَرُ الدَائِمُ أَيَّامًا .

أَزْقَنُ — إِسْمُ الْعِلْمِ الْمُقْبِلِ . يُقَالُ مِنْهُ «أَزْقَنُ إِزْيُ» .

أَيْ عَامٌ مُقْبِلٌ وَقَبَائِبٌ .

أَزْكَنُ — أَلْمَزَاهِرُ الَّتِي تَمَعُّ بَيْنَ الْقَوْمِ مِنْ عَدُوِّ قَبَقَزْعُونَ

إِلَى حُضُونِ وَقِلَاعٍ . أَثَرُنُ — أَلْسِرَاوِيلُ . سَمِعْتُهَا بِسَمَاءٍ .

إِجْكِنُ أَرْ — الرَّجُلُ الَّذِي دَخَلَ مِنَ الْعَدُوِّ مُسْتَسْلِمًا وَأَقْنُوهُ .

أَسْتَنُ — حَرْفٌ وَمَعْنَاهُ «فَوْقَ» . يُقَالُ مِنْهُ «أَنْدَنُ

أَوْسْتَنُ» . أَيْ فَوْقَهُ .

أَسْتِنُ — حَرْفٌ وَمَعْنَاهُ «تَحْتَ» . وَهِيَ لُغَةٌ رَدِيَّةٌ .

وَأَلْفَضِحُ «أَلْتِنُ» .

أَلْتِنُ — حَرْفٌ وَمَعْنَاهُ «تَحْتَ» .

Bibliotheca Orientalis Hungarica I.

MITTELTÜRKISCHER WORTSCHATZ

NACH

MAHMUD AL-KAŞGARİS DİVAN LUGAT AT-TURK

HERAUSGEBEN

VON

C. BROCKELMANN.

MIT UNTERSTÜTZUNG DER UNGARISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN HERAUSGEBEN VON DER KÖRÖNY CSOMA-GESSELLSCHAFT

BUDAPEST | LEIPZIG
KÖRÖNY CSOMA-GESSELLSCHAFT | OTTO HÄRKASSOWITZ
1928.

«Divanü lüğat-it-türk»ün K.Brockelmann tərəfindən hazırlanmış indeksi (1928).

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 521

DİVANÜ LÜGAT-İT-TÜRK TERCÜMESİ

Çeviren
BESİM ATALAY

«Divanü lüğat-it-türk». I cild. Bəsim Atalayın türk dilinə tərcüməsi.

ğı yer.

أذْمَقُ
أَرْتُقُ
أَرْتُقُ

udhmak: Uyan, çırak, şakirt.

artuk: Artık, ziyade.

ortak: Ortak. Şu savda da gelmiştir : " أَرْتُقُ "

أَرْدَرَا أَرْتُقَا لِمَاسْ ortak erden artuk almas = ortak, ortağından artık almaz". Bu sav, insaflı olması emrolunan kimse için söylenir.

أَجْمُكُ

ajmuk: Ak şap. Kel olan kimselerin dazlığı buna benzetilerek " أَجْمُكُ تَازْ " ajmuk taz" denir ki "başı şapla sıvanmış kel" demektir. Bu kelime, iki çıkak arasındaki ژ ile söylenir.

إِسْرِقُ

ısrık: Çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı afsunlamak için ilâç yapıldığı zaman söylenir; çocuğun yüzüne tütüsü verilerek " إِسْرِقُ إِسْرِقُ " ısrık ısrık" denir ki "ey peri ısırılmış olasin!" demektir.

أَسْرُكُ

osruk: Osuruk.

أُسْرُكُ

usruk: Uyuklıyan adam.

أَعْدُكُ

agduk: " أَعْدُكُ كِشِي " agduk kişi = bir yere sığınan, kim olduğu belli olmayan adam". Buna " أَدْعُكُ " adguk" dahi denir.

أَغْرُكُ

agruk: Pılı pırtı, ağırlık. " أَغْرُكُ قَيْوَدَا قَلْدِي " ağır agruk kayuda kaldı = ağırlık, pılı pırtı nerde kaldı ?".

أَفْرِكُ

ıvrık: İbrik. Bu kelime hem söyleyişte, hem

МАХМУД КОШҒАРИЙ

ДЕВОНУ
ЛУҒОТИТ
ТУРК

دېۋونۇ
لۇغوتىت
تۈرك

- اُنْكُ ūtūk — ич кетиш ва қусиш касали; اُنْكَازُ اُنْكَ تَتِي анар ūtūk тутті—уни ич кетиш ва қусиш тутди.
 اُنْكُ ōtūk — дазмол; андавага ўхшаш темир [асбоб] бўлиб, уни қиздирадилар ва кийимнинг чок ҳамда бахяларини ва тукларини бостириб силлиқлайдилар.
 اِجْكُ ičūk — соболь, олмахон ва бошқа ҳайвонларнинг терисидан қилинган пўстин.
 اُذِيكُ ūzīk — ишқ ва шавқнинг қўзғалиши, ҳаяжонга келиши; бу сўз шу парчада ҳам келган:

اُذِيكُ مَنِي قُمِيَّتِي   سَقِنِحْ مَنِكَ يُمِيَّتِي
 كُونُكَلُومُ اُنْكَازُ اُمِيَّتِي   يُوْزُومُ مَنِيكَ سَرَعَرُوْزُ

ŭzīk мәни қумитті,
 Сақинч мәнә јумитті,
 Көнлүм анар әмитті,
 Јүзүм мәнің сарғарур.

Севиқлимга бўлган шавқ ва муҳаббат мени ҳаяжонга солди. Қайгулар менга тўпланди. Кўнглим унга мойил бўлгани учун юзим сарғаймоқда.

- اُرْكُ әрүк — шафтоли, ўрик, олхўри меваларининг умумий номи; улар бирор сифат билан бир-бирларидан фарқ қиладилар.
 تُولُكُ اُرْكُ tūlūk әрүк — шафтоли.
 سَارِغُ اُرْكُ sarīg әрүк — урик.
 قَرَا اُرْكُ қара әрүк — олхўри.
 اُرْكُ öрүк — ўрилган ҳар нарсага өрүк дейдилар; اُرْكُ öрүк сач — ўрилган соч.
 اُرْكُ öрүк — бир ерда бир қанча вақт туриб қолиш; سُوْ اُوْنُ كُوْنُ اُرْكُ بُلْدِيْ сү он кун өрүк болді—ас-

مەھمۇت قەشقەرى

تۈركى تىللار دىۋانى

بىرىنچى توم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

يُقَشْدِي yuvuxdi يُمُولْتَمِشْتِي. أَلَار بِير كَا تَبِقُ يُقَشْدِي

— olar bir birgə topik yuvuxdi — ئۇلار بىر-بىرە-

گە توپ يُمُولْتَمِشْتِي (يُقَشُور-يُقَشْمَاق - yuvuxur

·(yuvuxmak

يَقِشْدِي yakixdi يَبْقِشْتِي؛ يَبْقِنِلاشْتِي؛ أَلْ أَنْكَرُ يَقِغُ

يَقِشْدِي ol anar yakioq yakixdi — ئۇ ئۇنىڭ

جاراھىتىگە مەلھەم يېقىشىپ بەردى. اِنَّكَ كَلْمَاكِي يَقِشْدِي

— aniq kalmaki yakixdi — ئۇنىڭ كېلىشى يېقىنلاشتى.

ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ كېلىشىنىڭ يېقىنلىشىشىمۇ

مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. چاققان ۋە چىرايلىق سۆزلەيدە-

قان ئادەمنىڭ ئاغزى-ئاغزىغا تەگمەي تېز سۆزلىشىگە

«اِنَّكَ ايرني يَقِشْماس aniq arni yakixmas —

ئۇنىڭ ئېرنى (كالىپۇكلىرى) بىر-بىرىگە تەگمەس» دېيىش-

مۇ شۇنىڭدىن ئېلىنغان (يُقَشُور-يُقَشْمَاق - yakixur

·(yakixmak

تَقِشْدِي yukuxdi يُوْقُوشْتِي. اَذْزُ تَقِشْدِي uzuz yukuxdi —

قوتۇر يُوْقُوشْتِي، يەنى نەملىك سەۋىيىدىن قوتۇر

بەدەننىڭ بىر يېرىدىن يەنە بىر يېرىگە يُوْقُوشْتِي

SOURCES OF ORIENTAL LANGUAGES AND LITERATURES 7

Edited
by Şinasi Tekin • Gonul Alpav Tekin

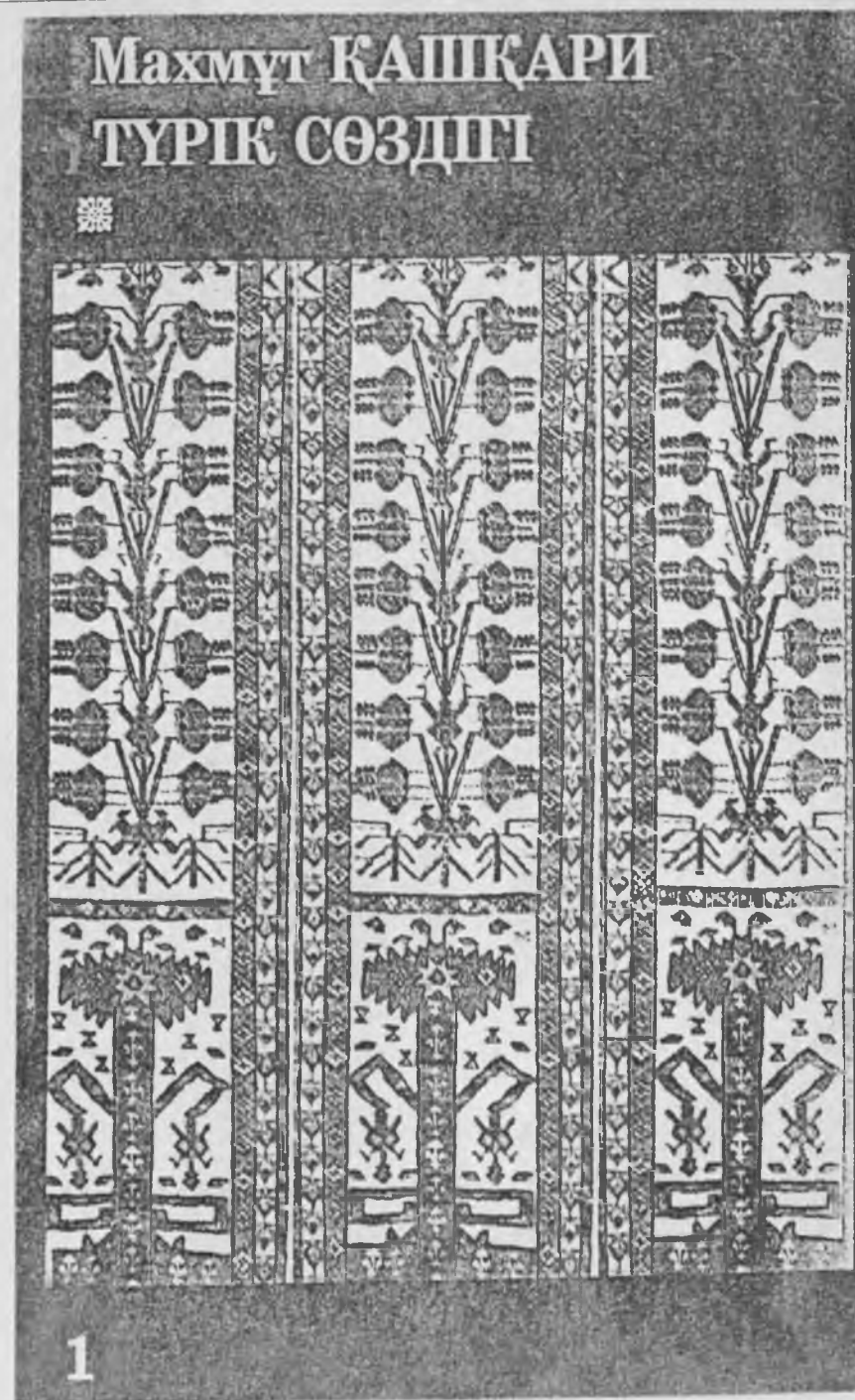
«Divanü lüğat-it-türk». I cild. Robert Dankoff və Ceyms Kellinin ingilis dilinə tərcüməsi.

- 'ULUT_ ölüť "Killing (*qitäl*)." Hence "a killer (*qätil*)"³ is called: 'ULUTJY ölüťei. 99
ölüť
- 'ULUT 'AR_ olut är "A man who is mature, in his prime (*kahl, färr*)." 0
olut
- [I. 52/52]
J 38
- 'ATAJ_ 'UḠUVL_ atač oγül A boy who acts like an old man (*mutašayyix*), as though he
were "father of the people." atač
- 'TJ_ ätič "The hole used as a target in the children's game of 'walnuts' (*mizdät | define*)." 0
ätič
- 'IŠIJ_ ešič "Kettle (*qidr*)." Proverb: 'ŠIJ 'AYUVR_ TUVBUM_ 'ALTUVN_ QMIJ_ ešič
'AYUVR_ MAN QANDA'¹ MAN ešič ayür tüpüm altün, qamič ayür män qanda män "The kettle
claims its bottom is gold, the ladle says, 'Where am I?'" 0 This is coined about someone who
brags in the presence of one who knows him. 0 P
- 'KAJ_ äkäč A little girl who acts sagely, as though she were "sister of the people (*uxt
al-qawm*)." She is given this name as a sign of affection. 0 äkäč
- 'AMAJ_ amač "Target (*hadaf*)." amač
- 'AMAJ_ amač "Plow (*faddän | defined*)." 0
- 'ULJ_ olič A particle of affectionate address for sons. :: 'ULJM oličim "My dear son
(*bunayya*)." Qarluq dialect. 0 olič
D
- 'ANAJ_ anač A little girl who acts sagely, as though she were "mother of the people
(*umm al-qawm*)." She is given this name as a sign of affection. 0 anač
- 'ANUJ_ anüč "Cataract on the eye (*zafra al-'ayn*)." anüč
- R
- 'AḠIR_ aγir Anything "heavy (*šaql*)." A person who is "honored (*mukarram*)" by a
people or an emir is called: 'AḠIR_ LIYḠ_ KIŠY_ aγirlıy kišil. :: TANKRY MANJY 'AḠIR_ aγir
LA'DIY_ läḡri māni aγirladı "God honored (*akrama*) me." When a portion of the night
(*hudü*² *min al-layl*) has passed, one says: 'AḠIR_ 'ADA'Q_ 'AM RUL_ DY_ aγir ađaq amrıldı
meaning, "The heavy foot is still"; the intention is, "He has reached the way-station, though his
journey was slow." 0 (P)

38 1. QANDA' altered to QAY'DA' by later hand (brown ink).
2. MS. huduwu.

İngilis dilinə tərcümə. I cild. 99-cu səhifə.

«Divanü lüğat-it-türk» I cild. Əskər Equebayın qazax dilinə tərcüməsi.

- «سو اون كۈنۈن ارگۈ بۇلدى» Su on күн үгүк* бөл-
ды: Сү он күн үрүк болды — Қосын он күн тұ-
рып қалды, яғни қозғалмады, ұрыс салмады.» Бір
бек, яки ел бір жерде тұрып қалса да осы сөзді
қолданады.
- اِرِك IRİK IRİK: шірік, іріген.
«اِرِك نائىك» Irık nәң: Ірік нәң — Шірік нәрсе»;
«اِرِك اوتۇنك» Irık otuң: Ірік отуң — Шірік отын.»
- اِرِك ERİK ERİK: (еритін...) «اِرِك نائىك» Erık nәң: Ерік нәң —
Еритін нәрсе, май және соған ұқсас еритін нәр-
селер.» Қатқаннан кейін еритін нәрселердің
барлығы «اِرِك نائىك» Erık nәң: Ерік нәң — Еритін
нәрсе» деп айтылады.
- اِرِك IRYK IRYK: жарык. Там мен соған ұқсас нәрселер-
дегі жарық, жырық. Мақалда былай айтылып-
ты: «كۈندە ارگۈنۈك يۇقى بۇندا يۇقى يۇقى» Kүnde irүk жоқ,
begde қыжық жоқ: Күнде ірүк иок, бегде қынық
ноқ — Күнде жарық (жырық) жоқ, бекте қыйық
(айну) жоқ.» Бұл мақал бектерді өз сөздерінен
қайтпауға қайран айтылған.
- اِرِك ERYK ERYK: тері илеу.
«تەرى ارگۈلەدى» Teri erүkledi: Тері ерүкледі — Тері
иледі.»
- اِرِك ERİK ERİK: жорға.
«اِرِك يۇلغى» Erık yulqı: Ерік жылқы — Жорға жыл-
қы»; «اِرِك ات» Erık at: Ерік ат — Жорға ат». Оғыз-
дар мұны білмейді.
- اِرِك ERİK ERİK: (іскер).

* Қазақ тіліндегі «еру болды» деген сөзді салыстырып байқаңыз. А. Е.

的。

uma 家中来客，客人。这个词在谚语中是这样用的：

كُلِّمَّا كَلْسَا كُتْ كَلِيرْ أَمَّا kəlsə kut kəlir 客来福至。福气与客

一同来临。客人是吉祥的征兆，不应厌恶。这个词在诗歌

是这样用的：

كُلِّمَّا قَلِي يَرْخُ بَلْبُ يَنْبِغُ أَمَّا
كَلْدُرْ أُنُقْ بَلْمِشْ أَسِغُ تَتْمَا أَمَّا

kəlsə kalī yarlıq bolup yunqıq uma

kəldür anuq bolmıx asıq tutma uma

贫困的客人登门求助，

款待现成饮食勿令等候。

穷愁潦倒的异乡人到来时，要毫不延迟地拿出现成的饭
来款待。

ana 母亲。

ini 弟弟；兄弟，年龄小的男性同胞。

ديوان لغات التُّرْك

شیخ محمود بن حسین کاشغری

برگردان به فارسی: دکتر حسین معتمدزاده صدیق

أش us : هم چنین، هکذا. أش مُندَغ قیل
 أش mundağ qil یعنی : هم چنین، چنین کن!
 أش us : اکنون، هم اکنون أش کلدگم بو
 أش kaldügüm bu یعنی : آمدنم هم اکنون است.
 حضور من الآن است.

أش us us : صدایی که با آن گاو را به آب
 خوردن ترغیب کند.

أش us : ذات و درون چیزهایی مانند درخت،
 شاخه و شاخ جانوران. گویند مُنگز آشی
 müngüz uşı یعنی : درون شاخ. و نیز به دمغه یا
 استخوان ابتدای دم، در پرندگان و اسبان نیز «وش»
 گویند.

أش is : دود چراغ، دوده‌ی سوراخ سقها و روی
 دیوارها را گویند تون اش تُلدی : Ton iş boldı
 یعنی : جامه دودآلود گشت.

أق oq : تیر، پیکان.

أق oq : ستون سقف. أق اقی ew oqı یعنی:
 ستون سقف‌خانه، تیرک سقف.

أق oq : أقی یلان oq yulan ماری که خود را بر
 روی انسان افکند.

أق oq : تیری که برای تقسیم قدامه‌های زمین
 اندازند و قرعه‌ای که برای تعیین بهره‌ها و نصیب‌ها
 کشند.

أق oq : ادات تأکید در افعال است : بزغیل أقی
 oq bargıl یعنی : باید بروی ها!

أق oq : اداتی همسان با مفهوم زمان حال. تیا أقی
 keldim baya oq keldim یعنی : اندکی پیش از
 این آمدم. اقلدی أقی آیدم emdi oq aydım یعنی:
 همین الان گفتم.

أق iq : صدایی که پس از نوشیدن آب سرد و
 خوردن نان از روی آن از گلو بیرون آید. اقی اقی
 anı iq tuttu یعنی : او را زبُو (نفس تنگی) گرفت.
 ol ol : در معنای او. اَل آلدغ آیددی ol andağ
 aydı یعنی : او اینگونه گفت.

أچ Uç : (با اشباع الف مضموم) نام شهری شناخته
 شده.

أچ uç : درختی که ترکان با آن قلم سازند. در
 کوهپایه‌ها روید. با آن چیزهایی چون عصا و دوک
 هم سازند.

أچ iç : درون هر چیز. أچ قُر iç qur یعنی :
 کمر بند زیرین. أچ سُوُر iç söz یعنی : سخن درون
 دل، راز.

أچ at iç : گوشت نازک چسبیده به جگر.
 أر ar : مرد. جمع شاد و نادر آن : أران arān ،
 منطبق بر قاعده نیست. زیرا طبق قاعده، نشانه‌ی
 جمع لر / lar است.

أر ir : تگوازی که شرمساری معنا دهد. أر اِر اِردی:
 ar ir boldı یعنی مرد شرمسار شد.

أز öz : چربی. أزلک مُون özlügün یعنی :
 آش و خورش پرچرب.

أس us : تشخیص، تمیز میان خیر و شر. این
 نکواژ ترکی اوغوزی است. اَل أس اِلسدی
 ol us boldı یعنی : او خیر و شر را از هم
 تشخیص داد.

أس as : طعمه‌ی درندگان، سهم گوشتی که
 بدانان داده شود.

أس us : کرکسی. در این قطعه آمده است :

کَلدی مَنکا تات

آیدم اقلدی یات

قُشقا تُلُت اَت

سنی تِلار اَس بُری

Kaldi maña tat

Aydım emdi yat

Quşqa bolup at

Sani tiler us böri

یعنی: تاتی (کافر اویغوری) به سویم آمد

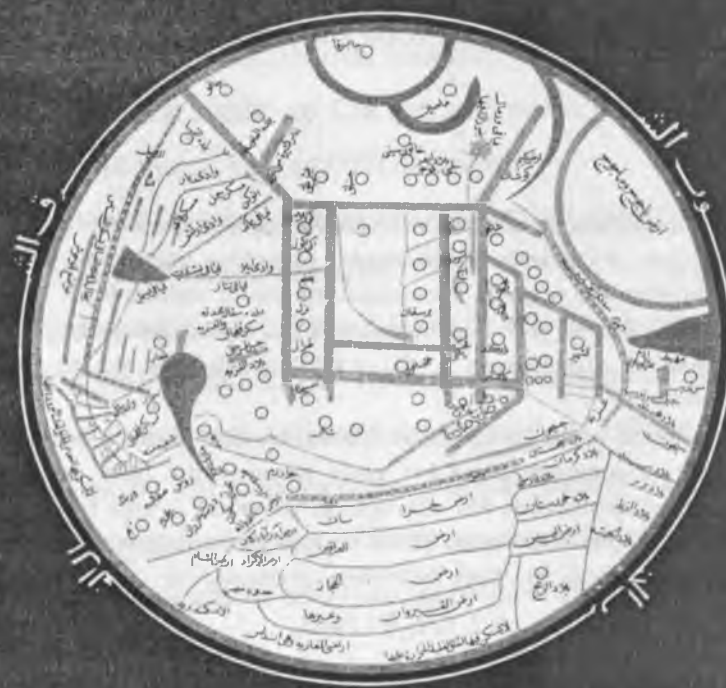
گفتم: اکنون بخواب،

طعمه‌ی پرندگان شو،

کرکسان چشم انتظار تو اند.

Divânü Lugâti't-Türk

Kâşğarlı Mahmûd

KABALCI

yalıqlandı, yarıqlandı, yıraqlandı, yulaqlandı, yüreklendi, yarımlandı, yışımlandı (yişimlendi), yelimlendi

ALTIYAZAÇLILAR

yalgandurdu, yıldızlandı, yudruqlandı, yarmaqlandı, yumşaqlandı, yumgaqlandı, yawganlandı, yılğunlandı

MİSÂL KİTABI'NIN SONU

Allah'a Hamdolsun

Rahman ve Rahîm Olan Allah'ın Adıyla

ZEVÂTÜ'S-SELÂSE

(Üç Yazaca Sahip Sözcükler)

KİTABI

İkiyazaçlı Adlar Bölümü

tâh, çöht, kēh, mäh

BAŞILLETLİ

yâh

Gündelik konuşmada bu sözcüklerden *lin* yazaçları düşer – *tah tah; çoh çoh; keh keh; mah; yah*. Bu nedenle onları eksikli sözcükler bölümünde andık, zira yazı da mevcut olmasına rağmen, konuşmada *lin* yazacı namevecuttur.

Bu kullanımlardaki *he, fe-bi-hudâhumuqtedih* ("... Onların yoluna uy..." [K. 6:90]) ve *lem yetesannah* ("... bozulmamış. ..." [K. 2:259]) ifadelerinde olduğu gibi duruş *he'sidir [he istirâhâ]*.

Kök-yazaç olarak *he* öz Türkçe'de görülmez, bir ifade dışında: *er ihladı*: adam çıkırdı – ancak bu göğüsten çıkan bir sesin yansımasıdır [bkz. ıq]; ayrıca *he* "baykuş" anlamında kullanılan *ûhi* sözcüğünde de vardır – ama bunu da gerçek Türkler *kefle* ügi biçiminde söyler. *Hoten* ve *Kençek* konuşmasında *he*'ye rastlanır; zira onlar Türk değildir, Türk ülkesinde yerleşimcidir.

fa'l, fu'l, fi'l Faslı;

değişik ünlülenmeleri içinde

ortadaki yazacı ünlü-almayan sözcükler

tûp, töp, çöp, qöp, kûp, kęp, bût, büt, tit, çit, sût, şût, tûç, kûç, kęp, böd, töd, bör, bîr, tör, tör, çör, sör, qör, qür, böz, büz, bęp, töz, töz, tüz, tüz,

TÜRK DİLLƏRİ HAQQINDA

Ən təmiz və doğru dil yalnız bir dil bilən, farslarla qarışmayan və əcnəbi ölkələrə gedib-gəlməyən adamların dilidir. İki dil bilən şəhərlilərlə oturub-duran adamların dili nöqsanlıdır. İki dil bilənlər soğdak, kənçək, arğu boylarıdır. Xaricə gedib-gələn və əcnəbilərlə qarışanlar isə xotən, tübüt və tanqutların bir qismidir. Bunlar türk elinə sonradan gəlmişlər. Mən bunlardan hər birinin dilindən bəhs edəcəyəm.

Cabarkahlıların⁷⁹ ölkələri uzaq olduğu və Çinlə Cabarka arasına böyük dənizlər girdiyindən dilləri bizim üçün qaranlıqdır.

Çin və Maçin xalqlarının ayrı dilləri olsa da, onların şəhərliləri türk dilini yaxşı bilirlər. Məktublarını bizə türk yazısı ilə yazırlar.

Araya böyük sədd⁸⁰ və Çin yaxınlığındakı dağlar və dəniz girdiyi üçün yəcuc və məcuc xalqının dili də bilinmir.

Tübüt⁸¹ və Xotənin ayrı dilləri və yazıları vardır. Onların ikisi də türk dilində yaxşı danışa bilmirlər.

Uyğurların dili saf türkcədir, lakin öz aralarında danışdıqları zaman işlətdikləri bir ləhcələri də var. Kitabın əvvəlində bildirdiyim kimi, onlar 24 hərfdən ibarət olan türk yazısından istifadə edirlər. Kitablarını və məktublarını bu hərflərlə yazırlar. Bundan başqa, uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da var. Kitablarını, sənədlərini bu hərflərlə yazırlar. Bu yazını müsəlman olmayan uyğurlarla çinlilərdən başqa heç kim oxuya bilməz.

Buraya qədər haqqında bəhs etdiklərim şəhərdə yaşayan xalqlardır.

⁷⁹ Cabarka/Çaparka – Yaponiya deməkdir.

⁸⁰ Böyük Çin səddi nəzərdə tutulur, xəritədə «səddi-Zülqərneyn» adlanır.

⁸¹ Tübüt – Tibet deməkdir.

Köçəri xalqlardan olan çomul boyunun dili ayrıdır, lakin türk dilini yaxşı bilirlər. Kay, yabaku, tatar, basmil boyları da belədir. Hər boyun özünə məxsus ayrı ləhcəsi olsa da, türkcə gözəl danışırlar.

Qırğız, qıpçaq, oğuz, toxsi, yağma, çigil, uğrak, çaruk boylarının dilləri ancaq türkcədir.

Yəmək və başğırtların dilləri bunlara yaxındır.

Rum diyarındakı bəçənəklərə qədər suvar və bulğar dilləri bir çox sözlərin sonu kəsilib qısaldılmış türk dilidir. Dillərin ən qıساسı oğuzların, ən düzgünü isə toxsi və yağmaların dilidir.

Uyğur şəhərlərinə qədər Ərtiş, İla, Yamar, Ətil çayları boyunca yaşayan xalqın dili düzgün türk dilidir. Bunların içində ən açıq və şirini Xaqaniyyə ölkəsi xalqının dilidir. Balasağunlular soğdca və türkcə danışırlar.

Tiraz⁸² və Beyza şəhərlərinin xalqı da belədir. İspicabdan⁸³ tutmuş Balasağuna qədər bütün arğuşəhərlərində yaşayan xalqın dili qarmaqarışıqdır. Kaşğarın kənçək dilində danışan kəndləri də vardır. Şəhərin içindəki xalq xaqaniyyə türkcəsi ilə danışır. Rum ölkəsindən tutmuş Maçinədək türk ellərinin hamısının boyu (uzunluğu) beş min, eni üç min fərsəx⁸⁴, tamamı səkkiz min fərsəxdır⁸⁵.

Yaxşı bilinməsi üçün bunların hamısını yer kürəsi şəklində olan dairədə göstərdim⁸⁶.

⁸² Tiraz – Talas şəhərinin əski adıdır.

⁸³ İspicab – (digər imlası: İspicab/Aspicab/Spencab) bugünkü Çimkəndin adıdır.

⁸⁴ «Eni üç min fərsəxdır» ifadəsi yazma nüsxədə var, lakin basma nüsxədə yoxdur. Burada verdik.

⁸⁵ Bir fərsəx təxminən on iki min addım və ya beş kilometrdir.

⁸⁶ Mahmud Kaşğari burada yenidən özünün tərtib etdiyi dünya xəritəsinə işarə edir. Bu işarə xəritənin müəllifi barədə bütün spekulyasiyalara son qoyur. Buradan belə bir dəqiq məntiqi nəticə hasil olur ki, xəritənin müəllifi başqa adam deyil, məhz Mahmud Kaşğari özüdür.

DİL VƏ LƏHCƏLƏRİN FƏQRLƏRİ HAQQINDA

Əsil dildə fərqlər az olur. Fərqlər əsasən bir qrup hərfin yerinə başqa hərflərin işlənməsi, yaxud tamamilə atılması nəticəsində ortaya çıxır. Bu, aşağıdakı kimi baş verir:

Məsələn, oğuzlar və qıpçaqlar *ç* y ilə başlayan bütün isim və fe'llərin ilk hərfini əliflə, yaxud *ç* ç ilə əvəz edirlər. Digər türklər yolçuya «yəlkin», oğuz və qıpçaqlar isə «əlkin» deyirlər. Onlar ilıq suya «yılığ suw», bunlar «ılığ suw» deyirlər. Eynilə onlar dürrə, mirvariyə «yinçü», bunlar «cinçü» deyirlər. Türklər dəvənin çənəsinin altındakı uzun tükə «yuğdu», oğuzlar və qıpçaqlar «çuğdu» deyirlər.

Bundan başqa, arğular sözün ortasında və ya sonundakı *ç* y hərfini *ç* n hərfi ilə əvəz edirlər. Türklər qoyuna «koy», arğular «kon» deyirlər. Türklər yoxsula «çığay», arğular «çığan» deyirlər. Türklər hansı şey mənasında «kayu nənq», arğular «kanu» deyirlər.

Sözün əvvəlindəki *ç* m hərfini suvarlar, oğuzlar, qıpçaqlar *ç* b hərfi ilə əvəz edirlər. Türklər «mən bardum», suvarlar, qıpçaqlar və oğuzlar isə «bən bardum» deyirlər. Türklər şorbaya «mün», bunlar «bün» deyirlər.

Oğuzlar və onlara yaxın olanlar sözdəki *ç* t hərfini *ç* d ilə əvəz edirlər. Türklər dəvəyə «təwəy», bunlar «dəwəy» deyirlər. Eynilə dəlik mənasına gələn söz türklərlə «öt», bunlarda «öd» olur.

Türklərin dilində işlənen *ç* d hərfi oğuzlarda *ç* t olur. Türklər xəncərə «bügdə», oğuzlar «büktə» deyirlər. Bunun kimi, türklər iydəyə «yigdə», oğuzlar «yiktə» deyirlər. Haqqında bəhs etmədiyim xeyli söz var ki, bu qayda onlara da şamildir.

Türklər tərəfindən ف f ilə ب b arasında tələffüz edilən ف w hərfi oğuzlar və onlara yaxın olanlar tərəfindən و vav hərfi ilə əvəz olunur. Türklərin «əw» dediyi şeyə oğuzlar «əv» deyirlər. Türklər ova «aw», oğuzlar isə «av» deyirlər.

Mən saf dildən bəhs edirəm, hərfləri kimlərin necə çevirdiyini göstərdim. Sən də buna uyğun şəkildə çevirərsən.

Yağma, toxsu, qıpçaq, yabaku, tatar, kay, çomul və oğuzlar ز z hərfini həmişə ی y-yə çevirirlər və heç vaxt ذ dh kimi tələffüz etmirlər. Qayın ağacına başqaları قَيْنِک «kadhınq», bunlar isə «کَيْنِک kayınq» deyirlər. Türklərin qohum və qayın mənasında işlətdikləri قَدِن «kadhın» sözünü bunlar قَيْن «kayın» kimi söyləyirlər.

Eynilə bunun kimi, çigillər və başqa türklər tərəfindən ذ dh şəklində tələffüz olunan hərfi Rum və rus ölkələrinə qədər uzanan bulğar, suvar, yəmək, qıpçaq boylarının hamısı ز z kimi tələffüz edirlər. Digər türklər ayağa «أَذْ adhak», bunlar «أَزْ azak» deyirlər.

Çigil türkləri «qarın doydu» mənasında «karın todhtı», yuxarıda adını çəkdiyimiz boylar isə «karın tozdı» deyirlər.

Digər isim və fe'llər üçün də bu qaydanı tətbiq edə bilərsən!

Sözün qıyası, çigil dilindəki ذ dh hərfi qərbdə Rum diyarına, şərqdə Çinə qədər uzanan bütün yağma, toxsu, oğuz boyları ilə arğuların bəzilərinin dilində ی y olur. Rum ölkəsinə doğru uzanan qıpçaqlar və onlara uyanlar tərəfindən ذ dh hərfi ز z kimi deyilir. Bütün bunlar haqqında yeri gəldikcə məlumat veriləcəkdir.

Xotənlilər və kəncəklər sözün əvvəlindəki əlifləri h ilə əvəz edirlər. Türk dilində olmayan bu hərfi dillərinə qatdıqlarına görə biz onları türk hesab etmirik. Məsələn, onlar ataya «hata», anaya «hana» deyirlər.

ر r hərfi bəzən ل l-ə çevrilir. Bu haqda yeri gələndə danışılacaq. Bəzən də ز z hərfi س s-yə, س s hərfi ز z-yə çevrilir ki, bunlar haqqında da az sonra məlumat veriləcəkdir.

Zaman və məkan bildiren isimlərin sonundakı غ ğ-lər oğuzlar tərəfindən əlifə çevrilir. Türklər gediləcək yerə «barağü yer», oğuzlar isə «barası yer» deyirlər. Durulacaq yerə türklər «turğü oğur», oğuzlar isə «turası oğur» deyirlər.

ق ka hərfi kar ک ke-yə, kar ک ke hərfi də ق ka-ya çevrilir ki, yeri gəldikcə bundan da bəhs ediləcəkdir. Hərflər dəyişmələri ilə bağlı deyəcəklərimiz bunlar idi.

Bir qrup hərflərin atılmasına [səsdüşümü] gəlincə: isimlərdə və fe'llərdə hərəkətin davam etdiyinə dair bəlgə varsa, sözün ortasındakı ğ hərfini oğuzlar da, qıpçaqlar da atırlar. İsimlərə dair misal: türklər ala qarğaya «çumğuk», digərləri «çumuk» deyirlər. Türklər boğaza «tamğak», digərləri «tamak» deyirlər. Fe'llərə nümunə: türklər «o adam evinə gedəndir» mənasında «أَلْ أَفْكَ بَرَّغَانْ أَلْ ol əwğə barağan ol», oğuzlar isə «أَلْ أَرْ قَلْنِيْ أَرَّغَانْ أَلْ ol ər kulını urağan ol=o adam qulunu döyəndir») dediklərinə bunlar «أَرَانْ uran» deyirlər.

Yığcamlıq naminə, eynən bunun kimi, isim və fe'llərdə غ ğ hərfinin yerində işlənən ک ke hərfini də atırlar.

Bütün türk dilləri bəhs etdiyim bu qaydalar çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Digər məsələlər haqqında yeri gəldikcə məlumat veriləcəkdir. Sonrakı bölmələrdə fəthəli, zəmməli, kəsreləli sözləri işi asanlaşdırmaq və sözü qısaltmaq məqsədilə bir yerdə yazdım.

Güc və qüdrət ancaq ulu və uca Tanrıdadır!

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

ƏVVƏLİNDƏ HƏMZƏ OLAN İSİMLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

أب E p⁸⁷: təkid və mübaliğə ədatı. Bir şey həddən artıq gözəllikdə vəsf edildiyi zaman söylənir. «أب انكؤ نانك» ep edhgü nənq = ep eyi, gerçəkdən yaxşı şey». Oğuzlar bəmbəyaz mənasında «ap ağ» deyirlər.

أب A p: «deyil, yox» əvəzinə işlənir. «أب بواب اول» ap bu, ap ol = bu deyil, o deyil: nə bu, nə o».

أب Ü p: rəngdə təkid ədatıdır. «أب أرنگ» üp ürünq = ap ağ». Çigilcədir.

أب O p - o p: eşşəyin ayağı sürüşdükdə deyilir. Bu, ərəblərin «أب لعا» ləʿən» sözü kimidir, «qalx» deməkdir.

أب A p: xırman döymək üçün qoşulan öküzlərin ortasında olan öküz. Arğucadır.

أت A t: (qalın əliflə) at. «أت فوش فنتن ارأتن» kuş kanatın, ər atın = quş qanadı ilə, ər atı ilə» məsəlində də işlədilmişdir,

أت Ə t: (incə əliflə) ət. «أت بير» ət yer = yumşaq yer, yumşaq torpaq».

أت O t: bitki, ot. «أت أندی» ot öndi = ot bitdi».

أت O t: heyvan yemlərinin ümumi adı. «أت بيركيل» atka ot bergil = ata ot ver».

أت O t: dərman. «أت إچتم» ot içtim = dərman içdim». Bu səbəbdən həkimə «أتاجى» otaçı» deyilir.

⁸⁷ Çinlilər bu sözü latın qrafikasında haqlıq olaraq «əp//ap» kimi transkripsiya etmişlər (DLT-Çin, I cild, s.38).

أت O t: ağı. «بک اتکارأت بیردی» bəg anqar ot berdi = bəy ona ağı verdi, onu zəhərlədi».

ات I t: it, köpək.

اج A ç: çağırış, çağırma ədatı olan «ey, ay, hey» yerində işlənir. «اج اچ بروکل» aç, bəri kəl = ey, bəri gəl».

اج Ü ç: üç. İkidən sonra gələn say. «اج یزماق» üç yarmak = üç pul».

اج U ç: (qalın əliflə) məşhur bir şəhər adı⁸⁸.

اج U ç: türklərin qələm düzəldikləri bir ağacdır, dağlarda bitir, ondan məkik, əsa kimi əşyalar da düzəldilir.

اج İ ç: hər nəsnənin içi. «اج فر» iç kur = iç qurşağı, tumanbağı», «اج سوز» iç söz = ürəkdəki gizli şey, sirr».

اج İ ç: iç. «اج ات» iç ət = ciyəərə bitişik olan incə ət».

ار Ə r: ər, kişi. Bu söz qaydadan xaric şəklində «ارن ərən» kimi cəmlənir. Bu, qaydaya ziddir, qaydaya görə cəm şəkilçisi məhz لار [-lar/-lər]-dir.

ار İ r⁸⁹: utanma bildirən bir sözdür. «ار ایریلدی» ər ir buldı = kişi utandı».

از Ö z: yağ. «از لک مون» özlüg⁹⁰ mün = yağlı şorba».

اس U s: xeyirlə şəri bir-birindən seçmə. Bu söz oğuzcadır. «اس ایلدی» ol us boldı=onun ağı başına gəldi, xeyirlə şəri ayırd etdi».

اس Ə s: yırtıcı heyvanların payı, onlara verilən ət parçası.

اس U s: kərkəs quşu. Bu bənddə də işlədilmişdir:

کلدی منکاتات

⁸⁸«Məcmə ül-büldan»da yazıldığına görə, Uç Əndicanla Səmərqənd arasında Ceyhunun sahilində yaşayan karluqların şəhəridir. Salih Mütəllibov «Oç» şəklində oxumuşdur (TSD, I tom, bet 71).

⁸⁹ Bəsim Atalay «ار» sözün əslində «ir» deyil, «ır» olduğunu qeyd etmiş, həmin sözün bu gün Anadoluda yaygın halda işləndiyini göstərmişdir (DLT, I, s. 36).

⁹⁰ Hüseyin Düzgün bu sözü «özlüg» kimi transkripsiya etmişdir (DLT-Çin, I eild, s.40). Südü sepe-ratorla çəkəndə üz (yağlı qism) və şıra(t) bir-birindən ayrılır. Bu üz yağ mənasında işlənməmiş ola bilərmi? «Üzlü şorba»da yağ üzə çıxdığı üçün belə adlanmış ola bilərmi?

ایدم امدی یات

قشقا بلسب ات

سنی تلار اس بیری

«Kəldi manqa tat.

Aydım: əmdi yat,

Kuşka bolup ət,

Səni⁹¹ tilər us, böri».

Gəldi mənə tat,

Dedim: indi yat.

Quşa olub ət,

Səni dilər us, böri».

(Yanıma bir uyğur kafiri tat gəldi. Onu öldürüb dedim ki, burda yat, qurda-quşa yem ol).

اش U ş: iştə (ədat) deməkdir. «اش مندغ قیل» uş mundağ kıl = iştə, belə et».

اش U ş: indi deməkdir. «اش کلدکم بو» uş kəldüğüm bu = indicə gəlmişəm».

اش U ş - u ş: öküzü suvarmaq üçün çıxarılan səs.

اش U ş: ağac, budaq, buynuz kimi nəsnelərin kökü. «اش مینقüz» münqüz uş=buynuz kökü».

اش U ş: quş və atların quyruq qisminə də «uş» deyilir.

اش İ ş: his, çırağ tüstüsü, buxarıdakı və divardakı qurum. «اش تون» ton iş boldı = paltar çirkləndi, paltar hisə batdı, hisləndi».

اق O k: ox.

اق O k: evin çatısına qoyulan mil, ox, dirək. «اق اف» əw okı = ev oxu, ev mili».

اق O k: «اق یلان» ok yılan = öznü adamın üstünə ox kimi atan ilan».

⁹¹ Hüseyin Düzgün bu sözü «sani» kimi transkripsiya etmişdir (DLT s. 99).

اق O k: bölüşdürmək üçün pay və torpaq hissələri üzərinə atılan ox; ox vasitəsilə atılan püşk.

اق O k: fe'llərdə təkid ədatı. «اق برغل barğıl ok = gedərsən ha!».

اق O k: hal mənasına yaxın bir ədat. «اق كديم baya ok⁹² kəldim = bayaq gəldim», «اق امدى əmdi ok aydım = elə indicə dedim».

اق I k: soyuq su içdikdən sonra çörək yedikdə sinədən çıxan hıçqırıq. «اق انى اىك تىتى = onu hıçqırıq tutdu».

ال O l: o. «ال اندغ ايدى ol andağ aydı = o belə dedi».

ال O l: o, ol, şol mənasına gəlir. «ال ار = o kişi».

ال O l: isim və fe'llərə artırılan təkid ədatı. «ال منى اعلم ال ol məniq oğlum ol = o həqiqətən mənim oğlumdur». «ال افكا بريميش ال ol əwgə barmış ol = o həqiqətən evə varmışdır».

ام Ə m: dərman. Buna görə, dərman düzəldənə «امجى əmçi» deyilir.

ام Ə m: qadının dişilik aləti. Oğuzlarda və qıpçaqlarda.

ام Ü m⁹³: şalvar.

ام İ m: komandirin əsgərlərə dediyi bəlgə, parol. Bu, silah, quş adı və ya bir söz ola bilər. Rastlaşan iki bölük bir-birini tanımaq və çarpışmamaq üçün paroldan istifadə edir. Gecə iki adam qarşılaşdıqda biri digərindən parolu soruşur. Cavab düzgün olsa, onun düşmən olmadığı anlaşılır. Əks təqdirdə, onu vururlar. Bu məsələdə də işlənir: «ام بلسا ار الماس im bil-sə, ər ölməs = bəlgə bilən ər ölməz».

ان Ü n: səs. و vav ilə اون şəkildə də yazılır⁹⁴.

⁹² «اق بيا baya ok» ifadəsi birləşərək Anadoluda və Azərbaycanda «bayaq» şəklinə düşmüşdür.

⁹³ Çinlilər bu sözü «Öm» şəklində transkripsiya etmişlər (DLT-Çin, I cild, s.43). Yanlışdır, digər nəşrlərdə «üm»dür, doğrusu da budur.

⁹⁴ Bəsim Atalayın qeydinə görə, «ان ün» sözünün و vavla və و vavsız yazılışını Mahmud Kaşğari ərəb əlifbasının imla qaydalarına uyğun olaraq vermişdir (DLT, I, s. 38).

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI⁹⁵

أر Ə r r ə: sidik. Eşşək cütləşdirmək istəndiyi zaman bu söz iki-üç dəfə söylənir, eşşək cütləşir. Bu söz ərəbcəyə uyğun gəlir. Çünki kişinin qadınla cütləşməsinə «أررə» deyilir.

أر U r r a: kişilərdə olan qasıq yarıqlığı, qırja. Oğuzca.

أر I r r a: utanma (şəddəli və şəddəsiz də ola bilər).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİ SÖZLƏRİ⁹⁶

أأ A: çaşqınlığı bildirir. «أأ منى أأ قلدى ol məni a kıldı = o məni çaşdırdı».

أو U d h u: yuxu. «أو اهدى udhıdım=uyudum». Əliflə ذ dh arasındakı و vav hərfi bir zəmmə və bir kəsre arasında olduğu üçün atılmışdır.

أوا U v a: çağıran adama cavab üçün işlədilir. Bir adamı «hey, filankəs» deyər çağırırdıqda, onun «uva» deyər çağırana hay verməsi kimi, «nə buyurursan?» deməkdir.

أوك O k a: zamin olmaq, kəfil durmaq. «أوكا الدم mən anı oka aldım = mən ona zamin oldum».

أو A v: (qalın əliflə) əmr verənin əmrini saya salmamağı bildirən ədat.

أى A y: «أى بىكى ay bitigi = əsgərlərin adlarının və azuqəsinin qeydiyyat dəftəri».

أى A y: turuncu rəngdə bir qumaş, parça.

⁹⁵ Bəsim Atalayın qeydi: «Kaşğarının tərtibatından anlaşıldığına görə, buradakı sözlər iki hərflil olmalıdır, ancaq ərrə, urra, ırra sözləri iki hərflil deyildir. Əgər onların sonundakı hərəkətlər doğru qoyulmamışsa, o zaman bu bab müzaəf olmaz» (DLT, I, s. 39).

⁹⁶ Burada yanlışlıq var. Çünki verilən sözlər dörd hərfdən ibarət deyil. Bəsim Atalay da bunu nəzərdə tutaraq haşiyə qeydində sözlərin sonunda əlif, vav və ye hərflərinin gəldiyini yazmışdır (DLT, I, s. 39).

ای A y⁹⁷: «av» sözü kimi əmri tanımamağı bildirən bir ədatdır.

BU BABIN ĞÜNNƏLİLƏRİ

انک A n q⁹⁸: yanaq. «قزل انک kızıl anq = qırmızı yanaq».

انک A n q: yağından dərman düzəldilən bir quş adı. Onun yağı ovucun içinə sürtüləndə arxasına da keçirmiş.

انک A n q: «yox, deyil» deməkdir. Oğuzcadır. Bir şeyi etmək üçün əmr alan adam «انک انک anq-anq» desə, «yox-yox» deməkdir.

انک Ö n q: «أل مندَن انكُنْ بردي» ol məndən öncədin bardı=ö məndən öncə getdi».

انک Ö n q: rəng, bir şeyin rəngi. «ياشیل انک لک ثون» yaşıl önqlüg ton = yaşıl rəngli don, paltar».

انک O n q: «انک ایش onq iş=asan iş». «انکای onqay» sözünün ixtisarıdır.

انک O n q: «انک الیک onq əlig = sağ əl». Çigilcə.

İki hərfli bitdi.

⁹⁷ Çinlilər bu sözü «ey» kimi transkripsiya etmişlər (DLT-Çin, I cild, s.45).

⁹⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü haqlı olaraq «ənq» kimi (DLT-2005, s.258) oxumuşlar. Çinlilər də «ənq» kimi vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.45). Həmin söz hazırda dilimizdə «əng» şəklində mövcuddur, yəni «ənq» sözünün tərkibindəki sağır nun iki müstəqil səsə – n və g-yə çevrilmişdir.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ ORTASI SÜKUNLU

فعل، فعل، فعل FƏ'L, FU'L, FE'L BABI⁹⁹

الب A l p: igid, alp, bahadır. Həmin söz bu atalar sözündə də işlənmişdir: «الب يغيدا الجق جغيدا» alp yağıda, alçak çoğıda = alp adam düşmən qarşısında, ağciyər adam isə döyüşdə bəlli olar».

Bu bənddə də işlənmişdir:

الب ارتنكا الديو

ايسيز اژون قلديمو

انلك اوجن الديو

امدى يرك يرتلور

«Alp Ər Tonqa öldümü?

Isız¹⁰⁰ ajun kaldımu?

Ödhlək öçin aldımu?

Əmdi yürək yırtılır».

Alp Ər Tonqa öldümü?

[Bu] pis dünya qaldımı?

Fələk öcünü aldı mı?

⁹⁹ Burada fə'l, fu'l, fe'l babları iki şeyi göstərir: 1) əliflə başlayan sözləri, 2) bu sözlərin ortasındakı hərflərin sükunlu olmasını.

¹⁰⁰ Bəsim Atalayın fikrincə, bu söz «ايسيز isız», yəni tərbiyəsiz mənasında deyil, məhz «ırsız» (ədəbsiz, utanmaz) mənasındadır. Alimə görə, «ırsız» sözündəki r ərimiş və söz «ısız» şəklində düşmüşdür (DLT. I, s. 42).

İndi ürək yırtılar.

(Xaqan Alp Ər Tonqa [Əfrasiyab] öldümü? Zalım dünyanın canı ondan qurtuldumu? Fələk ondan qisasını aldımı? Fələyin bu hərəkətinə qarşı qəzəbdən ürək indi parçalanacaq).

ارت A r t: «ارت سچ» art saç=arxa saç, gərdan saçı». Çünki «ارت art» boyun deməkdir.

ارت A r t: dağ beli, təpə. «ارمکوکا اشیک ارت بلور» ərməgükə eşik art bolur = tənbelə astana dağ beli olar» deyimində də işlənmişdir.

ارت U r t: iynənin sap keçən deşiyi, iynə ulduzu.

ارت Ö r t: yanan nəsənə, yanğın.

است A s t: küçə. Çigilcə.

اند A n d: and. «And iç» əvəzinə «اندق andık»¹⁰¹ deyilir.

ارق A r k: nəcis.

ارق A r k: «تمر ارقی» təmür arkı = dəmir pası».

ارق U r k: «ارک uruk» sözünün ixtisarıdır. Ərəb dilindəki «عق unuk» və «عق unk» sözləri kimi.

ارق I r k: falçılıq, kahinlik; adamın qəlbindəkiləri bilmək, fikrindən keçənləri oxumaq; telepatiya.

ارک Ə r k: səltənət və sözü keçərlilik¹⁰².

ارک Ö r k: heyvanın çənəsi altından keçirilərək bağlanan cilov; atın ayağına bağlanan cidar.

ارک İ r k: dördyaşar qoyun.

الک İ l k: ilk, hər şeyin əvvəli. «الک سن برغیل» ilk sən bargıl = əvvəlcə sən get».

¹⁰¹ Bəsim Atalayın qeydinə görə, «اندق andık» sözü «andımak» məsdərinin əmr şəklidir (DLT, I, s. 42).

¹⁰² «Ərk» sözünün əski siyasi səltənət sürmək, hökmranlıq etmək mənası arxaikləşmiş və həmin söz müasir dilimizdəki mənasını saxlamışdır.

BU BABIN MƏNQUS¹⁰³ OLANLARI

اوب اوب Ö p - ö p¹⁰⁴: bir adam özünü çox öyüb dediyini isbat edə bilmirsə, o adam üçün deyilir.

اوت O t: od, atəş. Bu məsələdə də işlənir: «اوت تيسا اغيز كيماس» ot tesə, ağız köyməs=od deməklə ağız yanmaz». Bu, dediyi sözü dənənlər üçün işlədilir.

اوت Ö t:¹⁰⁵ (و vav hərfi incə tələffüzlə) divarda, taxtada olan dəlik.

اوت Ö t: öd kisəsi, acılıq, (و vav hərfi yuxarıdakından daha incə tələffüz edilir).

اوج Ö ç: qisas, intiqam, kin. Bu şeirdə də işlənmişdir:

اوج تک قمع کیشی نیک

یلنکوق او زالیم بیل

اذ کولوک کوک او غنجا

الکینک بیلا تلم قیل

«Öç, kək kamuğ kişininq

Yalınqk üzə alım bil,

Edhgülüküq uğança

Əlignq bilə təlim kıl».

Bil ki, qisas başqasından alınacaq bir bərc kimidir,

Gücün yetən qədər qonağa, qərribə yaxşılıq elə.

¹⁰³ Ərəb dilində bir fe'lin üç hərfi də samitlərdən ibarətdirsə (məsələn, dxl = دخل dəxələ, daxil olmaq kimi) ona səhix və ya salim fe'l deyilir. Fe'lin hərflərindən biri əlif, vav və ya ye-dirsə, ona mənqus fe'l deyilir.

¹⁰⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ob-ob» kimi (DLT-2005, s.351) oxumuşlar.

¹⁰⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «üt» kimi (DLT-2005, s.642) oxumuşlar.

(Qisas, kin-küdurət alacağıın bərc kimi bir şeydir, ondan çəkin, vaz keç, qəriblərə, qonağa gücün yetən qədər hörmət elə).

اوج U ç: bir şeyin ucu. «بُتْق اوجى butaq uçı=budaq ucu».

اوج U ç: «اوج ایل = uc el, ucdakı, sərhəddəki el».

اوج U ç: bir şeyin tükənməsi. Oğuzca. «بويدانا اوج بار boyda nə uç bar¹⁰⁶ = boyda, xalqda çoxluğu səbəbilə tükənmə yoxdur».

اود Ö d: (و vav hərfi incə tələffüzlə) zaman, zəmanə, dövr. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

اود كجاركشى تويماس

يلنكوق اوعلى منكو قلماس

«Öd keçər, kişi tuymas,

Yalınquk oğlu mənqgü kalmas».

Zaman keçər, insan bilməz,

Adəm oğlu əbədi qalmaz.

اود U d: çigil dilində «sığır». Türklərin məşhur on iki ilindən birinə də «اود يلى ud yılı = inək ili» deyilir.

اور O r: «اورات or at = tükünün rəngi qırmızı ilə sarı arasında olan at».

اور Ö r: (و vav incə tələffüzlə) kaftanın qoltuq altı.

اير E r¹⁰⁷: deşik açmaq üçün işlənən alət, burğu.

اير E r: yer. «اير yer» də deyilir.

اوز Ö z: (incə tələffüzlə) «اوزلك اش» özlüg aş = yağlı yemək¹⁰⁸.

اوز Ö z: kar. «اوزكشى» öz kişi = kar adam».

¹⁰⁶ Bəsim Atalayın verdiyi məlumata görə, bu söz basma nüsxədə «ار var», yazma nüsxədə «ار bar» şəklindədir. Ümumən, bu cümlənin ərəbcəsində dolaşılıq var (DLT, I, s. 44).

¹⁰⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü həm «ir» (DLT-2005, s.260), həm də «er» kimi (DLT-2005, s.290) oxumuşlar.

¹⁰⁸ Bu maddə yazma nüsxədə olsa da, basma nüsxədə yoxdur. Bəsim Atalay əlavə etmişdir. Çinlilər bu və bundan sonrakı baş maddəni «Üz», misalları isə «üzlüg aş» və «üz kişi» şəklində oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.50).

اوز Ö z: öz, özü, nəfs. Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

خور كلوك تنوع اوزنك كا

تتليغ اشيع اذ ينقا

توتغيل قنوق اغير ليغ

يذسـون جقينك بدونقا

«Körklüg tonuğ özünqə,

Tatlığ aşğ adhinka.

Tutğıl konuk ağırlıq,

Yadhsun çawıq budhunka».

Yaxşı paltarı özünə al,

Dadlı aşı başqasına ver.

Qonağı əzizlə, ağırla ki,

Yaysın ününü elə.

(Yaxşı paltarı özün gey, dadlı yeməyi başqalarına yedirt, qonağa yaxşı hörmət elə ki, adını-sanını el-obaya yaysın).

اوز Ö z: iki dağ arasındakı ərazi, dərə. «اوزى تاغ özi = dağ vadisi».

اوز Ö z: «اوزكشى» öz kişi¹⁰⁹=doğma adam». «اوزكشى اول» bu bizim öz kişi = bu bizim qohumdur, yaxın adamdır.

اوز Ö z: ürək və qarın bölgəsindəki bütün orqanlar. «اوزم اغرىدى» özüm ağrıdı = qarnım ağrıdı».

اوز Ö z: ağacın özəyi. «اوزى يغاچ özi» də deyilir. Xurma ağacının lap başında peyda olan, xurma göbəyi deyilən və dadı südə bənzəyən püsə.

اوز U z: «اوزكشى» uz kişi = əli qızıl olan, bacarıqlı adam¹¹⁰.

¹⁰⁹ İki maddə əvvəldə isə «öz kişi=kar adam» mənasındadır. Deməli, çinlilər düz oxumuşlar: «öz kişi=doğma adam», «üz kişi=kar adam» olmalıdır.

¹¹⁰ Salih Mütəllibov bu maddəni «öz kişi» şəklində vermiş, «qolu işə qovuşan [əli işə yatan], öz hünərinə [sənətinə] mahir kişi» kimi çevirmişdir (TSD, I tom, bet 81). Səhvdir. «uz» sözü çağdaş türkcədə «uzman=mahir, mütəxəssis» mənasında hazırda da işlənir.

اَوْز Ö z: «اَوْز قَتَقِي» öz konukı¹¹¹ = bədənin içində qımıldayan nəsne, ruh».

Bu bənddə də işlədilmişdir:

بَرْدِي كَوْزُوم يَرْقِي
الْدِي اَوْزُوم قَتَقِي
قَتْدَا اَرْنَج قَتِيْقِي
اَمْدِي اَوْذِيْن اَوْذِ غُرُور

«Bardı közüm yarukı,

Aldı özüm konukı.

Kanda ərinç kanıkı,

Əmdi udhın¹¹² udhğurur».

Getdi gözümün nuru,

Aldı canımın ruhun,

Hardadır o diləyinə varan,

İndi yuxudan oyadır?

(Gözümün nuru, sevgilim getdi, ruhumu da özü ilə apardı. Görəsən, o arzusuna çatan yar hardadır? Onun yoxluğu mənim yuxumu ərsə çəkib yatmağa qoymur).

اِيش I ş: iş. «نا اِيشِيْكَ بار» nə işinq bar = nə işin var».

اِيش E ş: eş, yoldaş; ər. Gənc qadınlardan eşi, əri olana «اِيشِيْكَ eşlig»

[eşli=ərli] deyilir. Bu şeirdə də işlədilmişdir:

اَتِيْكَ اِيشِيْن كَجُورْدُم
اِيشِيْن يَمَا قَجُورْدُم
اُولُوم اَوْتِيْن اِيجُورْدُم
اِيجَتِي بَلْب يُوْزِي تَرْن

«Anınq işin keçürdüm,

¹¹¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü belə çevirmişlər: «bədənənin həyatı təmin edən ünsürü – özün qonağı. Bu, «ruh» deməkdir» (DLT-2005, s.383).

¹¹² Bəsim Atalay bu sözün ərəb hərfləri ilə imlasında bəzi dolaşılıqlar olduğunu, doğru variantının «اَوْذِيْن udhın» olacağını göstərmişdir (DLT, I, s.46).

Eşin yəmə kaçurdum.

Ölüm otın içürdüm,

İçti, bolup yüzi türü¹¹³».

Onun işini bitirdim,

Eşini də qaçırdım.

Ölüm ağısını içirdim,

Üzünü bürüşdürüb içdi.

(Öldürərək onun işini bitirdim, yanmdakı yoldaşını da qaçırdım.

Ölüm zəhərini içirdim, üzünü bürüşdürərək içdi. Bu da

«ölüm şərbətini daddırdım» deməkdir).

اَوْغ U ğ: çadırın üst tərəfindəki küncərdən hər biri.

اَوْق O k: mirasda düşən pay. «انكار بير اَوْق تَكْدِي» anqar bir ok tægdi = ona mirasdan bir pay düşdü».

اَوْك Ö k: ağıl, zəka, anlayış. Ağıllı, dərrakəli adamlara «اَوْكَا öka» deyilir.

اَوْك Ö k: dörd yaşını doldurmuş ata «اَوْك ات öka at» deyilir.

اَوْك Ö k: orta yaşa çatıb böyümüş heyvan.

اِيْكَ İ g: iy. İp sarımaq üçün işlənən alət. Həmin mənada «اِيْكَ yig» də deyilir.

اِيْكَ İ g: xəstəlik.

اَوْلُ U l: divar təməli. Bu mənada «تام اَوْلِيْ tam ulı» deyilir.

اَوْلُ Ö l: nəm, yaş. «اَوْلُ نَانِك» öl nənq = yaş əşya». Buradan alınaraq «اَوْلُ öl ton» deyilir ki, «yaş paltar» deməkdir. Bunu oğuzlar bilməzlər.

¹¹³ Bəsim Atalay bu sözün də imlasında qarışıqlıq olduğunu yazmış, ərəb hərfləri ilə «تَرْن t+r+n» kimi yazılan sözün «türi» olacağını bildirmişdir (DLT, I, s.47). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «turı» (DLT-2005, s.267), Salih Mütəllibov «tərin» (TSD, I tom, bet 82), çinlilər isə «türün» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.54).

- ایل E l: vilayət, el. «بک ایل» bəg eli = bəyin hakim olduğu vilayət».
- ایل E l: açıqlıq, boşluq. «قُبُع ایل» kapuğ eli = qapı önündəki açıq, boş sahə, meydança».
- ایل E l: at bildirən bir isimdir. Çünki at türkün qanadadır. Atlara baxan seyizə [=mehtərə] «ایل بَشَى» elbaşı» deyirlər ki, «vilayətin başı, başçısı» deməkdir. Bu sözlə ata baxan adam qəsd edilir.
- ایل E l: iki bəy arasında barışıq. «بیرلا ایل بَدَى» iki bəg birlə el boldı =iki bəy bir-birilə barışdı».
- ایل E l: «ایل کِشَى» el kişi = yaramaz, dəyərsiz adam».
- ایل E l: «ایل قُوش» el kuş = qartala bənzər alacalı bir quş».
- اوم U m: qarın şişliyi, mədə pozuqluğu. «ار اوم بُولدى» ər um boldı = çoxlu ət yeməkdən adamın mədəsi pozuldu, ürəyi bulandı».
- اون O n: sayda on.
- اون Ü n: səs (ü uzun və ya qısa tələffüz edilə bilər).
- اون U n: un.
- این E n: «این بیر» en yer = çuxur yer». «این یوق» en-yok = eniş-yoxuş».
- این E n: yan tərəfdə olan genişlik. «بو بوز اینی نجا» bu böz eni neçə = bu bezin eni nə qədərdir».
- این İ n: aslanın, tülkünün yuvası, bütün yırtıcı heyvanların hini, yuvası. «این» də deyilir.
- این İ n: qoyun qığı. «این» də deyilir.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ¹¹⁴

- اوى O y: yerdəki oyuq, çuxur.
- اوى O y: «اوى ات» oy at = yağız at».
- Ortası sükunlu olan qismlər bitdi.

¹¹⁴ Tərtibat yanlışlığı var. Çünki bu sözlər ərəb əlifbası ilə üç hərfdən ibarətdir.

ORTASI HƏRƏKƏLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ ORTASI HƏRƏKƏLİ FƏ'İL, FƏ'UL, FƏ'ƏL فَعْل فَعْل فَعْل BABI

- أجت Ö ç ü t¹¹⁵: öc. xınc, qisas, intiqam. Bu sözün əsli «أج»dür.
- أدت A d h u t: ovuc. «بیر أدت نانق» bir adhut nənq = bir ovuc nəsnə».
- أرت A r u t: «ارت ات» arut ot = keçən ildən artıq qalan ot»¹¹⁶.
- أغت U ğ u t: içki çəkilən bir xəmir növünün adıdır¹¹⁷. Resepti: müxtəlif otlar bir yerdə isladılır, arpa unu ilə qarışdırılıb yoğrulur, əmələ gələn xəmir fındıq boyda kəsilərək topa halda saxlanılır və qurudulur. Ortaya çıxan maya arpa ilə birlikdə ayrıca xaşlanan buğdanın üzərinə [bir batman buğdaya əzilmiş bir fındıq dənəsi nisbətində ufalanaraq]¹¹⁸ səpilir. Bundan sonra bu buğda təmiz bir şeyə bükülərək yetişməsi [yəni acıması, qıçqırması] üçün üç gün bir yerdə saxlanılır. Üçüncü gün küpə tökülür, daha yaxşı yetişməsi üçün on gün də küpdə saxlanıb mayalandırılır. On gün

¹¹⁵ Çinlilər bu sözü birinci deyil, «adhut» və «arut» sözlərindən sonra üçüncü yerdə vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.57).

¹¹⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «arut» kimi (DLT-2005, s.362) oxumuş və «bir illik qurumuş ot» kimi mənalandırılmışlar.

¹¹⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu cümləni belə çevirmişlər: «pivə istehsalında istifadə olunan bir maya» (DLT-2005, s. 618).

¹¹⁸ Mötərizə içindəki bu qism Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin tərcüməsindən alınmışdır (DLT-2005, s. 618).

sonra onun üstünə su əlavə edilir, süzülür və içki əldə olunur. «Buğda içkisi»¹¹⁹ bax budur.

أفت Ə w ə t: «bəli», «oldu» mənasında bir sözdür. Bunun üç cür tələffüzü var. Yağma, toxsa, qıpçaq boyları «أفت əwət», oğuzlar «أمت əmət/أوت əvət», digər türklər «يَمَت yəmət» deyirlər.

أفت U w u t: utanma, sıxılma.

أفت U w u t: yeməyə və ya bəyin yanına çağırma, dəvət etmə.

أكت Ə g i t: gözdəymədən qorumaq üçün uşaqların üzünə sürtülən bir dərman. Bu dərman zəfərana bəzi şeylər qarışdırılaraq hazırlanır.

أكت Ö g ü t: öyüd. Bu beytdə də işlənmişdir:

الغيل أكت مَندِين أُولِ أَرْدَمَ تِيلا

بُوَيْدِ الْوَلِغِ بِلْكَابْلِبِ بِلْكَيْنِكِ أَوْلَا

«Alğıl ögüt məndin, oğul, ərdəm tilə,

Boyda uluğ bilgə bolup bilginq ülə».

Ey oğul, məndən öyüd al, fəzilət dilə,

Boyda böyük alim olub biliyini payla.

(Ey oğul, məndən öyüd al, ədəb və ərdəm öyrən ki, ulusun böyüyü olasan, xalq arasında hikmətin, biliyin yayıla).

أكت Ü g i t¹²⁰: buğda və taxıl üyütmək.

أكتجي Ü g i t ç i: un üyüdən adam.

أكت Ə g ə t: xidmət üçün gərdək gecəsi gəlinlə birlikdə göndərilən qadın.

أكت İ k i t¹²¹: yalan. Oğuzca. «أكت سوز» ikit söz = yalan söz».

ألت Ö l ü t: bir-birini öldürmə. Öldürənə, qatilə «ألتجي ölütcü» deyilir.

¹¹⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «buğda içkisi» yerinə «buğda şərabi» yazmışlar (DLT-2005, s. 618)

¹²⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ögit», bundan sonrakı sözü isə «ögitçi» kimi (DLT-2005, s.370) oxumuşlar.

¹²¹ Çinlilər bu sözü yanlışlıqla «igiti» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.58).

ألت Ö l ü t: «ألت ار = gücsüz, yaşlı, qoca adam»¹²².

أتح A t a ç: özünü xalqın böyüyü kimi aparan uşağa «أتح اقول» ataç oğul» deyilir.

أتح Ə t ə ç: uşaqların cöyüz-cöyüz¹²³ oynadıqları çökək.

أشج A ş i ç¹²⁴: qazan, tava. Bu atalar sözündə də işlənir:

أشج أُولِ تَوْبِمِ الْتُونِ

قَمِجِ أُولِ مَن قِيدَا مَن

«Aşış ayur: túbüm altun,

Kamış ayur: mən kayda mən».

Qazan deyər: dibim altın,

Çömçə deyər: mən hardayam?

(Bu söz onu tanıyanların yanında özünü öyən adam haqda söylənir).

أكج Ə k ə ç: özünü hamıya bacı kimi sevdiren, uşaqılıqdan dərrakə və zirəklik göstərən qız. Bu söz qız uşağına bir sevgi izharı olaraq deyilir.

أمچ A m a ç: məqsəd, hədəf, nişangah.

أمچ A m a ç: cüt [əkin] öküzü, əkinçilik alətləri.

ألج U l i ç: oğlan uşaqlarına bəslənən sevgini bildirmək üçün söylənən bir söz. «ألجم ulıçım = oğlum». Karluq dilində.

أنج A n a ç: hamının anasıymış kimi özünü sevdiren, uşaqılıqdan böyük bir dərrakə göstərən qız uşağı. Bu söz qız uşağına bir sevgi izharı olaraq deyilir¹²⁵.

¹²² Müasir dilimizdə bu mənada «ölük, ölüvay» sözü var. Ancaq Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «olut» kimi oxumuş, «olut ar» birləşməsini «yetkin, olgunluq dövrünü yaşayan adam» kimi (DLT-2005, s.267) çevirmişlər. Salih Mütəllibovun tərcüməsi isə belədir: «gücü və qüvvəsi gedən çox yaşlı adam» (TSD, I tom, bet 86).

¹²³ Kəndlərdə «beşdaş», «qələmdaş», «qərcmə-qaya» adı verilən oyun.

¹²⁴ Çinlilər bu sözü «aşış» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.59).

¹²⁵ Bizdə nənənin, babanın, ananın, atanın adı qoyulmuş uşağı onların sağlığında, hətta sonralar da öz adı ilə deyil, «nənəş», «babaş», «anaş», «ataş» kimi çağırmaq adəti var.

أنج E n ü ç: gözə enən pərdə, katarakt.

أغر A ğ ı r: əziz, möhtərəm, «أغریغ كشی» ağırlıq kişi = xalq və ya bəy tərəfindən ağırlanan, yəni əziz tutulan adam». «تکری منی» «تغری لادی» tənqri məni ağırladı=tanrı məni əziz tutdu». Gecənin durğunluğu keçəndə «أغیر اذاق امرلادی» ağır adhak əmrüldi=ağır ayaq çəkildi» deyildir ki, «ağır yerişli adam varacağı yerə çatdı» deməkdir.

أغیر A ğ ı r: ağır, «أغیر نانک» ağır nənq = qiymətdə ağır olan nəsə, dəyərli şey».

أغر U ğ a r: «أغات» uğar at = alnında ağı olan at, qaşqa at». Bu söz həm tələffüz, həm də mənaca ərəbcəyə uyğundur. Yalnız ərəbcədə ilk hərfi fəthəli, türkcədə zəmməlidir.

أغر O ğ u r: vaxt. «أغر دا کلدینک» nə oğurda kəldinq = nə zaman gəldinq».

أغر O ğ u r: dövlət. «بک أغریندا مینک ایشیم ایتلادی» bəg oğrında məninq işim etildi = bəyin dövləti sayəsində işim düzəldi».

أغر O ğ u r: bir işdə imkan və fürsət. «بوایش أغرلغ بلدی» bu iş oğurluğ boldı = bu iş uğurlu oldu».

أغر O ğ u r: qarşılıq, əvəz, bədəl. Oğuzca. «اتقا أغر الدیم» atka oğur aldım = ata əvəz aldım», (atın yerinə bir at aldım).

أغر O ğ u r: xeyir, bərəkət. Oğuzca. Yolçuya «یول أغر بلسون» yol oğur bolsun» deyilir ki, «yol uğurlu olsun» deməkdir. Bu, yalnız yolçuluq zamanı işlənir.

أکر Ə ğ i r: qarın ağrısını sağaltmaq üçün işlədilən bir kök. Bu söz aşığıdakı ibarədə də keçir: «أکر بلسا ار ألماس» əgir bolsa, ər öl-məs=əgər adamın yanında bu dərman olsa, ölməz». Çünki qarın ağrısına tutulan adam onu yesə, qurtular. Bu ifadə qara günə əvvəlcədən hazırlaşmağın gərəkli olduğunu bildirmək üçün söylənir.

أکر Ü ğ ü r: darı. Bu söz oğuzlardan başqa bütün türk boyları tərəfindən işlədilir. Oğuzlar bu sözü bilmirlər.

أکر Ü ğ ü r: «یاغ أکر» yağ ügürü = küncüt». Oğuzca.

أکر Ö ğ ü r: qoyun, geyik, bağirtlaq quşu, cariyə, dəvə kimi şeylərin toplu halda bulunması, bu kimi şeylərin sürüsü.

أمر Ə m i r¹²⁶: qırov, sis. Oğuzca.

أبوز O b u z: bərk yer. «أبوز» oy obuz = basıq, düz yer»¹²⁷.

أتر Ə t i z: iki dərə arasındakı sədd.

أجز U ç u z: ucuz, «أجز نانک» uçuz nənq = ucuz şey».

أجز U ç u z: «بک اتی أجز لادی» bəg anı uçuzladı = bəy onu xorladı».

أذر U d h u z: qotur. Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «تلكو أوز اینکا» tilkü öz inqə ürsə, udhuz bolur = tülkü öz hini-nə, yuvasına hürsə, qotur olar». Bu məsəl öz elini, boyunu, şəhərini inkar və tənqid edən, xor baxan adamlar haqqında deyilir¹²⁸.

أذر E d h i z: yüksək, hündür yer və başqa yüksək şeylər.

أذر E d h i z: «أذرتاغ» edhiz tağ = keçid verməyən yüksək dağ».

أغز A ğ u c: ağız südü, inək və ya qoyun doğduqdan sonra ondan sağılan ilk süd. Bu söz ʒ z ilə ʒ j arasında söylənir, ʒ z ilə də yazılır.

أغز A ğ ı z: çayın, su tuluğunun, səhəngin, küpün və quyunun ağzı.

أغز A ğ ı z: insanın və heyvanın ağzı. Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «أغز بیسا کوز ایدور» ağız yesə, köz uyadhur = ağız yesə, göz utanar». Birinin hədiyyə və ya pulunu yeyib işini görməyən və utanan adam haqqında deyilir.

¹²⁶ Bütün nəşrlərdə «أمر əmir» şəklində olan bu sözü Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər «əmir» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s. 289).

¹²⁷ Bir-iki səhifə əvvəl Mahmud Kaşğari «oy»un başqa mənasını verirdi: oyuq, çuxur.

¹²⁸ «أذر udhuz» sözü çağdaş türkcədə həmin mənada, ancaq «uyuz» şəklindədir.

اغز O ğ u z: bir türk boyudur. Oğuzlar türkməndirlər. Bunlar iyirmi iki boydur. Hər boyun ayrı bir bəlgəsi və heyvanlarına vurulan damğası vardır. Bir-birlərini bu bəlgələrlə tanıyırlar.

Birincisi və başçıları قنق kınıklardır. Dövrümüzün xaqanları bu boydandır. Heyvanlarına vurduqları damğa budur:

İkincisi قیغ kayıqlardır. Damğaları budur:

Üçüncüsü بائندر bayundurlardır. Damğaları budur:

Dördüncüsü افا ıwalardır. Bunlara یفا yıwa da deyilir. Damğaları budur:

Beşincisi سلغر salğurlardır. Damğaları budur:

Altıncısı افشار əfşarlardır. Damğaları budur:

Yeddincisi بکتلی bəgtililərdir. Damğaları budur:

Səkkizinci بگذر bügdüzlərdir. Damğaları budur:

Doqquzuncu بیات bayatlardır. Damğaları budur:

Onuncusu یزغر yazğırlardır. Damğaları budur:

On birincisi ایمر eymürlərdir. Damğaları budur:

On ikincisi قرابلی karabölüklərdir. Damğaları budur:

On üçüncüsü القابلی alqabölüklərdir. Damğaları budur:

On dördüncüsü ایدر igdirlərdir. Damğaları budur:

On beşincisi ارکر ürəgirlərdir. Damğaları budur:

On altıncısı توترقا tutırkalardır. Damğaları budur:

On yeddincisi اولایندلی ulayundluqlardır. Damğaları budur:

On səkkizincisi توکر tügərlərdir. Damğaları budur:

On doqquzuncusu بچک bəçənəklərdir. Damğaları budur:

İyirmincisi جولدز çuvaldarlardır. Damğaları budur:

İyirmi birincisi جینی çəpnilərdir. Damğaları budur:

İyirmi ikincisi جرقلغ çarukluqlardır. Bunların sayı saz, damğaları isə naməlumdur.

Kaşğari Mahmud deyir ki, bu oymaqların hamısının hamı tərəfindən bilinməsi gərəkli olduğu üçün yazdım. Bu damğalar onların heyvanlarının, atlarının, miniklərinin əlamətidir. Heyvanlar qarışdığı zaman hər bölük öz heyvanını bu damğalar vasitəsilə tanıyır.

Bu saydığım boylar kökdür. Bu kökdən bir sıra oymaqlar çıxmışdır. Onları söyləmədim, sözü qısa kəsdim. Bu boyların adları onları qurmuş olan atalarının adlarından alınmışdır. Ərəblərdə də belədir: bəni-Süleym, bəni Həfacə deyilir ki, Süleym oğulları, Həfacə oğulları deməkdir.

اکز Ö k ü z¹²⁹: Ceyhun, Fərat kimi çaylara verilən ümumi addır. Bu söz tək halda söyləndiyi zaman oğuzlar tərəfindən Bənəgət¹³⁰ çayı nəzərdə tutulur. Çünki şəhərləri o çayın sahilindədir. Köçərilər də bu çayın kənarına enirlər. Türk ölkəsində bir çox çaylar öküz adı ilə anılır. Bir şəhərə də bu ad verilərək

¹²⁹ Çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.64). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «öğüz» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.372). Qərbi coğrafiyaşünaslığında Ceyhunun, yəni Amu-Dəryanın adı qədim dövrdə «Okus» kimi işlədilmişdir. Bəsim Atalayın qeydinə görə, «öküz» sözü Anadoluda «öz» şəklində düşmüşdür, «dəyə», «çay» deməkdir. Cənubi Azərbaycanda «Qızılüzən» çayının adımda «üzən / özən» kimi daşlanmışdır (DLT, I, s. 59).

¹³⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «Bənəgət» imlası ilə verdikləri bu sözü belə izah etmişlər: «Sır-Dərya çayı ilə Ahəngəran çayının kəsişdiyi bölgənin və bu bölgədə yerləşən şəhərin adıdır» (DLT-2005, s.372).

«ایکی اوکوز» İki öküz» deyilmişdir. Bu şəhər لا İla ilə یفنج Yafınç çayları arasında yerləşir.

اگز Ö k ü z: öküz. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «اگز اذاقی بلغنا بزاغو» اگز اذاقی بلغنا بزاغو öküz adhağı bolğınça, buzağı başı bolsa, yeg =öküz ayağı olmaqdan, buzov başı olmaq yaxşıdır». Bu söz «başlı-başına, sərbəst olmaq başqa adama tabe olmaqdan xoşdur» demək yerinə işlədilir.

اؤس A w u s: mum, şam. Bulğarca.

اولاس U l a s: «اولاس کوز» اولاس köz = məsti-xumar, süzgün göz». Həmin söz bu bənddə də işlədilmişdir:

بۇلنار مینی اولاس کوز

قرا منکیز قیزیل یوز

آندین تمار توكال توز

بۇناب ینا اول قجار

«Bulnar mini ulas köz,

Kara mənqiz, kızıl yüz.

Andın tamar tükəl tüz,

Bulnap yana ol kaçar».

Əsir edər məni xumar göz,

Qara bəniz, qızıl üz.

Ondan damar bütün gözəlliklər,

Əsir edib yenə də qaçar.

(Xumar göz, əsmər bəniz, pənbə üz məni dustaq edər. O çöhrədən bütün gözəlliklər damar, tükülər. Məni dustaq etdikdən sonra yenə də qaçıb gedər).

اؤپش Ö p ü ş: öpüş, iki adam arasında.

اتیش A t ı ş: atış, atışma.

اتیش A t ı ş: kişi adlarındandır.

اتش U t u ş: kişi adlarındandır.

اتش Ö t ü ş: (الف əlif incə tələffüzlə) oyunda ötmək, udmaq. Bu oyun belə oynanır: uşaqlar dairəvi oturlar. Onlardan biri yanındakı uşağı itələyir və «اتش اتش ötüş-ötüş» deyir. Yəni ona sən də öz yanındakını itələ demək istəyir¹³¹.

اتش İ t i ş: iki nəfər arasında bir-birini itələmək.

اؤش Ö ç ə ş: yarış. «اول مننک برلا اؤشدی» ol məni nq birlə öçəşdi = o mənimlə öcəşdi, bir şeydə yarışdı».

ادش A d a ş: arxadaş, dost.

ادش İ d i ş: qədər, piyalə. Yağma, tuxsı, yəmək, oğuz və arğuların dilərində tas, tava, ləyən, qazan, tava kimi hər şeyə idiş deyilir.

ارش A r ı ş: əriş. «ارشا ارشا ارشا = əriş-ərşac».

ارش U r u ş: vuruş, savaş.

اغش A ğ ı ş: ağış, yüksəliş.

اؤش O ğ u ş: qohum.

اؤش U w u ş: ufalanmış nəsnə. «اؤش اؤش اؤش = ufalanmış çörək».

اؤش U k u ş: dərrakə, zəka, ağıl. «اؤش اؤش اؤش = ukuşluğ kişi=zəkali adam».

اؤش Ö k ü ş¹³²: çox. «اؤش اؤش اؤش = çoxlu nəsnə». «تیریک آسن بلسا» تیریک آسن بلسا, tanq öküş körür = diri [yaşayan] adam sağlam olsa, çox şeylər görür» deyimində də işlədilmişdir, (insanın başı salamat olsa, çox əcaib-qəraib hadisələr görür).

¹³¹ Burada yazma nüsxədəki ərəbcə bir cümlənin basma nüsxədə çıxmadığını yazan Bəsim Atalay həmin cümlənin tərcüməsini mətnaltı haşiyədə vermişdir: «Sən yanındakını itələ, o da öz yanındakını itələsin, halqanın sonuna qədər beləcə davam etsin» (DLT, I, s. 61).

¹³² Çinlilər bunu «üküş» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.67).

- اوکوش Ö k ü ş: «اوکوش یلقى» öküş ylıkı = qəlp, çıxdaş heyvan. harm at».
- الش A l ı ş: su ağzı və suyun hovuzdan və ya novdan töküldüyü ağızlar.
- الش A l u ş: Kaşğarda bir kənd adı.
- الش A l ı ş: borclunu borcundan dolayı sorğuya çəkmə. «الش بیریش alış-beriş = bir haqqı almaq, bir haqqı vermək».
- الش Ü l ü ş: pay, hissə (ش ş hərfi əslində ک ke-dır).
- اولک Ü l ü k: əslində «pay»ın qarşılığıdır. Ərəbcədə də dişiliyi bildirən ک ke hərfi ش ş hərfinə çevrilir. Məsələn, فَعِينَاش عَيْنَاهَا وَجِدْش. Məsələn, فَعِينَاش عَيْنَاهَا وَجِدْش sözündə¹³³ olduğu kimi. Bu, عَيْنَاك وَجِدْك deməkdir.
- الش U l u ş: kənd. Çigilcə. Balasağun və onun yaxınlığındakı Arğu şəhərlərinin əhalisi şəhərə «uluş» deyir. Balasağun şəhərinə «فوز الوش» Kuz uluş» da deyilir.
- الش Ü l ü ş: budun (xalq) arasında pay ayırmaq. ش ş hərfi ک ke hərfindən çevrilmişdir. Ərəb dilində də belədir. Quranda رَبُّك وَ رَبُّكُ yerinə bu cür oxunuş var: قَدْ جَعَلَ رَبُّش وَ تَحْتَش سَرِيًّا
- اجغ A ç ı ğ: xanın bəxşişi. «خان مانقا اچغ verdi = xan mənə bəxşiş verdi».
- اجغ A ç ı ğ: naz-nemət içində həyat sürmək. «اوزونکنی اجغلغ ئت» açığı tut = özünü naz-nemət içində tut, korluq çəkmə».
- اجغ A ç ı ğ: acı, acı olan bir nəsnə.
- اذغ A d h ı ğ: ayı. Həmin kəlməyə bu atalar sözündə də rastlanır: «أفجی awçı neçə al bilsə, adhiğ ança yol bilir = ovçu neçə al bilsə, ayı onca yol bilir», (ovçu nə qə-

¹³³ Salih Mütəllibov bu sözlərin Məcnuna aid olduğunu göstərmişdir (TSD, I tom, bet 93). Çinlilərdə (DLT-Çin, I cild, s.68) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərdə bu haqda qeyd var (DLT-2005, s.636), ancaq bu qeyd «ülüş» maddəsindədir. Digər nəşrlərdə bu haqda heç bir qeyd yoxdur. Məcnunun sözlərinin tərcüməsi belədir: «Sənin gözlərin onun gözləri, sənin gərdanın onun gərdanı kimidir».

- dər ov hiyləsi, fənd bilirsə, ayı da o qədər xilas yolu bilir.
- Bu söz iki hiyləgər adamın qarşılaşması zaman deyilir.
- اذغ A d h ı ğ: ayıq, sərxoşluqdan ayılan adam. «اسرک اذغ» əsrük adhiğ¹³⁴ = sərxoş ayıq» deməkdir.
- اذغ A d h ı ğ: bizim eldə bir kənd¹³⁵.
- اذغ U d h u ğ: oyanıq, huşyar, ayıq. «اذغ ار = oyanıq, huşyar adam». «اذغ كونكول لوك ار = həssas təbiətli, qanacaqlı adam».
- ارغ A r ı ğ: çadır örtüyü. Barsğanca.
- ارغ A r ı ğ: «ارغ نانك» arığ nənq = təmiz nəsnə».
- ارغ U r u ğ: dənə. Toxuma da «uruğ» deyilir. «ارغ اکتی» uruğ əkti = toxum əkti». Buna bənzədilərək qohumlara da «ارغ ثرغ» uruğ-turiğ» deyilir.
- ازغ A z ı ğ: azı, heyvanın azı dişi.
- اسغ A s ı ğ: qazanc, fayda.
- اسغ O s u ğ: bir nəsnənin başqa nəsnəyə dəyiş/dir/ilməsi. «بوايش اسغى مندغ» bu iş osuğu mundağ = bu işin dəyişməsi belədir».
- الغ A l ı ğ: hər şeyin pisi. Oğuzca və qıpçaqca.
- الغ U l u ğ: hər şeyin böyüyü. Bu beytdə də işlədilmişdir:
- الغ نَوْغ بِلْسَا سَن اذْكَو قَلِين
بَلْغِيل كَشِيك بَكَلار قَتَن يَخْشَى اولان
«Uluğlukuğ bolsa sən edhgü kılın,
Bolğıl kişig bəglər katın yaxşı ulan».
- Böyüklüyə çatdığım zaman xoşasıyyət ol,
Bəylər yanında yaxşılığa layiq adam ol.

¹³⁴ Salih Mütəllibov bu ifadəni «məst və huşyar» (TSD, I tom, bet 94). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «sərxoşluqdan ayılmış» kimi (DLT-2005, s.132) çevirmişlər.

¹³⁵ Mahmud Kaşğarının bu kənddə və ya bu məhəllədə anadan olduğu güman edilir.

(Rütbə və ululuğa çatanda xoşxasiyyət ol, bəylər yanında daim başqaları üçün xeyir verən ol).

إلغ I l i ğ: ilıq. «إلغ سۇف» ilıq suw = ilıq su». Əsli «یلغ یلیğ»dır.

أجق A ç u k: hər açıq şey. Buna görə də açıq qapıya «أجق فبغ» açuk ka-puğ» deyilir. «أجق ایش» açuk iş = açıq-aşkar iş».

أجق O ç a k: ocaq.

أجق A ç ı k: böyük qardaş. Xaqaniyyə türkləri böyük qardaşı «أجقم» açı-kım» deyər çağırırlar. ق ka hərfi ancaq söyləyən şəxsə (nəfisi-mütəkəllim) izafət olunduğu zaman gəlir. Digər şəxslərdə isə «أجقنق» deyilməz¹³⁶.

أذق A d h a k: ayaq.

أذق A d h u k: «أذق نانق» adhuk nənq = naməlum nəsnə». Əsli «أذق» ağduq»dur, «pozuq, başqa cür, qeyri-müəyyən» deməkdir. Bu söz «أذق مەنقىزى اغدى» anınq mənqzi ağdı = onun rəngi dəyişdi» ifadəsindən alınmışdır. Asanlıq naminə غ ğ hərfi atılmışdır¹³⁷.

أذق U d h ı k: «أذق ار» udhık ər = yatmış (yatan) adam».

إذق I d h u k: qutlu və mübarək olan hər şey. Buraxılan hər heyvana bu ad verilir. Ona yük vurulmur, südü sağılmır, yunu qırılmır. Sahibinin əhd elədiyi qurban üçün saxlanılır.

إذق I d h u k: «أذق تاغ» idhuk tağ = keçid verməyən, uzanıb gedən dağ».

أرق A r ı k: çay. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أرق دا اوتى» arıq da aotı = ağılda oğlak toğsa, arıqda otı önər = ağılda oğlaq do-

¹³⁶ Bu oxunuş səhvdir. Sözüün kökü «eçi=böyük qardaş» bizə hələ Orxon-Yenisey abidələrindən məlumdur. Əvvəlcə eçi sözüünə kiçiltmə-əzizləmə şəkilçisi olan ق=ka, daha sonra isə I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi -im artırılır və söz «eçi+k+im» şəklinə düşür. Birbaşa müraciətdə «eçikim» deyilir, digər şəxslərdə ق=ka şəkilçisi tətbiq edilmədən «sənin eçin», «onun eçisi», «eçimiz», «eçiniz», «eçiləri» deyilir.

¹³⁷ Bəsim Atalayın fikrincə, bu sözüün əsli «أذق aduk» olmalıdır (DLT, I, s. 65).

ğulsa, çay qırağında otu bitər». Bu söz «ruzi üçün qayğı çəkmə» yerinə işlənir.

أرق A r u k: «أرق ار» aruk ər = arıq adam, yorğun adam». Hər yorğuna belə deyilir.

أرق ثرق A r u k - t u r u k: Fərqanə ilə Kaşğar arasında yoxuş adı.

أرق A r ı k: arıq, zəif, cılız. Oğuz və qıpçaq dillərində.

أرق U r u k: ip, urğan, çatı.

أزق A z u k: «أزق اوزق» azuk ok=haradan və kimin atdığı bilinməyən ox».

أزق A z u k: «أزق منق» azuk munk = qaçan, azan, yoldan çıxan».

أزق A z a k: oğuz bəylərindən birinin adı.

أزق A z u k: azuqə. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أزق ارق بلسا بول» sərət نىك ازقى ارغ بلسا بول» sərətning azukı arığ bolsa, yol üzrə yer = satıcının malı təzə olsa, elə yoldaca yeyər». Bu söz doğruçul və mötəbər olduğunu iddia edən, lakin sözüünə isbat edə bilməyən adam haqqında deyilir.

أزق U z a k: uzaq. Bir iş uzandıqda «أزق ایش» uzak iş» deyilir. Bir yerə gedən adam gecikdikdə «أزق يلاواچ» yalavaç uzak bardı[=elçi yaman uzaq getdi]» deyilir.

أزق O z u k: «أزق ات» ozuk at = sürək və sürəyə bənzər şeylərdə irəli gələn və başqa atları keçən at».

أشق A ş a k: aşağı, dağ dibi. Oğuzca.

أشق A ş u k: insanın topuq sümüyü, topuq aşığı.

أشق U ş a k: «أشق نانق» uşak nənq = kiçik şey». Buna istinadən kiçik uşaqlara «أشق اعلان» uşak oğlan» deyilir.

أشق U ş a k: «أشق اوتنق» uşak otunq = odun qırıntıları». Bu söz tək halda deyil, ancaq cəm halda işlənir.

اشق A ş u k: dəmir başlıq, dəbilqə. Burada əlif ى y hərfini əvəz etmişdir.¹³⁸

أغق O ğ u k: çəkmə, ayaqqabı.

افق I w ı k: qırlarda, daşlı yerlərdə yaşayan geyik, ahu, antilop.

الق A l u k: «الق ar = keçəl, daz adam»¹³⁹. Oğuzca.

الق O l u k: holuq. Ağac kötüyündən novalça kimi oyularaq içində heyvan suvarılan, şıra, ayran soyudulan yalaq.

الق U l u k: «الق ثون uluk ton = köhnəlmiş, yıpranmış paltar». Köhnəlmiş hər şeyə «uluk» deyilir.

الق O l u k: kiçik qayıq. Bu sözün əsli əvvəlki [oluk sözü] kimidir.

الق U l u k: atın çiyini. Bu məsələdə də işlənmişdir: «الق يغرى اغول قا قلير» uluk yağırı oğulka kalır = çiyin yağırı övlada qalar». Burada sinirlərin birləşdiyi yer olduğu üçün gec sağalır.

الق A l ı k: quş dimdiyi. Oğuzca.

الق A n u k: «الق ناك anuk nənq = hazır olan nəsnə». Bu məsələdə də işlənmişdir: «الق اترو تئسا يوقا ساتماس» anuk utru tutsa yokka sanmas = hazır olan şey qabağa qoyulsa, yox sayılmaz», (yeməkdən nə hazırdirsə qonağın önünə, süfrəyə qoyulsa, yemək verilməmiş sayılmaz). Bu söz ev sahibinin gücü yetən şeyi hazırlaya bilməsi üçün deyilir.

ابك Ə b ə k: uşaq dilində çörəyin adı¹⁴⁰.

اتك Ə t ə k: ətək.

اتك Ə t ü k: ayaqqabı.

اتك Ö t ü k: hekayə. İstənilən şeyin sultana xəbər verilməsi üçün də bu söz işlənir. Əsli «bir şeyi hekayə etmək»dən alınmışdır.

¹³⁸ Belə çıxır ki, «اشق aşuk»un əsli «يشق yaşuk»dur.

¹³⁹ Bəsim Atalayın mətnaltı qeydində görə, «aluk ar» sözünün digər mənası «qaba və xırçın adam»dır (DLT, I, s. 67).

¹⁴⁰ Müasir dilimizdə «əppək»dir. Çinlilər «əpək» oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.73).

اتك Ö t ü g: qusma. «انكار ائوك تئى» anqar ötüg tuttu = onu qusma tutdu.

اتك Ü t ü g: ütü. Mala biçimində bir dəmir parçasıdır ki, tikiş yerlərini hamarlamaq üçün qızdırılaraq paltarın üstünə basılır.

اتك İ ç ü k: samur kimi heyvanların dərisindən tikilən kürk.

اتك Ü d h i k: eşq və sevginin coşması. Bu bənddə də işlənmişdir:

اوذيك ميني قمئى

سقىج متكا يمئى

كونكلوم انكار امئى

يوزم متيك سرغرور

«Üdhik mini komıttı,

Sakinç manqa yumıttı,

Könqlüm anqar əmitti,

Yüzüm məniq sarğarur».

Sevgi məni coşdurdu,

Sıxıntı başıma vurdu,

Könlüm ona axdı,

Üzüm mənim saralır.

(Sevgilimə bəslədiyim eşq məni həyəcanlandırdı, təlaşa saldı, könlüm ona meyl etdi, ona görə də rəngim saralır).

ارک Ə r ü k: şaftalı, qaysı, ərik kimi meyvələrə verilən ümumi ad. Bir-birindən sifətlə ayrılır.

ارک Ə r ü k: «تولک ارک» tülüg ərük = şaftalı».

ارک Ə r ü k: «سارغ ارک» sarığ ərük = qaysı, zərdalı».

ارک Ə r ü k: «قرا ارک» kara ərük = qara ərik, albuxara».

ارک Ö r ü k: hörülmüş olan hər nəsnə. «ارک سىج» örük saç = hörülmüş saç».

ارک Ö r ü k: bir yerdə bir müddət qalmaq. «سواون كون ارک بلدى» sü on kün örük boldı=qoşun on gün bir yerdə qaldı». Bir bəy və

ya oymaq bir yerdə bir müddət dayanıb qalsa, yenə belə deyilir.

ارک İ r i k: «ارک نەنق irik nənq = aşınmış, çürük və ya köhnə olan hər nəsnə». «ارک اثنونک irik otunq = çürümüş odun».

ارک Ə r i k: «ارک نەنق ərik nənq = yağ və ya yağa bənzər əriyən hər nəsnə». Donduqdan sonra əriyən hər şeyə də «ərik nənq» deyilir.

ارک İ r ü k: divar və divara bənzər şeylərdəki çat, yarıq. Bu məsələdə də işlənmişdir: «كُندا ارك يوق بکدا قيق يوق kündə irük yok, bəgdə kıyık yok=günəşdə çat olmaz, bəy də sözündən dönməz». Bu söz bəylərin verilən sözdən dönməməsi üçün deyilir.

ارک Ə r ü k: dəri aşılana bir nəsnə. «تري اركلادی tərü ərükledi = dəri aşıladi».

ارک Ə r i k¹⁴¹: «ارک يلقى ərik ylıkı=yorğa heyvan». Yorğa ata da «ارک ات ərik at» deyilir. Oğuzlar bu sözü bilməzlər.

ارک Ə r i k¹⁴²: «ارک ərik ər = işində usta, qoçaq adam». Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

ارک ایرنی یاغلیغ

ارمکو باشی قانلیغ

«Ərik irini yağlığ,

Ərməgü başı kanlığ».

Qoçağın dodağı yağlı,

Tənbəlin başı qanlı.

¹⁴¹Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «erig» kimi oxumuş, misalları isə «erig ylıkı=oynaq, xoş təsir bağışlayan heyvan», «erig at=yaraşlıq at» kimi (DLT-2005, s. 361) tərcümə etmişlər.

¹⁴²Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «irig» kimi (DLT-2005, s.290), çinlilər isə «ərik» kimi (DLT-Çin, I cild, s.76) oxumuşlar.

(Qoçaq, işlək adamın dodağı yağlı olur, çünki işləyir, gözəl yeməklər, yağlı ət yeyir, dodağı yağlanır, tənbəl isə iş görməyə ərinir, başına-başına döyüb qanadırlar). Bu məsələ tənbəllikdən əl çəkmək, çalışmağı təşviq etmək üçün deyilir.

ارک İ r i k: «ارک نەنق irik nənq = qatı, möhkəm, sərt olan hər nəsnə». Keçəlin və qoturun başına da «irik» deyilir.

ازک Ə z i k: dəridə uzunlamasına olan əzik, cızıq.

ازک Ö z ü k: qadınlara verilən bir ləqəb. Qızıl kimi təmiz ruhlu qadına «التون ارك altun özü» deyilir. Bədəni inci kimi təmiz olan qadına «ارتي ارك ertini özü» deyilir, çünki iri dənəli, əmsalsız mirvariyyə «ارديني ərdini» deyilir. Bu sözdə ت t hərfi د d hərfinə çevrilmişdir. Bu ləqəb çigil qadınları üçün söylənir. Kəlmənin əsli «nəfs, ruh» bildirən «öz» sözündəndir. ک ke hərfi o şeyin özünü, eynisini bildirmək üçün əlavə edilmişdir. «ال اركي اكل ol ərni ök kəldür» ifadəsi «o adamın özünü gətir» deməkdir. Qalın və tox söylənən sözlərdə və ق ka və غ ğ artırılan sözlərdə «ök» yerinə «ok» işlədilir.

ازک Ö z ü k: oyularaq hovuz düzəldilən hər yer¹⁴³. Bənzər şəkildə çayın qoluna da «ازک سؤف özü» deyilir.

ازک Ö z ə k: belin iç qismində olan damar¹⁴⁴.

¹⁴³Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «bataqlıq və ya selə məruz qalmış bölgə» kimi (DLT-2005, s. 385) mənalaşdırmışlar.

¹⁴⁴Bəsim Atalay bu maddəni yanlış və yarımçıq çevirmişdir. Əslində isə belə olmalıdır: «Ö z ə k: onurğa iliyi. Bu, Məhəmməd peyğəmbərin bir dəfə andığı, onurğanın içində uzanan ana damardır: «ma zalət uکل Xeybər tuədduni fi həzə avən qətaət əbhəri = Xeybərdə yediyim yeməyin səbəb olduğu ağrını hər il çəkirəm, bu, onurğa iliyimin kəsildiyi zamandır». [«Onurğa iliyinin kəsilməsi» ərəbcə bir deyimdir və «şiddətli ağrı çəkmək» mənasına gəlir. Bu hədis Buxaridən alınmışdır: «...Ayşə dedi: «peyğəmbər həzrətləri axırda onun ölümünə səbəb olan xəstəlikdən şikayət edərək belə deyirdi: «Ey Ayşə, Xeybərdə yediyim yeməyin səbəb olduğu ağrını hələ də çəkirəm. O zaman verdikləri zəhərlər sanki onurğa iliyimin kəsildiyini hiss etmişdim»] (DLT-2005, s.384).

اؤك Ü j ü k: heca. «اؤكلاى bitik üjüklədi = hərfləri və kitabı höccələdi». Heca hərflərindən hər birinə «üjüklədi» deyilir. «بونا اؤك bu nə üjüklədi ol» sözü «bu hərflər nədir, bu hansı hərflərdir» mənasını verir. Bu söz ü j ilə yazılır.

اسك İ s i k: «اسك يير isik yer = uzanıb gedən çöl».

اسك İ s i g: «اسك نون isig nənq=isti şey», «اسك كون isig kün = isti gün».

اشك E ş ü k: üstədən geyilən, bürünülən hər şey.

اشك E ş ü k: xanlardan, bəylərdən biri öldüyü zaman qəbri üstünə sərilmək üzrə göndərilən ipək parçadır. Bu qumaş sonra parça-parça edilib yoxsullara paylanır.

اشك Ü ş i k: meyvələri yandıraraq böyüməyə qoymayan soyuq, sərt saxta.

الک Ə l i g: əl. «الک اونق əlig = sağ əl». Oğuzlar «ساغ الک sağ əlig» deyirlər. Bütün türklər sol ələ «سول الک sol əlig» deyirlər.

اولک Ö l ü g: ölü.

اولک Ü l ü k: həssə, pay, qismət (الف əlif incə tələffüzlə).

إلك İ l i k: ilik. Oğuzca. Digər türklər «يلىك yilik» deyirlər. Oğuzcadakı الف əlif hərfi ی y hərfini əvəz edir.

امك Ə m i k: əmcək, məmə. Kişi məməsinə də belə deyilir.

امك Ə m i k: «امك كون əmik kün = ilıq gün». Soyuduqdan sonra qızan və hərərəti artmayan şeyə də «امك əmik» deyilir.

انك Ə n ü k: aslan balası. Qaplan, qurd, it balasına da «ənük» deyilir.

انك Ə n ü k: «انك كيرتلك kiritlik ənügeni = kilidin dişləri».

ابل A b u l: bizim əldə [Kaşğarda] bir kənd adı¹⁴⁵.

اتل Ə t i l¹⁴⁶: qıpçaq ellərində axan bir çayın adıdır. Bulğar dənizinə tökülür. bir qolu rus diyarına gedir. Bu bənddə də işlədilmişdir:

اتل سقى اقا ترور

قىا بتى ققا ترور

بلىق تلىم بقا ترور

كولونك تقى كشارور

«Ətil suvı aka turur,

Kaya tübi kaka turur

Balıq təlim¹⁴⁷, baka turur,

Kölünq takı küşərür».

İdil suyu axa durur, axır,

Qaya dibin döyə durur, döyür,

Balıq çoxdur, baxa durur, baxır,

Gölməçələr dəxi daşır.

(İdil çayı durmadan axır, qayaların dibini döyəcləyir, suyun daşması üzündən dolan gölməçədə çoxlu balıq və qurbağa qaynaşır).

اغل A ğ ı l: ağıl, qoyun küzü. Oğuzca qoyun qığına da «ağıl» deyirlər.

Bu iki məna bir-birinə yaxın olduğu üçün delə deyilir.

Necə ki, ərəb dilində yağışa da, buluda da «سماي səmai» deyilir.

kəndi Mahmud Kaşğarinin doğulduğu yer hesab edirlər. Uruncıda son illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində Mahmud Kaşğarinin bu məntəqədə anadan olduğu müəyyən edilmişdir. Bu barədə biz əvvəlcə məlumat vermişik.

¹⁴⁶ Bu, rusların «böyük rus çayı» adlandırdıqları Volqa çayının türkçə başqa bir adıdır.

¹⁴⁷ Bu söz yazma nüsxədə hərəkəsiz, basma nüsxədə «tilim», yəni dilim şəklindədir. Bəsim Atlalay mənağa görə onu «təlim» kimi oxumuşdur (DLT, I, s.73). Hüseyn Düzgün (DLT, s. 113), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s. 270) və çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.79) «təlim» şəklində oxumuşlar. Salih Mütəllibov isə «tilim» kimi oxumuşdur (TSD, tom I, bet103).

¹⁴⁵ Bu söz basma nüsxədə əlif+b+l ابل şəklində hərəkəsiz, yazma nüsxədə isə ابل Obul şəklindədir. Bəsim Atlalay və Karl Brokkelman onu «Abul» kimi oxumuşlar (DLT, I, s. 73). Salih Mütəllibov (TSD, I tom, bet 102), Hüseyn Düzgün (DLT, s. 113) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də (DLT-2005, s. 129) «Abul» şəklində oxumuşlar. Uyğurlar və çinlilər isə Opal şəklində oxuyur (DLT-Çin, I cild, s.78) və bu

أغل O ğ u l: oğul. Doğma-yad, hər bir uşağa «oğul» deyilir. «بو أغل ناتیر» bu oğul nə ter=bu oğul nə deyir». Bu söz qaydaya zidd olaraq «أغلان» şəkildə cəmlənir. Halbuki «أغل لار» oğullar» şəkildə cəmlənməli idi. Eynən kişilər sözünün «أرن» ərən» şəkildə cəmlənməsi kimi. «Oğlan» və «ərən» sözləri tək hal mənasında da işlənir.

أكل Ö k i l: çox. Qıpçaqca. «أكل كیشی» ökil kişi = çox adam».

أمل A m u l: tərənməyən, qımıldanmayan, sükunətdə olan hər şey. Bu üzdən sakit, yumşaq xasiyyətli adama «أمل amul» deyilir. Bu bənddə də işlədilmişdir:

قنجا بَرْدِنِكِ اَيِ اُغُلِ

أَرْدِينِكِ مُنْدَا اِنِجِ اَمُلِ

أَتْنِ اَمْدِي سَنْ تُونْكُولِ

قِيلْدِينِكِ اَرَسَا قِيلْمَاغُو

«Kança bardınq, ay oğul,
Ərdinq munda inç amul,
Attın əmdi sən tönqül,
Kıldınq ərsə kılmağü».
Hara getdin, ay oğul,
Burda rahat, dinc idin.
Atdan indi gəl sən dön,
Qıldığım onsuz da qıldın.

(Vaxtilə atını əmanət qoyub gedən adama atı geri verməmək üçün onu dilə tutmaq istəyir: hara getmişdin, ay oğul? Mənim yanımnda keyfin kök, damağın çağ idi. Gəl indi atı istəməkdən vaz keç, onsuz da elədiyini eləyibsen).

أبم Ö p ü m: içim, «أبم مُون» bir öpüm mün = bir qurtum şorba».

أتم A t i m: «أتم ارن» atım ər = sərrast atıcı, nişançı, snayper».

أرم O r u m: xorum, «أرم أت» bir orum ot=bir çəngə ot, bir xorum ot».

أزم Ü z ü m: üzüm.

أغم A ğ ı m: «أغم بیر» bir ağım yer=bir sıçrayışda üstünə çıxılacaq yer».

أقم A k ı m: axım, «أقم سُونُف» bir akım suw = bir axımda axacaq miqdarda su».

أکم Ə k i m: «أکم بیر» bir əkim yer = bir əkişdə əkiləcək ölçüdə yer».

أکم Ö k ü m: «أکم بیر اَرْمَاق» bir öküm yarmak = bir yığın pul» m yerinə n ilə də söylənir.

ألم A l ı m: alacaq, borc. Bu məsələdə də işlədilmişdir: «ألمجی ارسلان» الیمجی ارسلان,berimçi sıçğan=alıcı aslan, borcu olan isə sıçandır», (alacağı olan [borc sahibi] hücumda aslan kimidir, borclu isə qorxub qaçan sıçan kimidir).

ألم Ö l ü m: ölüm.

أتن A t a n: axtalanmış dəvə. Bu məsələdə də işlədilmişdir: «أتن یوکی اش» اتن یوکی اش اتان yüki aş bolsa, açka az körünür = axta dəvənin yükü tamam yemək olsa belə, ac adama yenə də az görünər».

أچن U ç u n: səbəb bildirən bir ədatdır. «أچن کلیم» səninq uçun kəldim = sənin üçün gəldim».

أجن İ ç i n: ara, iç mənasında bir ədatdır. «أجن ایتشدی لار» olar için etişdilər¹⁴⁸ = onlar öz aralarında barışdılar».

أذن U d u n: Xotən şəhərinin adı. Xotəndə yaşayanlara da «أذن udun» deyirlər.

أذن A d h ı n: «başqa» mənasında işlənən bir ədatdır. Çigilcədir.

أرن Ə r ə n: «أرن تُوَز» ərən tüz = Tərəzi bürcünün adıdır». Bu, Ayın səmadakı uğraqlarından [bürcələrindən] birinin adıdır.

¹⁴⁸ Bəsim Atalay «أیتشدی لار» sözünün «aytiştilər/eytiştilər» kimi oxunma ehtimalının olduğunu bildirmişdir (DLT, I, s. 76).

ارن Ə r ə n: ərlər, kişilər. Qaydadan xaric cəmdir.

ارن A r a n: (الف əlif qalın tələffüzlə) at tövləsi, axur.

ارن Ö r ə n: hər şeyin pisi; xaraba. Oğuzca. Bu sözün fars dilindən alınmış olduğu fikrindəyəm. Çünki farsca xarab olan şeyə «ویران vıran» deyirlər. Oğuzlar farslarla çox qarışmış olduqları üçün bir çox türkcə sözləri unutmuşlar, əvəzində farsca sözlər işlədirlər. Bu da həmin qəbildəndir.

ارن E r i n/i r i n: dodaq.

ارن U z u n: uzun.

ارن A j u n: kainat, dünya, aləm. «ال اژن bu ajun = bu dünya». «ال اژن ol ajun=o dünya, axirət». Çigilcədir. Bu sözdəki ژ j hərfi iki məxrəc arasındadır.

ارن Ə s ə n: sağ, sağlam, əsən. «اسن مؤسن əsənmü sən = sağsanmı». Bu söz «salamat» mənasında da işlənir. Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «استدا ايڭك يوق» əsəndə əwək yok = sağlıqda tələsmək yoxdur». Bu söz işlərdə tələsməməyi tövsiyə üçün söylənir.

ارن Ə s i n: əsinti, nəsim, meh, məltəm.

ارن U ş u n: çiyinin sonu.

ارن A ğ a n: gənzək, «ارن اغان ər = burnunda danışan adam, tıntın, gənzək». Bu söz həm tələffüzçə, həm də mənaca ərəbcəyə uyğundur.

ارن U ğ a n: hər şeyə gücü çatan, qadir, qüdrətli. «ارن تنكري uğan tənq-ri = qüdrətli, qadir tanrı».

ارن Ə w i n: dənə, dən¹⁴⁹.

¹⁴⁹ Bəsim Atalayın yazdığına görə, bu gün Anadoluda «bu başaqlar çox əvin (sünbül) verdi» və «bu sözün əvini-əvcəri yoxdur», yəni bu, mənasız, əsası olmayan sözdür kimi deyimlər vardır (DLT. I. s. 77).

ارن A k ı n: sel. Gözlənilmədən, anidən gələn selə «مندز افن munduz akın» deyilir. Gecə birdən-birə qəfil sel kimi gələn qoşuna «افتجي كدى akınçı kəldi» deyirlər.

ارن Ə g i n: əyin, əyin-baş, kürək.

ارن Ə k i n: şum, əkin. Oğuzca.

ارن Ə g i n: eni qarış yarım, uzununu dörd arşın olan bez. Bununla suvar oymağı alver edir.

ارن Ö k ü n: pul, gül və buna bənzər şeylərin yığını. Bir tərəfə yığılmış torpağa «اكن ثبراك ökün toprak» deyilir.

ارن A l ı n: alın.

ارن A l ı n: insanın [alın boyu] qarşısına gələn yer, cəbhə; dağın yumru və yüksək tərəfi.

ارن U l u n: ucluğu olmayan ox, kor ox, təmrənsiz ox.

BU BABIN MÜZAƏFLƏRİ

ارن Ü b ü p¹⁵⁰: hop-hop quşu. «أبگك übgük» də deyilir.

ارن Ə k ə k: «اكن اكل əkək işlər = əldən-ələ düşmüş qadın, fahişə».

ارن Ü k ə k: tabut, sənduqə; sandıq.

ارن Ü k ə k: bürc; şəhərin qala divarlarındakı bürclər.

ارن İ l ə l: bəli. Xaqaniyyə ləhcəsində. Bu sözlə xanlara və bəylərə cavab verilir.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

ارن A t: ad, isim.

¹⁵⁰ Çinlilər bu sözü «öpüp», «übgük» sözünü isə «öpkük» kimi oxumuş və yazmışlar (DLT-Çin. I cild, s.84).

الت A t: ləqəb, ünvan. «بەگ انقار ات بېردى» bəg anqar at berdi = bəy ona ünvan verdi». Boyun başçısına «اتلىغ» atlıgı deyilir.

اج A ç: ac. Həmin söz bu mäsəldə də işlədilmişdir: «اج ناييماس.ئاق ناييماس» aç nə yeməs, tok nə teməs=ac nə yeməz, tox nə deməz», (aca nə versən, hamısını yeyib qurtarar, tox aca nələr deməz!).

الذ A d h: ipək qumaş və qumaşa bənzər sənət əsəri olan hər şey. Qı-saldılaraq «اذ edh» də deyilir, doğrusu da budur. «اذكو اذ edhgü edh = gözəl düzəldilmiş».

الذ A d h: yaxşılıq əlaməti. «الذ بولور» iglik tutruğı adh bolur = xəstənin vəsiyyət etməsi yaxşılığa əlamətdir, yüngüllük gətirər». Bu söz vəsiyyət etməsi arzu olunan adam barədə deyilir.

الار A r: «الار بوري» ar böri = goreşən, kaftar». Bu bənddə də işlədilmişdir:

كروپ نجك قجمدينك

يمرسفن كجمدينك

تقارنكنى سجمدينك

بيسون سنى الار بوري

«Körüp nəçük kaçmadınq,

Yamar suvın keçmədinq,

Tavarınqni saçmadınq,

Yesün səni ar böri».

Görüb neçin qaçmadın?

Yamar çayın keçmədin?

Malını da saçmadın?

Yesin səni goreşən.

(Əsir tutduğu bir adama deyir: məni görüb nə üçün qaçmadın? Yamar çayını niyə keçmədin? Canını qurtarmaq üçün niyə malını

saçmadın. atmadın, vermədin? Mən indi səni öldürəcə-yəm, qoy səni kaftar, goreşən yesin).

الار A r: «الار نائك» ar nənq=qonur, şabalıd rəngində olan nəsnə». Kiçik bir əlavə ilə «ارسك» arsık da deyilir.

الاز A z: az, çox olmayan, «الاز نائك» az nənq = az nəsnə».

الاز A z: sincab. Bu sözü س ş ilə «as» şəklində söyləmək daha doğrudur.

الاز İ z/a z: yerdə və dəridə uzunlamasına olan cızıq.

الاز Ö z: «الاز قزل از» Kızıl öz = Kaşğar dağlarında bir qışlaq».

الاس A s: sincab (İ z ilə də deyilir). Cariyələrə də «as» adı verilir.

الاش A ş: yemək, aş.

الاش A ş: bir qabı sıxaraq təmir etməyə də «aş» deyilir. «ايق اشلا» ayak aşla = qabı sıxaraq təmir et».

الاغ A ğ: iki ayaq, paça arasındakı boşluq. «يوز ات متيك اغدين كجتي» yüz at məninq ağdın keçti = ayaqlarımın arasından yüz atlı keç-di». Eynən barmaqlar arasındakı boşluq kimidir.

الاق A w: ov. «بک افقا جقتى» bəg awka çıktı=bəy ova çıxdı».

الاق Ö w: (həmzə azca dartılır) ev. Qısa şəkildə «üv» də deyilir ki, doğ-rusu budur.

الاق A k: hər şeyin bəyazı. Oğuzca. Digər türklər alacası olan ata «اق ات» ak at» deyirlər.

الاق A k: «الاق سقال ار» ak sakal ar=ağsaqqal, saç-saqqalı ağarmış adam». Oğuzca.

الاق ساي A k S a y: bir yer adı.

الاق تراک A k T ə r ə k: yağma ölkəsində İla çayı üzərində qurulmuş bir keçid, bir körpü.

الال A l: xanlara bayraq, dövlət adamlarının atlarına yəhər örtüyü dü-zəldilən turuncu rəngdə bir qumaş. Turuncu rəngə də «الال» deyilir.

ال A l: al, hiylə, fənd. «الين ارسلان تاتار كوچن ايق تئماس» alm arslan tutar. küçin oyuk tutmas = al ilə aslan tutular, güc ilə oyuq tutulmaz», (hiylə ilə aslanı tutmaq olar, lakin güc ilə heç bostan müqəvvasım da tutmaq olmaz). Bu söz gücdən düşmüş adama işinə bir çarə tapması üçün deyilir.

الا A l a: bədənini bozca basan, ala-bula olan adam.

الا A l a: «الا ات ala at = ala at, qır at».

الا A l a: «بک خانقا الا بلدی» bəg xanka ala boldı = bəy xanın sözündən çıxdı, onun üzünə ağ oldu, xanın düşmənlərinə uydu».

الا A l a: Fərqanəyə yaxın bir yaylıq adı.

الا يغاج A l a Y ı ğ a ç: sərhədə yaxın bir yer adı.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

الای A y: ay. «تولن الای» tolun ay = on dörd gecəlik ay, dolunay».

الای A y: ay [30 gündən ibarət olan ay]. Bu beytdə də işlənmişdir:

قشقا إتن کلسا قلی قتلغ یای

ئن کن کجا القتور اذک بلا الای

«Kışka etin, kəlsə kalı kutluğ yay,

Tün, kün keçə alkınur ödhlek bilə ay».

Qışa hazırlaş sən, gəlsə qutlu yay,

Gecə-gündüz keçərək başa çatar zamanla ay.

(Mübarək yay gələndə sən qışa hazırlıq gör, çünki gecənin və gündüzün keçməsi ilə ay və zaman başa çatar).

İlin 12 parçasından hər birinə ay deyilməsinin səbəbi odur ki, bu müddət ayın keçməsi ilə başa çatır. Bu məsələdə də işlənir: «الای»
تولن بلسا الکن املاماس ay tolun bolsa, əlgin imləməs = bədir

ay ilə göstərilməz». Çünki gözü olan hər kəs onu görür. Bu söz məşhur olan hər şey barədə işlədilir.

BU BABIN MƏNQUS¹⁵¹ OLANLARI

اوت A v u t: ovuc. «اذت» adhut» da deyilir.

اوت U v u t: abır-həya. «اوت» uwut» da deyilir. Buradakı ف w hərfi iki məxrəc arasında söylənməlidir. ف w hərfi bəzən و vav hərfi ilə əvəz oluna bilir. Məsələn, peyğəmbər mənasına gələn «يالواج» yalavaç» sözü «يالافج» yalawaç» kimi də söylənir. Kulğan tikam və hind heyvası mənasını verən «يافا» yawa» və «يوا» yava» sözləri də belədir. İsbicab və Sayram dillərində ağac demək olan «اون» avin» sözü də belədir. Dən mənasına gələn «افن» əwin» və «اون» əvin» sözləri də buna bənzəyir.

BU BABIN ى Y İLƏ GƏLƏN SÖZLƏRİ

ايز Ö y ə z: çibin, ağcaqanadın bir növü. Oğuzca.

ايغ A y ı ğ: ayı. Oğuz, qırçaq və yağma ləhcələrində «اذغ» adhiğ» sözü yerində işlənir.

ايغ A y ı ğ: «nə yaxşı», «nə pis» yerində işlənən ədatdır. «ايغ اذكو» ayığ edhgü», «ايغ يقر نانك» ayığ yawuz nənq» deyilir ki, «nə yaxşı şey», «nə pis şey» mənasındadır. Bu ədat yaxşılığa və pisliyə dəlalət edən sözlərdə təkid, şiddət mənası yaradır.

¹⁵¹ Tərkibində əlif, vav, ye hərfindən biri olan sözlər «mənqus» adlanır.

ایق A y a k: qab-qacaq. Bunu oğuzlar bilməzlər. Onlar bu kimi şeylərə
«جَنق چanak» deyirlər.

ایق A y a k: ayaq. «أَقْ adhak» da deyilir.

ایق A y ı k: söz vermə, vəd. «أَيَق مَنكَا اَيَقِي بار» anıq manqa ayıqı bar =
onun mənə vədi var».

أَيُق O y u k: oyuq, bostan müqəvvası. Bu beytdə də işlənmişdir:

بَرْدَى آرَن فُنُقُ كُرْبُ فُنُقَا سَقَار

قَلْدَى يَفْرُ أَيُقُ كُرْبُ أَفْنَى يَسَقَار

«Bardı ərən, konuk körüp kutka sakar,

Kaldı yawuz, oyuk körüp əwni yıkar».

Qonaq görüb bunu qut sayan ərənlər getdi,

Oyuq görüb evini yıxan pislər qaldı.

(Qonaq görəndə onu uğur, xeyir və dövlət sayan mərd ərənlər ölüb
getdi, çöldə bir qaraltı görüb «aman, birdən qonaq olar»
deyə çadırım sökən namərdlər qaldı).

أَيُق Ü y ü k: təpə kimi hündür olan yerlər.

أَيُق Ü y ü k: «أَيُق üyük yer = sulu və buna bənzər yerlərdə yeriyəndə
ayağın üstünü örtən və ayağın güclə çıxdığı qumluq yer-
lər».

أَيُق İ g: iy. «أَيُق ییگ» də deyilir.

أَيُن O y u n: oyun.

BU BABIN SONU HƏRFİ - İLLƏTLƏ BİTƏN SÖZLƏRİ

أَيَا A y a: aya, ovuc içi.

أَيَا U y a: yuva, quş yuvası.

أَيَا U y a: qardaş, qohum. Bu deyimdə də işlənmişdir: «أَيَا تَنْكُرَى اذْ»
تَفْرُ أَيْقُنْ تَنْكُرَى اذْ»
تَفْرُ أَيْقُنْ تَنْكُرَى اذْ tawar uçun tənqri edhləmədhip

uya kadaş oğlını çınla boğar=mal-mülk üçün tanrını unu-
daraq qardaşı oğlunu gerçəkdən boğar». (insanın gözünü
mal-mülk hərisliyi bürüyəndə, tanrı xofunu unudub hətta
doğmaca qardaşı oğlunu da boğar» deməkdir).

BU BABIN DÖRD HƏRLİLƏRİ¹⁵²

أَبَا A b a: ana. Oğuzca. Karluq türkmənləri bu sözü ب p ilə deyirlər.

أَبَا A b a: (أب الف əlif qalın a ilə) ayı. Qıpçaqca.

أَبَا A b a: ata. Tibet dilində. Bu söz onlara ərəbcədən keçmişdir. Onlar
bəni-Sabit nəslindəndirlər. Yəməndən bir şəxs türk ölkə-
sinə qaçıb gəlmiş, tibetlilər onun nəslindən törəmişlər.

أَبَا A b a: «أَبَا بَاشَى aba başı = dağda yetişən və dağlıların yediği xiyara
bənzər tikanlı bir ot».

أَبِي A b i: kişi adı.

أَبَا O b a: oba. Oğuzca.

أَبُو O b u: ağ boya, ənlük-kirşan.

أَتَا A t a: ata.

أَتَا A t a: «أَتَا سَاغُونْ ata sağun = həkim, təbib».

أَجَا Ə ç ə: böyük bacı, abla, əkə. ك ke hərfini ج ç əvəz edib. Farsçada
gərm /cərm, günbəz/cünbəz sözləri kimi.

أَجِي A ç i: yaşlı qadın, xanım nənə. Barsğancadır.

أَجَا U ç a: kürək, arxa.

أَجِي İ ç i: yaşca böyük olan qardaş, abi.

¹⁵² Deyəsən, yəni tərtibat yanlışlığı var, çünki buradakı sözlər ərəb qrafikası ilə dörd
deyil, üç hərflidir.

أُدُو U d h u: təpə. Qum yığınınına isə «كُم اُدُو kum udhu» deyilir. Eləcə də bir şəhərin adına arğu ləhcəsində «أُدُو كُنْد Udhu kənd» deyilməkdədir.

أُدُو U d h u: ard. «مَنْ اَنَنكَ اُدُو كَلِدِم mən anınq udhu kəldim = mən onun ardınca gəldim». Yenə «مَنْ سَنِكَ اُدُو بَرِدِم mən səninq udhu bardım» deyilir ki, «mən sənə uydum, sənin dalınca getdim» deməkdir.

إِدُو İ d h i: ağa, sahib. «إِدِم نَاتِير idhim nə ter = ağam nə deyir». Tanrıya da «إِدِي idhi» deyilir. «إِدِمِز يَرَلِغِي idhimiz yarlığı=tanrımızın əmri, buyruğu».

أَرَا A r a: ara. «أَرَا كِشِي ara kirdim = adam arasına çıxdım».

أَرِي A r i: arı. Bu söz ərəbcəyə uyğundur. Ərəblərə bala «arı» deyirlər. Türklər bu adı balı düzəldənə verirlər. Çigil türkləri isə bala «أَرِي يَغِي arı yağı» deyirlər.

أَرُو O r u: şalgam, buğda və buna bənzər şeyləri saxlamaq üçün qazılan quyu.

أَرِي Ü r i: səs, gurultu, fəryad. Həmin söz bu məsəldə də işlənmişdir:

أَرِي قَبَسَا أَكْشَا أَكْشُور

يَغِي كَلَسَا إِمْرَم تَبِرَشُور

«Üri kopsa, oğuş aklışur,

Yağı kəlsə, imrəm tərprəşür».

Səs-küy qopsa, qohum-qardaş axışar,

Yağı gəlsə, el yerindən tərpnənər.

(Bir çığlıq, fəryad qopsa, qışqırana kömək üçün bütün oymaq axışır. yağ gəlsə, bölüklər savaşa üçün toplaşır). Bu söz ayıq-sayıq və sərvaxt olmaq üçün söylənir.

أَرِي U r i: oğul bala. «أَرِي اَوْغَلَان arı oğlan = oğlan uşağı».

أَزُو A z u: iki şeydən birini arzu etməyi bildirir. «أَزُو قَاغُون يِيكَل azu qagun yekil = üzüm yegil, azu kağun yegil = üzüm, yaxud qovun ye». Bu söz çox zaman sual məqsədi daşıyır: «كَلُورمُوسِن أَزُو بَرِيرمُوسِن kolürmü sən, azu barırımı sən=gəlirsən, yoxsa gedirsən».

أَزَا U z a: keçmiş zaman. «أَزَا قِي بَلَا اِنجَا ايميش azu qı bəla anca aymış = keçmiş zaman bilgəsi belə demiş[dir]». Bu bənddə də işlədilmişdir:

أَرْدِي أَزَا اَرِن لَار

أَرْدَم بِيكِي بَلِك تَاغ

أَيْدِي أَكْشَا أَكْت لَار

كُنْكَلِم بَلِرَانِكْرَسَاغ

«Ərdi uza ərənlər,

Ərdəm bəgi bilik tağ.

Aydı öküş ögütlər,

Könqlüm bolur anqar sağ».

Keçmişdə ərənlər vardı,

Ərdəm bəyi, bilgi dağı kimi.

Çoxlu öyüd verərdilər.

Könlüm onlara açılır.

(Keçmişdə elm, hikmət, fəzilət sahibi necə ərənlər vardı. Onlar xalqa çox öyüd-nəsihət verərdilər. İndi onları andıqca könlüm açılır).

أَزِي Ö z i: iki dağ arasındakı geniş yol. Çigilcə.

أَزِي İ z i: o biri il, gələn ildən sonrakı il. «أَزِي اَرَقِن اَرِي arkın izi = gələcək il, o biri il».

أَشُو A ş u: qırmızı torpaq, aşı torpağı.

أَغُو A ğ u: ağrı, zəhər.

اغى A ğ ı: ipək qumaş. «اغىچى اغیچی = ipək qumaşları qoruyan, gözləyən adam».

اڤا A w a: acımaq bildirən bir ədatdır. Ərəbin «vaveyla» sözü kimidir. İnsan bir şeydən acı duysa, «اڤا اڤا awa-awa» deyər.

اڤا U w a: bir yemək adıdır. Resepti: düyünü bişirib soyuq suya qoyur, suyunu süzüb içinə şəkər qatır, boyat halda yeyirlər.

اڤا I w a: oğuzların bir bölüyü.

اڤى A k ı: əliaçıq, comərd, səxavətli.

اڤى A k ı: «اڤى يڤاق akı yağak = yaxşı cəviz».

اڤا Ə k ə: böyük bacı. Oğuzlar buna «اڤا əza» deyirlər.

اڤا Ö g ə: təkindən bir dərəcə aşağı, xalq içindən çıxan sınıanmış, çox təcrübəli, yaşlı və ağıllı adamlara verilən ləqəbdir. Bu ondan irəli gəlir ki, İskəndər Zülqərneyn Çinə qədər irəlilədikdə türk xaqanı onun üzərinə gənclərdən ibarət bir bölük əsgər göndərir. Xaqanın vəziri «Sən Zülqərneynin üstünə gəncləri göndərdin. Onların içində sınıanmış, yaşlı savaş əri bir adamın olması zəruri idi» deyəndə, xaqan «yaşlı, təcrübəli» mənasında «öğəmi?» demişdir, vəzir də «bəli» deyə cavab vermişdir. Xaqan da yaşlı, sınıanmış bir adam göndərmişdir.

Türklər Zülqərneynin avanqard hissəsinə bir gecə basqını düzəltilmişlər, düşməni məğlub etmişlər. Türklərdən biri Zülqərneynin əsgərlərindən birini qılıncla vuraraq göbəyinə qədər parçalamışdır. Ölən adamın belində içi qızıl dolu bir kəmər varmış. Kəmər kəsilmiş, altınlar qana bulanaraq yerə tökülmüşdür. Ertəsi gün türk əsgərləri qana bulanmış bu altınları görərək bir-birindən «bu nədir?» deyə soruşmuşlar. Biri «altun kan» deyə cavab vermişdir. Ətrafdakı böyük

bir dağa dərhal bu adı qoymuşlar. Uyğur ölkəsinə yaxın olan bu dağın ətrafında türk köçəriləri yaşayırlar. Zülqərneyn bu gecə basqımından sonra türk xaqanı ilə sülh bağlamışdır.

اڤا A l a: bədənində alalıq olan adam. Aşağıdakı məsələdə də işlədilmişdir: «كشى الاسى اجتن يلقى الاسى تشتين kişi alası içtin, yulki alası taştın=adamın alası içində, heyvanın alası çölündədir [dışındadır]». Bu, yaltaqlanaraq müxalifət və xəyanətini gizləyən adam haqqında deyilir.

اڤا A l a: bir ədatdır, «tələsmə!» deməkdir. «الا-الا ala-ala = yavaş-yavaş». Bu sözə ك ge və ل l hərfləri [-gil şəkilçisi] artırılaraq «الال» alagil» şəklində də deyilir.

اڤا U l a: qırda, çöldə əlamət, nişan. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

اڤا بلسا يول ازماس

بلك بلسا سوز يزماس

«Ula bolsa, yol azmas,

Bilik bolsa, söz yazmas».

Əlamət¹⁵³ olsa, yol azmaz,

Bilik olsa, söz çaşmaz.

(Çöldə əlamət, nişan qoyulsa, yolu azmazlar, adam bilikli olsa, sözündə yanılmaz).

اڤا I l a: bir çay adıdır. Türklərdən yağma, toxsu və çigil boylarının bir qismi bu çayın sahillərinə enir. Bu irmaq türk ellərinin Ceyhunudur.

¹⁵³ Bu atalar sözündən belə çıxır ki, türklər qədimdə «الا ula=əlamət»dən, yəni yol işarələrindən istifadə edirmişlər. Bu məlumat türk mədəniyyət tarixi üçün çox mühüm əhəmiyyət daşıyır.

إلى İ l i : «إلى قُبْعُ» ili kapuğ = bir təhər bərkidilmiş, açarsız da açıla biləcək qapı».

أما U m a : ana. Tibetcə. Bu söz onlara ərəb dilindən qalmışa bənzəyir.

أما U m a¹⁵⁴: evə gələn qonaq. Bu məsələdə də işlədilmişdir: «كَلْسَا قُتْ كَلِيرِ uma kəlsə, kut kəlir=qonaq gəlsə, qut gələr». Bu beytdə də işlədilmişdir:

كَلْسَا قَلِي يَرْغِ بُلْبُ يُنْجِعُ أَمَا

كَلْدُرِ ائِقْ بُلْمِيشِ أَشِغِ تَتْمَا أَمَا

«Kəlsə kalı yarlıq bolup yunçıq uma,

Kəldür anuk bolmuş aşığı tutma uma».

Gəlsə əgər sənə yoxsul bir qonaq

Hazır aşığı dərhal gətir, gecikdirmə.

(Əgər pərişan, qəlbi sınıq bir qonaq gəlsə, hazır olan yeməyi dərhal onun qabağına qoy, gecikmə).

أنا A n a : ana.

إني İ n i : yaşca kiçik qardaş.

BU BABIN ĞÜNNƏLİLƏRİ

أَنْكِتِ A n q i t : qaza bənzər qızılı rəngli bir quş, flaminqo.

أَنْكُتِ A n q u t : içki qıfı, ağızlıq. Bu məsələdə də işlədilmişdir: «يُرْتِ كِجْكِ يُرْتِ كِجْكِ أُنْكَتِ بَدُكُ أُوْرُ yurt kiçük bolsa, anqut bedük ur = deşik kiçik olsa da, qıfı böyük elə». Bu söz kiçik, əhəmiyyətsiz işi böyük göstərən adamlar barədə deyilir.

¹⁵⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ümə» kimi oxumuşlar. Beytin ilk misrasındakı «uma»nı «ümə», ikinci misrasındakı «uma» sözünü isə «uman, gözləyən» kimi (DLT-2005, s.637) mənalandırmışlar. Biz buna qatılmırıq. İlk «uma=qonaq»dır. İkinci «uma» isə «u-mak=gecikdirmək» məsdərindən gələn «u-ma=gecikdirmə» sözünün əmr şəklidir.

أَنْكِرِ A n q a r : «ona» əvəzinə işlənən bir sözdür. «أَنْكِرِ أَيْدِمِ» anqar aydım = ona dedim». Bu bənddə də işlədilmişdir:

أَيْدِمِ أَنْكِرِ سَافِكِ

بِزْنِي تَبَا نَا الْكِ

كَجْتِيكَ بِلْزِي كَارِكِ

قِرْلَارِ اذْرِ بَادِكِ

«Aydım anqar, səwük,

Bizni taba nə əlük,

Keçtinq yazı¹⁵⁵ kərik,

Kırlar ədhiz, bədhük».

Dedim ona, sevgilim,

Bizim tərəfə doğru

Böyük çölü keçdin,

Necə gəlib çıxdın?

(Sevgilisinin xəyalından bəhs edərək deyir: sevgilim, yüksək təpələri, uzun qırları, böyük çölləri, yazıları keçərək bizə necə gəlib çıxdın?).

أَنْكِرِ Ü n q ü r : hin, mağara, yuva.

أَنْكِرِ İ n q i r : aydınlıqla qaranlığın bir-birinə qarışması. Oğuzlar buna «أَنْكِرِ ائِمِرِ» deyirlər.

أَنْكِرِ A n q i z : dənli bitkilər biçildikdən sonra tarlada qalan köklər.

أَنْكِسِ İ n q ə s : «أَنْكِسِ كِشِي» inqəs kişi = nabaləd kimi sağma-soluna baxan adam».

أَنْكِلِ A n q i l : «أَنْكِلِ ائِقْ قُبْعِ» anqıl açuq kapuğ = taybatay, büsbütün açıq qapı».

¹⁵⁵ «Yazı» (çöl) sözü basma və yazma nüsxədə «بِزْنِي bələzi» şəklindədir. Bəsim Atalayın fikrinə, bu, imla xətasıdır (DLT, I, s.94). Biz də həmin fikri qəbul edirik. «Yazı» sözü həm də çöl deməkdir. Məsələn: Qarayazı.

Ö n q i n: «başqası» deməkdir. «بُوْ اَنَاْ اَنْكِن كَلْدُر» bu attan önqin kəldür = bu atdan başqasını gətir».

Müərrəd sözlər qismi bitdi.

ZİYADƏ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR CÜR HƏRƏKƏSİ İLƏ اَفْعَلْ ƏF'ƏL BABI

ارْمُتْ A r m u t: armud.

ارْتُجْ A r t u ç: ardıc ağacı. Kaşğarda bu adda iki kənd var.

أَجْلَجْ Ü ç l ü ç: başları bir dəmirlə birləşdirilərək üç çubuqla düzəldilən dovşan tələsi.

أَذْغَجْ O d h ğ u ç: od şöləsi.

أَرْغَجْ A r ğ u ç: insanın aldandığı şeylər. «ارْغَجْ اَزْون» arguç ajun = fani dünya».

أَرْكَجْ Ə r k ə ç: erkəc, təkə. Bu məsələdə də işlədilmişdir: «أَرْكَجْ اَتِيْ اَمْ بَلُور» erkəc əti əm bolur, açkü əti yel bolur = erkəc əti dərman kimi xeyirli olar, keçi əti yel olar».

أَرْكُجْ Ö r k ü ç: dalğa. «سُوْفْ أَرْكُجْنَدِيْ» suw örküçləndi=su dalğalandı».

أَرْكُجْ Ö r k ü ç: qadınların başındakı saç hörgüsü, topası.

أَرْكُجْ Ö r k ü ç: sacayağı.

أَذْغَرْ A d h ğ ı r: ayğır.

أَلْكَرْ Ü l k ə r: ülkər. Savaşda «أَلْكَرْجَرِيْ» ülkər çərig» adlı bir hiylə var. Əsgərlər hər yandan bölük-bölük toplaşır, biri irəliləyincə, o birilər də onun dalınca gedirlər. Bu hiylə ilə məğlubiyyət az olur.

أَرْفَزْ Ə r w ü z: kişi adıdır.

ارکۈز Ə r k ü z: «ارکۈز سۈف» ər küz suw = yazbaşı qarın və buzun ərimesindən hasil olan su, qarqara». Bu bənddə də işlədilmişdir:

یای بَرَوْبِن اَرکۈزۈ
اقتی اقبن مُنذۈزۈ
ثغدۈ یَرُقۈ یَلدۈزۈ
تتکلا سۈزۈم کُلکۈسۈزۈ

«Yay baruban ər küzi,
Aktı akın munduzı,
Toğdı yaruk yulduzı,
Tinqlə sözüml külgüsüz».
Yay gələndə qarqara,
Axdı axın selləri.
Doğdu parlaq ulduzu,
Dinlə məni gülmədən.

(Bahar gələndə ərmiş qarlardan coşqun sellər axdı. Parlaq dan ulduzu doğdu. Səni çaşdıracaq sözlərimi, lütfən, gülmədən dinlə).

اَکسۈز Ö g s ü z: dərrakəsiz, çaşqın. Bunun əsli «اؤک» ög»dür¹⁵⁶. Ağıl, zəka və dərrakə mənasındadır.

اَتَمِش O t a m ı ş: kişi adıdır¹⁵⁷.

اَدْرِش A d h r ı ş: haçalanan yolun başı.

¹⁵⁶ Bəsim Atalay «اَکسۈز» sözünü «öksüz» kimi oxumuşdur (DLT, I, s. 96), əslində «ögsüz» olmalıdır. Kökü «ög» olub ağıl, dərrakə deməkdir. «Ög» (ağıllı) sözü də buradandır. Bu sözü «öksüz» kimi oxuyan Salih Mütəllibov onu «yetim, nə etdiyini bilməyən, öksüz. Əslində «öksüz» sözü «ağıl, idrak» mənasındakı «ög» sözündən yaranmışdır» şəklində tərcümə etmişdir (TSD, I tom, bet 122). Hüseyin Düzgün (ت د ل س. 123) «öksüz», Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.371) və çinlilər «ögsüz» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.104).

¹⁵⁷ اَفْعَل əf'əl babına uyğun olması üçün bu söz «اَتَمِش Otamış» deyil, «اَتَمِش Ötmüş/Utmüş» şəklində oxunmalıdır. Lakin t hərfindən sonra fəthə hərəkəsinin varlığı buna yol vermir. Bu sözü Bəsim Atalay (DLT, I, s.96), Salih Mütəllibov (TSD, I tom, bet 122) və Hüseyin Düzgün (ت د ل س. 123) «Otamış», çinlilər isə «Ötmüş» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.104). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.626) «Utmüş» kimi vermişlər. Sonuncu variant daha ağılabatandır.

اَدْرِش Ö d h r ü ş: iki şey arasında seçim etmək: dilemma.

اَدَغِش A d h ğ ı ş: bir yer adı.

اَدَكِش E d h g i ş: Özçənddə yerləşən bir türk oymağı. Əsli «اَدَكِش egd-hiş»dir. Bu sözdə alt-üst olmaq mənası vardır.

اَرْتِش Ə r t i ş: yəmək çöllərində olan bir çayın adı. Bir gölə tökülür. Çoxlu qolları var. Bu çaya «اَرْتِش سَفۈی Ərtiş suvı» deyilir. Sözüml kökü «ərtişmək» məsdərindən olan «اَرْتِش ərtiş» kökündəndir. «Gəl yarışaq, görək hansımız daha irəli keçəcək» deməkdir.

اِرْتِش İ r t ə ş: araşdırma, istəmə. Bir iş xüsusunda xalq arasında baş verən mübahisə, diskussiya. «اِرْتِش قَبَدۈی irtəş kopdı = mübahisə qızışdı, mərəkə qopdu»¹⁵⁸.

اِرْقِش A r k ı ş: karvan. Bu deyimdə də işlənmişdir: «اِرْقِش بۈرۈ سافن ارقش» یراق بۈرۈ سافن ارقش = iraq (uzaq) yerin sözümlü, xəbərini karvan gətirər». Bu, ərəblərin «اِرْقِش بۈرۈ سافن ارقش» sözü kimidir.

اِرْقِش A r k ı ş: yurdundan uzaq düşmüş adamın yanına göndərilən adam. «اِرْقِش اِنۈق ارقشی کلدۈی» anıq arkışı kəldi = onun xəbərçisi gəldi». Bu söz «məktub» mənasını da ifadə edir.

اَلْقِش A l k ı ş: alqış, dua etmək, kimisə öymək, yaxşılıqlarını saymaq. «اَلْقِش بۈرۈ سافن ارقش» ol bəggə alkış berdi = o, bəyə alqış, dua etdi». «اَلْقِش بۈرۈ سافن ارقش» yalavaçka alkış bergil = Məhəmməd peyğəmbərə salavat çevir».

اَتْرُغ O t r u ğ: ada.

اَتْلِغ A t l ı ğ: atlı, «اَتْلِغ ارقش atlığ ər = atlı adam».

اَتْلِغ O t l u ğ: otlu, «اَتْلِغ ارقش otluğ tağ = otlu dağ».

¹⁵⁸ Dialektlərimizdə öcaşmək və bir-birini itələmək mənasında «ərtişmək» sözü işlənir.

إتلى I t l ı ğ: itli, iti olan, «إتلى itliğ əw = köpəkli ev».

ارتغ A r t ı ğ: qadın paltarı.

ارتغ A r t ı ğ: yükün bir tayı, heyvana yüklənən qarşılıqlı taylardan biri [müvazinət üçün].

اغرغ A ğ r ı ğ: ağrı, bir yerin ağrması. Bədənin harası ağrısı, oranın ağrısı deyə söylənir, «baş ağrısı», «qarın ağrısı» kimi.

اغرغ A ğ r u ğ: «اغرغ سُنْكَوْکِي» ağruğ sünqügi = onurğa sümüyünün ilk fəqərəsi».

O ğ r u ğ: dərənin döngəsi. «تاغ اِغْرُغِي» tağ oğruğı=dağın dönəmeci, bitdiyi yer».

اتلى I t l ı k¹⁵⁹: Tıraza yaxın bir şəhər adı.

اتلى O t l u k: [İtlük əhalisinin dilində] yemlik, axur.

أجغى U ç ğ u k: uçuq, çökük, xaraba.

أدرق A d h r ı k: ayırıq otu. Ərəblər buna «sil» deyirlər.

أدرق A d h r u k: oğuzca «başqa, ayırı» deməkdir. Digər türklər bu söz əvəzinə «أذن adhin» deyirlər. Aşağıdakı məsəldə də işlədilmişdir: «أذن كِشِي نَانْكِ تَنْك سانماس» adhin kişi nənqi nənq sanmas = özgəsinin malı mal sayılmaz», (başqa adamın malı hətta sənin əlində olsa belə mal sayılmaz, çünki necə olsa, geri alınacaq).

أذلق O d h l u k: qol sümüyünün qalın yeri.

أذلق U d h l u k: inək kimi heyvanların axurda yatdığı yer. Arğuca.

أذمق U d h m a k¹⁶⁰: şayird, davamçı.

أرتق A r t u k: artıq, ziyadə.

¹⁵⁹ Salih Mütəllibov «اتلى Itlik» və «اتلى otluk» sözlərinin hər ikisi «Atluk» şəklində oxumuşdur (TSD, I tom, bet 124). Hüseyn Düzgün bunu (د ل ت s.123) «İtlük» və «otluk» kimi, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər hər iki sözü «utluk» (DLT-2005, s. 626), çinlilər isə «otluk» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.106)..

¹⁶⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «udmak» kimi (DLT-2005, s. 614) oxumuşlar.

أرتق O r t a k: ortağ, şərik. Bu təbirdə də işlənir: «أرتق أردن أرتق الماس» ortak ərdən artıq almas = ortağ öz ortağından artıq almaz». Bu söz insafı olması gərəkən adam barədə deyilir.

أزمق A j m u k: ağ zəy. Keçəl adamların dazlığı buna bənzədilərək «أزمق أزمق taz ajmuk taz» deyilir ki, «başı zəylə suvanmış daz» deməkdir. İki məxrəc arasındakı ژ j ilə deyilir.

إسرق I s r ı k: uşaqları pərilərə və bədnəzərə qarşı əfsunlamaq üçün dərman hazırlanan zaman deyilir. Uşağın üstünə tüstü verib «إسرق إسرق إسرق» deyilir ki, bu da «ey pəri, ısırılmış olasan, yəni qapılmış, tutulmuş olasan» deməkdir.

أسرق O s r u k: bağırsaqlarda yaranan yel.

أسرق U s r ı k: mürgüləyən adam.

أغدق A ğ d u k: «أغدق كِشِي» ağduk kişi = bir yerə pənah gətirən, naməlum adam». Hərflərin yerdəyişməsi nəticəsində «أغدق adğuk» da deyilir.

أغرغ A ğ r u k: pılı-pırtı, köhnə-kürüş, ağırlıq. «أغرغ قيوذا قلدی» ağır ağruk kayuda kaldı = köhnə-kürüş harda qaldı».

أفرق I w r ı k: ibrik. Bu söz həm tələffüzdə, həm də mənada ərəbcəyə uyğundur. Ancaq ب b hərfi türkcədə ف w olmuşdur. Bu bənddə də işlənmişdir:

أفرق بشي قزليو

سغرى ثلوكلليو

سقىج قذى كزليو

ثن كُن بلا سقىلم

«Iwrik başı kaz layu,

Sağrak tolu köz ləyü,

Sakinç kudhı kizləyü,

Tün-kün bilə səwnəlim¹⁶¹».

İbrik başı qaz kimi,

Sürahi dolu göz kimi,

Qayğını quyuda gizlədib,

Gecə-gündüz sevinək.

(İbrik başı qaz boynu kimi dimdik, piyalə isə göz kimi doludur. Gəl qayğını gömək və gecə-gündüz şadlıq edək).

تاغغ اُقرُق U k r u k: kəmənd. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: « تاغغ اُقرُق تاغغ اُقرُق قَيغِقْنى قَيغِقْنى بۇ كِماس تاغغ اُقرُق ukrukın əgməs, tənqizni kay-ğıkın bügməs=dağ kəməndlə əyilməz, dəniz isə qayıqla qapanmaz». Bu söz «böyük bir iş kiçik bir səbəblə yarımçıq qalmaz» yerinə işlədilir.

أقلُق O k l u k: sədəq, sadax, ox qabı.

الجُق A l ç a k: xoşxasiyyət, yumşaq, təvazökar.

ألدُق O l d u k: nalsız, « ألدُق اُتُك duk at = nalsız at». Başqa heyvanlar üçün də deyilir.

ألقُ A l ğ u k: Kaşğarda bir kənd adı.

أمرُق A m r a k: « أمرُق كُنُقُل amrak könqül = saf, eşq ilə qızan könül».

إبرُق İ p r ü k: turş yeməkdən bağırsağı tutulan adamın qarnını açmaq üçün yoğurdla süd qarışdırılaraq verilən dərman.

إبمك Ə p m ə k: yağma, toxsis boylarının, oğuzların və qıpçaqların bir qisminin dilində «çörək» deməkdir. Bunun ərəb dilində örnəyi vardır. Məxrəc qalınlığı səbəbilə پ p hərfinin و vav hərfinə, و vav hərfinin ت t hərfinə çevrilməsi kimi: necə ki, and içərkən billah, vallah, tallah deyilir. Fəqət bu qayda türkcəyə uyğun deyil.

¹⁶¹ Basma nüsxədə «səwinəlim», yazma nüsxədə «səwnəlim» kimi verilən sözün doğrusu heca vəzninin tələbinə görə ikinci variant olmalıdır.

اُتلُق Ə t l i k: ət aslan çəngəl. Kəsilmək üçün hazırlanan qoyuna da «اُتلُق ətlük» deyilir. «اُتلُق قُوى ətlük koy = ətlük qoyun», «اُتلُق كُشى ətlük kişi = kök adam». Ət sahibi olan adama isə yumşaq kafla «اُتلُق كُشى ətlük kişi» deyilir. Məqsədim heç də bütün sifətləri söyləmək deyil, ancaq söyləmədən keçmək mümkün olmayanlar istisnadır.

اُترُق Ə t r ə k: rəngi qızıla çalan sarı adam. Oğuzca.

اُترُق Ü t r ü k: hiyləgər, ütücü adam. Oğuzca. Bu beytdə də işlədilmişdir:

اُترُق اُتنُ اُغرى ليوُ يزكا بقسار

الكُن تْشِبُ برمش اشغ بشكا ققار

«Ütrük ötün oğrılayu yüzgə bakar,

Əlkin taşup, bərmiş aşığ başka¹⁶² kakar».

Hiyləgər, alçaq adam oğru kimi üzə baxar.

Qonağı qovub, verdiyi aşı başa qalxar.

(Oğru kimi qonağın üzünə gülən, alçaq hiyləgər adam əvvəl ona hörmət edər, sonra isə qovaraq verdiyi yeməyi başa qalxar).

اُتلُق Ö t l ü k: öyüd, və'z. Bu mənada «اُتلُق övüt» də deyilir, lakin əslində «اُتلُق ögüt»dür.

اُتمك Ə t m ə k: çörək.

اُجلك İ ç l i k: yəhər keçəsi, içlik.

اُجكم İ ç m ə k: quzu dərisindən tikilmiş kürk.

اُدرُق İ d h r i k: qatı şey. Arğuca. Əslində «irək»dir.

اُدلُق Ö d h l ə k: zaman, vaxt. Bu bənddə də işlədilmişdir:

اُدُلُق قَمَغُ كُفردى

اُردم اُرغ سقردى

يُنَجغ يَفَرُ نُقردى

¹⁶² Bu söz əslində «başra» olmalıdır, yazma nüsxədə düzəliş edilmişdir.

أردم بكي جرتلور

«Ödhlək kamuğ küfrədi,
Ərdəm arıǵ səwrədi,
Yunçıǵ yawuz tuwradı,
Ərdəm bəgi çərtilür».
Zaman tamam zəiflədi,
Ərdəm təmiz seyrəldi,
Azǵın və yamanlar gücləndi,
Ərdəm bəyi yox edilir.

(Zamanə büsbütün azdı, ərdəm-filan qalmadı, azǵınlıq və pislik gücləndi, bütün bunlar fəzilət bəyi olan Alp Ər Tonqa [Əfrasiyab] öldüyü üçün belə oldu).

أذرك Ü d h r ə k: artımlı, artan, «أذرك نأنق üdhrək nənq = artan şey».
Bu, az ikən çoxalan nəsneyə deyilir.

أذلي E d h l i g: xeyirli, «أذلي نأنق edhlik nənq = faydalı nəsne».

أري Ü r p ə k: tükləri ürpərmiş insan və ya heyvan.

أرتي Ə r t i k: işlək yol.

أرتي Ö r t ü k: bir şeyin örtüsü, örtüyü, yəhər örtüyü. Böyükklərin qəbrinə örtülən ipək qumaş kimi hər şeyin örtüsü belə adlanır.

أرچي Ö r ç ü k: hörülmüş saç. Oğuzca. Bu söz «أرچي örküç» sözündən əmələ gəlmişdir.

أردك Ö r d ə k: ördək. Bu məsəldə də işlədilmişdir: «أرديسا أردك كوكا إكا إناز قاز قوبسا, ördək kölig igənür = qaz getsə, ördək gölə yiyə çıxar». Bu söz bəy gedəndən sonra xalqa böyüklük etməyə çalışan özündənbəy adamlar üçün deyilir.

أرسك Ə r s ə k: «أرسك إشلار ərəsək işlər = ortaliğa düşmüş pozğun qadın». Bu məsəldə də işlənmişdir: «أرسك أركا تكماس, إيفك أفكا».

أرسك ərəsək ərgə təgməs, ewək əwgə təgməs = qəhbə ər tapmaz, tələsən evə çatmaz, gəlib çıxmaz», (ər axtaran pozğun qadınların bir qayda olaraq əli boş çıxar, tələsən adam da evinə çatmaz, çünki tələsdiyinə görə heyvanı yorular, onun da əli boşda qalar). Peyğəmbər əfəndimiz (s.ə.s.) də buyurmuşlar: إن المنبت لا ارضا قطع ولا ظهرا ابقي. Bu söz tələsməyi tərgitmək üçün deyilir.

أرلي Ə r l i k: kişilik.

أرنك Ə r n ə k: barmaq. «أرنك ərənqək» də deyilir.

أزلي İ z l i k: kəsilən heyvanların dərisindən tikilən türk çarığı. Bu atalar sözündə də işlədilmişdir: «أزلي بلسا أرالديماس إچليک بلسا ات» izlik bolsa ər öldiməs, içlik bolsa at yağrımaz = çarığı olsa, adamın ayağı aşınmaz, keçə olsa, at yağır olmaz». Bu söz işin nəticəsini fikirləşərək hərəkət etmək üçün deyilir.

أسرک Ə s r ü k: sərxoş.

أفشك Ə w ş ü k: adamda əvvəllər olmayan, sonra yaranan hal, xəstəlik və sair şeylər.

ألرک İ l r ü k: səfə və bəlgəm gətirici bir ot toxumu, üzərlik toxumu. Uç dilində.

أمزک Ö m z ü k: yəhərin ön və arxa tərəfləri, ucu.

إدک İ k d ü k: süd və qatıqdan hazırlanan, pendir kimi yeyilən azuqa.

أگری Ə g r i k: ayrılan ip.

أگری Ü g r ü k: yüyruk, uşaq beşiyi, nənni yırgalama.

أکشك Ə k ş i g: turş, meyxoş, turşməzə nar kimi.

أكسك Ə k s ü k: əskik nəsne. «أكسك يرماق» əksük yarmak = əskik pul».

أكمك Ö k m ə k: qadınların qulağa taxdıqları qızıl və ya gümüş halqa.

Bu söz əslində məsdərdir.

أكمك Ö k m ə k: toplanmış olan hər nəsnə. Bu söz də məsdərdir.

أندك Ə n d ə k: səth, bir şeyin üst tərəfi. Oğuzca.

أجكل Ü ç g ü l: üçbucaq, üç bucağı olan nəsnə.

أجكل Ü ç g i l: üçbucaq, üç bucağı olan nəsnə.

أرسل A r s a l: «أرسل ساج» arsal saç = qızıla çalan saç».

أشتل A ş t a l: sonbeşik, «أشتل أطل» aştal oğul = sonbeşik övlad».

أندك Ə n d i k: axmaq, «أندك أر» əndik ər = axmaq adam». Bu məsəldə də işlənmişdir: «أفليكني اغرلار» əndik uma əwligni ağırlar = çaqın qonaq ev yiyəsini əzizlər, ağırlar». Bu məsəl ilə ağırlanmanın qonağa aid olduğu bildirilir. Həmin söz bu şeirdə də işlədilmişdir:

أندك كشي يتلسون

إيل ثرو يتلسون

ثقلی بری يتلسون

قدغو يما سقلسون

«Əndik kişi titilsün,

El törü yitilsün,

Toklu böri yetilsün,

Kadhğu yəmə sawılsun¹⁶³».

Axmaq adam ayılsın,

Yurda nizam yayılsın,

Toxlu qurdla otlasın,

Qayğı yenə sövulsun.

(Qılıncımızla qayğı düyününü açaq ki, axmaq adam ayılsın, elimiz törə ilə idarə olunsun, qurdla quzu bir yerdə otlasın, kədər bizdən uzaq olsun).

¹⁶³ Bəsim Atalay bu şeirin ərəb əlifbası ilə yazılışında bəzi xətalər olduğunu göstərmişdir (DLT, I, s. 106).

أترم Ö t r ü m: insanın qarnını açan dərman. «سوت أترم» süt ötrüm = mərciməyə bənzər ishal verən bir ot, südləyən otu». Bu, ərəb-cəyə yaxın bir sözdür.

أخشم A x ş a m: axşam, günün batdığı zaman.

أذرهم A d h r ı m: yəhərin altına iki tərəfdən qoyulan keçə.

أذرم Ö d h r ü m: hər nəsnənin seçilmişsi.

أردم Ə r d ə m: ərdəm, ədəb, tərbiyə, fəzilət. Bu ibarədə də işlənmişdir: «أردم بشى تيل» ərdəm başı tıl¹⁶⁴ = ərdəmin başı dildir». Çünki gözəl söz deyən adam şərəfə çatar.

أستم Ü s t ə m: yəhərlərə, kəmərlərə başına, toqqalara işlənən qızıl, gümüş, inkrustasiya. Oğuzlar buna «saxt» deyirlər.

أسرم I s r ı m: «أسرم كشي» ısırım kişi = qaşqabaqlı adam».

أشكم İ ş k ü m: saraylarda xanlar üçün qurulan böyük, dəyirmi ayaqsız süfrə.

أقتم O k t a m: «أقتم بير» bir oktam yer = bir ox atımı yer, bir ox məsafəsi».

أكرم Ə g r i m: suyun toplandığı, qaynadığı və girdablandığı yer.

أمرم İ m r ə m: hər cür yığınaq, yığıncaq. «أمرم تيرشتى» imrəm tərışti = camaat yığınağa topladı».

أتغن O t ğ u n: yəhərin solunda qayışın halğası keçirilən, dilə bağlanan enli bir qayış.

أرفن A r k u n: vəhşi ayğırla ev qısağından olan at. Cıdırda ən çox bu atlar birinci olur.

أركان Ö r g ə n: urğan, örkən.

¹⁶⁴ Hüseyin Düzgün kimi təcrübəli bir şəxs Kaşğari dövründə türkcə əlifbin bir qayda olaraq ə, fəthənin isə a səsinə ifadə etdiyini unudaraq çağdaş farscının təsiri altında mexaniki səhvə yol verərək bu ibarəni «ərdəm başı tıl» şəklinə transkripsiya etmişdir (DLT, s. 127).

ال ركَن Ə r k ə n: «ikən» mənasında bir ədat, hal bildirir. «أل كلر ارکان كَرْدُم» ol kəlür ərkən kördüm = onu gələrkən gördüm».

ارکِن İ r k i n: «ارکِن سَوْفُ» irkin suw = yığılmış su». Toplanmış, bir yere yığılmış hər şeyə belə deyilir. Bu sözdən ilham alaraq karluq boyunun böyüklərinə «کَوْلِ ارکِن» köl irkin» deyilir ki, «ağlı göl kimi dolmuş, toplanmış»¹⁶⁵ deməkdir.

ارکِن İ r k i n: «ارکِن یَغْمُرُ» irkin yağmur = günlərcə yağan yağış».

ارکِن A r k u n: gələnin adı. Bundan almaraq «ارکِن اِزِي» arkun izi» deyilir ki, bu da «gələcək il, o biri il» deməkdir.

ارکِن Ü r k ü n: ürküntü, vahimə, düşmən vahiməsindən ulus arasına düşən ürkmə, hamı təlaşla qalalara və sığınacaqlara qaçır.

اَرْتَن O r t a n: tuman, libas. Bunu yağma elində eşitdim.

اِجکِن İ ç k i n: «اِجکِن اَر» içkin ər = düşməndən olduğu halda qaçıb bu tərəfə sığınan və amanda olan adam».

اُسْتِن Ü s t ü n: üstün və yuxarı mənasında bir sözdür. «اَنْدِن اَوْسْتِن» andan üstün = ondan yuxarı, ondan üstün, onun üstündə».

اَسْتِن A s t i n: aşağı, alt. Bu söyləyiş düzgün deyil, doğrusu «اَلْتِن altın»-dır.

اَلْتِن A l t i n: aşağı, alt.

اَقْرِن A w r a n: dəmirçi kürəsi şəklində düzəldilən çörək fırını, təndir.

اِشْغِن I ş ğ u n: çiçək xəstəliyi zamanı şərbətindən istifadə olunan çiçəyi qırmızı bir ot.

اَشکِن E ş k i n: «اَشکِن ثِيْرَاق» eşkin toprak = axıb enən, üyünən torpaq».

اَشکِن E ş k i n: uzun yola «eşkin yol», çapa-çapa gedən at poçtuna isə «اَشکِنجِي» eşkinçi» [yəni uzun yol gedən yolçu] deyilir.

اَمشِن Ə m ş ə n: kürk tikilən quzu dərisi.

¹⁶⁵ Nağıllarımızdakı «dərya kamallı» ifadəsinin ekvivalenti.

اَنْدِن A n d a n: ondan sonra. Oğuzca. «اَنْدِن اَيْدِم» andan aydım = ondan sonra söylədim». Digər türklər bu sözü «اندا anda» şəklində əliflə söyləyirlər, «orada» mənasındadır. «مَنْ اَنْدَا اَرْدِم» mən anda ərdim = mən orada idim».

BU BABIN MÜZAƏFLƏRİ

اَرْت A r t u t: at və digər hədiyyə olub bəylərə və başqalarına verilir. Sonradan bu söz hər cür hədiyyə üçün işlədilmişdir.

اَرْفُق A r k u k: «اَرْفُق كِشِي» arkuk kişi = söz eşitməyən, tərs adam».

اَرْفُق A r k u k: iki divar və ya iki dirək arasına qoyulan ağac.

اُبْگُك Ü b g ü k: hop-hop quşu. Çigilcə.

اَمْگُك Ə m g ə k: əmək, zəhmət, məşəqqət. Bu ifadədə də işlənmişdir: «اَمْگُك اَكِنْدَا قَلْمَاس» əmgək əgində kalmas = sıxıntı çiyində qalmaz». Bu, ulu Tanrının «ان مع العسر يسرا» sözü ilə səsleşir. Bu şeirdə də işlədilmişdir:

اَيْدِي سَتْسِك اَوْذُو

اَمْگُك تَلِيم اِيذُو

يَمْشَرَقْتِيغ اَوْذُو¹⁶⁶

كُنْكَلْم سَتْسَا يَكْرُك

«Aydı: səninq udhu,
Əmgək təlim idhu,
Yumşar katıg ödhü,
Könqlüm sanqa yügrük».
Dedi: sənin yuxun,
Əməyin, zəhmətin çoxdur,

¹⁶⁶ Buradakı ذ dh hərfi ج z ilə olmalıdır. DLT-də ara-sıra belə hallar müşahidə edilir.

Sərt dağ yumşalar,
Könlüm sənə yüyürər.

(Sevgilisinin xəyalından bəhs edərək deyir ki, böyük zəhmət və əziyyət çəkərək, yuxusuz qalaraq bu sərt dağları necə keçib bizə gəldin? Cavab olaraq bildirir ki, könlüm sənə tez çatmaq, qovuşmaq arzusu ilə çırpınırdı, nəticədə dağlar da yumşaldı).

أمك Ü m g ü k: əmgək. Körpə uşaqların təpəsində olan yumşaq yer.
اشك E ş g ə k: eşşək. İki ləhcədən (oğuz və türk) birində «اشياك eşyək». ی y hərfi qoşa samitdən birini əvəz etmişdir. Bu, ərəb dilində də var. Məsələn: تقضى البادى deyirlər, əsli تقضض -dir. Ulu Tanrının وقد خاب من دساها və ثم ذهب إلى أهله يتمطى ayələrində də belədir. Bunların əsli دسستها və يتمطط -dir.
ارک E r k ə k: hər heyvanın erkəyi. «ارکک ثقاغو» erkək takağu = erkək toyuq, yəni xoruz».

إنك İ n q ə k: inək.

إنك İ n q ə k: oğuzlar tısbağanın dişisinə də «إنكک inqək» deyirlər.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

أغر U y ğ u r: beş şəhərli bir vilayətin adı. İskəndər Zülqərneyn türk xaqanı ilə barışdıqdan sonra bu şəhərləri salmışdır. Məhəmməd Çakır Tonqa xan oğlu Nizaməddin İsrəfil Toğan Təkin atasından rəvayətlə mənə nəql edərək dedi ki, Zülqərneyn uyğur ellərinə gələrkən türk xaqanı ona qarşı dörd min əsgər göndərmişdi. Onların dəbilqələrinə taxdıqları lələk [tel] şahin qanadı kimi imiş. Bunlar önə ox atdıqları kimi, eyni məharətlə arxaya da atırmışlar. Zül-

qərneyn bunlara mat qalmış və «اینان خونخوردند» inan xudh xurənd» demişdir, yəni «bunlar özlərini dolandırarlar, başqasının çörəyinə möhtac olmazlar, çünki ov bunların əlindən qurtula bilməz, istədikləri zaman ovlayıb yeyərlər» demək istəmiş və bu vilayətə «خذخر Xudhxur» adını vermişdir. Sonralar خ x hərfi əlifə çevrilmişdir. Boğaz hərflərinin bu şəkildə bir-birinə çevrilməsi normal şeydir. Hələ əlifin خ x hərfinə, خ x hərfinin əlifə çevrilməsi lap çoxdur.

Kitabın müəllifi Mahmud deyir: buna görə də bizim atalarımız olan bəylərə «خمير Xəmir» deyirlər, çünki oğuzlar «امير əmir» deyə bilmədikləri üçün əlifi خ x hərfinə çevirib söyləyirlər. Atamız türk ellərini Samanoğullarından¹⁶⁷ alan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir¹⁶⁸.

Uyğur sözündə olduğu kimi, əlif hərfi خ x hərfinə çevrilmiş, bu belə olduqda xudh sözündəki د dh hərfi də ی y hərfinə çevrilmişdir. Bu د dh hərfinin ی y hərfinə çevrilməsi böyük bir qaydadır. Bundan sonra xur sözündəki خ x hərfi غ ğ olmuşdur. غ ğ-nin خ x hərfinə, خ x hərfinin غ ğ hərfinə çevrilməsi də hər zaman baş verən şeydir. Ərəbcə xətarə və ğə-dərə sözlərində də vəziyyət belədir. Bu vilayətdə beş şəhər vardır. Vilayətin xalqı ən qatı kafirlərdir. Son dərəcə sər-rast atıcıdır. Zülqərneynin salmış olduğu şəhərlərin adları Sülmi, Koçu, Çan balık, Beş balık və Yenqi balıktır.

¹⁶⁷ «Samanoğulları=Samanilər dövləti və sülaləsi» deməkdir.

¹⁶⁸ DLT-2005-in müəllifləri burada belə bir qeyd vermişlər: «Bəsim Atalay bunu təshih edərək «Xəmir Tegin» kimi oxumuşdur. Ancaq ən çox ehtimal olunan oxuma və təshih «əl-Əmir Bəhr Tegin» («əl-Xəmir»in orijinal mətnində xətalı yazılışı) və ya «əl-Əmir Nəsr Tegin»dir. Bu zat Mahmud Qəznəvi ilə birlikdə 999-cu ildə Samani dövlətinə son qoyan Arslan İlig Nəsr bin Əlidən ziyadə 992-ci ildə Buxaramı Samaniyərdən alan Buğra xan Harun əl-Həsən ibn Süleymandır» (DLT-2005, s.630).

ايتش A y t ı ş: iki adamın bir-birilə hal-əhval tutması.

ايتغ A y t ı ğ: «aytış» mənasında olan bir sözdür. Kef-hal və buna bənzər şeylər soruşmaq üçün işlədilən sözdür.

ايرق A y r u k: «başqa» mənasında istifadə olunan sözdür. Oğuzca.

ايرق A y r ı k: ayırıq otu. Türklər buna «اذرق adhrık» deyirlər. Oğuzlar ذ dh hərfini ى y-yə çevirirlər.

ايلق A y l u k - a y l u k: «elə-elə (elədir)» deməkdir. Oğuzca.

ƏLİFLƏ BAŞLAYIB ƏLİFLƏ BİTƏN SÖZLƏR

ايل E y l ə: elə, öylə. Oğuzca. «ايل قىلغىل eylə kılğıl = elə et».

ايل Ö y l ə: günorta vaxtı. Oğuzca. Qıpçaqlar ى hərfini ى hərfinə çevirərək «ايل» deyirlər.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

الچلق A ç l ı k: aclıq.

اشلق A ş l ı k: aşxana, mətbəx. Oğuzlar buğdaya «اشلق aşlıq» deyirlər.

اشيك E ş y ə k: eşşək. «اشكك eşgək» də deyilir. Bunu ى y hərfi ilə söyləmək daha fəsihdir.

اھيا A w y a: heyva. Bir ləhcədə.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

اكتو İ k t ü¹⁶⁹: əldə bəslənən heyvan, əhliləşmiş heyvan.

¹⁶⁹ Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «igtü» (DLT-2005, s.287), çinlilər isə «iktü» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.123).

اقرو A k r u: «yavaş ol» mənasındadır. «اقرو اقرو akru-akru = yavaş-yavaş».

انكو E d h g ü: yaxşı, gözəl. Bu bənddə də işlədilmişdir:

قشنى قنم اغشقا

قنل انكر اغرلق

ارتت الب انغل

انكوتقر اغرلق

«Koşnı-konum, oğışka

Kılğıl anqar ağırlık,

Artut alıp anunğıl,

Edhgü tawar oğurluk».

Qonu-qonşu, oymağa

Sən qılginən ehtiram,

Hədiyyə al, hazırla

Gözəl, uğurlu ənam.

(Qonu-qonşuya, qohum-qardaşa həmişə hörmət-izzət göstər, hədiyyələr ver, sənə bir şey bağışlasalar, əvəzində sən daha gözəl hədiyyələr hazırla).

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

امشوى A m ş u y: sarı ərik.

BU BABIN GÜNNƏLİLƏRİ

انكدز A n q d u z: yerdən qazılıb çıxarılan, qarın ağrısı dərmanı olan bir kök. Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «انكدز بلسا ات» «انكدوز bolsa, at ölməs = andız olsa, at ölməz», (an-

dız hazır olsa, at qarın ağrısından ölməz). Bu kök toz halına salınıb atın burnuna üfürülür və at sağalır. Bu söz yola çıxan adama hazır olmaq lüzumunu bildirmək üçün söylənir.

إكلیج İ n q l i ç: kababla yeyilən sarımsağa bənzər dağ otu.

انکلیک Ə n q l i k: ənlük. Qadınlara yanaqlarına sürtdükləri qırmızı boya.

آنکدن Ö n q d ü n: öndən, qabaqdan. Oğuzlar d ilə n hərfini ataraq «آنک» önq» deyirlər. «آنکدن یورت» önqdün yorit=atını öndən sür». Bu, oğuzlarda bir qaydadır.

SONUNDA GÜNNƏLİ BİR HƏRF OLAN SÖZLƏR

الذک O l d a n q: padoş, çarığın altı. Həmin söz bu məsələdə də işlədilmişdir: «اتقا افت اتسا الذک بیماس» itka uwut atsa, oldanq yiməs = itə həya verilsə, məstin altını yeməz». Bu söz kimi-sə utandırmaq məqsədilə işlədilir və utandırılan adamın pis işdən əl çəkməsi arzu edilir.

اژلتک U j l a n q¹⁷⁰: buqələmun, (iki məxrəc arasındakı ʒ j ilə). Oğuzca.

إزدنک İ z d ə n q: balıq ovunda işlədilən bir tor növü. Yaş ağac çubuqlar suyun içinə düzülür, çayın ortasında bir qapı qoyulur, tor qapının ağzına bərkidilir. Balıqlar tora düşən kimi çıxarılır.

اخشنک A x s u n q: «اخشنک ار» axsunq ər=sərxoş olub dava salan adam». «اخشنم» axsum» da deyilir.

¹⁷⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözün ilk hərfini a ilə, yəni «ajlanq» kimi (DLT-2005, s. 137) oxumuşlar.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

ایبنک A y b a n q¹⁷¹: «ایبنک ار» aybanq ər = keçəl, adam». Çigilcə.

ایدنک A y d i n q: aydın, ay aydınlığı.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

ارنکان Ə r n q ə n: ərgən, subay. Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «ارنکانکا الی قری بوزام تکاماس» ərnqəngə əlig karı böz üm tikəməs=ərgənə əlli arşın bezdən don, şalvar tikilməz», yaxud «subaya əlli arşın bezdən də don, şalvar çıxmaz» deməkdir. Çünki yad adamın subaya ürəyi yanmaz, ona evlənməsi üçün öyüd-nəsihət verməz, yaxşılığını istəməz. Bu söz evlənməyi təşviq etmək üçün söylənir.

ORTASI MÜXTƏLİF HƏRƏKƏLİ

افعال ، افعال ، افعال BABI

ارکار A r k a r: buynuzundan bıçaq sapı düzəldilən diş dağ keçisi.

اشبار A ş b a r: samanla kəpək qarışdırılır və ata yem olaraq verilir.

ایشلار İ ş l ə r¹⁷²: qadın. Əsli «ایشیلər»dir, çox işləndiyindən bu sözdən i hərfi düşmüşdür, «xanımlar» deməkdir. Bu söz cəm haldadır, tək olaraq işlənir. Möhtərəm qadınlara «işlər»

¹⁷¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü p ilə «aypanq» kimi (DLT-2005, s. 163) oxumuşlar.

¹⁷² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü e ilə «eşlər» kimi (DLT-2005, s. 269) oxumuşlar.

deyilməsinin uzun bir hekayəsi var. Qısa olsun deyə ى i hərfi atılmışdır.

أخشاغ O x ş a ğ: bənzəmə. «أخشاغى anınq oxşağı = onun bənzəri, oxşarı».

أرقاغ A r k a ğ: arğac, bez, xalı, kilim kimi şeylər toxunarkən enləməsinə atılan ip və ya iplik.

أفروغ O w r u ğ: sümüyün əlavə yerləri. «أفروغ oğruğ» da deyilir. Dağ yamacına və qurtardıdığı yerə də «أفروغ owruğ» deyilir.

أفروغ O w r u ğ: bel sümüyünün boyuna birləşdiyi yer. Bu üç¹⁷³ sözün ən doğru şəkli «أفروغ oğruğ»dur.

أغراغ O ğ r a ğ: niyyət etmək, qəsd etmək.

أنداغ A n d a ğ: «elə» mənasındadır. «أنداغ انداغ aydım = elə dedim». Çigilcə.

أندغ A n d ı ğ¹⁷⁴: ələk, xəlbir kimi şeylərin qasnağı.

أبراق O p r a k¹⁷⁵: əzilmiş, yıpranmış. «أبراق تون oprak ton=süzülmüş pal-tar».

أتغاق A t ğ a k: qarında yığılan sarı su xəstəliyi. Sarı bir bitkinin adı da «atğak»dır. Qayğıdan üzü saralmış olanlar ona bənzədilir.

أجماق U ç m a k: uçmaq, cənnət. Bu şeirdə də işlənmişdir:

ثُرْلِكُ جَجَكِ يَرْلَدِي¹⁷⁶

بَرَجِنِ يَدِمِ كَرْلَدِي

أَجْمَاقِ يَرِي كَرْلَدِي

ثَمْلَغِ بِنَا كَلْكَو سُوْر

¹⁷³ Əslində burada üç deyil, iki söz olduğu barədə Bəsim Atalayın mətnaltı qeydi var (DLT, I, s. 118).

¹⁷⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü xeyli fərqli şəkildə «ındağ» kimi (DLT-2005, s. 280) oxumuşlar.

¹⁷⁵ Salih Mütəllibov bu sözü «ubrak» (TSD, I tom, bet 140), çinlilər isə «uprak» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.128).

¹⁷⁶ Bu söz yazma nüsxədə «يَزْلَدِي yazıldı» şəklindədir. Kilisli onu qafiyə xatirinə bu şəkllə salmışdır (DLT, I, s.119), çinlilər «yazıldı» vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.128).

«Türlüg çəçək yarıldı,

Barcın yadhım kərildi,

Uçmaq yeri körüldü,

Tumluğ yana kəlgüsüz».

Dürlü çiçəklər açıldı,

İpək döşək sərildi,

Cənnət yeri görüldü,

Qış daha gəlməyəcək.

(Yazın gəlişini vəsf edərək deyir ki, əlvən çiçəklər açdı, ipək parçadan xalı sərildi, cənnətin yeri göründü, hava qızdı, daha qar, soyuq geri gəlməyəcək).

أخساق A x s a k: axsaq, topal.

أرتاق A r t a k: xarab olmuş. «أرتاق نانك artaq nənq = xarab olmuş şey».

أرغاق O r ğ a k: oraq.

أغراق O ğ r a k: sərhəddə yaşayan bir türk oymağı. Onlara «قرا يغاچ kara yığaç» da deyilir.

أغلاق A ğ l a k: «أغلاق يير ağlaq yer = tənha, hücrə yer».

أغلاق O ğ l a k: oğlaq. Həmin söz bu məsələdə də işlənir: «أغلاق يلك اغلاق ييلگ سز, اغلاق ييلگ سز, اغلاق ييلگ سز = oğlaqda ilik, uşaqda bilik olmaz».

أستاك İ s t ə k: istək, arzu, araşdırma, irdələmə. «أستاك قبدی istək kopdı =istək yarandı».

أستاك Ü s t ə k: üstəlik; minin üstünə yüz qoymaq. «أستاك ييردم mən üstək berdim = mən üstək verdim».

أبلان A p l a n: siçan cinsindən bir heyvan.

أرغون A r ğ u n: siçan cinsindən yarım arşın uzunluğunda bir heyvan.

Divar yarıqlarından sərçələri ovlayır. Əgər qoyunun üs-

tünə atılsa, qoyunun əti saralar, yatan adamın üstünə atılsa, sidik tutuqluğuna uğrayar.

الثون A l t u n: altın, qızıl.

أمكن Ö m g ə n: şah damarın iki tərəfində olan damarlar.

إنكان I n q a n¹⁷⁷: dişi dəvə. Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «إنكان إنقراسا بئو بزلاز inqan inqrasa, botu bozlar = dişi dəvə inləsə, erkək dəvə hay verər». Bu söz qohumların bir-birinə olan yaxınlıqlarını, düşkünlüklərini göstərir.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

أيناش O y n a ş: oynaş. Başqa bir adamla sevişən qadın.

أيناق O y n a k: «أيناق إشلار» oynak işlər=oynaq, şux qadın».

أيران A y r a n: ayran.

و VAV HƏRFİ ƏLAVƏ EDİLƏNİ

أيناغو O y n a ğ u: «أيناغو يير» oynağı yer = oynanacaq yer».

BU BABIN MƏNQUSU

أليان U l y a n: bir bitki kökü. Qoxusu gözəldir, yeyilir¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Salih Mütəllibov bu sözü «inqən», «inqarsa» sözünü isə «inqərsə» kimi vermişdir (TSD, I tom, bet 142). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözləri incə səslilərlə «ingən» və «inqərsə» kimi (DLT-2005, s. 290) oxumuşlar.

¹⁷⁸ Bəsim Atalayın fikrinə, «أليان ulyan» sözünün imlası yanlışdır. Onun izahına görə, bu söz «الانك ölənq» olmalıdır. O, fikrini dəstəkləmək üçün «Lügəti-çağatayi»yə və Radlovun lüğətinə müraciət edir (DLT, I, s. 121). Digər nəşirlər həmin sözü «ulyan» kimi vermişlər. Çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.131), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bu sözü «ulyan» kimi (DLT-2005, s. 621) oxumuşlar.

BU BABIN GÜNNƏLİLƏRİ

أرنكاك Ə r n q ə k: barmaq. Bu məsələdə də işlənmişdir: «بیش ارنكاك تۆز» بیش ارنكاك تۆز beş ərnqək¹⁷⁹ tüz ərməs=beş barmaq bir olmaz», necə ki, insanlar da bir deyillər.

أرنكاك Ü r n q ə k: kirəc, gips.

فَعَال, فَعُول FƏ'AL VƏ FƏ'UL BABI

ألوج A l u ç: soyumuş, soyudulmuş nəsnə¹⁸⁰.

ألار U l a r: kəklik.

أدیز E d h i z: hər şeyin yüksəyi.

أوسوز U s u z: «أوسوز كیشی» usuz kişi = yuxusuz adam».

أسيز I s i z¹⁸¹: ipə-sapa yatmayan şiltaq uşaq.

أكیش Ə g i ş: metal əridilən zaman çıxan pis şeylər, şlak.

إكیش İ g i ş: harınlaşmış heyvan, at.

أفأك E w ə k: «أفأك ار» ewək ər=tələs/k/ən, ütələk adam».

ألؤك Ə l ü k: istehza etmək, məsxərə etmək, ələ salmaq.

ألاغ U l a ğ: ulaq. Bəyin əmri ilə çapa-çapa gedən poçtalyonun (çapar) başqa bir ata çatıb minincəyə qədər mindiyi at.

ألاغ U l a ğ: yamaq, paltar yamağı.

أخاق U x a k: qaysını sıxaraq əldə olunan şirə. Bundan şərbət hazırlanır.

¹⁷⁹ Bəsim Atalay bu sözü «ارنكاك ərnqək» (DLT, I, s. 121), Salih Mütəllibov «erənqək» (TSD, I tom, bet 143), Hüseyn Düzgün «ərənqək» (دل ت s. 133), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.263) və çinlilər «ərənqək» (DLT-Çin, I cild, s.131) kimi oxumuşlar. Baba uyğunluğu baxımından ilk və son variant doğrudur.

¹⁸⁰ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu sözün digər mənası «saftal»dır (DLT, I, s. 122).

¹⁸¹ Çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.132) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «esiz» kimi (DLT-2005, s. 266) oxumuşlar.

أشاق U ş a k: çəkəndirmə. «أشاق سوز» uşak söz = çəkəndirmək üçün deyilən söz».

أسال U s a l¹⁸²: «أسال كىشى» usal kişi = iş bilməyən adam, qafil».

إنال İ n a l: anası əsilzadə, atası sadə xalqdan olan bütün gənclərə verilən ad. Bu, dəyişməz.

أجان U ç a n: iki yelkənli gəmi. Qıpçaqca.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

أياس A y a s: «أياس كوك» ayas kök = açıq hava, açıq göy». Üzləri parlaq olduğu üçün köllərə «أياس ayas» deyilir.

أئون U t u n: dəyərsiz, alçaq.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

أكاي Ö g ə y: doğma olmayan, «أكاي انا» ögəy ata = ögey ata». Bunun kimi «أكاي اغل» ögəy oğul, «أكاي قيز» ögəy qız» da deyilir.

أماي U m a y: yoldaş. Qadın doğduqdan sonra onun qarnından çıxan mürəkkəb kimi nəsənə. Buna «uşaqlıq yoldaşı» da deyirlər. Həmin sözə bu məsələdə də rastlanır: «أمايكا تينسا اغل بلور» umayka tapınsa, oğul bulur=umaya yalvaran qadının oğlu [uşağı] olar». Qadınlar umayı uğurlu sayırlar.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلِي FƏ'Lİ (FƏ'LA) BABI

أرپا A r p a: arpa. «Arpa» sözü bu məsələdə də işlənmişdir: «أرپاسز ات» ارقا سيز الب جريك سيوماس arpasız at aşumas, arkasız

alp çərig sıyumas=arpasız at çöl aşmaz. arxasız alp qoşun basmaz», (arpasız at yoxuşu aş bilməz. igidin arxası olmasa, döyüş səfini yara bilməz). Bu sözlə hər bir işdə köməkləşmək tövsiyə olunur.

أرتو O r t u: orta, hər işin ortası.

أرتو O r t u: «أرتو ار» ortu ər = orta yaşlı adam».

أرتو O r t u: «أرتو افس» ər w ortusu = ev ortası».

أرتو O r t u: «أرتو كون» kün ortusu = günorta». Çigilcə.

أرتا E r t ə: ertə.

أرجى A r ç ı: heybə, xurcun.

أردو O r d u: xaqanın oturduğu şəhər; [iqamətgah, saray, paytaxt].

Buradan alınaraq xaqanların oturduğu Kaşğar şəhərinə «أردو كند» Ordu Kənd» deyilmişdir.

أردو O r d u: Balasağun yaxınlığında bir şəhər, [iqamətgah]. Balasağun şəhərinə «أردو فوز» Kuz Ordu» deyilir.

أردو O r d u: «أردو باشى» ordu başı = xaqanın sarayını və ya çadırını döşəyən şəxs, fərraş».

أردو O r d u: siçan və köstəbək kimi torpaqda yaşayan heyvanların yuvası.

أردو O r d u: «أردو تال» ordu tal = hamam otu». İki ləhcənin (türk və türk-mən) birində.

أكدو Ə k d ü: qılınc qını və buna bənzər şeyləri oymaq üçün işlənən ucu əyri bıçaq.

أكدى Ə k d i: sığır və qoyun kimi heyvanların kəsildiyi yer, sallaqxana.

أمدى Ə m d i: indi. «أمدى كدم» əmdi kədim=indi gəldim». Oğuzlar əlifbi kəsre ilə əvəz edərək «imdi» deyirlər. Bu bənddə də işlənir:

أبكم كلب اغردم

ارسلن ليو ككردم

¹⁸² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «osal» (DLT-2005, s. 362) kimi oxumuşlar.

الب لار بَشِين تُغْرَدِم
أمدى مَنِ كِيم تُتَار

«Öpkəm kəlip oğradım,
Arslan layu kökrədim,
Alplar başın toğradım,
Əmdi məni kim tutar?»
Öfkəm gəldi, uğradım,
Aslan kimi kükrədim,
Alplar başın doğradım,
İndi məni kim tutar?

(Qəzəblə düşmənin üsütünə getdim, aslan kimi kükrədim, düşmən əs-
gərlərinin başını bədənindən üzdüm, məni kim tutar, kim
qabağımı kəsə bilər deyə qışqırdım).

أمدو U m d u: istək, dilək, umunc.

أندا A n d a: orada, orda.

أبرى O p r i: çuxur, çökək.

أترا O t r a: orta. Yanları olan hər şeyin ortası. Bu söz «أرتو» sö-
zündən əmələ gəlmişdir.

أيرو A y r u: «başqa, elə isə, deyilsə» mənasında bir sözdür. «مُونى تِلا
مَسَا سَن اَيْرُو نَا كَرَك munu tiləməsə sən ayru nə kərək = bunu
deyilsə, başqa nə istəyirsən», (buna razı deyilsənsə, onda
nə istəyirsən).

أذرى A d h r i: buğda təmizləmək üçün istifadə olunan alət.

أذرى A d h r i: iki yanı olan hər nəsnəyə də «أذرى adhrı» deyilir.

أذرى A d h r i: «أذرى بُلُغ adhrı butluğ = baldırı, budu açıq adam».

أترو O t r u: hər şeyin qarşısı. «أول متكا أترو كَلدى ol manqa otu kəldi = o
mənim qarşımdan gəldi».

أسرا A s r a: alt, aşağı.

أسرا I s r a: aşağı, sonra. «أل اندن اسرا اول ol andan isrə ol = həqiqətən o
ondan aşağı və sonradır».

أسرى A s r i: qaplan. İki rəngli ipə «أسرى يشع» deyildiyi kimi,
qaplan rənginə bənzədiyi üçün iki rəngli hər şeyə «asrı»
deyilir.

أغرى O ğ r i: oğru. «بو ناك انك اغرى أل bu nənq anıñq oğrı ol = bu nəsnə
ondan aşağıdır»¹⁸³. Bu misalda əsas şey ğ ğ hərfinin kəsre
olaraq söylənməsidir. Ancaq bu hərfin kəsresi atılaraq qı-
saldılmışdır. Ərəb dilində də belə şeylər var. Məsələn: «أذن,
أذن إيل، إيل».

أكرى Ə g r i: əyri. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يلان كندو اكريسين
تقى بوينن اكرى تير يılan kəndü əgrisin bilməs, təwi
boynın əgri ter = ilan öz əyriliyini bilməz, dəvənin boynu
əyridir deyər». Bu söz öz ayıbına kor olmayan adamlar
barədə söylənir.

أكرا Ü g r a: tutmaca bənzər əriştə şorbası. Tutmac daha sulu olur.

ألرى Ə l r i: oğlaq dərisi. Bir d ziyadəsi ilə «əldiri» də deyilir.

أرژو A r j u: çaqqal, (iki məxrəc arasındakı ژ j ilə). Bir dəstə adam bir
şeyin ətrafında toplaşdığı zaman «ارژوليو فرى kişi arju-
layu kurı» deyilir, yəni çaqqalların adam yemək üçün bir
yerə toplaşdıqları kimi camaat da bir yerə yığıldı de-
məkdir.

أرسو A r s u: dəyərsiz şey. Oğuzca.

أرغو A r ğ u: iki dağ arası. Bundan çıxış edərək Talas ilə Balasağun ara-
sındakı şəhərlərə də «Arğu» deyilir, çünki oralar iki dağ
arasıdır.

¹⁸³ Bu misal səhvdir, çünki oradakı «oğrı» sözü «oğru» mənasını vermir.

- أرغا U r ğ a: böyük ağac. Oğuzca. Arğuca da belədir.
- إمغا I m ğ a: icraçı, təhsildar, vergi toplayan.
- انغا A n ğ a: «انغا ار» anğa ər = dəyərsiz adam». Dəyərsiz hər şey üçün işlədilir.
- إرفى İ r w i: «إرفى فلاق» irwi kulak = incə, uzun qulaq».
- إرفى İ r w i: Hindistandan gətirilən dərman. Xəstələrə verilir.
- أرقا A r k a: arxa, kürək.
- أرقا A r k a : çətin anlarda kömək edən adam. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أرقاسيز ار جرك سيوماس» arkasız ər çərig sıyumas = arxasız ər düşməni basa bilməz».
- أبكأ Ö p k ə: ağciyər¹⁸⁴.
- أبكأ Ö p k ə: öfkə, qəzəb, hirs. Çünki öfkə ağciyərdən gəlir. Bu, birini o birinə yaxınlaşdırmışdır, necə ki, ərəbcə yağışa da göy [sə-mai] deyilir.
- أتكى Ö t k i: əvəz, bədəl. Çigilcə. «بوا اتقا اتكى بيردم» bu atka ötki berdim = bu atın bədəlini verdim».
- أچكو Ə ç k ü: keçi.
- إچكو İ ç k ü: içki, içilən hər şey.
- أذكو E h d g ü: yaxşı, gözəl. Bu beytdə də işlənmişdir:
- كلسا كيشى اتما انكار آرثر كُلا
بَقْل انكار اذكولكن اغزن كُلا
- «Kəlsə kişi, atma anqar örtər külə,
Bakkıl anqar edhgülügün ağzın külə».
- Yanına bir adam gəlsə, üzünə yanar kül atma,
Ağzın gülərək ona yaxşıqla bax.

- (Yanına bir adam gəlsə, onun üzünə isti kül atma, ona gülər ağzla, xoşluqla bax).
- أركى Ə r k i: şəkk, şübhə bildirən bir ədatdır. «أل كلرمو' اركى» ol kəlimü ərki = o gəlirmi ki». Bu ədat sual ədatı yerində işlənir.
- أركو Ö r k ü: hürgüc.
- أسكو Ə s k ü: ələk, xəlbir.
- أسكى Ə s k i: köhnə. «أسكى تون» əski ton = köhnə paltar».
- ألكو Ü l k ü: əhd, peyman.
- ألكا Ə l k ə: «ألكا بلق» əlkə bulak = türklərin bir bölüyü».
- أغلا O ğ l a: gənc, igid. Arğuca.
- أغلى U ğ l ı: Kaşğarda yetişən dadlı, ağ yerkökü.
- أدما A d h m a: «أدما يلقى» adhma yıldı = yaşlı olduğu üçün yük vurulmayıb buraxılan heyvan».
- أرما Ö r m ə: hörmə, «أرما سچ» örmə saç = hörmə saç».
- أزما A z m a: xayasının dərisi yarıldığı üçün qoyun sürə bilməyən qoç.
- أژما Ü j m ə: tut ağacı, (iki məxrəc arasındakı ژ j ilə).
- أسمى U s m ı: «أسمى ترم» Usmı Tarım = islam diyarından uyğur elinədək axan böyük bir çay». Uyğur elində quma qarışıb itir.
- أگما Ə g m ə: evin kəməri.
- أگما Ö k m ə: yığma, «أگما ثبراق» ökmə toprak = yığma torpaq». Yığılan hər şeyə belə deyilir.
- ألما A l m a: alma. Oğuzca. Digər türklər «الملك» almıla» deyirlər.
- ألما O l m a¹⁸⁵: qab-qacaq.

¹⁸⁴ Kilisli basma nüsxədə «أبكأ öpkə» sözünü verməyi unutmuşdur, Bəsim Atalay öz nəşrində onu bərpa etmişdir (DLT, I, s. 128).

¹⁸⁵ Bəsim Atalayın qeydinə görə, kitabda birçə dəfə işlənən bu sözün necə yazılacağı və oxunacağı məlum deyil. O, «oluk» sözü ilə müqayisə edərək «الما» variantına üstünlük vermişdir (DLT, I, s. 130). Salih Mütəllibov bu sözü «ulma» şəklində yazıb «kulda pişirilən non = küldə bişirilən çörək» kimi çevirmişdir (TSD, I, bet 150). Hüseyn Düzgün həmin sözü «olma» kimi oxuyaraq «kuzə» kimi tərcümə etmiş (دل ت s.137), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «olma» sözünü «vaza» kimi mənalandırmışlar (DLT-2005, s.356). Deməli, prinsip etibarilə Bəsim Atalay haqlıdır.

أَتُو Ö t n ü: borc. «مَنْ يَرْمَقُ أَتُوَ بِيرِدِمِ mən yarmak ötnü berdim = mən borc pul verdim».

أَشْنُو A ş n u: əvvəl, öncə. «مَنْ أَسْنُوَ كَلْدِمِ mən andan aşnu kəldim = mən ondan əvvəl gəldim».

أَنَدَا A n d a: orada. Oğuzlar «sonra» mənasında işlətdikləri zaman əlif nuna çevirərək «andan» deyirlər. Ancaq «orada» mənasında işlədərkən digər türklər kimi «anda» deyirlər. الف-in ن n hərfinə çevrilməsi ərəbcədə də mövcuddur. Musa peyğəmbərin hekayəsi ilə bağlı bir ayətində ulu Tanrı belə demişdir: وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ. Burada مَا sözüdəki الف ن n hərfinə çevrilmişdir. Ə'sa¹⁸⁶ adlı bir şairin aşağıdakı sözündə də belə olmuşdur: وَلَا النَّصْبَ الْمَنصُوبَ لَا تَعْبُدْتَهُ لِعِاقِبَةٍ وَاللَّهُ رَبُّكَ فَاعْبُدَا وَ Buradakı فاعبدا sözü ilə فاعبدن deyilmək istənmişdir.

فَعْلَى FƏ'Lİ BABI

إِكِي İ k i¹⁸⁷: iki.

TƏRKİBİNDƏ ج NÇ HƏRFİ OLAN

غُيْنُومُ فُعْلُ FU'UL BABI

أَتُنْج Ö t ü n ç: ödünç, borc. «مَنْ أَنْجَ رِيْمَاقُ بِيرِدِمِ mən anqar yarmak ötünç berdim = mən ona borc pul verdim».

¹⁸⁶ «Divan»da adı bir neçə dəfə çəkilən və şeirlərindən örnəklər verilən klassik ərəb şairi əl-Ə'sa (?-629) cahiliyyə dövründən islama keçidin ən tanınmış söz sərraflarından biridir. O, Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.s.) son dərəcə gözəl və parlaq bir mədhiyyə həsr edərək onu tərifləmiş, ancaq islam dininə keçməmişdir. Bu mədhiyyə dini ədəbiyyatda çox məşhurdur.

¹⁸⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü e ilə təşdidlə «ekki» (DLT-2005, s. 253) oxumuşlar.

أُوْتُنْج U t u n ç: ayıb, utanç. «أُوْتُنْجُ إِشْ utunç iş = utanılacaq iş». Əsli həya mənasındakı «أُوْتُ uwut» sözündəndir.

أُجُنْج Ü ç ü n ç: sayda üçüncü.

إِكْنِج İ k i n ç: sayda ikinci.

Qayda:

10-dan aşağı olan saylarda kökə özündən əvvəlki sayın arxasından gəldiyini bildirmək üçün ن n və ج ç hərfləri [-nç] artırılır. «أُوْتُنْجُ tørtünç», «بِيْشْنِج beşinç» kimi. Bu sayların əsli «تُوْرْت dört» və «بِيْش beş»dir. Bu qayda üzrə onuncuya «أُوْتُنْج onunç», iyirminciyə «يَكْرِمِنْج yigirmənç» deyilir ki, on doqquzdan sonra gələn deməkdir. Bu qayda dəyişməzdir.

أَرِنْج Ə r i n ç: ola/r/ ki, bəlkə. «أَلْ كَلْدِي أَرِنْج ol kəldi ərinç = o bəlkə gəldi, ola ki, gələ».

أُرِنْج U r u n ç: rüşvət.

أَرِنْج E r i n ç: naz-nemət içində yaşamaq. Bəzi ləhcələrdə iki məxrəc arasındakı ر r ilə «أَرِنْج erinj» deyilir.

أَفِنْج A w i n ç: bir şeyə alışma, ovunma. «أَلْ مَنَّا أَفِنْج ol manqa awındı = o mənə alışdı».

إِكْنِج İ k i n ç: sayca ikinci olaraq gələn.

أَكْنِج Ö k ü n ç: peşmanlıq. «أَلْ تَلِمَ أَكْنِج أَكْنِج ol təlim ökünç ökündü = o çox peşman oldu».

أَغْنِج Ö g ü n ç: öyünç, öyünmə. «بُوْ إِشْكَانَا أَغْنِج كَرَاك bu işkə nə ögünç kərək = bu işlə öyünməyə nə gərək var».

أُلِنْج U l i n ç: «أُلِنْج يُولُ ulınç yol = düz olmayan, qıvrılan yol». Qıvrım olan hər nəsnəyə belə deyilir.

النج İ l ə n ç: fikrinin səhv olduğu bəlli olan adamın bir iş haqqında söz söyləməsini qınamaq.

أمنج U m u n ç: umma. «أمنج تتكرى كاثت» umunç tənqrigə tut = umudu tanrıya bağla, tanrıdan mədəd gözlə».

أونج O n u n ç: onuncu, «أونج بک onunç yarmak = onuncu pul». Başqa şeylər üçün də belə deyilir.

إنج I n a n ç: inanılan, güvənİLƏN. Buradan alınaraq «إنج بک Inanç bəg» deyilir ki, inanılan bəy deməkdir.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'ƏLU BABINDA OLAN SÖZLƏRİN BİR BAŞQA NÖVÜ

أتنجو A t ı n ç u: atılan, «أتنجو نانك» atınçu nənq = atılan nəsnə».

إتنجو İ t i n ç ü: itələnən, «إتنجو نانك» itinçü nənq = itilən [itələnən] nəsnə».

إذنجو I d h ı n ç u: «إذنجو سح» idhınçu saç = kişinin sonradan buraxılan, uzadılan saçı». Başqası üçün də belədir. Yük vurulmayan, buraxılan heyvana «إذنجو يلقى» idhınçu yıldı» deyilir.

أرنجو A r ı n ç u¹⁸⁸: günah, suç, xəta.

أقنجو A w ı n ç u: «أقنجو نانك» awınçu nənq = ovunulan, alışılan şey». Bunun üçün cariyələrə də «أقنجو» awınçu» deyilir.

أقنجو A k ı n ç ı: axınçı, gecə ikən düşməni basan əsgər.

¹⁸⁸ Bəsim Atalayın qeydinə görə, «أرنجو» sözünün ilk hərfi həm altında, həm də üstündə hərəkə var (DLT, I, s. 134). Çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.144) və Salih Mütəllibov bu sözü «arınçu» (TSD, I tom, bet 153), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «irinçü» (DLT-2005, s.31) kimi oxumuşlar.

TƏRKİBİNDƏ نك NQ HƏRFİ OLAN ĞÜNNƏLİLƏR

أبنك A b a n q¹⁸⁹: «əgər» mənasında bir ədatdır. «أبنك سن برساً سن» abanq sən barsa sən = əgər sən getsən».

أتنك O t u n q: odun.

أرنك Ü r ü n q: ağ olan nəsnə. Oğuzlar «اق ak» deyirlər.

أرنك Ö r ü n q¹⁹⁰: gənclərin dırnaqları üstündə olan ağılıq. «أرنك اق ارنكى» tırnqak örünqi = dırnaq ağılığı».

أرنك Ö r ü n q: əfsunçuya, sehbaza verilən pul. «أرنك اير اير» əlig örünqi ber = əl muzdu ver».

أرنك Ü r ə n q¹⁹¹: Rum ölkəsi yaxınlığında, quzey bölgəsində bir yerin adı. Doğrusu «أرنك ورانق/[Varanq]»dır.

أرنك İ r i n q: irin.

أشنك Ü ş ə n q: «أشنك تاش» üşənq taş = düz qaya». Başqa bir ləhcədə «أشنك يüşənق»dir.

ألانك A l a n q: «ألانك يزي» alanq yazı = düz ova/lıq/». Bu söz «açıq qapı» demək olan «انكل anqıl» kəlməsindəki hərfələrin yer dəyişməsindən meydana gəlmişdir.

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI

أنك Ə n q ə k: damağın iki yanında azı dişlər çıxan yer.

¹⁸⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «apanq» (DLT-2005, s. 145) kimi oxumuşlar.

¹⁹⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «örünq» imlali bu və bundan sonrakı sözü «ürünq» şəklinə (DLT-2005, s. 639) oxumuşlar.

¹⁹¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «oranq» (DLT-2005, s. 360) kimi oxumuşlar.

أُنْكِي Ө n q ə k: qadınların baş örtülərini bağladıkları ip.

أُنْكِي Ө n q i k: qadınların keçi qılından düzəltdikləri süni saç, parik.
«أُنْكِي يُرْكِيَاك» öngik yürgəyək = əsil saç əlavə olaraq hö-
rülmiş saç». Əsli «أُنْقِي=başqa» sözüdür.

أُنْكِي Ө n q ü k: balıqların uclarına hörülən ipək püsküllər, qotazlar.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİSİ

أُنْكِي Ө n q i: başqa. Sözü sonundakı ی i hərfi ن n hərfini əvəz etmişdir. Sözü əsli «أُنْقِي»dir. Bu cür çevrilmə ərəb dilində də var. Onlar «gizləndi» mənasında həm «أُنْقِي» inkənəmə», həm də «أُنْقِي» inkəmə» deyirlər.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

أُرْتِكِيُو Ө r n q ə y ü: altı barmaqlı adam.

أُرْتِكِيُو Ө r n q ə y ü: qısaboy, boyu iki arşın olan adam.

فَعَالُو، فَعَالُو، فَعَالُو

FƏ'ALU, FU'ƏLU, Fİ'ALU BABI

أُلْتُ U l a t u¹⁹²: burun silmək üçün adamın qoynunda gəzdirdiyi ipək qumaş parçası, yaylıq.

أَلَاجُو A l a ç u: alaçıq.

أَبَاچِي A b a ç i: xortdan. Uşaqları qorxutmaq üçün «أَبَاچِي كَلْدِي» abaçı kəldi = damdabaca, xortdan gəldi» deyilir.

¹⁹² Bəsim Atalayın (DLT, I, s.136) və Salih Mütəllibovun (TSD, I tom, bet 155) «أُلْتُ ulatu» kimi oxuduqları bu sözü Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «ülətü» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.636).

أَغِيجِي A ğ i ç i: ipək qumaşları qoruyan adam.

أَلَاغُو U l a ğ u: «أَلَاغُو نَاتِك» uləğü nənq = bir şeyə əlavə olunan şey», [pal-tar yamağı kimi].

أَلِيغُو U l i ğ u: ulaşma zamanı. «بُو أَعْرَالُ بَرِي أَلِيغُو» bu uğur ol böri ulığü = indi qurdun ulaşma vaxtıdır».

أَبَاكِي A b a k i: göz dəyməsin deyə bostana, bağa qoyulan müqəvvə.

أَتَاكِي A t a k i: «atacığım» mənasında əzizləmə sözü.

أَتَاكُو İ t ə ğ ü¹⁹³: dəyirman daşının altına qoyulan ağac parçası. Unun qaba olması üçün daş bu ağacla azca yuxarı qaldırılır, narın olması üçün aşağı endirilir.

أَجَاكُو Ğ ç ə ğ ü: qabırğa sümüklərinin daxili tərəfində olan şeylərin adı, içalat.

أَلِيكَا Ü l i k ə¹⁹⁴: bağamburcu otu.

أِنَاكُو İ n ə ğ ü: göbək qarşısında olur, qulunca bənzər bir xəstəlikdir.

أَبَالِي A b a l i¹⁹⁵: bir şey nadir görülən və nadir tapılan zaman söylənən söz.

أَنُومِي A n u m i: cüzam xəstəliyi.

أَكَا İ k ə m ə¹⁹⁶: saz, qopuz kimi çalınan musiqi aləti.

TƏRKİBİNDƏ İKİ HƏRFİ-İLLƏT OLAN SÖZLƏR

أَيَاكُو Ə y ə ğ ü: yan. Çadırın yanlarına «əyəgü» deyilir. Dağın ortasında olan yerə «أَيَاكُو əyəgü yer» deyilir, çünki ora yoxuşdur.

¹⁹³ Salih Mütəllibov bu sözü «itəkü», bundan sonrakı sözü «içəkü», «ülük»dən sonrakı sözü isə «inəkü» kimi oxumuşdur (TSD, I tom, bet 155).

¹⁹⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ölig» kimi (DLT-2005, s. 373) oxumuşlar.

¹⁹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «əbək» kimi (DLT-2005, s. 247) oxumuşlar.

¹⁹⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «egəm» kimi (DLT-2005, s. 249) oxumuşlar.

SONUNA ن ARTIRILAN SÖZLƏR

اشجان A ş ç a n¹⁹⁷: Çinə gedən yol üstündə gecələmək yeri olan bir şəhər.

الوجين A l u ç i n: yeyilən buğumlu bir ot.

أرم ذون A r u m d h u n¹⁹⁸: boya.

أرا غون U r a ğ u n: Hindistandan gətirilən bir dərman.

أتوكان Ö t ü k ə n: Tatarıstan çöllərində bir yer adı, uyğur elinə yaxındır.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

الملا A l m l a: alma.

أرمكوكا بليت يوك Ö r m ə g ü: əringən, tənbel. Bu deyimdə də işlənir: «أرمكوكا بليت يوك»
 Örməgügə bulit yük bolur=tənbelə bulud da yük olar.

أغلاغو O ğ l a ğ u: bolluq içində böyüyən. Bunun üçün əsalətli qadınlara
 «أغلاغو قاتون» oğlağı katun» deyilir.

أخشاغو O x ş a ğ u: oyuncaq. Qadınlara da «أخشاغو oxşağı» deyilir.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ افعال ƏFA'UL BABI

أروبات A r u b a t: Hindistan xurması.

أراغوت U r a ğ u t: arvad, qadın.

أراموت A r a m u t: uyğur ellərinə yaxın bir yerdə yaşayan bir türk boyu.

أراموت A r a m u t: bir yer adı.

¹⁹⁷ «اشجان aşcan» sözü əslində hərəkəsiz yazılmışdır (DLT, I, s. 138). Bu baba uyması üçün «اشجان aşcan» şəklinə olmalıdır.

¹⁹⁸ Salih Mütəllibov bunu «urumdhum» şəklinə yazmışdır (TSD, I tom, bet 156). Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtseva isə bu sözü həm m-siz «ardhun», həm də m hərfi ilə, ancaq dh yerinə d ilə «ardmun» şəklinə (DLT-2005, s.153) oxumuşlar.

الب ارك يقرتما I k r l a ç: yaraşlıq yüyrek at. Bu məsələdə də işlənir: «الب ارك يقرتما»

alp ərig yawritma, ıqılaç arkasın yağ-
 ritma=alp adamı pisləmə, yüyrek atın arxasını yağır et-
 mə». (igid adamı pisləmə, yüyrek ata qamçı vurma). Bu
 sözlərlə bəylərə nəsihət verilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

أقيلاجم ارك بلىدى

ارك بلىغو يري كوردى

بليت اورب كوك ارتلىدى

ثمن ثورب ثلى يغدى

«İkılaçım ərik boldı.

Ərik bolğu yeri kördi.

Bulit örüp kök örtüldü.

Tuman türüp tolu yağdı».

Mənim atım yüyrek oldu.

Yüyrek olmağı yerində gördü (lazım bildi).

Bulud çıxıb göyü örtüdü.

Duman gəldi, dolu yağdı.

(Mənim yüyrek atım dördnala qalxmağı lazım bildi, çünki bulud göy
 üzünü tutdu, dolu yağdı).

الاولان A l a v a n: timsah.

أفعال ƏF'ƏLAN BABI

أربغان A r p a ğ a n: arpayə bənzər bir bitkidir, sünbülü var, dənə yox-
 dur.

أرمغان A r m a ğ a n: səfərdən razı qayıdan adamın yaxın adamlarına
 gətirdiyi, verdiyi hədiyyə, ərməğan. Oğuzca. «يرمقان yar-
 makan» da deyilir, bu, «أمچ amuç»dur.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فِعْلِي Fİ'İNLİ BABI

اِتَدَى İ t i n d i: itələnməmiş, «اِتَدَى نَانَك» itindi nənq = itələnməmiş nəsnə».

اَقْتَدَى A k i n d i: axan, «اَقْتَدَى سُوْف» akındı suw = axan su».

اَكْتَدَى Ə k i n d i: «اَكْتَدَى تَرِغ» əkindi tariğ = əkilən toxum».

اُكْتَدَى Ö g ü n d i: «اُكْتَدَى كِشَى» ögündi kişi = öyülən adam».

اِكْتَدَى İ k i n d i: ikinci, «اِكْتَدَى نَانَك» ikindi nənq = ikinci nəsnə».

اِكْتَدَى İ k i n d i: ikindi, ikindi namazı vaxtı.

Üç hərfli sözlər bitdi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

MÜZAƏF OLAN اَفْعَال ƏF'AL BABI

اِرْغَاغ A r ğ a ğ: balıq ovlamaq üçün istifadə olunan ucu əyri dəmir, qar-
maq.

اِرْغَاغ I r ğ a ğ: donmuş buz bu buzluğa çəkib gətirmək üçün işlədilən qar-
maq.

BUNUN MİSAL BABI

اِمْتَلَى İ m t i l i: «بُوْ اِشْغِ اِمْتَلَى قَلْدَى» bu işiğ imtili kıldı = bu işi götür-qoy
etmədən, birdən-birə elədi». Çigilcə.

اِمْدُوْجَى U m d u ç r: umucu, dilənçi.

اِرْقَجَى A r k u ç r: iki adam arasında vasitəçi olan.

اِرْدَنِی Ə r d i n i: mirvari, inci, dürr. Buradan alınaraq qadınlara «اِرْتَنَى
اَزْک» ərtni özüük» deyilir ki, bədəni dürr kimi [dürrə] olan
qadın mənasına gəlir. Bu sözdə د d hərfi ت t-yə keçmişdir.
Ərəbcə müddəkir sözünün əsl müztəkir olduğu kimi.

اِسْبِرَى Ə s b ə r i (?): küldə bişirilib yağ içinə doğranan çörəkdir. Üstünə
şəkər tökülür¹⁹⁹.

¹⁹⁹ Hərəkəsiz yazılmış «اسبری» sözünü Brokkelman «əsbəri» kimi oxumuş, lakin sözün
yanma ? qoymuşdur. Bəsim Atalay «aşpörü» (DLT, I, s.141), Salih Mütəllibov «ısbır»
(TSD, I tom, bet 159), Hüseyin Düzgün «öş-pöri» (دل ت s.141), Seçkin Ərdi ilə Sərap
T.Yurtsevər isə «us-barı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.625). Hansı doğrudur?

ORTASI ŞƏDDƏLİ فَعُول FƏ'ƏUL BABI

أَتْرُ O t t u z: «أَتْرُ يَرْمَاقُ otuz yarmak = otuz pul». Başqa şeylər üçün də belə deyilir. Otuz sözünün «üç» əvəzinə işləndiyi hallar da vardır. Mən bunu Künqütdə yağmalardan eşitdim. Bunlar «üç dəfə içək» yerinə «ottuz içəlim» deyirlər. Mənim yanımda adama üç dəfə içdilər. «Ottuz» sözünü bizim bildiyimiz mənada da işlədirlər. Bu bənddə də işlənilir:

أَتْرُ إِجِبُ فِقْرَئِمِ
يُقَارُ قُبْبُ سَكْرَئِمِ
أَرْسَلَنَ لِيَوْمَ كُكْرَئِمِ
قَجْتِي سَقْتِجِ سَقْتَلِمِ

«Ottuz içip kıkralım,
Yokar kopup səgrəlim,
Arslan layu kökrəlim,
Kaçtı sakınç, səwnəlim».
Üç dəfə içib qışqıraq,
Yuxarı tullanaq,
Aslan kimi kükrəyək,
Qaçdı kədər, sevinək.

(Üç dəfə içək, qışqıraq, atılıb-düşək, aslan kimi kükrəyək, kədərin qorxub bizdən qaçdığını göstərək, car çəkək).

إِسْرُ I s s i z: «إِسْرُ كِشْيُ issız kişi = üzül, yaxşılıq qanmaz adam». Sözdəki şəddə mübaliğə üçündür.

أَسْرُ Ə s s i z: təəssüf ədatı. Ərəbcə «يا أسفا ya əsəfə» kimi. «أَسْرَانِيك يِكْتَلِيكِي» əssiz anıq yigitliyi=heyif onun gəncliyinə».

إِكْرُ İ k k i z: «إِكْرُ أَوْلَانِ ikkiz oğlan = ekiz uşaq».

أَرَّغُ A r r i ğ: çox təmiz, pak, «أَرَّغُ نَانِكُ arriğ nənq = çox arı, təmiz nəsnə». Şəddə mübaliğə üçündür.

أَلِّغُ Ə l l i ğ: «أَلِّغُ يَرْمَاقُ əlğ yarmak = əlli pul». Başqa şeylər üçün də belə deyilir.

ÜÇÜNCÜ HƏRFİ SÜKUNLU فَعْلَا FƏ'ƏLLA BABI

أَفْجَا A w i ç ğ a: qocalmış adam.

İLK HƏRFİ ZƏMMƏLİ SÖZ

أَدْتِمَا U d h i t m a: süzmə, yəni pendir.

İLK HƏRFİ KƏSRƏLİ SÖZ

أَلْمِغَا A l i m ğ a²⁰⁰: xaqanın məktublarını türk yazısı ilə yazan sirr kاتبی.

أَفْعَالِلِ ƏF'ALİL BABI

أَلْبَاغْتُ A l p a ğ u t: təkbaşına düşmənə hücum edən igid, yenilməz gü-ləşçi, bahadır, pəhləvan. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بُنْدَرَجُ يَمَا قَدْرُدِي
أَلْبَاغْتِنِ إِنْزَرُدِي
سُوسِنِ يَنْقَادْرُدِي

²⁰⁰ «أَلْمِغَا ılmğa» olmalıdır, çünki başlıqda «ilk hərfi kəsre olan söz» deyilir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ılmğa» (DLT-2005, s.254), çinlilər isə «ılmğa» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.155).

کَلکَالِمَت اِرکَشُور

«Budhraç yəmə kudırdı,
Alpağutın ödhürdi,
Süsin yana kadırdı,
Kəlgəlimət irkəşür²⁰¹».
Budhraç yenə qudurdu,
Alpağutunu seçdi, ayırdı,
Qoşununu yana döndərdi,
Gəlmək üçün toplanır.

(Yabaku boyunun bəyi Budhraç yenə qudurdu, əsas alpağutlarını seçib ayırdı, ordusunu geri döndərdi, yürüş etmək, gəlmək üçün toplanır).

اذغراق Ad ħ ğ ı r a k: qulaqları ağ, bədənin başqa tərəfləri qara olan geyik. Qoyun üçün qoç nədirsə, bu da dişi geyik üçün odur.

اذغراق Ad ħ ğ ı r a k: «اذغراق سفی Ad ħ ğ ı r a k suwı=yağma elində bir çay, hidronim».

ارقچق Ar k a ç a k²⁰²: ağıza dərman tökmək üçün işlənən içi deşik bir alət, pipetka.

ارنوتال Ar d h u t a l: hamam otu.

فَعْلُولَى FƏ'LULİ BABI

اشکرتی Ə ş k ü r t i: naxışlı Çin ipəyi.

أفزوری A w z u r i: buğda və arpa unu qarışdırılaraq hazırlanan çörək, qarışıq çörək.

فَعْلَنْدَى FƏ'LƏNDİ BABI

أذرندى Ü d h r ü n d i: «أذرندى نانک üdhründi nənq = ayıtlanmış, seçilmiş nəsnə».

أفرندی A w r ı n d i: «أفرندی نانک awrındı nənq=hər şeyin qırıntısı, tökün-tüsü, qalığı». Bu qismin kökü ərəbcə fə'ldən yaranan isim olan fu'alə babı yerindədir, bir şeyin artığını göstərir.

غُؤْنَلَى فَعُولَى FU'ULİN BABI

انكوزين Ü n q ü j i n: çöldə insanı öldürən cin, qulyabanı.

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

²⁰¹ Bu bəndin basma və yazma nüsxələrdə bir-birindən fərqli yazıldığını bildirən Bəsim Atalay yazma nüsxənin variantını əsas götürmüş, elə transkribə etmiş və bu barədə mətn altında müvafiq qeyd də vermişdir (DLT, I, s. 144).

²⁰² Səlih Mütəllibov bu sözün «arkaçuk» (TSD, I tom, bət 162). Hüseyn Düzgün «arkaçak» (دل ت s. 142). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «arkıçak» (DLT-2005, s.151) kimi oxumuşlar.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَل FƏ'ƏLƏL BABI

Qayda:

Bu bölmə yalnız isimləri və sifətləri, əşyanın yerləşdiyi və durduğu yeri bildirən məkan isimlərini əhatə edir.

Məkan isimləri və sifətlər bu qaydaların tətbiqi ilə yaradıla bilər. Ancaq məxsusi olaraq göstərilməsə bilinməyən bəzi sözlər də vardır. Ona görə də həmin sözləri burada açıqladım. Beləliklə, onları öyrənən hər kəs həmin qaydaları asanlıqla tətbiq edə bilər.

أفئلغ U w u t l u ğ: abırlı, həyalı, «أفئلغ كىشى» uwutluğ kişi = həyalı, abırlı, utancaq adam».

أغرلغ A ğ ı r l ı ğ: əziz, hörmətli, «أغرلغ ار» ağırılığ ər = hər kəs tərəfindən sayılan, ağırlanan, əzizlənən adam».

أغرلغ O ğ u r l u ğ: «أغرلغ ایش» oğurluğ iş = vaxtında və yerində görülən iş».

أبزلغ O b u z l u ğ: «أبزلغ بیر» obuzluğ yer=sərt, dərəli-təpəli yer». Bu məna da «أبزلغ بیر» oy obuzluğ yer» də deyilir.

أذزلغ U d h u z l u ğ: qoturlu, «أذزلغ كىشى» udhuzluğ kişi = qoturu olan adam».

أغزلغ A ğ u j l u ğ: «أغزلغ ار» ağujluğ ər = ilk südü, ağızı olan adam».

أغشلغ O ğ u ş l u ğ: qohum-qardaşlı, «أغشلغ ار» oğuşluğ ər = qohum-əqrə-balı adam».

أفشلغ U k u ş l u ğ: ağıllı, zəkali, «أفشلغ ار» ukuşluğ ər = zəkali, anlayışlı adam».

أچلغ A ç ı ğ l ı ğ: varlı, zəngin, «أچلغ ار» açılığ ər = bolluq içində yaşayan, zəngin, varlı adam». Bu atalar sözündə də işlənir: «أچلغ ارشابوک قریماس» açılığ ər şəbük karımas = varlı adam tez qocalmaz».

أچلغ A ç ı ğ l ı ğ: «أچلغ کب» açılığ küp = içində turşu olan, içinə qoyulan şeyi turşudan küp».

أذلغ A d h ı ğ l ı ğ: ayılı, «أذلغ تاغ» adlığ tağ = ayısı çox olan dağ».

أرلغ U r u ğ l u ğ: «أرلغ التون» uruğluğ altun = sikkə olaraq kəsilmiş qızıl». Başqa şey üçün də belə deyilir.

أزلغ A z ı ğ l ı ğ: «أزلغ ات» azılığ at = azı dişi çıxmış at». Azı dişi çıxan hər heyvana belə deyilir.

أچلغ O ç a k l ı ğ: ocaqlı, «أچلغ اف» ocaqlıq əw = ocaqlı ev».

أچلغ A ç u k l u ğ: «أچلغ كىشى» açukluğ kişi = qoçaq, xoşxasiyyət adam».

أسلغ A s ı ğ l ı ğ: faydalı, «أسلغ ایش» asılığ iş = faydalı iş».

أذلغ A d h a k l ı ğ: ayaqlı, ayağı olan, «أذلغ نانک» adhakilğ nənq = ayaqlı nəsnə».

أرلغ A r ı k l ı ğ: çaylı, sulu, «أرلغ بیر» arıqlıq yer = ırmaqlı yer».

أرلغ U r u k l u ğ: kəndiri, ipi olan, «أرلغ قوا» urukluğ kova = ipli vedrə, kəndirli vedrə».

أزلغ A z u k l u ğ: azuqəsi olan, «أزلغ ار» azukluğ ər = azuqəsi olan adam». Həmin sözə bu məsələdə də rast gəlinir: «أزلغ ار ق» azukluğ aruk armas=yanında azuqəsi bol olan adam yorulmaz».

- ارتلغ A r a n l ı ğ: «ارتلغ اف aranlığ əw = axuru olan ev».
- اتلغ A t a n l ı ğ: «اتلغ ار atanlığ ər = axta dəvəsi olan adam».
- الربغ U l a r l ı ğ: kəklikli, «الربغ تاغ ularlığ tağ = kəkliyi çox olan dağ».
- المليغ A l ı m l ı ğ: «المليغ ار alımlığ ər = alacağı olan adam».
- الئلغ A l ı n l ı ğ: «الئلغ ار alınlığ ər = alını geniş olan adam».
- الئلغ U l u n l u ğ: «الئلغ ار ulunluğ ər = ucluqsuz, yeləksiz oxları olan adam».
- أرنجق O r u n ç a k: əmanət. Bu söz «أرنجاق orunçak» şəklində də yazılır.

Şairin bu şerində də həmin söz işlədilmişdir:

أرنجق ألب يرمدي
المليغ كرو ارمدي
ادشلق أزا ترمدي
قلن ارن تركشور

«Orunçak alıp yermədi,
Alımlıg körü armadı,
Adaşlık üzə turmadı,
Kalın ərən tirkəşür²⁰³».

Əmanət alıb qaytarmadı,
Borc sahibini görməkdən yorulmadı,
Dostluqda vəfalı olmadı,
Çoxlu adam toplaşır.

(Şair birini qınayaraq deyir ki, bu adam aldığı əmanəti qaytarmadı, borc sahibini görməkdən, möhlət istəməkdən usanmadı, əhdə vəfa qılmadı, dostluqda naxələf oldu, indi də adam [qoşun] yığıb mənim üstümə gəlmək istəyir).

أغلجق O ğ u l ç u k: ana bətni.

- أغرشق A ğ u r ş a k: yumru, dairə; mil, ox bloku.
- أغلمق O ğ u l m u k: üstünə tir atılmaq üçün uzadılmış düz dirək.
- أجزلق U ç u z l u k: ucuzluq.
- أجزلق U ç u z l u k: dəyərsizlik, kiçiklik.
- ادشلق A d a ş l ı k: dostluq, sədaqət.
- ادقلق A d a k l ı k: üzüm bağlarında çardağ ayaqları düzəltmək üçün işlədilən ağac.
- أدقلق U d u k l u k: insanın bir şeydən dalğınlığı və laübaliliyi.
- أذغلق U d h u ğ l u k: işdə huşyarlıq, sayıqlıq.
- ارغلق A r ı ğ l ı k: təmizlik.
- أرغلق U r u ğ l u k: toxumluq, «أرغلق بُغداي uruğluk buğday = toxumluq buğda». Toxumluq üçün saxlanılan başqa şeylərə də belə deyilir.
- أجقلق A ç ı ğ l ı k: acılıq.
- أجقلق A ç u k l u k: açıqlıq, «أجقلق يوز أجقلق yüz açukluğu = gülərzüzlülük».
- أجقلق A ç u k l u k: «أجقلق قبغ أجقلق kapuğ açukluğu = qapı aralığı, açıqlığı».
- أجقلق O ç a k l ı k: ocaqlıq, «أجقلق بير oçaklık yer = ocaq yeri». «أجقلق تتيك oçaklık titik=palçıqdan, gildən və s. ocaq düzəldiləcək hər nəsnə».
- أرقلق U r u k l u k: «أرقلق يونك urukluk yünq = ip əyirmək üçün hazırlanan yun».
- أرقلق A r u k l u k: yorğunluq.
- أزقلق A z u k l u k: azuqə olaraq hazırlanan şey.
- أزقلق U z a k l ı k: işdə, hərəkətdə ağırlıq.
- أشقلق U ş a k l ı k: əməldə, hərəkətdə yol verilən uşaqıq. «أشقلق قلما uşaklık kılma = uşaqıq eləmə».
- الئلغ U l u ğ l u k: ululuq, şərəf. «الئلغ تنكريكا uluğluk tənqriğə = ululuq tanrınıdır, ona xasdır».

²⁰³ Basım Atalay burada bəzi sözlərin imlası ilə bağlı qeydlər vermişdir (DLT, I, s. 148). Biz onun doğru saydığı vartantları əsas götürdük.

الغلق U l u ğ l u k: yaşca böyüklük.

أماجق A m a ç l ı k: «أماجق بير» amaçlıq yer = atıcılıq üçün ayrılan yer».

أنقلق A n u k l u k: işə hazırlaşma.

أزئلك Ü z ü t l ü k: xəsislik.

أگتلك Ə g ə t l i k: «أگتلك قراباش» əgətlik karabaş = gərdək gecəsi gəlinlə birlikdə göndərilən xidmətçi qadın, sağdış qadın». Gəlinə isə «أگتلك əgətlig [=əgət sahibi]» deyilir.

Qayda:

Bu, dəyişməz bir qaydadır: əgər isimlərin sonunda qalın, sərt kaf ك [-lik şəkilçisi] varsa, adı çəkilən şeyin yeri, yaxud o şeyin adı çəkilən nəsnə üçün hazırlanması mənasına gəlir, yaxud da məsdər olur.

Bu üç şeydən biri olmasa və o şeyin sahibi mənasına gələrsə, o zaman ismin sonunda ك yumşaq kaf [-lig şəkilçisi] olur. Bizim misalımızdakı «əgət» sözü sərt kaf «əgətlik» şəklindədirsə, «gəlinə xidmət üçün hazırlanan cariyə» mənasını verir, yumşaq kaf «əgətlig» şəklində deyildiyi zaman isə «cariyə sahibi gəlin» mənasına gəlir. Bu xüsus həmin sözlərin hamısına aiddir.

أتچلك Ə t ə ç l i k: cöyüz oyunu oynamaq üçün çuxur açılmış yer.

أدھرلك Ə d h ə r l i k: üzərinə yəhər qoyulan ağac. Sözü sonundakı ك kaf yumşaq olsa, «ədhərlig=yəhər sahibi» mənasını verir.

أؤرلك Ü ğ ü r l ü k: darı saxlanan yer, anbar. Əgər ك kaf yumşaq olsa, «üğürlüg = darı sahibi» deməkdir.

أؤرلك Ö ğ ü r l ü g: «أؤرلك ار» öğürlüg ər = qoyun və sair heyvan sürüsü olan adam». Qısraqları olan ayğıra «أؤرلك ادغر» öğürlüg adhğır» deyilir.

أدھزلك Ə d h i z l i k: yüksəklik.

أسزلك İ s i z l i k: şər.

أتلك Ə t ə k l i k: «أتلك بوز» ətəklük böz = ətək tikiləcək bez». Bir paltarın ətəklilik olduğunu bildirmək istədikdə ك yumşaq kaf «أتلك تون» ətəklük ton» deyilir.

أتلك Ə t ü k l ü k: «أتلك سغرى» ətüklük sağrı = məst tikmək üçün ayrılan tumac».

أتلك Ö t ü k l ü g: «أتلك كشي» ötüglük kişi = xaqandan bir diləyi olan adam».

أزلك Ü z ü k l ü k: kəsilmək, üzülmək.

أرْمجك Ö r ü m ç ə k: hörümçək.

إلرسك İ l ə r s ü k: şalvar bağı.

إسلك İ s i g l i k: istilik.

إسلك İ s i g l i k: sevgi, məhəbbət, eşq. «كئكل إسلكى كراك» könqül isigligi kərək = könül hərarəti gərəkdir».

أرلك Ə r ü k l ü k: əriklik, ərik bağı.

أيرلك E r i k l i k: heyvanın höyürə gəlməsi, qızması.

أشلك E ş i k l i k: «أشلك يغاج» eşiklik yıgaç = astana düzəltmək üçün hazırlanan ağac». Başqa şeyə də belə deyilir.

أشلك E ş ü k l i k: «أشلك برجن» eşüklük barçın = baş yaylığı tikmək üçün hazırlanan ipək parça». ك kaf yumşaq olsa, «eşüklük = qumaş sahibi» mənasına gəlir.

أفلك E w ə k l i k: işdə tələsmək, tələskənlik.

أكلك Ə k ə k l i k: qadının arsızlığı, həyasızlığı.

أكلك Ü k ə k l i k: sandıq qayıрмаq üçün ayrılan ağac.

أَكَلِيك Ü k ə k l i g: üstündə bürcləri olan qalaya «أَكَلِيك تام» ükəklig tam» deyilir.

أَلِيك Ə l i g l i k: əlcək.

أَمِيك Ə m i k l i g: «أَمِيك إِشْلَار» əmiklig işlər = əmzikli, əmizdirən qadın». Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «أَمِيك أَرَاغْت» əmiklig urağut kösəkçi bolur = əmzikli qadın iştahlı olur», (əmizdirən qadın iştahlı olur, ona nə lazımsa, verilsin).

أَنَكَلِيك Ə n ü k l ü g: ənikli, «أَنَكَلِيك أَرْسَلَان» ənüklüg arslan = əniyi, balası olan aslan».

BİRİNCİ VƏ İKİNCİ HƏRFİ HƏR NÖV

HƏRƏKƏLİ فَعْلَعَان FƏ'ƏL'AN BABI

[Qayda]:

Bu bölmə sifətlərin təyindən daha çox, daha daimi hərəkət bildiridiyini göstərir. Bu, ərəb dilində fe'lin özündən daha çox onun daimiliyini göstərən və sifət mənasına gələn mifa'il babı kimidir. «مِطْعَام mitəam» çox təam, yemək yedirən, «مِحْرَاب mihrab» çox hər b edən, savaşan adam deməkdir.

Bu bölmədəki sözlərin sonunda ن n olmalıdır. Oğuzlar və qıpçaqların çoxu bu ن n hərfini ق ka edirlər. Qəmli-kədərli adama «بُشْغَان buşğān» deyilir. Oğuzlar غ ğ hərfini ataraq «بُشْكَ buşak» deyirlər. Bu, gerçək bir qaydadır.

أَبْتِغَان A b t ğ a n: gizləyən, «أَبْتِغَان» abıtğān=o adam özünü hər kəsdən gizləyəndir».

أَبْتِغَان A ç t ğ a n: acıdan, «أَبْتِغَان» abıtğān= o küp ol süçikni açıtğān = o küp içinə qoyulan şirin şeyləri acıdandır».

أُدْتِغَان U d h t ğ a n: yatızdıran, uyudan, «أُدْتِغَان» udıtğān=bu dərman adamı uyudan dərmandır».

أَرْتِغَان A r t ğ a n: təmizləyən, arıtlayan, «أَرْتِغَان» arıtğān= o adam durmadan buğda arıtlayandır, arıtlayır».

أَزْتِغَان A z t ğ a n: azdıran, «أَزْتِغَان» azıtğān= o, adamları hey yoldan azdırandır».

أَزْتِغَان U z u t ğ a n: uzadan; bürokrat, «أَزْتِغَان» uzıtğān= bu adam daim işi uzadandır».

أَزْتِغَان O z t ğ a n: «أَزْتِغَان» ozıtğān= bu adam həmişə atım irəli sürəndir».

أُسْتِغَان U s t ğ a n: susadan, «أُسْتِغَان» usıtğān=bu günəş, bu şiddətli isti adamı çox isidir və susadır». Bu bənddə də işlədilmişdir:

أُسْتِغَان قِيَاش قَبْسَدِي

أَمِنْجَلْعِ اذْش بِيْسَدِي

أَرْتِشْ سَقْنِ كَجَسَدِي

بُوْدُنْ أَيْنْ أَرْكُشُور

«Usıtğān kuyaş kapsadı,

Umunçluğ adhaş yaysadı,

Ərtiş suvın keçsədi,

Budun anın ürküşür».

Susadan günəş qapladı,

Umulan dost paxıllıq etdi,

İrtiş suyunu keçmək istədi,

Xalq bundan ürküşür.

اتلکان E t i l g ə n: atlarda müşahidə olunan bir çiban xəstəliyi. Çiban yarıldığında keçir. Farsca buna «xunam» deyilir.

اتلکان E t i l g ə n: «ايشيم اذكولكن اتلکان ال» məninq ışıq edhgülügün etilgən ol=mənim işim daim yaxşılaşır, yaxşılığa üz tutur».

أزلکان Ü z ü l g ə n: üzülən, üzülgən, «بوشغ ال ازلکان» bu yışıq ol üzülgən =bu daima üzülən ipdir».

أرلکان Ü r ü l g ə n: qabaran, «بوار ال ابکان ارلکان» bu ər ol öpkən ürülgən =bu adam öfkədən, hirsindən tuluq kimi qabarandır».

اشیلکان E ş i l g ə n: eşilən, «بویب ال اشلکان» bu yıp ol eşilgən = bu ip daim eşilir, uzanır».

اشیلکان E ş i l g ə n: «بویب ال اشلکان» bu kayır ol eşilgən = bu daim eşilən, axan qumdur».

اگیلکان Ə g i l g ə n: əyilgən, «بویب ال اگیلکان» bu butak ol əgilgən = bu çox əyilgən, əyilən budaqdır».

اگیلکان Ö k ü l g ə n²⁰⁶: yığılan, «بویب ال اگیلکان» bu nənq ol tutqı ökülgən = bu daima yığılan bir nəsnədir».

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

أرمدای U r u m d a y: zəhərin təsirini dəf edən bir daş, padzəhir.

أفعلل ƏF'ƏL'ƏL BABI

أرسلیق A r s a l ı k: həm erkəkliyi, həm dişiliyi olan bir heyvan. Oğuzca.

²⁰⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ökülgən» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.635).

İKİ HƏRFİ ZƏMMƏLİ OLANLAR BABI

أسكج Ü s k ü ç²⁰⁷: quru üzüm, kişmiş.

أكریک Ö g r ə y ü k: adət-ənənə. Xaqan Əfrasiyaba həsr olunmuş mərsiyədə dövrədən bəhs edən bu bənddə də işlənmişdir:

أكریکى مُندَغ اَق

مُنْدا اَذْن تَكْدَغ اَق

اتسا اژْن اَغْرَب اَق

تَغْر بَشَى كَرْتَلُور

«Ögrəyügi mundağ ok,

Munda adın tənqdağ ok,

Atsa ajun oğrap ok,

Tağlar başı kərtülür».

Zəmanədən ümid yox,

Başqa səbəblər də çox,

Atsa fələk bircə ox,

Dağlar başı kərtilər.

(Zəmanənin adəti belədir, bundan başqa, bir çox qorxulu səbəblər də var. Fələk dağın başına bir ox atsa, bağın başı uçar).

أفعا لل FU'AL'İL BABI

أسایق U s a y u k²⁰⁸: qafil, «أسایق ار»=qəflətdə olan, qafil».

²⁰⁷ Bu sözün əf'əl'əl babına uyması üçün «أسکج üskəç»deyil, «أسکج/أسکنج üskənəç/ üskətəç» şəklində olması barədə Bəsim Atalayın fikri doğrudur (DLT, I, s.159). Karl Brokkelman bu sözü «üskəç» imlası ilə vermişdir. Səhvdir. Salih Mütəllibov müvafiq qeydlərlə birlikdə «üskiç» variantını qəbul etmişdir (TSD, I tom, bet 174). Hüseyn Düzgün «üskənəç» (دل ت s.148), çinlilər «üskiç» (DLT-Çin, I cild, s.172), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «üskəbəç» (DLT-2005, s.640) kimi oxumuşlar.

²⁰⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü o ilə «osayuk» kimi (DLT-2005, s.362) oxumuşlar.

BU BABIN MƏNQUS OLANI

أَيْدَسِلِق U y a d s ı l ı k: «أَيْدَسِلِق uyadsılık ər = üzünə çox həya gələn, utancaq adam».

BU BABIN MƏNQUS OLAN BAŞQA BİR NÖVÜ

أَوْهَى Ü h i: bayquş. Türklərin çoxu ك g ilə «أَوْهَى ügi» deyir. Doğrusu da budur. Çünki türk dilində ه h hərfi yoxdur.

BU BABIN ĞÜNNƏLİSİ

أَتَكُنْج Ö t k ü n ç: hekayə, «أَتَكُنْج اتكندی ötkünç ötkündi = hekayə söylədi».

ĞÜNNƏLİLƏRİN فَعَالِل FƏ'ALİL BABI

الانكر A l a n q ı r: türkmənlərin yediyi «gələni» adlı kiçik bir heyvan.

أَنْقَامُق U n q a m u k: «أَنْقَامُق unqamuk ər = solaxay adam».

أَنْقَايُك Ö n q ə y ü k: «أَنْقَايُك önqəyük nənq = bir şeyə məxsus olan» deməkdir. Bir adama ayrılan nəsnəyə də «önqəyük» deyilir.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

أَتَكْلُق O t u n q l u k: odunluq, odun damı.

Tanrıya şükür olsun, həmzəli isimlər kitabı bitdi.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

HƏMZƏLİ FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

Qayda:

Bilməlisən ki, biz hər babın fe'llərindən [hər fe'lin keçmiş zaman, müzəzə və məsdərindən] bəhs edəcəyik. Biz keçmiş zamanı göstərən müzəzəni və məsdəri buraxmaq fikrində idik. Çünki bunlardan heç bəhs etməmək daha doğru olardı. Ancaq bəhs etməsək, müzəzə şəkilçisinin necə olacağı, hansı hərəkətlərlə hərəkətlənəcəyi bilinməyəcəyi üçün məcburiyyət qarşısında yazdıq. Məsdər də eynən bu cürdür, yazmasaq, hansı məsdərin qalın kəflə, hansının incə kəflə söyləndiyi bilinməz.

Bundan başqa, bütün fe'llərdə belə bir qayda var: sonu ک ke ilə bitən məsdərlərin keçmiş zamanı və müzəzəsi incə, sonu ق ka ilə bitən məsdərlərin isə qalın tələffüz edilir. Fe'l və məsdərlər üçün bu, dəyişməyən qaydadır.

أبدى Ö p d i: öpdü, «أبى مَنِى أبدي ol mənî öpdü=ö mənî öpdü», (أبى-أبى) öpər-öpmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «تاشغ إسرؤمسا تاشغ إسرؤمسا taşğ ısırumasa, öpmiş kərək = daşı dişləyə bilməyən gərək onu öpə, öpməlidir». Bu söz arzusuna çatmaq üçün işlərdə yumşaqılıq göstərməsi tövsiyə olunan adamlar haqqında deyilir.

أبدى Ö p d i: içdi, «أبى مَنِى أبدي mün öpdü = şorba içdi». Şorbaya bənzər şeylər üçün də belə deyilir, (أبى-أبى öpər-öpmək).

أجدى A ç d i: açdı, «أبى مَنِى أبدي kapuğ açdı=qapını açdı», (أبى-أبى) açar-açmaq).

أجدى U ç d i: uçdu, «أبى مَنِى أبدي kuş uçdı = quş uçdu».

أجدى U ç d i: «أبى مَنِى أبدي anıq kutu uçdı = onun dövləti, qutu getdi».

أجدى U ç d i: «أبى مَنِى أبدي ار اتن قذى أبدي» er attın kudhı uçdı = adam atdan yıxıldı».

أجدى U ç d i: «أبى مَنِى أبدي اوْت أبدي ot uçdı = od söndü».

أجدى U ç d i: «أبى مَنِى أبدي ار نىق أبدي» ar nıq öpkəsi uçdı = adamın qəzəbi soyudu, hirs, əsəbi, öfkəsi sovuşdu».

أجدى U ç d i: «أبى مَنِى أبدي ار تىنى أبدي» ar tını uçdı = adamın nəfəsi kəsildi, öldü».

Bunların hamısında bu söz işlənir, (أبى-أبى) uçar - uçmaq).

أجدى İ ç d i: içdi, «أبى مَنِى أبدي ار سؤف أبدي» er suw içdi = adam su içdi». Hər hansı bir şeyi içən və ya içinə çəkən şey üçün də belə deyilir, (أبى-أبى) içər- içmək).

أردى Ə r d i: idi, «أبى مَنِى أبدي ار اندغ أبدي ol andağ ərdi = o elə oldu, elə idi», (أبى-أبى) ərür-ərmək)²⁰⁹.

أردى Ü r d i: «أبى مَنِى أبدي ار ات أبدي ol ot ürdi = o, atəş, od üflədi».

أردى Ü r d i: hürdü, köpək hürdüyü zaman «أبى مَنِى أبدي ار ات أبدي it ürdi» deyilir, (أبى-أبى) ürər -ürmək).

أردى U r d i: «أبى مَنِى أبدي ار ات أبدي» əlindəki nəsnəni yerə urdı = əlindəki nəsnəni yerə qoydu». Bu deyimdə də işlənmişdir:

²⁰⁹ Burada Bəsim Atalayın maraqlı bir qeydi var. Onu olduğu kimi veririk: «Bu gün dilimizdə idi, imiş kimi şühudi və naqli keçmiş zaman şəkillərindən başqa heç bir forması qalmamış bu fe'l bəzi Osmanlı qrammatistləri tərəfindən «imək» şəklində göstərilmiş və bu gün işlənmədiyini bildirilmişdir. Bəzi Osmanlı qrammatistləri isə belə bir fe'lin olmadığını söyləsələr də, birincilərin sezişi doğrudur. «Divan»ın I cildinin 99-cu səhifəsində verilmiş «ərkən=ikən» sözü də bunu təsdiq edir» (DLT, I, s. 164).

كُمُش كُنْكَا أُرْسَا ائْتَن اذَاقِن كَلِير kümüş küngə ursa. altun adha-
kın gəlür = gümüş günəşə qoyulsa, qızıl oraya öz ayağı ilə
gələr», (gümüş pul günəşə qoyulsa. qızıl oraya yüyürək
gələr). Bu söz işlərinin görülməsi üçün pulunu əsirgəmə-
məsi tövsiyə olunan şəxsə deyilir.

أرْدَى U r d i: «أَل قَلِن أرْدَى ol kulin urdı=0, qulunu döydü». Başqası da
belədir, (أرْمَاق - أرْوَر urur-urmak).

أَزْدَى Ə z d i: «أَل تَرَى أرْدَى ol təri əzdi = 0, dərinə qazıdı, sıyırdı». (أَزَار-
أَزْمَاق əzər-əzmək).

أَزْدَى Ü z d i: «أَل يَب أرْدَى ol yip üzdi = 0, ipi kəsdi». İp və buna bənzər
şeylər üçün də belə deyilir, (أَزْمَاق - أَزَار üzər-üzmək).

أَسْدَى E s d i²¹⁰: «أَل يَشِغ أسْدَى ol yışığ esdi = 0, ipi uzatdı». Başqa şeylər
üçün də belə deyilir, (أَسْمَاق - أَسَار esər-esmək).

أَسْدَى Ə s d i: əsdi, «أَسِن أسْدَى əsin əsdi = əsinti, külək əsdi».

أَسْدَى Ə s d i: səpdi, sovurdu, «أَسْرَغ أسْدَى əsrəğ əsdi = toxum sovurdu».

Başqa hallarda da belə deyilir. Yel torpağı sovurduğu za-
man da belə söylənir. Bu söz təsirli və təsirsiz [fe'l] olaraq
işlənir.

أَسْدَى U s d i: susadı, «أَسْرَأ أسْدَى əsrə' usdı = adam susadı», (أَسْمَاق - أَسَار usar-
usmak).

أَسْدَم U s d u m: «أَسْمِن أَسْدَم مَن أَيْلَا أسْدَم mən öylə usdum = mən elə sandım, elə zənn
etdim, elə başa düşdüm». Oğuzca. Məsdəri yuxarıdakı ki-
midir.

²¹⁰ B. Atalayın fikrinə, bu, «أَسْدَى esdi» deyil, «أَسْدَى eşdi» olmalıdır (DLT, I, s. 165). S.
Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə bu sözü «əsdi» kimi (DLT-2005, s.265) oxumuşlar.
İlk hərfi ərəbcə ʾ ilə verilən bir qism sözləri əslində ə ilə «əşdi» şəklinə oxumaq lazı-
mdır, ancaq belə sözlər tarixi orfoepiyada heç vaxt ə ilə tələffüz edilməmişlər. Bilgi üçün.

²¹¹ Bəsim nüsxədə «أَر» sözü ərəb əltfəsində yanlışlıqla «أَر» kimi hərəkələ-
mişdir. Bəsim Atalay düzəltmişdir (DLT, I, s.166). Biz də doğru variantı götürdük.
sözü ərəb əltfəsi ilə «أَر» deyil, «أَر» şəklinə hərəkələdik.

أَسْدَى E ş d i: eşdi, «أَل قِيرِنَى أسْدَى ol kayırını eşdi = 0, qumu eşdi». Unu çu-
vala və ya çuvala bənzər şeylərə axıdıb tökmək üçün də
belə deyilir.

أَسْدَى E ş d i: «أَتْلَغ أسْدَى atlığ eşdi (?) = atlı getdi, çapdı».

أَسْدَى E ş d i: «أَشِجَ أَسْدَى كَيْنَار kaynar aşıç eşdi = qaynar qazan daşdı»,
(أَشْمَاق - أَشَار eşər-eşmək).

أَسْدَى Ü ş d i: «أَل أَق أسْدَى ol ok üşdi = 0, oxu biz ilə deşdi, dəldi».

أَسْدَى Ü ş d i: «أَتْمَاق كَاتِم كِشَى أسْدَى ətməqə təlim kişi üşdi=xalq çörəyə
üşüşdü, adamlar çörək üçün topladı», (أَشْمَاق - أَشَار üşər-
üşmək).

أَفْدَى Ö w d i²¹²: ovdı, «أَتْمَاق أَفْدَى ol ətmək öwdi = 0, çörəyi ufaladı»,
(أَفْمَاق - أَقَار öwər-öwmək).

أَفْدَى Ə w d i: «أَتْمَاق كَرْتَجْكَ كِشَى أَفْدَى körünçkə kişi əwdi=xalq görüləcək şeyə
tərəf qaçdı», (xalq görmək üçün bir şeyin ətrafına toplaş-
dı), (أَفْمَاق - أَقَار əwər-əwmək).

أَفْدَى E w d i: tələsdi, «أَر أَفْدَى ər əwdi=adam tələsdi». Həmin söz bu şeirə
də işlənmişdir:

أَدْوَابَرِبْ أَكْشِ إِقْدِم

تَلِّم يَوْرِبْ كُجَى كَقْدِم

أَتِم بَرَلَا تَكْوَأَقْدِم

مَنَى كَوْرِبْ يَسَى اَعْدَى

«Udhu barıp öküş ewdim,

Təlim yorıp küçi kəwdim,

Atım birlə təgü ewdim,

Məni körüp yini ağdı²¹³».

²¹² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözün ilk hərfini u ilə, yəni «uwdı» kimi
(DLT-2005, s.628) oxumuşlar. Deyəsən, bu oxunuş daha doğrudur.

²¹³ Bəsim Atalay bu bənddə olan səhvləri düzəltmişdir (DLT, I, s.167).

Dahnca varıb tələsdim,
Çox yorub gücdən saldım,
Atımla çatmağa tələsdim,
Məni görüb tükü ürpəşdi.

(Canavardan danışaraq deyir: onu tapmaq üçün tələsdim, qovub gücdən saldım, atımla onu haxladım, məni görəndə tükləri ürpəşdi), (أقار- إقماك ewər-ewmæk).

أقدى A k d i: axdı, «سوف أكدي suw akdı = su axdı».

أقدى A k d i: «يغى أكدي yağı akdı = düşmən sel kimi axdı, hücumu keçdi», (أقار- إقماك akar-akmak).

أقدى U k d i: anladı, «أر إيشين أكدي ar ışıñ ukdı²¹⁴= adam işini anladı», (أقار- إقماق ukar-ukmak).

أكدي Ə k d i: əkdi, «أل ترغ أكدي ol tarıǵ əkdi = o, darı, toxum əkdi». Bir şeyin üstünə əzilmiş bir nəsnə və ya qoyulan dərman üçün də belə deyilir, (أكار- إكماك əkər-əkmək).

أكدي Ö k d i: topladı, «أل يرماق أكدي ol yarmak ökdi = o, pul topladı, yığıdı». Başqa şey üçün də belə deyilir, (أكار- إكماك ökər-ökmək).

أكدي Ə g d i: əydi, «أل بئق أكدي ol butaq əydi=o, budaq əydi». Başqa şey üçün də belə deyilir, (أكار- إكماك əgər-əgmək).

ألدی A l d i: aldı, «أل المین ألدی ol alımın aldı = o, alacağımı [borcunu] aldı».

ألدی A l d i: tutdu, «بغ ایل ألدی bağ el aldı = bəy el aldı, ölkə tutdu», (ألر- إلماق alır-almak).

ألدی U l d i: «أت بئب ألدی at pışıp uldı = at bişib əpridi, ifrədi».

ألدی U l d i: köhnələrək süzülən və yırtılan paltar üçün də «ألدی uldı» deyilir, (ألماق ألدی - ulur-ulmak).

ألدی İ l d i: ilişdi, «تكان تونغ ألدی tikən tonıǵ ildi = tikan paltara ilişdi».

Başqa şeylər üçün də belə deyilir.

ألدی İ l d i: endi, «أرتاغدن فدى ألدی ar taǵdan kıdhı ildi = adam daǵdan aşağı endi». Müzare şəkilçisi ilk örnəkdə [tikan ilişmək örnəyində] ل l hərfi fəthəli, ikinci örnəkdə zəmməli oxunaaraq təşkil edilir. Birincidə «ألر ilər», ikincidə «ألر ilur» olacaqdır. «İlişmək» mənasındakı sözün məsdəri ك ke ilə «ألماك ilmək», «enmək» mənasında olan sözün məsdəri isə ق ka ilə «ألماق ilmaq»dır.

أمدی Ə m d i: əmdi, «كنج أنا سن أمدی kənç anasın əmdi = uşaq anasını əmdi». Heyvanların əmməsi də belədir, (أمار- إمماك əmər-əmmək).

أمدی U m d i: umdu, «أل مئدن ناتك أمدی ol məndən nənq umdı = o məndən bir şey umdu», (أمار- إمماق umar-ummaq).

أندى Ö n d i: «أت أندی ot öndi = ot bitdi».

أندى Ö n d i: «أل أفكا أندی ol əwǵə öndi=o, evinə getdi». Uyğurca, (أنار- إنماك önər-önmək).

أندى İ n d i²¹⁵: endi, «أل تاغدن فدى إندى ol taǵdan kudhı indı = o, daǵdan aşağı endi». ن n hərfi ل l hərfindən çevrilmişdir. Ərəb dilində də bu xüsusiyyət var. Məsələn: رَجُلٌ شَتْنُ الْأَصَابِعِ وَشَتْلُهَا və كَبِنٌ لَدَلْوِكَبْلُهَا sözlərində də belədir.

ÖNÜ HƏMZƏLİ, QOŞA SAMİTLİ SÖZLƏR

أتى A t t i: atdı. «أر أقى أتى ar ok attı = adam ox atdı».

²¹⁴ Bu ifadə yazma nüsxədə «أر إيشين ألدی» şəklindədir (DLT, I, s.168).

²¹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sorap Tuğba Yurtsevər bu sözü e ilə «endi» şəklində (DLT-2005, s.258) oxumuşlar.

آتى A t t i: «تَنَقَّ اتى tanq attı = dan atdı, dan yeri ağardı, şəfəq söküldü».

آتى A t t i: «أَلِ اتى نَانَقْنِي = adam o şeyi atdı, tulladı», (اتار - اتماق atar- atmaq).

آتى U t t i: uddu. «أَلِ اتى اتى ol anı uttu = o, oyunda onu uddu». Başqası üçün də belə deyilir, (اتار- اتماق utar-utmaq). Bu bənddə də işlənmişdir:

قِش ياي بلا نُفِشْتِي

قِيكر كوزُن بَقِشْتِي

ثُشْتَقْلِي يَقِشْتِي

أَتغَالِمَتِ أَعْرَشُور

«Kış yay bilə tokuştı,
Kınqır közün bakıştı,
Tutuşkalı yakıştı,
Utğalımat oğraşur».
Qış yay ilə toqquşdu,
Qızmış gözlə baxışdı,
Tutuşmaqçın yaxlaşdı,
Bir-birini udmağa əlləşir.

(Yay ilə qış bir-biri ilə döyüşə girişdilər, qəzəblə bir-birini süzdülər, tutuşmaq üçün yaxınlaşdılar, biri digərini udmaq üçün əlləşir).

آتى Ö t t i: ötdü. «أَقِ كِيكْتَنِ اتى ok keyiktən ötti = ox geyikə girib o yandan çıxdı». Başqa şeyə keçən hər nəsnə üçün belə deyilir.

آتى Ö t t i: «أَتَمَاقِ اتى = qarın boşaldı, açıldı», (اتار - اتماق - ötmək).

آتى Ü t t i: ütdü. «أَلِ باشِغِ اتى ol başıg ütti = o, başı ütdü». Başqası da belədir, (اتار - اتماق - ütər-ütmək).

إِتى İ t t i: itələdi. «أَلِ اتى اتى ol anı idti = o onu itələdi, çırpdı, əli və ya ayağı ilə itələdi, onu yerə yıxdı», (اتار - اتماق - itər-itmək).

إِتى E t t i: etdi. «تَنْقِرِي مَنِيكِ ايشِمِ اتى tənqri məninq ışım etti = tanrı mənim işimi yoluna qoydu, rast saldı».

إِتى E t t i: «أَلِ يُكْنِجِ اتى ol yükünç etti=o, namaz qıldı». Oğuzca. Oğuzlar bir şey elədikləri zaman «إِتى etti» sözünü işlədirlər, digər türklər «كَلَدِي kıldı» deyirlər. Ancaq «kıldı» sözü qadınla cütləşməkdə işlədildiyi üçün qadınlar sıxılmasın deyər oğuzlar onu işlətməkdən vaz keçmişlər, (اتار - اتماق - etər-etmək). Bu sözün misal qismində olması da caizdir.

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

أوبْدِي O p d i: «أَرِ سَوْفِ أوبْدِي ər suw opdı = adam suyu hopurdadıb içdi». Başqası da belədir, (أوبَار - أوبِمَاق - opar-opmaq).

أَجْتِي A ç t i: acdı. «أَرِ أَرِ الْجَتِي ər açtı=adam acdı», (الجار - الجماق - açar-açmaq).

أَرْدِي A r d i: «أَرِ أَرِ أَرْدِي ər ardı = adam yoruldu». Başqası da belədir.

أَرْدِي A r d i: «أَلِ اتى أَرْدِي ol anı ardı = o onu aldatdı», (الرار - الرماق - arar-armaq).

أوردِي Ö r d i: «أَلِ سَجِ أوردِي ol saç ördi = o, saç hördü». Hörülən hər şey üçün belə deyilir, (أورار - أورماق - örər-örmək).

أوردِي O r d i²¹⁶: biçdi. «أَلِ أوتِ أوردِي ol ot ordı = o, ot biçdi». Biçilən zəmi və digər şeylər üçün də belə deyilir, (أورار - أورماق - orar-ormak).

أيرْدِي E r d i: «أَرِ أيرْدِي ər erdi = adam yalnızlıq duydu, eyməndi».

²¹⁶ Karl Brokkelmann bu sözü «urdu» şəklində oxumuşdur. Bəsim Atalay bu oxunuşa etiraz edir və haqlı olaraq bildirir ki, həmin söz «أورماق ormaq» kimi oxunmalıdır (DLT, I. s.172), çünki «örğək=oraq» sözü elə «ormak» kökündəndir.

ایردی E r d i: «آل تام ایردی ol tam erdi = o, divarı vardı». Başqası da belədir, (ایرار- ایرماک- erər-ermək).

أوردی Ö r d i: «بُليت بُليت bulit ördi = bulud göründü».

أوردی Ö r d i: «كوي قوی ördi=qoyunlar ağıldan çıxdı, yayılmaq üçün yaylıma yönəldi». Qoyunlar gecə sahibsiz halda otlağa buraxıldıqları zaman da belə deyilir.

أوردی Ö r d i: «آل سقذج اوردی ol sawdıç ördi = o, səbət hördü, xurma lifindən zənbil hördü». Əllə hörülən hər şey üçün belə deyilir, (أورماک-أورار) örər-örmək).

الزدي A z d i: azdı. «آل يول ال يول ال zdi = o, yol azdı», (الزار- الازماق- azar-azmak).

أوزدی U z d i: ötdü, keçdi. «آني اتي اتي اتي anıq atı uzdı = onun atı keçdi». Başqasını keçən hər şey üçün belə deyilir, (أوزار- اوزماق- uzar-uzmak).

الاسدي A s d i: asdı. «آل ات الاسدي ol at asdı = o, at asdı». Çəngələ asılan nəsnələr üçün və asılan adam üçün belə deyilir, (الاسار- اسماق- asar-asmak).

الاشتي A ş t i: aşdı. «آل تاغ اشتي ol tağ aştı = o, dağ aşdı». Başqası da belədir, (الاشمار- اشماق- aşar-aşmak).

الاغدي A ğ d i: «آل تاغ قااغدي ol tağka ağıdı = o, dağa dırmandı». Başqa şeyi aşmaq da belədir, (الاغار- اغماق- ağar-ağmak).

الاغدي A ğ d i: «بُليت بُليت bulit ağıdı = bulud göründü».

الاغدي A ğ d i: «آني يوزي اغدي anıq yüzi ağıdı = onun bənizi qaçdı, rəngi pozuldu, dəyişdi».

الافدي A w d i: «انقر كيشي افدي anqar kişi awdı = xalq onun ətrafında toplanı», (الافار- افماق- awar-awmak).

أوكدی Ö ğ d i: öydü, təriflədi, mədh etdi. «آل مني اوكدی ol mənə ögdi = o mənə öydü», (أوكماک- اوکار) ögər-ögmək).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

أیدی A y d i: dedi. «آل منقا سوزايدی ol manqa söz aydı = o mənə söz söylədi», (أيماق-أيور) ayar-aymak).

أويدی O y d i: oydu. «آل قاغون اويدی ol kağun oydu = o, qovun oydu». Başqası da belədir, (أويماق-أويار) oyar-oymak).

أيدى O y d i: basdı. «آل اونغ ايدى ol unuğ oydu = o, unu basaraq sıxışdırdı». Bir şeyi yerləşdirmək və sıxışdırmaq üçün də belə deyilir, (أيماق-أيار) oyar-oymak).

BU BABIN GÜNNƏLİLƏRİ

انكدي Ə n q d i: «آر انكدي ar ənqdi = adam çaşdı, əngi-məngi oldu», (انكار- انقماق- ənqər-ənqmək).

أنكدي Ö n q d i: dəldi. «آل يفاغ انكدي ol yığaç önqdi = o, ağac dəldi». Divarın təməlini və başqa şeyləri dəlmək də belədir, (انكار- انقماق- önqər-önqmək).

انكدي O n q d i: soldu. «آل برجن بدوغي انكدي barçın boduğı onqdi = ipək parçanın rəngi soldu», (انكار- انقماق- onqar-onqmək). Buna «انقمتي onqımtı» da deyilir.

Qayda:

Bu bölmənin əmr şəkli iki hərflilidir.

«آل يرماق يرماق al», «آل اتن ال attın ıl» sözlərindəki «al» və «ıl» sözləri kimi, «pul al» və «atdan en» deməkdir. Bundan sonra türk dilində fe'l köklərinin əmr şəkli olduğunu biləsən,

əmr forması olaraq sabitləşən şəkil əsil kökdür. Bir çox səbəblər və bir çox mənalar dolayısı ilə bu kökə bir sıra hərflər əlavə olunur. İnkâr düzəltmək üçün bütün fe'llərdə əmr şəklinin sonuna «ما -ma» şəkilçisi artırmaq lazımdır: «الما alma=alma», «الما ılma=enmə» kimi. Bütün qaydaların, müddəaların toplandığı yer salim kitabıdır. Tanrı izin versə, orada izah olunacaqdır.

İki hərflilər bölməsi bitdi.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ²¹⁷

HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ ORTASI HƏRƏKƏLİ OLAN فَعْل FƏ'ƏL BABI

أَبْرَدِي Ö p ü r d i: içirdi, «أَل مَنَّا مَن أَبْرَدِي ol manqa mün öpürdi = o mənə şorba içirdi». Başqası da belədir, (أَبْرُرُ -أَبْرِمَاكُ öpürür-öpürmək).

أَثْرَدِي Ö t ü r d i: öttürdü. «أَل سَبِزْغُوْ أَثْرَدِي ol sibuzğu ötürdi = o, tütək öttürdü, çaldı». Başqası da belədir, (أَثْرُرُ -أَثْرِمَاكُ ötürür -ötürmək).

أُتْرَدِي U t u r d i: kəsdi, «أَل سَجْ أُتْرَدِي ol saç uturdi = o, saç kəsdi». Paltar və paltara bənzər şeyləri kəsmək də belədir, (أُتْرُرُ -أُتْرِمَاكُ uturur-uturmak).

أَثْرَدِي Ö t ü r d i: dəldi, «أَل تَامْ أَثْرَدِي ol tam ötürdi = o, dam dəldi», (أَثْرُرُ -أَثْرِمَاكُ ötürür-ötürmək).

أُجْرَدِي U ç u r d i: uçurdu. «أَل فَشْ أُجْرَدِي ol kuş uçurdi = o, kuş uçurdu».

أُجْرَدِي U ç u r d i: «أَل أَنِّي أُجْرَدِي ol anı attın uçurdi = o onu atdan saldı», (أُجْرُرُ -أُجْرِمَاكُ uçurur-uçurmak).

أُجْرَدِي Ö ç ü r d i: «أَل أُنْغْ أُجْرَدِي ol otuğ öçürdi = o, odu söndürdü». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أُنْغْ أَدْغَجْ بَرَلَا أُجْرِمَاكُ» otuğ

²¹⁷ Təbii ki, burada xəbər şəkilçisi nəzərə alınmır. Yalnız bu halda bölmədəki sözlər üç hərflili sayıla bilər. Lakin bir az sonra hətta altı hərflili sözlər gəlir. Üstəlik, sözlər fə'əl babı üzrə deyil, fə'l'di babı üzrə verilir.

odhğuç birlə öçürməs = odu atəşlə söndürməzlər». Bu söz «qanı qanla yumazlar, su ilə yuyarlar» məqamında işlədir.

أجردى Ö ç ü r d i: «انك ابكاسين أجردى» onun hirsini soyutdu».

أجردى Ö ç ü r d i: «أل أنى أرب تينى أجردى» ol anı urup tını öçürdi = o onu döyərək soluğunu kəsdi». (أجر - أجرمك) öçürür-öçürmək).

أجردى İ ç ü r d i: içirdi. «أل أنكر سوف أجردى» ol anqar suw içürdi = o ona su içirdi». Başqası da belədir, (أجرمك - أجرمك) içürür-içürmək).

أجردى Ə d h i r d i: ayırdı. «أل ادكونى يفلقتن أجردى» ol edhgüni yawlaktan ədhirdi = o, yaxşını pisdən, düzü yəridən, xeyiri şərdən ayırdı». Bu məsəldə də işlənmişdir: «أتلى ترنكافلى أنرماس» ətli tırnqaklı ədhirməs=ət dırnaqdan ayrılmaz». Bu söz ətin dırnaqdan ayrılmadığı kimi, qohumların da bir-birindən ayrılmayacağını bildirmək üçün deyilir, (أجرمك - أجرمك) ədhirür-ədhirmək).

أجردى Ə d h i r d i: seçdi. «أل أجردى نانكى» ol ədhirdi nənqni = o, bir şeyi seçdi», (أجرمك - أجرمك) ədhirür-ədhirmək).

أجردى Ü d h ə r d i m: uydum, «من أنى أدرم» mən anı üdhərdim = mən ona uydum, dalınca getdim», (أجرمك - أجرمك) üdhərür-üdhərmək).

أسردى A s u r d i: asqırdı. «ار أسردى» ar asurdı = adam asqırdı», (أسرمق - أسرمق) asurur-asurmak).

أسردى O s u r d i: «ار أسردى» ar osurdı = adam yel buraxdı», (أسرمق - أسرمق) osurur-osurmak).

إسردى I s i r d i: dişlədi. «إت إسردى» it ısırđı = it dişlədi, qapdı». Bu məsəldə də işlənir: «أت تيماس تيماس، ات تيماس تيماس» at təpməs temə=it tutmaz, at təpməz demə», çünki onların təbiəti, yaradılışı o cürdür, (إسرمق - إسرمق) ısırur-ısırmaq).

أشردى Ö ş ə r d i: qaraldı, «انك كوزى أشردى» anıq közi öşərdi = onun [achıqdan] gözü qaraldı», (أشرمك - أشرمك) öşərür - öşərmək).

أغردى O ğ u r d i: «ار سنكك أغردى» ar sünqük oğurdı = o, sümüyü yardı və ayırdı», (أغرر - أغمق) oğurur-oğurmak).

أقردى Ə w ü r d i: «أل متى يولدن أقردى» ol mənı yoldın əwürdi=o mənı yoldan qaytardı».

أقردى Ə w ü r d i: «أل اياق أقردى» ol ayak əwürdi=o, qab çevirdi». Başqası da belədir, (أقرار - أقرار) əwürür-əwürmək).

أكردى Ə g i r d i: «بگ كند أكردى» bəg kənd əgirdi = bəy şəhəri mühasirəyə aldı».

أكردى Ə g i r d i: «أراغت يپ أكردى» urağut yıp əgirdi = qadın ip əyirdi».

أكردى Ə g i r d i: «سوف كمينى أكردى» suw kəmini əgirdi = su gəmini əydi, çevirdi».

أكردى Ə g i r d i: «أل متى ايشقا أكردى» ol mənı ıška əgirdi = o mənı işə qoşdu», (أكرار - أكرار) əgirər-əgirmək).

ألردى A l a r d i: qızardı, «تلقا الردى» talka alardı = üzüm qızardı».

ألردى A l a r d i: qamaşdı, «انك كوزى الردى» anıq közi alardı = onun gözü qamaşdı».

ألردى A l a r d i: «كىشى بينى الردى» kişi yini alardı = adamın bədəni ala oldu», (الارمق - الارمق) alarur-alarmak).

إلردى İ l ə r d i: «مك كوزما نانك الردى» məninq közümə nənq ilərđi=mənım gözümə bir şey ilişdi, göründü», (qaranlıqdan, yaxud aralıdan, uzaqdan gözümə bir şey ilişdi). Bu bənddə də işlənmişdir:

ققلا رفق كلالدى

تغلار بيشى الردى

أزن تينى يلىردى

توتو ججك جركشور

«Kaklar kamuğ kölərdi,
Tağlar başı ilərdi,
Ajun tını yılırdı,
Tütü çəçək çərkəşür».
Quru tamam göl oldu,
Dağlar başı göründü,
Dünyamn nəfəsi qızdı,
Dürlü çiçəklər sıralandı.

(Sular artdı, çala-çuxuru doldurdu, dağların başı görünən kimi oldu, dünyanın nəfəsi qızdı, gül-çiçək açdı).

أَمْزَدِي Ə m ü z d i: əmizdirdi, «أَرَاغُتُ أَوْلَادِي سَوْتُ أَمْزَدِي» urağut oğlınqa süt əmüzdi=qadın uşağma süt əmizdirdi, (أَمْزَاك-أَمْزُر) əmüzür-əməzmək).

أَبْشَدِي Ö p ü ş d i: öpüşdü, «أَلْ مَنِيْقْ بَرَلَا أِبْشَدِي» ol məniq birlə öpüşdü = o mənimlə öpüşdü, (أَبْشَمَاك-أَبْشُر) öpüşür-öpüşmək).

أَتِشَدِي A t i ş d i: atışdı. «أَلْ مَنِيْقْ بَرَلَا أَتِشَدِي» ol məniq birlə ok atışdı = o mənimlə birlikdə ox atdı». Hər hansı bir şeyi atmaq üçün də belə deyilir, (أَتِشَمَاك-أَتِشُر) atışur-atışmaq).

أُتْشَدِي U t u ş d u: uddu, «أَلْ مَنِيْقْ بَرَلَا يُرْمَاقُ أُتْشَدِي» ol məniq birlə yarmak utuşdu = o mənimlə birlikdə pul uddu, (أُتْشَمَاك-أُتْشُر) utuşur-utuşmaq).

إِتْشَدِي İ t i ş d i: «أَلْ أِنِيْقْ بَرَلَا إِتْشَدِي» ol anıq birlə itişdi = o onunla itələşdi, (إِتْشَمَاك-إِتْشُور) itişür-itişmək). Bir şeyi müştərək qorumaqda köməkləşmək və ya yarışmaq üçün də belə deyilir.

أَجْشَدِي A ç i ş d i: «أَلْ مَنِيْقْ قَبِيْعْ أَجْشَدِي» ol manqa kapuğ açışdı = o mənə qapını açmaqda kömək etdi». Yarış zamanı da belə deyilir, (أَجْشَمَاك-أَجْشُور) açışur-açışmaq)²¹⁸.

أَوْجْشَدِي Ö ç ə ş d i: öcəşdi, «أَلْ مَنِيْقْ بَرَلَا أَوْجْشَدِي» ol məniq birlə öcəşdi = o mənimlə öcəşdi, (أَوْجْشَمَاك-أَوْجْشُور) öcəşür-öcəşmək).

إِچْشَدِي İ ç i ş d i: içdi, «أَلْ مَنِيْقْ بَرَلَا سَوْتُ إِچْشَدِي» ol məniq birlə süt içişdi = o mənimlə süt içməkdə bəhsə girdi». Yardımlaşmaq da belədir, (إِچْشَمَاك-إِچْشُور) içişür-İçişmək).

[Qayda]:

Bu cür fe'llər iki növdür.

Birincisi, iki fail arasında təsirli olan fe'llərdir. Bu, ərəb dilinin müfa'ələ babına uyğundur. Bu növ fe'llər bir iş üzərində yardımlaşma və yarışma da ifadə edir.

İkincisi, failin bütün hissələrinə dağılmış, içərisinə sinmiş, hopmuş bir fe'l olmaqdır. Məsələn: «سِرْكَا أَجْشَدِي» sirkə açışdı = sirkənin hər tərəfi acılaşdı, «تَوْنُ تَرْنِي إِچْشَدِي» ton tərni içişdi = paltar təri içdi, özünə hopdurdu». Fe'llərin bir çoxu belədir.

أَدْهَدِي A d h i ş d i: «أَرَا إِذَا قِيْ أَدْهَدِي» ər adhəkı adhışdı = adamın ayağı apışdı». Bir-birindən ayrılan, açılan hər nəsə üçün belə deyilir, (أَدْهَمَاك-أَدْهُور) adhışur-adhışmaq).

²¹⁸ Bundan sonra yazma nüsxədə olan və basma nüsxədə unudulan bu parça gəlir: «أَزْمُ أَجْشَدِي» üzüm açışdı=üzüm turşudu» (DLT, I, s.180). Salih Mütəllibov və Hüseyn Düzgün bu çatışmazlığın fərqinə varmamışlar. Halbuki tərcümə mətnlərindən anlaşıldığına görə, onların hər ikisinin əlində basma nüsxə olmuşdur. Təsədüfən həmin nüsxəyə baxmamış olsalar belə, ən azı Bəsim Atalay nəşrində bu çatışmazlığı görməli və düzəltməli idilər.

أُدْشِدَى U d h u ş d ı: «أَل مَنِيك بَرَلَا أُدْشِدَى» ol məninq birlə udhuşdı = o yatmaqda mənimplə yarışdı», (kim daha çox yatar deyə, o yatmaq üzrə mənimplə yarışdı).

أُدْشِدَى U d h ı ş d ı: «أَذاق أُدْشِدَى» adhak udhışdı = ayaq uyuşdu».

أُدْشِدَى U d h ı ş d ı: «يُغَرْتُ أُدْشِدَى» yoğurt udhışdı = qatıq uyuşdu, tutdu», (أُدْشِمَاق-أُدْشِوْر) udhışur-udhışmak).

إِدْشِدَى I d h ı ş d ı: «أَل مَنَا أَرْتُتُ إِدْشِدَى» ol manqa artut ıdhışdı = o mənimplə erməğanlaşdı», (o mənə, mən də ona hədiyyə verdim). Başqası ilə edilən hər yarış da belədir, (إِدْشِمَاق – إِدْشِوْر) ıdhışur-ıdhışmak).

أَرْشِدَى A r ı ş d ı: «أَلارَاكِي أَرْشِدَى» olar ikki arışdı = onlar bir-birlərini aldatdılar», (أَرْشِمَاق-أَرْشِوْر) arışur-arışmak).

أَرْشِدَى A r u ş d ı/ə r ü ş d i: «يَاغُ أَرْشِدَى» yağ aruşdı=yağ əridi». Başqası da belədir, (أَرْشِمَاق-أَرْشِوْر) aruşur-aruşmak/ərüşür-ərüşmək).

أَرْشِدَى U r u ş d ı: vuruşdu, «أَنِيكُ بَرَلَا أَرْشِدَى» anıq birlə uruşdı=onunla vuruşdu». Bəylər və ya başqa adamlar vuruşduğu zaman da belə deyilir, (أَرْشِمَاق-أَرْشِوْر) uruşur-uruşmak). Bu məsəldə də işlənmişdir: «أَلْبَلارُ بَرَلَا أَرْشِمَايَكَلارُ بَرَلَا ثَرْشِمَا» alplar birlə uruşma, bəglər birlə turuşma=alplar ilə vuruşma, bəylər ilə duruşma, bəhsə girmə). Aşağıdakı şeirdə də işlənmişdir:

أَرْنُ السَّبِي أَقْشَتِيلار

فَنَكِرْكَوْرُنْ بَقْشَتِيلار

قَمْعُ ثَلْمَنُ نُقْشَتِيلار

قَلِيحُ قَنْقَا كُجُنْ سِغْدَى

«Ərən alpı okuştılar,

Kıncır közün baxıştılar,

Kamuğ tolmun tokuştılar,

Kılıç kınka küçün sığdı».

Ərlər, alplar çağırışdılar,

Qızmış gözlə baxışdılar,

Bütün silahlarla toqquşdular,

Qılınc qına güclə sığdı.

(Savaş səhnəsini təsvir edərək deyir ki, alp ərənlər, igidlər bir-birini haylayıb çağırdılar, qızmış halda qəzəblə bir-birini süzdülər, bütün silahlarla vuruşdular, qılıncın üstündə qurumuş qanın çoxluğu üzündən qılınc qına güclə girdi).

أَرْشِدَى Ü r ü ş d i: «أَل مَنَا أَرْشِدَى» ol manqa ot ürüşdü = o mənə odu üfləməkdə kömək etdi», (أَرْشِمَاق-أَرْشِوْر) ürüşür-ürüşmək).

أَرْشِدَى Ö r ü ş d i: «أَل مَنَا يَشِغُ أَرْشِدَى» ol manqa yışığ örüşdü = o mənə ip hörməkdə kömək etdi». Hər hansı bir şeyi hörməkdə yarımaq da belədir. (أَرْشِمَاق-أَرْشِوْر) örüşür-örüşmək).

[Qayda]:

Köməkləşməni, yardımlaşmanı yarışmadan ayırd etmək istəyən onu fe'lə qoşulan ədat ilə tanımalıdır. Ədat fe'llə «مَنَا manqa» şəklində birləşirsə, «mənim üçün» deməkdir, fe'l bu halda «kömək, yardım» mənasındadır.

Fe'lə «مَنِيكُ بَرَلَا» məninq birlə» sözü əlavə edilirsə, «mənimplə» demək olur, yarış mənasına gəlir. İki adam arasında baş verən işlərin hamısında əsil olan budur.

Üçüncü şəxsin fe'li nəzərdə tutulursa, «أَنَكْرُ anqar» kəlməsi gəlir ki, «ona» deməkdir. Bu, kömək mənasında gəldiyi zaman belə olur. Yarış mənası qəsd olunursa, «أَنِيكُ بَرَلَا» anıq birlə» sözü işlədilir, «onunla» deməkdir. Bunu yadında yaxşıca saxla!

أُزُشْدَى Ü z ü ş d i: «أَل مَنكَا أَرْمَا أَرْمَا ol manqa üzüm üzüşdi = o mənə üzüm yığmaqda kömək etdi».

أُزُشْدَى Ü z ü ş d i: ip, ipə bənzər şeyləri kəsmək və üzmək də belədir. Yarış üçün də belə söylənir, (أُزُشُور - أَرْمَاك - üzüşür-üzüşmək).

أُزُشْدَى Ö z ü ş d i²¹⁹: «أَل مَنكَا بَرَلَا أَل مَنكَا ol məninq birlə at özüşdi = o mənimplə at çapmaqda yarışdı». Köməkləşmək də belədir, (أُزُشُور - أَرْمَاك - özüşür-özüşmək).

أَسِشْدَى A s ı ş d i: «أَل مَنكَا أَسِشْمَاك ol manqa ət asışdı = o mənə ət asmaqda kömək etdi», (أَسِشُور - أَسِشْمَاك - asışur-asışmaq).

أَسِشْدَى Ə s i ş d i: «أَل مَنكَا يَبِ أَسِشْدَى ol manqa yıp əsişdi = o mənə ip çəkməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (أَسِشُور - أَسِشْمَاك - əşişür-əşişmək)²²⁰.

أَسِشْدَى I s ı ş d i: «أَسِشْدَى نَانِكْ ısışdı nənq = nəsne isindi, istilik onun bütün hissələrinə yayıldı», (أَسِشُور - أَسِشْمَاك - ısışur -ısışmaq).

أَشِشْدَى E ş i ş d i: «أَل مَنكَا ثَبْرَاقْ أَشِشْدَى ol manqa toprak eşişdi = o mənə torpaq eşməkdə kömək etdi. Yarış da belədir, (أَشِشُور - أَشِشْمَاك - eşişür-eşişmək).

أَغِشْدَى A ğ ı ş d i: «أَل مَنكَا بَرَلَا تَاغْفَا أَغِشْدَى ol məninq birlə tağka ağışdı = o mənimplə dağa çıxmaqda yarışdı». Başqası da belədir, (أَغِشُور - أَغِشْمَاك - ağışur-ağışmaq).

أَغِشْدَى A ğ ı ş d i: «أَل مَنكَا بَرَلَا بَرِ التَّوْنَدَا أَغِشْدَى ol məninq birlə bir altunda ağışdı = o, nırxı /qiyməti/ bir qızıla yüksəltməkdə mənimplə yarışdı».

²¹⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ozuşdu» (DLT-2005, s.367), çinlilər isə «üzüşdi» kimi (DLT-Çin, I cild, s.199) oxumuşlar.

²²⁰ Basma nüsxədə bu sözlər «aşışdı-asışur-asışmaq» şəklindədir. Bəsim Atalay isə yazma nüsxəyə əsaslanmışdır (DLT, I, s. 185). Salih Mütəllibov da bu barədə müvafiq qeyd vermişdir (TSD, I tom, bet 193).

أَغِشْدَى A ğ ı ş d i: «بَرَلَا أَغِشْدَى بَرَلَا بَرَلَا بَرَلَا bəglər bir ikindi birlə ağışdı = bəylər bir-birlərini qovmaqda yarışdılar».

أَفِشْدَى U w u ş d i: «أَل مَنكَا أَمَكَا أَفِشْدَى ol manqa ətmək uwuşdı = o mənə çörək ufalamaqda kömək etdi». Yarış da belədir, (أَفِشُور - أَفِشْمَاك - uwuşur-uwuşmaq).

أَفِشْدَى E w i ş d i: «كِشِيلَارْ أَفِشْدَى kişilər işka ewişdi = hər kəs iş başına qaçdı», (أَفِشُور - أَفِشْمَاك - ewişür-ewişmək).

أَقِشْدَى A k ı ş d i: «سُفْ لَارْ أَقِشْدَى suwlar akışdı = sular axışdı», (hər yandan sular axdı). Bu şeirdə də işlənmişdir:

قَارْبُورْ قَمُغْ أَرُشْدَى

تَاغْلَارْ سُفْ أَقِشْدَى

كُكْشِينَ بُلُتْ أَرُشْدَى

قَايِقْ بُلْبْ أَكْرُشُورْ

«Kar, buz kamuğ ərüşdi,

Tağlar suwı akışdı,

Kökşin bulıt örüşdi,

Kayğuk bolup əgrişür».

Qar, buz tamam əridi,

Dağların suyu axdı,

Mavi bulud göründü,

Qayıq olub dolaşır.

(Bahardan bəhs edərək deyir ki: qar, buz tamam əridi, dağlardan su axdı, səmada mavi bulud göründü, qayığın su üstündə yırğalanması kimi, bulud da havada yırğalanır).

أَقِشْتِيَالَارْ U k u ş t ı l a r: başa düşdülər, «أَلرَبْوَايِشْغْ أَقِشْتِيَالَارْ olar bu işi ukuştilar = onlar bu işi anlayıb başa düşdülər, bu işi düşündülər», (أَقِشُورْ لَارْ - أَقِشْمَاك - ukuşurlar-ukuşmaq).

- أَقْشَتِيلَار O k 1 ş t 1 l a r: «أَقْشَتِيلَار بَرَلَا اِكْنَدِي اَلارِبِير اِكْنَدِي» olar bir ikindi birlə okış-tilar = onlar bir-birlərini çağırıdılar».
- أَقْشَتِي O k 1 ş t 1: «أَقْشَتِي بَرَلَا بِيْتِك اِكْنَدِي» ol məninq birlə bitik okıştı = o mənimlə kitab oxumaqda yarışdı». Köməkləşmək də belədir, (أَقْشُور - أَقْشِمَاق okışur - okışmak).
- اِكْشَدِي Ə k i ş d i: «اِكْشَدِي اَل مَنَّا تَرَّغ اِكْشَدِي» ol manqa tarığ əkişdi = o mənə toxum əkməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (اِكْشُور - اِكْشِمَاق əkişür - əkişmək).
- اِكْشَدِي Ə g i ş d i: «اِكْشَدِي اَل مَنَّا جُكَّان اِكْشَدِي» ol manqa çögən əgişdi = o mənə çovkan əyməkdə kömək etdi» Yarış da belədir, (اِكْشُور - اِكْشِمَاق əgişür - əgişmək).
- اِكْشَدِي Ö g ü ş d i: «اِكْشَدِي اِكْنِي اَرْن اِكْشَدِي» ikki ərən ögüşdi = iki adam bir-birilə öyüşdü», (hər kəs özünü təriflədi), (اِكْشُور - اِكْشِمَاق ögüşür - ögüşmək).
- اِكْشَدِي Ü g ü ş d i: «اِكْشَدِي اَل مَنَّا تَرَّغ اِكْشَدِي» ol manqa tarığ ügüşdi = o mənə buğda üyütməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (اِكْشُور - اِكْشِمَاق ügüşür - ügüşmək).
- اِكْشَدِيلَار İ g ə ş d i l ə r²²¹: «اِكْشَدِيلَار بِير بِير كِشِيلَا اِشْتَا بِير اِكْشَدِيلَار» kişiler iştə bir-birigə igəşdilər = adamlar işdə bir-birinə arxa oldular, güvəndilər», (اِكْشُور - اِكْشِمَاق igəşür - igəşmək).
- اِكْشَدِي İ g ə ş d i: «اِكْشَدِي اَل مَنَّا تَمْر اِكْشَدِي» ol manqa təmür igəşdi = o mənə dəmir yeyələməkdə kömək etdi», (اِكْشُور - اِكْشِمَاق igəşür - igəşmək).
- اِكْشَدِي İ g ə ş d i: «اِكْشَدِي اِكْنِي بَغْرَا اِكْشَدِي» ikki boğra igəşdi=iki buğra çarpışdı, bir-birini dişlədi». Aşağıdakı məsələdə də işlənmişdir: «اِكْنِي اَتْرَاكَاكُون يَنْجَلُور، اَتْرَاكَاكُون يَنْجَلُور، اَتْرَاكَاكُون يَنْجَلُور» ikki boğra igəşür, otra kökəgün yançılur = iki buğra çarpışar, ortada göy milçək qırılır».

²²¹ Bu söz və ondan əvvəlki beşinci və altıncı sözlər cəmdədir.

Bu söz iki bəyin çarpışması zamanı arada zəiflərin əzilməsi haqqında söylənir.

اَلْاِشْدِي A l 1 ş d i: «اَل مَنَّا اَلْم اِلْاِشْدِي» ol manqa alım alışdı = o mənə alacağımı almaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (اَلْاِشُور - اَلْاِشِمَاق alışur - alışmaq).

اِلْاِشْدِي I l 1 ş d i: ilişdi, «اِلْاِشْدِي اِكْنِي نَانِك بَرَلَا اِلْاِشْدِي» ikki nənq birlə ılışdı = iki şey bir-birinə ilişdi», (اِلْاِشُور - اِلْاِشِمَاق ılışur - ılışmaq).

اِلْاِشْدِي I l 1 ş d i: «اِلْاِشْدِي كَانْچِق اِلْاِشْدِي» kançiq ilişdi = erkək itin cinsi aləti qancı-ğmkına ilişdi, çataşdı».

اِلْاِشْدِي I l 1 ş d i: «اِلْاِشْدِي اِكْنِي اَذْغَر اِلْاِشْدِي» ikki adhğır ilişdi=iki ayğır cütləşdi, bir-birini dişlədi». Dəvə üçün də belə deyilir.

اِلْاِشْدِي U l 1 ş d i: ulaşdı, «اِلْاِشْدِي بَرَا بَرَا بَرَا اِلْاِشْدِي» böri barça ulışdı = bütün qurdlar ulaşdı». Başqası da belədir, (اِلْاِشُور - اِلْاِشِمَاق ulışur - ulışmaq). Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

اَلشِب اَرْن بُوْرلِيُو

يِرْتَن يِقَا اُوْرلِيُو

سِقْرَب اُونِسِي يُوْرلِيُو

سِغْتَب كُوْزِي اُرْتَلُوْر

«Ulşıp ərən bōrləyü,
Yırtın²²² yaka urlayü,
Sıkırıp üni yurlayü,
Sığtap közi örtülür».
Hər kəs qurd kimi ulayır,
Yaxasını yırtıb bağırır,
Səsi gəldikcə qışqırır,
Gözü örtülənə qədər ağlayır.

²²² Çinlilər bunu ərəb qrafikası ilə «يِرْتَن yırtın», latin qrafikası ilə «yırtıp» şəklində oxumuş və müvafiq qeyd vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.204).

(Əfrasiyabın ölümünə yandıqları üçün hamı qurd kimi ulayır, hay-qıraraq yaxasını yırtır, bəzən ırlayıcı (ağı deyən) kimi səs çıxarır, yaş gözünü örtənə qədər ağlayır).

U l ə ş d i: bölüşdü, «الار إكي تقارن الشدى» olar ikki tawarın üləşdi = onlar ikisi mallarını böldülər», (الشور - الشماق - üləşür-üleşmək).

U l a ş d i: «الار إكي تقارن الشدى» bir nənq birgə ulaşdı = bir nəsnə bir nəsnəyə çatdı», (الشور - الشماق - ulaşur-ulaşmaq).

Ö l i ş d i: nəmləndi, islandı, «الار إكي تقارن الشدى» ölişdi nənq = nəsnə nəmləndi, nəm o şeyin bütün hissələrinə hopdu», (الشور - الشماق - ölişür-ölişmək).

I l i ş d i: «الار إكي تقارن الشدى» ol məninq birlə tağdın kudhı ılışdı = o mənimlə dağdan aşağı enməkdə yarışdı», (الشور - الشماق - ılışur-ılışmaq).

I l i ş d i: «الار إكي تقارن الشدى» ol məninq birlə topık ılışdı = o mənimlə top asmaqda yarışdı», (hansımız topu daha yaxşı asacaq deyə yarışdı), (الشور - الشماق - ılışur-ılışmaq).

A m u ş d i: keyləşdi, «الار إكي تقارن الشدى» amuşdı ər = adam keyləşdi», (ona edilən irad və tənbeh dolayısı ilə). Başqası da belədir, (الشور - الشماق - amuşur-amuşmaq).

O n a ş d i l a r: «الار إكي تقارن الشدى» bu işğ olar kamuğ onaşdılar=onlar hamısı bu işdə [bu xüsusda] yekdil oldular, razılaşdılar». Başqası da belədir, (الشور - الشماق - onaşur-lar-onaşmaq).

I n i ş d i: «الار إكي تقارن الشدى» ol məninq birlə tağdın inışdı = o mənimlə birlikdə dağdan enməkdə yarışdı», (الشور - الشماق - inışur-inışmaq).

A ç ı k t ı: acdı, acıqdı. «أرجقتي» ər açıktı = adam acdı, acılıqdan qıvrıldı», (أرجق - أرقق - açıkar-açıkmak).

U ç u k t ı: sona çatdı, «أرجقتي» iş uçuktı = iş sona yetdi», (أرجق - أرقق - uçukar-uçukmak).

U s u k t ı: susadı, «أرسقتي» ər usuktı = adam susadı», (أرسق - أرسق - usukar-usukmak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أرسقنا ساقع قمع سوف كرنور» usukmışa sakığ kamuğ suw kö-rünür = susamışa ilğim [sərab] bütün su görünər». Bu söz ehtiyac duyduğu nəsnənin asanlıqla əldə olunacağını zənn edən adam haqqında söylənir.

A ş u k t ı: darıxdı, özlədi, «أشقتي» ol əwgə aşuktı = o, ev üçün darıxdı». Başqası da belədir. Bir şeyin həsrətini çəkən, bir şeyə düşkün olan adam üçün də belə deyilir, (أشقر - أشقماق - aşukar-aşukmak).

A ğ u k t ı: zəhərləndi, «أغقتي» ər ağuktı = adam zəhərləndi». Bu söz təsirlidir, necə ki, ərəbcə humma-dan gələn «hummər-rəcilu» sözü də belədir, (أغقر - أغقماق - ağukar-ağukmak).

A l ı k t ı: «ألققتي» ər alıktı = adam alçaldı».

A l ı k t ı: «ألققتي» baş alıktı=yara pisləşdi, azdı». Təhəratsızların, aybaşılı və zahıların baxmasından xarab olan, pozulan hər şeyə belə deyilir, (ألقق - ألقق - alıkar-alıkmak). Bu bənddə də işlənmişdir:

باشى انك القتي

قانى يرب ثرقتي

بالغ بلب تغقتي

امدى انى كيم يتار

«Başı anıq alıktı,

Kanı yozup turuktu,
 Balığ bolup tağıktı,
 Əmdi anı kim yetər?»
 Onun yarası azdı,
 Qanı çox axıb durdu,
 Yaralanıb dağa çıxdı,
 İndi ona kim yetər?

(Qanı soyuyan, donan yaralı bir adamdan bəhs edərək deyir ki, onun yarası fəsad verdi, o da dağa çıxdı, yarasından çox qan axdı, ağırlaşdı, indi ona kim yetişər?).

Ə t i k t i: ətləndi, «اغلان ایتکتی = oğlan ətə-qana doldu, tonbullaşdı, böyüdü», (ایکار - ایتکەر - ایتکmək).

İ ç i k t i: «ار ایتکتی = adam döyüşdə təslim oldu və öz arzusu ilə düşmən tərəfində savaşa girdi», (ایکار - ایکمək) içi-kər-içikmək).

Ü ç ü k d i: «ارتینی اچکدی = savaşa adamın səsi batdı və ya üstünə soyuq su tökülməkdən, yaxud çox döyülməkdən soluğu kəsildi», (ایکار - اچکەر - üçükmək).

Ö p ü l d i: içildi, «سوت ایلدی = süd içildi». Başqası da belədir. Əsas cəhət odur ki, keçmiş zaman şəklində l hərfi artırılrsa, fe'l məchul olar, (ایل - öpülər-öpülmək).

A t ı l d i: atıldı, «اوق ایلدی = ox atıldı», (ایل - ایلماق) atılır-atılmək).

A t ı l d i: «ججاک اغزی ایلدی = tumurcuq açıldı». Çiçək və tam ayrılmayaraq açılan hər nəsnə üçün belə deyilir.

Ö t ə l d i: «أل بوايشتا ایلدی = o bu işdə çalışdı, yoruldu», (ایل - ایلماق) ötlür-ötölmək).

O t u l d i: alağı alındı, «ترغ ایلدی = əkinin /alaq/ otları biçildi, başı vuruldu». Əkini pozan, zay edən hər bitki barədə belə deyilir, (ایل - ایلماق) otulur-otulmaq).

Ü t ü l d i: ütüldü. «قوی بئشی ایلدی = qoyunun başı, başındakı tüklər ütüldü», (ایل - ایلماق) ütülür-ütülmək).

İ t i l d i: itildi, dəf edildi. «ایلدی نایک = bir şey itələndi, dəf edildi».

İ t i l d i: «اغلان ایلدی = uşaq böyüdü», (ایل - ایلماق) itilür-itilmək).

A ç ı l d i: «ایش ایلدی = iş açıldı = iş açıldı».

A ç ı l d i: «کوک ایلدی = səma açıldı».

A ç ı l d i: «کونقل ایلدی = könül açıldı». Hər hansı bir şey açılrsa, yenə belə deyilir, (ایل - ایلماق) açılır-açılmək).

İ ç i l d i: içildi, «سوف ایلدی = su içildi». Başqası da belədir, (ایل - ایلماق) içilir-içilmək).

A d h ı l d i: ayıldı, «اسرک ایلدی = sərxoş ayıldı», (ایل - ایلماق) adılır-adılmək).

I d h ı l d i: «توتغن ایلدی = dustaq və ya bağlanmış olan adam açıldı, buraxıldı». Başqası da belədir, (ایل - ایلماق) idhılır-idhılmək).

U r u l d i: vuruldu. «ار ایلدی = adam vuruldu, döyüldü». Başqası da belədir, (ایل - ایلماق) urulur -urulmaq).

U r u l d i: «ترگی ایلدی = süfrə quruldu, açıldı».

U r u l d i: «توغ ایلدی = növbə davulu vuruldu, növbə davulu çalındı, qarovul dəyişdirmə barabanı çalındı».

اُرُلْدِي O r u l d i: biçildi. «تَرغ اُرُلْدِي tariğ oruldu = əkin biçildi». Həmin söz bu bənddə də işlənmişdir:

فَرَوِي جُوجُ فَرُلْدِي
تُوغَم تِكِب اُرُلْدِي
سُوسِي اَتِن اُرُلْدِي
قَتَجُق قَجَارَال تُتَار

«Kurvi çuvaç kuruldu,
Tuğum tikip uruldu,
Süsi otun oruldu,
Kançuk kaçar, ol tutar».
Xanın yuvarlaq çadırı quruldu,
Bayraq dikildi, davul vuruldu,
Düşmən əsgəri ot kimi biçildi,
Hara qaçsa, o tutar.

(Şair savaştan bəhs edərək deyir ki, xanın çadırı qurulanda (bu çadır ipəkdəndir, şiddətli soyuqdan, qardan, yağışdan qorunmaq üçündür) bayraq dikilir, davul vurulur, düşmən əsgərləri zəmi kimi biçilir, indi onların böyüyü mənim əlimdən hara qaça bilər).

اُرُلْدِي U r u l d i: «اُرُكَان اُرُلْدِي örgən uruldu = örkən, çatı, urğan hörüldü». Başqası da belədir, (اُرُلْمَاق - اُرُلْر) urulur-urulmaq).

اُرُلْدِي Ü r ü l d i: «اُر اَفْكَا سِنْدَا اُرُلْدِي» ar öpkəsində ürüldü = adam qəzəbindən şişdi, qabardı».

اُرُلْدِي Ü r ü l d i: «كَاب اُرُلْدِي kap ürüldü = tuluq şişirildi».

اُرُلْدِي Ü r ü l d i: «اوت اُرُلْدِي ot ürüldü = od üfləndi». Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «اَغْزِي يَزْلَب الْقَتُور يَلْنَقُق اُرُلْمَش قَاب اَل.اغزى يزلب القنور»

اغزى yazlıp alkımur=adəmoğlu şişirilmiş tuluq kimidir. ağzı açılan kimi boşalar».

اِرِلْدِي İ r i l d i: «اِر اِرِلْدِي سَرِلْدِي» ar irildi, sərildi = adam qayğıdan sarsıldı, qəmləndi, üzüquyulu sərildi», (اِرْلُر - اِرْلَمَاق irilür-irilmək)²²³.

اَزْلْدِي Ü z ü l d i: üzüldü, «اَتِي اَزْلْدِي» anıq əti üzüldü = onun əti üzüldü». Uzununa üzülən hər şey üçün belə deyilir.

اَزْلْدِي A z ı l d i: azıldı, «اَزْلْدِي يُول yol azıldı = yol azıldı», (اَزْلُر - اَزْلَمَاق azılur-azılmək).

اَزْلْدِي Ü z ə l d i: «اَزْلْدِي» ər üzəldi = adam yoruldu, qurtula bilməyəcəyi bir işə düşdü».

اَزْلْدِي Ü z ə l d i: «اَزْلْدِي اِكْلِك اَزْلْدِي» iglik üzəldi = xəstənin can verməsi çətinləşdi, sanki ölümün şiddətindən can verə bilmir», (اَزْلُر - اَزْلَمَاق üzəlür-üzəlmək).

اَزْلْدِي Ü z ü l d i: üzüldü. «اَزْلْدِي نَانَق اَزْلْدِي» nənq = nəsnə üzüldü, qopdu, qırıldı», (اَزْلُر - اَزْلَمَاق üzülür-üzülmək).

اَسْلْدِي A s ı l d i²²⁴: «اَسْلْدِي يَشِغ اسلدى» yışığ asıldı=ip uzandı». Başqası da belədir, ip uzandığı, uzadıldığı zaman da belə deyilir, (اَسْلُر - اَسْلَمَاق asılur-asılmək).

اَسْلْدِي A s ı l d i: asıldı, «اَسْلْدِي بِيْرِنَانَق بِيْرَا اسلدى» bir nənq birgə asıldı=bir nəsnə digərinə asıldı», (اَسْلُر - اَسْلَمَاق asılur-asılmək).

اَشْلْدِي U ş a l d i: «اَشْلْمَاق اَشْلْدِي» ətmək uşaldı = çörək ufalandı». Başqası da belədir, (اَشْلُر - اَشْلَمَاق uşalür-uşalmək).

اَشْلْدِي A ş u l d i: «اَشْلْمَاق اَشْلْدِي» anıq üzə yoğurkan aşıldı = onun üstünə yorğan örtüldü». (اَشْلُر - اَشْلَمَاق aşılur-aşılmək).

اَشْلْدِي E ş i l d i: eşildi, «اَشْلْمَاق اَشْلْدِي» kum eşildi = qum eşildi». Başqası da belədir, (اَشْلُر - اَشْلَمَاق eşilür-eşilmək).

²²³ Salih Mütəllibovun fikrinə, bu, idiomatik ifadədir (TSD, tom I, bet 204).

²²⁴ Bu maddəni a yerinə e/ə ilə də oxumaq (asıldı=esildi/əsildi) mümkündür.

- İ ş i l d i: «ایشلیدی اییشقا ایشلیدی» anuñ əligi işka işildi = onun əli işə yatdı». Başqası da belədir, (ایشلیر - ایشلماک- ایشلür-ایشلمək).
- Ü ş ə l d i: arandı, «اشلیدی ایشلیدی» anuñ əwi üşəldi = onun evi axtarıldı, arandı». Aranən hər şey üçün də belə deyilir, (ایشلیر - ایشلماک- ایشلür-ایشلمək).
- U w u l d i: ufalandı, «اقلدی اقلدی نانک» uwuldı nənq=nəsnə ufalandı», (اقلر - اقلماق- اقلماق- اقلماق).
- U k u l d i: anlaşıldı, «اقلدی اقلدی بوسوز اقلدی» bu söz ukuldı = bu söz anlaşıldı, başa düşüldü», (اقلر - اقلماق- اقلماق).
- O k i l d i: oxundu, «اقلدی اقلدی بیتک اقلدی» bitik okıldı = kitab oxundu», (اقلر - اقلماق- اقلماق).
- Ə k i l d i: əkildi, «اقلدی اقلدی ترغ اقلدی» tarğ əkildi = toxum əkildi». Bir şey başqa bir şey üzərinə əkildiyi zaman da belə deyilir, (اقلر - اقلماق- اقلماق).
- Ə g i l d i: əyildi, «اقلدی اقلدی يغاج اقلدی» yığağ əgildi=ağac əyildi». Başqası da belədir, (اقلر - اقلماق- اقلماق). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «اقلدی اقلدی فرغ يغاج اقلماق فرمیش کرش تکلماق» kuruğ yığağ əyilməs, kurmuş kırış tügülməs = quru ağac əyilməz, qurulu, gərilməş kırış [yay] düyülməz». Bu söz bir şeyin istifadə olunmuşdan sonra əvvəlki halına dönməyəcəyini bildirir.
- Ö k ü l d i: yığıldı, «اقلدی اقلدی ثبراق اقلدی» toprak öküldi = torpaq yığıldı». Başqası da belədir, (اقلر - اقلماق- اقلماق).
- Ö g ü l d i: öyüldü, «اقلدی اقلدی ار اقلدی» ar ögüldi = adam öyüldü, tərifləndi», (اقلر - اقلماق- اقلماق).
- U b a n d i: gizləndi, «اقلدی اقلدی اقلدی اقلدی» ol məndin ubandı = o məndən gizləndi», (اقلر - اقلماق- اقلماق).
- Ö p ü n d i: «اقلدی اقلدی اقلدی اقلدی» ol mün öpündi = o, şorba içirmiş kimi görüldü, əslində içmədi», (اقلر - اقلماق- اقلماق).

[Qayda]:

Bu mənada bir sıra fe'llərə ن n hərfi əlavə olunur. Bunun səbəbi failin həqiqətdə etmədiyi bir işi etmiş kimi görünmüş olmasını bildirmək üçündür. Yaxud da bir işin başqasının köməyi olmadan müstəqil şəkildə görüldüyünü bildirməyə xidmət edir.

- A t ı n d i: «اقلدی اقلدی اقلدی» ol naru atındı = o, bir tərəfə atıldı, yuvarlandı». Başqa adamın qüvvəsi ilə bir tərəfə atılan şey üçün də belə deyilir, (اقلدی - اقلدی).
- A t ı n d i: «اقلدی اقلدی اقلدی» ol ok atındı = o özünü ox atmış kimi göstərdi», (اقلدی - اقلدی).
- U t a n d i: utandı, «اقلدی اقلدی اقلدی» ol məndin utandı = o məndən utandı», (اقلدی - اقلدی).
- Ö t ü n d i: «اقلدی اقلدی اقلدی» ol xanka ötüc ötüdü = o, xana dərdini izah etdi». Başqası da belədir. Əsli «اقلدی اقلدی» ötkündi»dir, «əşitdiyi kimi nəql etdi» deməkdir, (اقلدی - اقلدی).
- A ç ı n d i: «اقلدی اقلدی اقلدی» bəg ərin açındı=bəy əsgərlərinə doymuluq, qənimət verdi, kərəm qıldı». Başqası da belədir.
- A ç ı n d i: «اقلدی اقلدی اقلدی» ar atın açındı = adam atına yem verdi».
- A ç ı n d i: «اقلدی اقلدی اقلدی» ar koyun açındı = adam qoyununu açmış kimi görüldü». Beşikdəki uşaq, yataqdakı xəstə örtüsünü açdığı zaman da belə deyilir, (اقلدی - اقلدی).
- U d h u n d i: ayıldı, «اقلدی اقلدی اقلدی» ar udhundı = adam yuxudan ayıldı», (اقلدی - اقلدی).

أذندی O d h u n d i: «أت أذندی ot odhundı = od söndü», «يلاذندی yula odhundı = çıraç söndü». Başqası da belədir.

أذندی O d h u n d i: «أنك فتى أذندی anıq kutı odhundı = onun bəxti söndü», (أذنى-أذنى odhunur-odhunmak). Bu şeirdə də işlənmişdir²²⁵:

أمدى أوذن أذندی

كيدن تليم أذندی

إيسل بُلغال إكذندی

اندغ أرك كيم أتار

«Əmdi udhun udhundı,

Kidin təlim öküdü,

El bolğalı igəndi,

Andağ ərig kim utar».

İndi yuxusundan ayıdı,

Sonra çox peşman oldu,

Sülhdən geri çəkildi,

Belə əri kim udar?

(İndi düşmən yuxusundan oyandı, sülh zamanındakı fəaliyyətsizliyinə peşman oldu, sülhdən çəkildi, belə bir adamı məndən başqa kim məğlub edə bilər).

أرندى A r i n d i: arındı, yuyundu, «أرأرندى ər arındı = adam təmizləndi, yuyundu».

أرندى A r i n d i: «أرأرندى ər arındı = adam xüsusi dərman sayəsində tükəldən azad oldu», (أرأرندى-أرأرندى arınur-arınmak).

أرندى U r u n d i: «أل أوذن أذندی ol özin urundı = o, bir işə peşman olduğu üçün öz-özünə döyündü». Əslində döyünməyərək özünü

²²⁵ Bu şeir əslində bundan əvvəlki maddədən, yəni «أذندی udhundı=oyandı» sözündən sonra gəlməlidir. Bəsim Atalay kimi biz də ona toxunmadıq, yəni yerini dəyişdirmədik.

döyünmüş kimi göstərən adam haqqında da belə söylənir.

أرندى U r u n d i: «أرسفلق أرندى ər suwluk urundı=adam çalma sarıdı».

أرندى U r u n d i: «أراغت برنچك أرندى urağut bürünçük urundı = qadın bürüncək büründü, baş örtüsünü örtündü, örtüdü», (أرأرندى-أرأرندى urunur-urunmak).

أرندى U r u n d i: «أرسىكى أرندى ər ...i urundu = adamın şeyi durdu», (أرأرندى-أرأرندى urunur-urunmak).

أرندى Ə r i n d i: ərindi, «أرايشقا أرندى ər işka ərindi = adam işə ərindi», (أرأرندى-أرأرندى ərinür-ərinmək).

أسندى A s i n d i: «أت أسندى at asındı = at qurtulmaq üçün bağlandığı ipi darddı, dardındı».

إسندى I s i n d i m: «من أنكار إسندى mən anqar ısındım = mən ona isindim, onu sevdim».

إسندى İ s i n d i: «أل أتقا إسندى ol otka ısındı = o, odda isindi, qızışdı».

إسندى İ s i n d i: «أل كوند دا إسندى ol kündə ısındı = o, günəşdə qızındı», (إسأرندى-إسأرندى ısınur-ısınmak)²²⁶.

إنندى İ ş ə n d i: inandı, güvəndi, «أل منكا إنندى ol manqa işəndi = o mənə inandı, bir işdə mənə güvəndi», (إنأرندى-إنأرندى işənür-ışənmək).

أشندى A ş u n d i: keçdi, ötdü, «أل مئدين إنندى ol məndin aşındı = o mənə keçdi», (أشأرندى-أشأرندى aşınur-aşınmak).

أقندى A w i n d i: alışdı, ovundu, «أل منكا أقندى ol manqa awındı = o mənə alışdı», (أقأرندى-أقأرندى awınur-awınmak).

أقندى U w u n d i: «أل أزنكا أتماق أقندى ol özinqə ətmək uwundı=o özünə çörək ufaladı», (أقأرندى-أقأرندى uwunur-uwunmak).

²²⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz basma nüsxədə «إسأرندى ısınmak», yazma nüsxədə isə «إسأرندى ısınmək» şəklindədir (DLT, I.s. 202).

أفندی U w u n d i: «الكن أفندی ol əlgin uwundı= o, özünə qarşı olan pislik, acı bir xəbər, yaxud ağrı üzündən əllərini ovuşdurdu».

أقندی O k i n d i: oxundu, «أقندی بیتک bitik okındı = kitab oxundu».

أقندی O k i n d i: guya oxudu, «أقندی بیتک ol bitik okındı = o oxumadığı halda özünü kitab oxuyurmuş kimi göstərdi», (أقنماق - أقر) okınur-okunmaq). Bu sözdə ن hərfi ل hərfinin yerinə keçmişdir.

أكندى Ə k i n d i: «أل أوزنكا شرغ أكندى ol özinqə tariğ əkindi = o özünə toxum əkdi», (أكنماق - أكنür əkinmək).

أكندى Ö k ü n d i: peşman oldu, «أل يازقنكا أكندى ol yazukınqə ökündi = o, günahına görə peşman oldu». Hər peşmançılıq üçün belə deyilir, (أكنماق - أكنür ökünür-ökünmək).

أكندى Ö g ü n d i: öyündü, «أل أوزن أكندى ol özin ögündi = o özünü öydü, öyündü», (أكنماق - أكنür ögünür-ögmək). Aşağıdakı məsələdə də işlənmişdir: «أكنكوجى أمتدا ارتاثر» ögüngüçü ümində artatur = özünü öyən tumanını çirkləndirər», (yəni sınıyan zaman heç nə bacarmayan və əvvəllər özünü öyən adam utanar və tumanına batırar). Bu söz özünü öyməyi tərgitmək üçün söylənir.

أكندى İ g ə n d i: «ات أكندى at igəndi = at harınlaşdı», (أكنماق - أكنür igənür-igənmək).

أكندى İ g ə n d i: «أقنى قسرق أكندى kısıraq igəndi=qısıraq boğaz oldu».

أللى A l l i n d i: «أل المن ألى ol alımın alındı = o, başqasının köməyi olmadan tək başına alacağını aldı», (ألى - ألى alınur-alınmaq).

ألى U l a n d i: «ألى ألى نانى ulandı nənq = bir nəsnə digərinə çatdı, birləşdirildi, calandı», (ألى - ألى ulanur-ulanmaq).

ألى U l u n d i: «ألى ألى نانى ulandı nənq = bir nəsnə ipin ağac gövdəsinə dolandığı kimi dolandı, ilan kimi qıvrıldı».

ألى U l u n d i: «ألى ألى يول yol ulandı = yol qıvrıldı», (ألى - ألى ulunur-ulunmaq).

ألى U l l i n d i m: usandım, «ألى ألى مَن بوايشتا ألى mən bu işta ulındım = mən bu işdən usandım, bezdim», (ألى - ألى ulınur - ulınmaq).

ألى İ l ə n d i: «ألى ألى انكار ألى ol anqar iləndi = o, etimadı doğrultmadığı üçün onu qınadı». Mələmətə də «ألى ألى» deyilir, (ألى - ألى ilənür-ilənmək).

ألى İ l l i n d i: ilişdi, «ألى ألى تكان تونقا ألى tikən tonka ilındı = tikan dona ilişdi», (ألى - ألى ilınur-ılınmaq)²²⁷. Həmin söz bu bənddə də işlənmişdir:

تدومنكا ألى

امكاك كرو ألى

قلمشكا ألى

تتغن بلب ألى قاتار

«Tapdu manqa ilındı,
Əmgəkkərü ulındı,
Kılmışınqə iləndi,
Tutğun bolup ol katar»²²⁸.
Tapdu mənə ilişdi,
Əzab çəkdi, usandı,
Elədiyinə peşman oldu,
Əsir olub sıxıntıya düşdü.

²²⁷ Bu söz yazma nüsxədə ك ke ilə «ألى ilinmək» şəklindədir (DLT, I, s. 205).

²²⁸ Bəsim Atalay şeirdə bəzi dolaşılıq olduğunu göstərmiş və düzəltdir (bax: DLT, I, s. 205). Biz düzəlmiş variantı aldıq.

(Tapdu adlı düşmən mənə əsir düşdü, əsirliyinə görə çox əzab çəkdi, canından bezdi, elədiklərinə peşman oldu, öz-özünü qınadı, dərdi artdı).

إِنْدَى İ l i n d i: əsir oldu, «أر يَغَى قَا إِنْْدَى = adam düşməyə əsir oldu».

إِنْْدَى İ l i n d i: «كَيْك تَرْقَا إِنْْدَى keyik tuzakka ilindi=geyik tələyə düşdü».
أْمُنْدُمْ U m u n d u m: «مَنْ تَنْكِرَى نَنْ أْمُنْدُمْ» mən tənqidən umundum = mən tanrıdan umdum, umundum, inayət gözlədim», (أْمُنْمَقْ-أْمُنْرُ) umunur-umunmak).

أَنْدَى A n u n d i: hazırlandı, «أَل يَأْغَى قَا أَنْدَى ol yağığa anandı = o, düşməyə qarşı [onu dəf etmək üçün] hazırlaşdı, düşmənlə savaşa hazırlaşdı». Başqası da belədir, (أَنْرُ-أَنْمَاقْ) anunur-anunmak).

إِنْدِم İ n a n d i m: inandım, «مَنْ أَنْكَارَ إِنْدِم mən anqar inandım = mən ona inandım, güvəndim», (إِنْمَاقْ-إِنْرُ) inanur -inanmak). «إِنْجْ Inanç bəg = inanılan bəy, güvənilən bəy» ifadəsi də bu sözdən alınmışdır.

BU BABIN MÜZƏF OLANLARI

أَبْتَى A b i t t i: gizlətdi, «أَل أَرْنَ مَئْدِنَ أَبْتَى ol özin məndin abıttı = o özünü məndən gizlədi». Örtülən və ya gizlədilən hər şey üçün belə deyilir, (أَبْتَمَاقْ-أَبْتُرُ) abıtur-abıtmak).

أَتْتَى A t a t t i: «تَاى أَتْتَى tay atattı = day at oldu, atlasdı». Ərəbcədəki «فُتَيْيَاتِ الْجَارِيَةِ futtiyyət il-cariyətu», yəni cariyə oldu, cariyələr sırasına girdi sözündə olduğu kimi. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَاى أَتْتَسَا اَت تَنْوَرُ. أَعْوَلُ أَرْدَسَا اَتَا تَنْوَرُ» tay at-atsa, at tınur, oğul ərədhəsə, ata tınur = dayça yetişsə, at

dincələr, oğul yetişsə, ata dincələr», (dayça at olan zaman at minilməkdən qurtulub dincələr, oğul böyüyüb ata olanda, atalıq vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayar, o zaman da ata dincələr». Həmin söz bu beytdə də işlənmişdir:

تُكْرَمِيك سَاقِمْنِي بِلْكَا لِكَاى

تَبْرَقْلَى أَتْتَسَا قِسْرَقْ سَنَى تَاى

«Təgür məniq sawımnı bilgəligə ay,
Tınur kalı atatsa kısraq səni²²⁹ tay».

Mənim sözümü bilgələrə çatdır, de:
Qısraqın dayı at olsa, qısraq dincələr.

أَتْتَى Ə t ə t t i: «أَل اَنِى أَتْتَى ol anı ətətti = o onu sıxıntıya saldı», (أَتْرُ-أَتْمَاقْ) ətətür-ətətmək).

أَچْتَى A ç i t t i: acıtdı, «أَل سِرْكََا أَچْتَى ol sirkə açıtı = o, sirkə turşutdu, acıtdı».

أَچْتَى A ç i t t i: «أَل اَنِقْ كَوْنَقْلِنَ أَچْتَى ol anıq könqlin açıtı = o onun könlünü qırdı, könlünə dəydi, qəlbini qırdı», (أَچْتُرُ-أَچْتِمَاقْ) açıtur-açıtmak).

أُدْتَى U d h i t t i: uyutdu, «أَل مَئَى أُدْتَى ol məni udhıttı = o məni uyutdu, yatızdırdı, yuxuya verdi».

أُدْتَى U d h i t t i: «أَل يَغْرَتَ أُدْتَى ol yoğurt udhıttı = o, qatıq çaldı».

أُدْتَى U d h i t t i: «أَل أُدْتِمَا أُدْتَى ol udhıtma udhıttı = o, pendir düzəltdi».

أُدْتَى U d h i t t i: «أَل اَتَ أُدْتَى ol ot udhıttı = o, odu söndürdü, ram etdi», (أُدْتَمَاقْ-أُدْتُرُ) udhıtur-udhıtmak).

²²⁹ Bəsim Atalayın fikrinə, mənanaya görə «سَنِى səni» deyil, «سَنِى سِپَى» olmalıdır. «سِبَى sıp» ikiyaşar daydır (DLT, I, s. 207). Salih Mütəllibov bu qeydə qarşı etirazını belə ifadə etmişdir: «Bizcə, əsl [yəni «səni» şəkli] doğrudur. Bunun iki səbəbi var. Əvvəla, «sıp» elə özü ikiyaşar day deməkdir, o sözdən sonra «tay» sözü artıqdır. İkincisi, ümumi fikir II şəxsə ünvanlandığına görə «səni» olmalıdır» (TSD, I tom, bet 214).

Arıtı: arıtladı, «أل ترغ ارثی ol tarığ arıttı = o, buğdamı arıtladı».

Başqası da belədir, (ارثمق- ارثر) arıtur-arıtmək).

Ərətı: «أل قوزی ارثی ol kuzı ərətti = o, quzunu axtaladı».

Ərətı: «ألغان ارثی oğlan ərətti = uşaq kişiləşdi». Uşaq sünnət edildiyi zaman da belə deyilir. Sözü əslində «ارذتی ərədhti»-dir, idqam olunmuşdur. Ərəbcə «zıkr» sözündən «müzəkkir» düzələn kimi, (ارذ ماك- ارذر) ərədhür - ərədhmək).

Ərütı: əritdi, «أل یاغ ارثی ol yağ ərüttü = o, yağ əritdi», (ارثر) - ərütür-əritmək).

Azıtı: azdırdı, çaşdırdı, «أل انكاریول ازثی ol anqar yol azıttı = o ona yolunu çaşdırdı», (ازثر) azıtur-azıtmək).

Əzıtı: «أل اعلان قلاقن ازثی ol oğlan kulakın əzıttı = o, uşağın qulağını dəldirdi». Uzunlaşmasına cırılan hər şeyə belə deyilir, (ازثر- ازتماق) əzıtür-əzıtmək).

Uzıtı: uzatdı, «أل یشغ ازثی ol yışığ uzatdı = o, ipi uzatdı».

Uzıtı: «أل ایشغ ازثی ol işiğ uzatdı = o, işi gecikdirdi», (ازثر) - uzatur-uzatmək).

Üzıtı: «أل انك قلاقن ازثی ol anıq kulakın üzıttı = o [çox danışmaqdan] onun qulağını kar elədi».

Üzıtı: «سركا كبنی ازثی sirkə küpnü üzıttı = sirkə [tündlükdən] küpnü çatlatdı». Başqası da belədir: (ازثر) üzıtür-üzıtmək).

Əsıtı: «أل ارقنی اسبئی ol uruknı əsıttı = o, ipi uzatdı». Başqası da belədir, (اسبئمق- اسبئر) əsıtür-əsitmək).

Usıtı: susatdı, «ات متی اسبئی tuzluğ ət məni usıttı = duzlu ət məni susatdı», (اسبئر) usıtur - usıtmək).

İsıtı: isitdi, «أل مون اسبئی ol mün isıttı = o, şorba isitdi». Dəmir və ona bənzər şeylər qızdırılarda da belə deyilir.

İsıtı: «ار اسبئی ər isıttı = adam qızdırdı, isitmə xəstəliyinə tutuldu». Fe'l bu son cümlədə təsirli, bundan əvvəlki cümlədə isə təsirsizdir, (اسبئر) isıtür-istmək).

Aşatı: yedirtdi, «أل منكا اش اشئتی ol manqa aş aşatdı = o mənə yemək yedirtdi». Bu sözü türklər ən çox xanların, bəylərin ziyafəti haqqında deyirlər. Oğuzlar isə hər yemək üçün belə söyləyirlər. Oğuzların dediyi qaydaya uyğundur, (اشئر) - aşatur-aşatmək).

Aşutı: «أل منكا یغر قان اشئتی ol manqa yoğurkan aşuttı = o mənim üstümə yorğan örtürdü, yorğan örtməyi əmr etdi». Başqa adamın üstünə bir şey örtmək barədə də belə deyilir (aşatur-aşutmək). Bu bənddə də işlədilmişdir:

ادوبيرب بئشئم

تقاريولغ تشئم

ارن اسن اشئم

يكن برجا ازی جغدی

«Idhu berüp boşuttum,

Tawar yoluğ taşuttum,

Ərən əssin aşuttum,

Yükin barça özi çoğdı».

Sərbəstlik verib boşladım,

Mal, fidyə üçün dısladım,

Ərən ayıbını örtürdüm,

Bütün yükünü özü sarıdı.

(Bir əsir haqqında danışaraq deyir: özünü qurtarmaq üçün fidyə malı tapsın deyər onu sərbəst buraxdım, dışarı göndərdim, fidyə gətirməsini və ərənlərin ayıbını örtməsinə əmr etdim. Heç kim ona kömək etmədiyini üçün yükünü öz əli ilə sarıdı).

Ü ş ü t t i: üşütdü, «أل منى ثملغ فا أشتى» ol mənı tumlıgka üşütti = o mənı soyuqda üşütdü».

Ü ş ü t t i: «أل سنجك أشتى» ol süçik üşütti = o, içkini soyuğa qoydu, soyutdu», (أشتر- أشتماك- üşütür-üşütmək).

Ü ş ə t t i: ufaladı, doğradı, «أل اتماك أشتى» ol ətmək üşətti = o, çörək ufaladı». Başqası da belədir. Parçalanan və ufalanan hər şey üçün belə deyilir, (أشتر- أشتماك- üşətür-üşətmək)²³⁰.

E ş i t t i: aratdı, eşdirdi, altını-üstünə çevirdi, «أل ايك اون أشتى» ol anıq əvin eşitti=o onun evini eşdirdi, axtartdı». Hər hansı bir şey eşildiyi zaman da belə deyilir, (أشتر- أشتماك- eşitür-eşitmək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

فلاق أشتسا كونكول بليز

كوزكورسا اذك كلير

«Kulak eşitsə, könqül bilir,

Köz körsə, üdhik kəlidir».

Qulaq söz eşitsə, könül bilər,

Göz sevgilisini görsə, şövqə gələr²³¹.

A ğ ı t t i: «أل انى تاغ فا اغتى» ol anı tağka ağıttı = o onu dağa çıxartdı».

A ğ ı t t i: «تنكري بليت اغتى» tənqri bulıt ağıttı=tanrı bulud göstərdi», (اغتر- اغتماق- ağıtür-ağıtmaq).

A k ı t t i: axıtdı, «أل اقنى تنكري اقن اقنى» tənqri akın akıttı = tanrı sel axıtdı», «أل سوف اقنى» ol suw akıttı = o, su axıtdı».

²³⁰ Bunun məsdəri basma nüsxədə «üşətmək», yazma nüsxədə isə «uşatmaq»dır. Bəsim Atalay ikinci variantın doğru olduğunu, fe'lin əslində «uşatdı-uşatur-uşatmaq» olduğunu yazmışdır (DLT, I, s. 211).

²³¹ Bu atalar sözünün bu maddəyə dəxli yoxdur, çünki burada «eşitmək» barədə danışılır. Ehtimal ki, atalar sözündən əvvəl ayrıca bir «işitmək=eşitmək, dinləmək, qulaq asmaq» maddəsi varmış.

A k ı t t i: göndərdi, «بک اقنچى اقنى» bəg akınçı akıttı = bəy axıncı [qoşun] göndərdi», (اقتر- اقتماق- akıtür-akıtmək).

O k ı t t i: oxutdu, «أل منكا بيتك اقنى» ol manqa bitik okıttı=o mənə kitab oxutdu». Başqası da belədir, (اقتر- اقتماق- okıtür-okıtmək).

Ə k i t t i: əkdirdi, «أل ترغ اكنى» ol tarğ əkitti = o, toxum əkdirdi». Əkdirilən hər şey üçün belə deyilir, (اکتر- اکتماك- əkitür-əkitmək).

Ü g i t t i: üyütdü, «أل ترغ اكنى» ol tarğ ügitti = o, buğda üyütdü». Başqası da belədir, (اکتر- اکتماك- ügitür-ügitmək).

İ k i t t i: tərbiyə etdi, yetişdirdi, «أل انى اكنى» ol anı ikitti = o onu tərbiyə etdi, yetişdirdi». Sözün əsli «ikidhti»dir, ذ dh hərfi ت t hərfinə keçmişdir, (اکتر- اکتماك- ikitür-ikitmək).

U l a t t i: uzatdı, «أل يب اولتى» ol yip ulattı = o, ip uzatdı», (الثر- التماق- ulatur-ulatmaq).

U l ı t t i: ulatdı, «أل انى ارب اولتى» ol anı urup ulıttı = o onu döyüb qurd kimi ulatdı», (اولتر- التماق- ulıtür-ulıtmək).

U l ı t t i: ram etdi, «أل ايك بينن اولتى» ol anıq boynın ulıttı = o ona boyun əydirdi». Başqası da belədir, (الثر- التماق- ulıtür-ulıtmək).

Ö l i t t i: «أل تون ائلى» ol ton ölitti = o, paltarını islatdı, nəm elədi». Başqası da belədir, (الثر- التماك- ölitür-ölitmək).

İ l ə t t i: çatdırdı, yetirdi, «أل قاغون افكا ائلى» ol kağun əwgə ilətti = o, evə qovun apardı». Başqası da belədir, (الثر- التماك- ilətür-ilətmək).

Ü l ə t t i: payladı, «أل جفاى قايرماق ائلى» ol çığayka yarmak ülətti = o, kəsiblərə pul bölüşdü, payladı», (الثر- التماك- ülätür-ülətmək).

امیتی Ə m i t t i: « تام امیتی tam əmitti = dam yıxılmaq üzrə əyildi». Başqası da belədir.

امیتی Ə m i t t i: « كُنْ قُلُومِ أَنْقَارِ əmitti = könlüm ona meyl etdi, axdı». (امیتماق - امیتür-əmitmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

فلان تَكَالَ فَمْتَى
أَرْقَارِ سُقُقِ يُمْتَى
يَيْلَاغِ تَبَا أَمِيتَى
تَرْكِقِ ثَرْبِ سَكْرَشُورِ

«Kulan tükəl kumuttı,
Arkar, sukak yumuttı,
Yaylağ taba əmitti,
Tizgik²³² turup səgrişür».
Bütün qulanlar coşdu,
Geyik, sığır topladı,
Yaylaya doğru axışdı,
Sıralanıb səyrişirlər.

(Baharı mədh edərək deyir: yaz gəldi, qulan, geyik, sığır hamısı bir yerdə topladı, bunlar yaylaya doğru axışır, sıra-sıra olub sevincdən atılıb-düşürlər).

انثى A n u t t i: « أَلِ يَغَى قَا ثَلْمِ انْثَى ol yağığa tolum anuttı = o, yağığa qarşı silah hazırladı». Hazırlanan hər şey üçün belə deyilir, (انثور - انتماق anatur-anutmak). Bu məsələdə də işlənmişdir:

ثَلْمِ انْتَسَا قَلْنِ بَلُورِ
ثَلْمِ انْتَسَا بَلْنِ بَلُورِ

²³² Bəsim Atalay Karl Brokkelmanə əsaslanaraq bunun «تَرْكِقِ tizgik» deyil, əslində «تَرْكِ tizik», yəni «saf, sıra, cərgə» olduğunu yazmışdır (DLT, I, s.214). Çimlilər (DLT-Çin, I cild, s.232) və Hüseyn Düzgün onu «tizik» (د ل ت s. 169), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər işə (DLT-2005, s. 257) «tizgin» şəkildə oxumuşlar.

«Tolum anutsa, kulun bulur,
Tolum unutsa, bulun bulur».

(Silah hazırlayan qulun, dayça tapar, silahı unudan əsir olar). Bu söz hər şeyə hazır olmağı əmr edir.

انثى U n a t t i: رَاذَى سَالْدَى, « مَنِ انْمَاَسِ اَرْدِمِ اَلِ مَنِ انْتَى, ol mən unamas ərdim, ol mən unattı = mən bu işə razı deyildim, o mən razı saldı», (انتماق - انثور unatur-unatmak).

انثى U n i t t i: « أَلِ سَوُزِنِ انْثَى, ol sözün unittı = o, sözünü unutdu». Başqası da belədir, (انثور - انتماق unatur-unutmak).

انثى E n ə t t i: əlamət vurdu, « أَلِ قَوِينِ اَيْنْتَى, ol koyun enətti = o, qoyunun qulağına əlamət, damğa vurdurdu», (انتماق - انثور enəttür - enətmək).

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

ايثى A y i t t i: söylədi, soruşdu, « أَلِ مَنكَا سَوُزِ اِيثَى, ol manqa söz ayıttı = o məndən söz soruşdu». Oğuzlar « مَنِ انكارسوز اَيْتَمِ mən anqar söz ayıttım» deyirlər, «mən ona söz söylədim» deməkdir. Bu, qaydaya ziddir, (ايتماق - ايتور ayitur-ayitmak).

اينثى U y a t t i: utandı, « أَلِ مَندين اَيْنثَى, ol məndin uyattı = o məndən utandı». Sözün əslində « اِيادْتَى uyadhtı» şəkildədir. Burada hərflər çevrilməsi [repressiv assimilyasiya] baş vermiş, nəticədə söz bu şəkildə düşmüşdür, (ايدتماق - ايدانر uyatur-uyatmak).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİSİ

ابيدى A b i t t i: gizlədi, « أَلِ انى كِشِيدِنِ اَبِيدَى, ol anı kişidin abıttı = o onu hamıdan saxladı, gizlətdi». Başqasından gizlədilən hər şey üçün belə deyilir, (ابيتماق - ابثور abitur-abıtmak).

BU BABIN ĞÜNNƏLİLƏRİ

انكفتى O n q u k t ı: «اریوزی انكفتی» ər yüzi onquktı = adamın üzü, rəngi soldu».

انكفتى O n q u k t ı: «برجن انكفتی» barçın onquktı» deyilir ki, «ipək qu-
maşın rəngi soldu» mənasına gəlir. Solan hər şey üçün be-
lə deyilir, (انكفتى – انكفتى onqukar-onqukmak).

انكفتى O n q u l t ı: «سكك انكفتی» sükəl onqultı = xəstə yaxşılaşdı».

انكفتى O n q u l t ı: «ایش انكفتی» iş onqultı» deyilir ki, «qarışıq iş düzəldi»
deməkdir, (انكفتى – انكفتى onqulur-onqulmak).

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI VƏ SONU SÜKUNLU OLAN HƏR
NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَدَى FƏ'LƏLDİ BABI

أربردى Ü r p ə r d i: «ار یرپردی» ər ürpərđi = adam qəzəbdən və ya savaş
üçün ürpərđi».

أربردى Ü r p ə r d i: «تقاغو یرپردی» takağü ürpərđi = toyuq, xoruz qa-
nadlarını qabartdı».

أربردى Ü r p ə r d i: «اینی یرپردی» anıñ yini ürpərđi = onun tükləri
ürpərđi», (أربردى – أربردى ürpərür - ürpərmək).

أبثردى Ö p t ü r d i: «آلى یرپردی» ol anı öptürđi = o onu öp-
düdü», (أبثردى – أبثردى öptürür - öptürmək).

أثردى A t t u r d i: «آلى یرپردی» ol ok attırdı = o, ox attırdı, ox at-
masını əmr etdi». Bir şey atdırıldığı zaman da belə deyilir,
(أثردى – أثردى atturur - atturmak).

أثردى Ö t t ü r d i: «آلى یرپردی» sızığü öttürđi = tütək
öttürdü, çaldı». Çalınan hər bir alət haqqında belə deyilir,
(أثردى – أثردى öttürür - öttürmək).

أیثردى E t t ü r d i / i y t ü r d i: «آلى یرپردی» ol məniñ ışım
ettürđi = o mənim işimin düzəlməsini əmr etdi».

أیثردى E t t ü r d i: «آلى یرپردی» ol ətük ettürđi = o, çəkməni təmir et-
dirdi». Başqası da belədir, (أیثردى – ایثردى ettürür – ettür-
mək / iytürür - iytürmək).

اچتردی A ç t u r d ı : açdırdı, «أل قُبُع اچتردی ol kapuğ açtırdı = o, qapının açılmasını əmr etdi». Açdırılan hər şey üçün belə deyilir, (اچترماق- اچترور) açturur - açturmək).

اچتردی İ ç t ü r d i : içirdi, «أل منكا سوُف اچتردی ol manqa suw içtirdi = o mənə su içirdi». Başqası da belədir, (اچتر-اچترماق) içtürür- içtürmək). Bu mənada «اچتردی» də deyilir. «سوُف سوُف اچتردی» sözündə də işlənir, «su içirməyə nə süd ver» deməkdir. «Sənə pislik edənə yaxşılıq et» yerindədir.

[Qayda]:

Belə fe'llərdə bir xüsusiyyət var: onlar iki fail ilə təsirli olurlar. Birincisi işi görməyi əmr edir, o biri işi görür. Bu cür fe'llərdə qayda belədir ki, iki hərfli olur, özünə iki hərf də artırılır. Belə şeylər şifahi yadda qalmaz deyə burada qeyd etdim.

اچتردی A x t a r d ı : «ار تاڭغ اچتردی ar taşğ axtardı = adam daşın yerini dəyişdirdi, daşı çevirdi, yuvarladı».

اچتردی A x t a r d ı : «تُبي يفاغغ اچتردی tüpi yığacığ axtardı = tufan ağacı devirdi». Bir şeyi devirən hər nəsnə üçün belə deyilir. Bu sözdə x hərfi ğ hərfindən çevrilmişdir. Ərəbcəki xəttar və ğəddar, ximar ün-nas və ğimaru-hum sözləri kimi.

اچتردی A x t a r d ı : «أل بير اچتردی ol yer axtardı = o, yer şumladı, sürdü», (اچترماق- اچترور) axtarur – axtarmək).

اچتردی A r t u r d ı : «اون يرماق اوزا بير اچتردی on yarmak üzə bir artırdı = on pula bir pul da artırdı».

اچتردی A r t u r d ı : «ار ارتردی ar artırdı = adam aşırı getdi, həddini aşdı», (ارترماق- ارترور) arturur-arturmək). Həmin söz bu bənddə də işlənmişdir:

كَلدى بَرَوُارْتَرُوُ

بِيردى ايلن ارْتَرُوُ

مُنْدا قَلْب اَلْتَرُوُ

بُكْرِى بَلْب اَنْ بَتار

«Kəldü bəri arturu,

Berdi elin arturu,

Munda kalıp olturu,

Bügrü bolup, ün bütər».

Gəldi bəri coşaraq,

Verdi elini (vilayətini),

Burda qalıb yaşayır,

Əyri olub, səsi bitər.

(Əsir düşmüş bir bəydən danışaraq deyir: üstümüzə böyük bir ordu ilə gəldi, savaşa məğlub olub elini bizə verdi, əsir düşdü, yarımızda qaldı, beli büküldü, səsi də çıxmır).

اچتردی Ə r t ü r d i : «انك يازقن ارْتَردى anıq yazukın ərtürdi = onun günahını bağışladı».

اچتردی Ə r t ü r d i : «انك ايشن ارْتَردى anıq işin ərtürdi = onun işini qəbul etdi, keçirdi». Bir şeyi bir yerdən digər yerə keçirən adam üçün də belə deyilir, (اچترور- اچترماق) ərtürür - ərtürmək).

اچتردی Ə z t ü r d i : «أل اغلى قلاقن ازْتَردى ol oğlı kulakın əztürdi = o, uşağının qulağını dəldirdi». Dəri üzərində uzunlamasına olan hər yarıq və cızıq üçün də bu söz işlədilir, (اچترور- ازترماق) əztürür - əztürmək).

أزثردى Ü z t ü r d i: üzdürdü, «أل يب أزثردى» ol yıp üztdürdü = o, ip üztdürdü». Başqası da belədir, (أزثرر - أزثرماك - üztdürür - üztdürmək).

أسثردى A s t u r d i: edam etdirdi, «أل ار أسثردى» ol ər asturdı = o, adam asdırdı, edam etdirdi».

أسثردى A s t u r d i: «أل ات أسثردى» ol ət asturdı = o, ət asdırdı, çəngəldən ət asılmasını əmr etdi». Asdırılan şər şey haqqında belə deyilir, (أسثرر - أسثرماق - asturur - asturmək).

أسثردى Ə s t ü r d i: «أل أرق أسثردى» uruk əstürdi = [o,] urğanı uzatdı».

أسثردى Ə s t ü r d i: «أل قفق أسثردى» ol kawık əstürdi = o, kəpək ələtdirdi, unu kəpəkdən ayırmağı əmr etdi». Hər sovrulan və ələnen şey üçün belə deyilir, (أسثرر - أسثرماك - əstürür - əstürmək).

أسثردى Ü s t ə r d i: «أل منقا أسثردى» ol manqa üstərđi = o mənə üstün olmaq üçün yarış etdi».

أسثردى Ü s t ə r d i: «أل قلمش إيشن أسثردى» ol kılımış ışın üstərđi = o, elədiyi işi dandı, (أسثرر - أسثرماك - üstürür - üstürmək). Hər hansı bir məsələdə tanımama və inkar da belədir. Həmin söz bu atalar sözündə də işlənmişdir: «توزن برلا أرش اتون برلا أسثرما» tüzün birlə uruş, utun birlə üstərmə = xoşxasiyyət adamlarla lap vuruş, ancaq alçaq adamlarla heç yarışma da, çünki qabarar, pislik edər».

أسثردى E ş t ü r d i: eşitirdi, «أل منقا أدكو سوز أسثردى» ol manqa edhgü söz eştdürdi = o mənə yaxşı söz eştdirdi». Sözü əslı t ە hərfinin şəddəsi ilə «أسثردى eşittürdi»dir, (أسثرر - أسثرماك - eştdürür - eştdürmək).

أسثردى E ş t ü r d i: eşirdi, «أل قم أسثردى» ol kum eştdürdi = o, qum eştdirdi». Dağarcığa un qoymağı əmr etmək də belədir, (أسثرر - أسثرماك - eştdürür - eştdürmək).

أشثردى Ü ş t ü r d i: dəldirdi, «أل اق أشثردى» ol ok üstürdi = o, oxa təmrən dəliyi dəlməyi əmr etdi, dəldirdi». Dar olan hər dəlik üçün belə deyilir, (أشثرر - أشثرماك - üstürür - üstürmək).

أقثردى A k t u r d i: axıtdırdı, «أل سوڤ اقثردى» ol suw akturdı = o, su axıtdırdı, suyun axıldılmasını əmr etdi», (اقثرر - اقثرماق - akturur - akturmək). Həmin söz bu beytdə də işlənmişdir:

أقثرر كوزم يلاق

ثشئر اردك يڤاق

«Akturur közüm yolak,

Tüşlənür ördək, yuğak».

Gözümdən bir çay axır,

Orda qaz, ördək toplaşır.

(Deyir ki, gözümdən yaş çay kimi axır, bu çayda ördək və çeşitli su quşları toplaşır).

أقثردى U k t u r d i: başa saldı, «أل منقا ائب سوزن اقثردى» ol manqa anıñ sözün ukturdı = o mənə onun sözünü anlatdı». Başqası da belədir, (اقثرر - اقثرماق - ukturur - ukturmək).

أكثردى Ə k t ü r d i: «أل ترغ اكثردى» ol tarğ əktürdi = o, toxum əkdirdi». Başqası da belədir, (اكثرر - اكثرماك - əktürür - əktürmək).

أكثردى Ə g t ü r d i: əydirdi, «أل جكان اكثردى» ol çögən əgtürdi = o, çovkan əydirdi». Əydirilən hər şey üçün belə deyilir, (اكثرر - اكثرماك - əgtürür - əgtürmək).

أكثردى Ö g t ü r d i: təriflətdi, «أل منى اكثردى» ol mənı ögtürdi = o mənı öydürdü, təriflətdi», (اكثرر - اكثرماك - ögtürür - ögtürmək).

أكثردى Ö k t ü r d i: yığdırdı, «أل انكر يرمق اكثردى» ol anqar yarmak öktürdi = o ona pul yığdırdı». Başqası da belədir, (اكثرر - اكثرماك - öktürür - öktürmək).

الثردم Alturdu m: aldırdım, «مَنْ أَدْنَى يَرْمَقِ الثُّرْدُمِ» mən andan yarmak alturdum=mən ondan pul aldırdım», (الثرمن - الثرماق alturur-mən - alturmak).

الثردى U l t u r d i: «أَلْ أَشِيعِ إِجْرَا اتِ الثَّرْدَى» ol aşıç içrə ət ulturdi = o, qazanda ət ərpitdi».

الثردى U l t u r d i: paltar və paltar kimi şeylər ərpindişi və yıprandığı zaman da belə deyilir, (الثرر - الثرماق ulturur-ulturmak).

الثردى O l t u r d i: oturdu, «أَلْ أَرِ الثَّرْدَى» ol ər olturdi = o adam oturdu». Başqası da belədir, (الثرر - الثرماق olturur - olturmak). Bu söz «paltarı möhkəm olan hara istəsə otura bilər» deməkdir. Bu söz təmiz adamın heç bir vəchlə ləkələnməyəcəyini bildirmək üçün işlədilir.

الثردى İ l t ü r d i: «أَلْ مَنَّا كَيْكِ الثَّرْدَى» ol manqa keyik iltürdi = o mənim üçün geyiki tələyə ilişirdi». Hər hansı bir şeyi ilişdirmək, asdırmaq da belədir, (الثرر - الثرماق iltürür-iltürmək).

الثردى Ö l d ü r d i: öldürdü, «أَلْ أَعْرَى نَى الثَّرْدَى» ol oğrını öldürdi=o, oğrunu öldürdü». Başqası da belədir, (الثرر - الثرماق öldürür-öldürmək).

الثردى I l d u r d i: endirdi, «أَلْ أُنَى تَاغْدِنِ الثَّرْدَى» ol anı tağdın ıldurdi = o onu dağdan endirdi». Başqası da belədir, (الثرر - الثرماق ıldurur-ıldurmak). Bu söz ن n ilə «أَلْ أُنَى تَاغْدِنِ الثَّرْدَى» şəklinə də söylənir.

الثردى Ö n d ü r d i: «أَلْ أُنَى تَاغْدِنِ الثَّرْدَى» ol anı əwgə öndürdi = tanrı bitki bitirdi».

الثردى Ö n d ü r d i: «أَلْ أُنَى تَاغْدِنِ الثَّرْدَى» ol anı əwgə öndürdi = o onu evə yönəltdi». Uyğurcadır, bunu oğuzlar bilməzlər, (الثرر - الثرماق öndürür - öndürmək).

أَتَغْرَدَى A t ğ a r d i: ata mindirdi, «أَلْ أَمْنَى أَتَغْرَدَى» ol məni atğardı=o məni ata mindirdi». Başqası da belədir, (أَتَغْرُرُ - أَتَغْرَمَاق atğarur - atğarmak).

أَتَغْرَدَى O t ğ a r d i: «أَلْ أَمْنَى أَتَغْرَدَى» ol at otğardı = o, at otardı». Başqası da belədir, (أَتَغْرُرُ - أَتَغْرَمَاق otğarur-otğarmak).

أَذْغُرْدَى U d h ğ u r d i: oyatdı, «أَلْ أَمْنَى أَذْغُرْدَى» ol məni udhğurdi = o məni yuxudan oyatdı», (أَذْغُرُرُ - أَذْغُرَمَاق udhğurur - udhğurmak).

أَذْغُرْدَى O d h ğ a r d i: «أَلْ أَمْنَى أَذْغُرْدَى» ol anı kidin odhğardı = o onu xeyli düşündükdən sonra, bir az keçdikdən sonra anladı», (أَذْغُرُرُ - أَذْغُرَمَاق odhğarur - odhğarmak).

أَرْغَرْدَى A r ğ a r d i: yordu, «أَلْ أَمْنَى أَرْغَرْدَى» ol atın arğardı = o, atını yordu», (أَرْغَرُرُ - أَرْغَرَمَاق arğarur - arğarmak). Həmin söz bu şeir parçasında da işlənmişdir:

كُنْكَلْمِ أَنْكَرِ قَيْنِيُو

إِجْتِنِ أَنْكَرِ أَيْنِيُو

كَلْدَى مَنَّا كَيْكِ بَيْنِيُو

أَيْنَبِ مَنَى أَرْغَرُرُ

«Könqlüm anqar kaynayu,

İçtin anqar oynayu,

Kəldi manqa boynayu,

Oynap məni arğarur».

Könlüm ona qaynayır,

İçdən ona oynayır,

Gəldi mənə tərəf qurularaq,

Oynayıb məni yordu.

(Evin içində sevgilimlə oynadığımız zaman könlüm coşdu, qaynadı, o bəzənərək mənə sarı gəldi, məni yorana qədər oynadı). Yorduğun hər heyvan üçün də bu söz işlənir.

انغردى A n ğ a r d i: and içdirdi, «أل انغردى ol anı anğardı = o ona and içdirdi». Bu sözün əsli «اندغردى andğardı»dır, sürət üçün d d hərfi düşmüşdür. Tanrının fəzəltum təfəkkəhun ayəsindəki fəzəltum əslində fəzəiltum olmalıdır, qısalıq üçün l l hərfi düşmüşdür, (اندغرماق - اندغرور anğarur - anğarmak).

الفردى Ə l w i r d i: cumdu, «أل انك يوزنكا الفردى ol anınq yüzinqə əlwirdi = o çəkişməni andıran bir sözlə onun üzünə, üstünə atıldı», (الفرار - الفرماك əlwirər - əlwirmək²³³).

أتردى Ö t g ü r d i: keçirdi, «أل انك قرن أترم قران أتردى = ötürməli olan şey [mühsil] qarını açdı».

أتردى Ö t g ü r d i: göndərdi, «أل انك بيتك أتردى ol əwgə bitik ötgürdi = o, evə məktub yolladı». Bir şeyi bir şeydən o üzə keçirən şəxs üçün də belə deyilir, (أترور - أترماك-أترور ötgürür-ötgürmək).

أجردى İ ç g ə r d i: içəri aldı, «أل انك أجردى ol atın əwgə içgərdi = o, atını evə çəkdi». (أجرور - أجرماك-أجرور içgürür - içgürmək).

أجردى İ ç g ə r d i: çuğulladı, «أل انك أجردى ol anı bəggə içgərdi = o onu bəyə çuğulladı, suçlarını söylədi». Başqası da belədir.

أذردى E d h g ə r d i: «أل انك أذردى ol kiçik sözüg edhgərdi = o, kiçik, bayağı sözü xoş gördü, onu seçdi».

أذردى E d h g ə r d i: bu fe'l əksərən inkar variantında işlənir. «أل انك أذردى ol anınq sözün edhgərmədi = o onun sözünü saymadı, tanımadı, dinləmədi».

أذردى E d h g ə r d i: «أل انك أذردى ol yawuz nənqni edhgərdi = o pis şeyi düzəltdi», (أذردور - أذردور edhgürür - edhgürmək).

أرگردى Ə r g ü r d i: əritdi, «أل انك أرگردى ol yağ ərgürdi = o, yağ əritdi», (أرگردور - أرگردور ərgürür - ərgürmək).

أرگردى Ə r g ü r d i: yetişdi, çatdı, «أل انك أرگردى ol aşka ərgürdi = o, yeməyə tam vaxtında, yemək qurtarmadan yetişdi». Hər hansı bir şeyə vaxtında yetişmək mənasında bu söz söylənir, (أرگردور - أرگردور ərgürür - ərgürmək).

أسگردى Ə s k i r d i: köhnəldi, «أل انك أسگردى ton əskirdi = paltar köhnəldi, əski oldu». Köhnələn hər şey haqqında bu söz söylənir, (أسگردور - أسگردور əskirür - əskirmək).

أشگردى Ü ş g ü r d i: «أل انك أشگردى ol itığ keyikgə üşgürdi = o, itini geyikə qısqırdı». Bir adam başqasının üzərinə salıqdırıldığı zaman bu söz söylənir.

أشگردى Ü ş g ü r d i: «أل انك أشگردى yılan üşgürdi = ilan fit çaldı». İnsanın və kərkəs quşunun fit çalmasına da belə deyilir. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أس أشگردى الور = uş üşgürsə, ölür = kərkəs quşu bir adamın üzünə qarşı fit çalsa, bu, uğursuzluq sayılır, həmin adam ölür», (أشگردور - أشگردور üşgürür - üşgürmək).

أشگردى Ü ş k ü r d i: xatırladı, «أل انك أشگردى ol unutmuş sözüg üşkürdi = o unutduğu sözü xatırladı». Bir şeyi xatırlama məqamında bu söz söylənir, (أشگردور - أشگردور üşkürür - üşkürmək).

[Qayda]:

Bu bölmədən təsirli fe'li təsirsiz etmək istədikdə, yaxud iki failə keçmək arzu olunduqda, fe'lə bir t t hərfi artırılır və keçmiş zaman şəkilçisinin d d hərfi bu t t ilə şəddələnir, o zaman iki t t olur. Birincisi d d-dən çevrilən, ikincisi isə sözü təsirsiz edən

²³³ Atalayın qeydinə görə, «الفرماك = əlwirmək» fe'li təshih edilərək «الفرماق = əlwirmək» şəklinə salınmışdır ki, bu da onu «əlwirmək» kimi oxumağa imkan verir (DLT. I, 226).

ت t-dir. Məsələn: «سُوز اَشْكُرْدِي söz üşkürdi=sözü xatırladı» deməkdir. «اَشْكُرْتِي üşkürtti» isə «xatırladı» deməkdir.

İki fail ilə təsirsiz olan fe'lə misal olaraq «اِنَّ ارْغُرْتِي anıq atın arğuttı» cümləsini göstərmək olar. Bunun mənası «onun atını yordurdu» deməkdir. Bunun başqa bir növü də vardır: «ارْغُرْتُرْدِي arğurturdu» və «اَشْكُرْتُرْدِي üşkürtürdü» kimi. Fəqət bu, doğru deyildir, doğrusu ilk şəkildir.

اَرِبَشْتِي Ö r p ə ş t i: ürpəşdi, «ارَنْ اَرِبَشْتِي ərən örpəşti = igidlər bölük-bölük olub hirsənərək bir-birinin üzünə qabardılar». Başqası da belədir, (اَرِبَشْمَاك-اَرِبَشْتُوْر örpəşür-örpəşmək). Həmin söz bu şeir parçasında da işlənmişdir:

ارَنْ ارْاِبَشْرُ
اَوْجَنْ كَكَنْ اَرْتَشْرُ
سَقْلْ تَثْبْ تَرْتَشْرُ
كُكْسِي اَرَا اَوْتْ تَتَارْ

«Ərən arığ örpəşür,
Öçin, kəkin irtəşür,
Sakal tutup tartışur,
Köksi ara ot tütər».
Ərlər yaman qabarırlar,
Öc, xınc almaq üçün didişirlər,
Saqqallarından tutub dartışırlar,
Hər kəsin sinəsində alov yanır.

(Adamlar qəzəblə bir-birinin üstünə cumur, heyfini, xıncını almaq üçün didişir, süpürləşirlər, bir-birinin saqqalından yapışıb dartırlar, sanki hər birinin köksündə bir tonqal yanır).

اَرْتَشْتِيْلَارْ İ r t ə ş t i l ə r: «اَرْتَشْتِيْلَارْ اَلارْ بُوْسُوْرْكَ irtəştilər = onlar bu sözü irdələdilər, iç üzünü, əslini araşdırdılar», (اَرْتَشُوْرْ-اَرْتَشْمَاك irtəştür - irtəştmək).

اَرْتَشْدِي A r t ə ş t i: pərt oldu, «اَرْتَشْدِي اِجَنْ اَرْتَشْدِي yalnıq için artaştı = insanlar bir-birlərini görüb pərt oldular». Bir-birini dilxor edən hər şey üçün bu söz söylənir, (اَرْتَشْرُ-اَرْتَشْمَاق artaşur - artaşmaq).

اَرْتَشْدِي Ö r t ü ş d i: örtüldər, «اَلارْ بُوْ اِشِغْ اَرْتَشْدِي olar bu işi örtüdü = onlar bu işi örtüldər». Bir işi örtən və ya başqasına kömək edən adam barədə də belə deyilir, (اَرْتَشْمَاك-اَرْتَشُوْر örtüşür - örtüşmək).

اَرْتَشْدِي Ö r t ə ş d i: yandırdılar, «بُوْدَنْ بِيْر اِكْنِدِيْنِك اَقْلَارَنْ اَرْتَشْدِي budun bir ikindinin əwlərin örtəşdi=xalq bir-birinin evlərini yandırdı». Bəhsləşmək və yardımlaşmaq da belədir, (اَرْتَشُوْر-اَرْتَشْمَاك örtəşür - örtəşmək).

اَرْتَشْتِي Ə r t i ş t i: «بِيْرَا اَرْسَلَانْ دَنْ اَرْتَشْتِي بِيْرَا اَلْ مَبَكْ ol məninq birlə arslandan ərtiştı = o mənimlə aslanın yanından keçməkdə yarışdı». Hər qorxulu şeyin yanından keçmək üçün belə deyilir, (اَرْتَشُوْر-اَرْتَشْمَاك ərtiştür - ərtiştmək).

اَرْتَشْدِي A r t i ş d i: «اَلْ مَنَكَا اَرْجِي اَرْتَشْدِي ol manqa arçı artışdı = o mənə xurcunu heyvanın üstünə atmaqda kömək etdi», (اَرْتَشْرُ-اَرْتَشْمَاق artışur - artışmaq). Hər hansı bir şeyi qaldırmaq və yükləməkdə yarışmaq da belədir.

اَقْتَشْتِي O k t ə ş t i: oxlaşdı, «اَلْ اِنِيقْ بِيْرَا اَقْتَشْتِي ol anıq birlə oktaştı = o onunla ox atışdı». Mərc ilə ox atmağa da belə deyilir, (اَقْتَشُوْر-اَقْتَشْمَاق oktaşur - oktaşmaq).

اَنْدَشْدِي Ü n d ə ş d i: «اَلْ اِنِيقْ بِيْرَا اَنْدَشْدِي ol anıq birlə ündəşdi = o onunla çağırışdı, ünləşdi», (اَنْدَشُوْر-اَنْدَشْمَاK ündəşür - ündəşmək).

أبرشتی O p r a ş t i: yıprandı, «تونلار ابرشتی tonlar opraştı = paltarlar yıprandı». Başqası da belədir, (أبرشور - ابرشماق opraşur-opraşmak). Həmin söz bu atalar sözündə də işlənmişdir:

کنکاش لیک بلیک اذرشور،

کنکاش سیز بلیک ابرشور

«Kənqəşlig bilig üdhrəşür,

Kənqəşsiz bilig opraşur».

Məsləhətli bilik gözəlləşər,

Məsləhətsiz bilik yıpranar.

أبرشدى O p r u ş d i²³⁴: «ال منقا مون ابرشدى ol manqa mün opruşdı = o mənə şorba içməkdə yardım etdi». Başqası da, bəhsləşmək də belədir, (أبرشور - ابرشماق - opruşur - opruşmak).

أترشدى Ö t ü ş d i: göndərdi, «الاریر بیرکا بیتک اترشدى olar bir birgə bitik ötrüşdi = onlar bir-birlərinə məktub göndərdilər», (أترشور - اترشماق ötrüşür-ötrüşmək). Bu sözün əsli «اتکرشدى ötgürüşdi»dir. Hər hansı bir şeydə bəhs və yardım da belədir.

U t r u ş d i: qarşı çıxdı, «ال انقار اترشدى ol anqar utruşdı = o ona qarşı çıxdı», (أترشور - اترشماق - utruşur - utruşmak). «ال منقا اترشدى ol manqa utruşdı = o mənə qarşı çıxdı, mənimlə qarşı-qarşıya gəldi».

U t r u ş d i: «ال منقا کسما اترشدى ol manqa kəsmə utruşdı = o mənə saç kəsməkdə yardım etdi». Artığı qayçı ilə kəsilən hər şey haqqında belə deyilir, (أترشور - اترشماق - utruşur-utruşmak).

U ç r u ş d i: «ال منقا فئ اجرشدى ol manqa kuş uçruşdı = o mənə quş uçurmaqda kömək etdi». Bəhs də belədir, (أجرشور - اجرشماق - uçruşur - uçruşmak).

Ö ç r ü ş d i: «ال انق ابکاسین میک یرلا اجرشدى ol anıq öpkəsin məninq birlə öçrüşdi = o onun hirsini mənimlə birlikdə yatışdırdı». Atəşin alovunu söndürmək üçün də belə deyilir, (أجرشور - اجرشماق - öçrüşür - öçrüşmək).

İ ç r ü ş d i: «ال منقا سوفا اجرشدى ol manqa suw içrüşdi = o mənə su içməkdə yardım etdi». Bəhsləşmə də belədir, (أجرشور - اجرشماق - içrüşür - içrüşmək).

A d h r i ş d i: «الار ایکی ادرشدى olar iki adhrışdı = iki dost bir-birindən ayrıldı», (أدرشور - ادرشماق - adhrışur - adhrışmak). Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

ثمان ججک تزلدی

بکندن ال یزالدی

اکش یتیب از لدی

بیردا قبا ادرشور

«Tümən çəçək tizildi,

Bükündən ol yazıldı,

Öküş yatıp üzəldi,

Yerdə kopa adhrışur».

Min-min çiçək düzüldü,

Qönçəsindən açıldı,

Çox yataraq sıxıldı,

Yerdən qoparaq ayrışır.

(Yazdan bəhs edərək deyir: min bir çiçək qönçəsindən çıxaraq açıldı, yer altında çox yatmaqdan sıxılan bitkilər filizlənərək ağa qalxır və bir-birindən ayrılır).

²³⁴ Bəsim Atalayın fikrincə, bu fe'l-in doğru variantı «ابرشدى öprüşmək»dir (DLT, I, s. 232). Hüseyin Düzgün bu misalı «ol mənə mün opruşdı» (DLT, s. 188), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.376) «öprüşdi» şəklində oxumuşlar.

أذُرْشُدِي Ö d h r ü ş d i: «أَل مَنَقَا تَوَارِ أذُرْشُدِي ol manqa tavar ödhrüşdi = o mənə mal seçməkdə kömək etdi», (أذُرْشُمَاك-أذُرْشُورُ, ödhrüşür-ödhrüşmək). Bəhsə girmək və yarışmaq da belədir.

إِسْرِشْتِي I s r i ş t i: «إِكِّي أَذْغَرِ بَرَلَا إِسْرِشْتِي iki adhğır birlə ısırtı = iki ayğır bir-birini dişlədi, qapdı», (إِسْرِشُمَاق- إِسْرِشُورُ, ısırtısur-ısırtımaq). Dişləməkdə yarışmaq və köməkləşmək də belədir.

أَسْرُشُدِي A s r u ş d i: «إِكْئِي أَرَأَسْرُشُدِي ikki ər asruşdı = iki adam asqırmaqda yarışdı», (أَسْرُشُمَاق- أَسْرُشُورُ, asruşur-asruşmaq).

أَسْرُشُدِي O s r u ş d i: «أَلَارِ إِكْئِي أَسْرُشُدِي olar ikki osruşdı=ikisi osruşmaqda yarışdı», (أَسْرُشُمَاق- أَسْرُشُورُ, osruşur - osruşmaq).

أَغْرُشُدِي O ğ r a ş d i: «أَغْرُشُدِي إِكْئِي يَغْيِ أَغْرُشُدِي iki yağı oğraşdı=iki yağı bir-birilə uğraşdı». Başqası da belədir, (أَغْرُشُمَاق- أَغْرُشُورُ, oğraşur - oğraşmaq).

أَغْرِشْتِي لَارِ A ğ r i ş t i l a r: «أَلَارِ بُو إِشْقَا أَغْرِشْتِي لَارِ olar bu işka ağrıstılar = onlar bu işdə birlikdə sızlandılar», (أَغْرِشُورُ - أَغْرِشُمَاق ağrışur - ağrışmaq).

أَغْرُشْتِي O ğ r u ş t i: «أَل مَنَقَا سُنْقُوكِ أَغْرُشْتِي ol manqa sünqük oğruştı = o, sümüyü yarib ayırmaqda mənə kömək etdi». Yarış da belədir, (أَغْرُشُمَاق- أَغْرُشُورُ, oğruşur - oğruşmaq).

أَفْرِشْتِي Ə w r i ş t i: «أَنِيكِ بَرَلَا تَلِمِ أَفْرِشْتِي anıq birlə təlim əwriştı = o onunla çox uğraşdı, çox əlləşdi».

أَفْرِشْتِي Ə w r i ş t i: «أَنِيكِ قَجْمِشِ اتَعِ أَفْرِشْتِي anıq kaçmış atıq əwriştı=onun qaçan atını geri qaytarmaqda kömək etdi».

أَفْرِشْتِي Ə w r i ş t i: «أَل مَنَقَا تَوَارِ أَفْرِشْتِي ol manqa tavar əwriştı²³⁵ =o mənə davar çevirməkdə yardım etdi», (أَفْرِشُمَاك- أَفْرِشُورُ, əwrişür-əwrişmək). Bu, bir şeyin altını üstünə çevirməkdir.

²³⁵ Bəsim Atalay bu ifadəni yanlış çevirmişdir. Məsdərdən sonra verilən cümlədə bir şeyin altını üstünə çevirməkdən bəhs edilir. Buradakı «tavar=davar» deyil. əmtəə, əşya

أَفْرِشُدِي O k r a ş t i: «يُنْدُ قَمْعُ أَفْرِشُدِي yund kamuğ okraştı=bütün atlar yemi görünə kişnədilər», (أَفْرِشُورُ- أَفْرِشُمَاق okraşur-okraşmaq). Həmin söz bu şeyrdə də işlənmişdir:

يَشِينِ اتَسِبِ يَشْنُدِي

تُمانِ تَوْرِبِ تُشْنُدِي

أَذْغَرِ قِسْرَاقِ كِشْنُدِي

أَكْرَالِيبِ أَفْرِشُورُ

«Yaşın atıp yaşnadı,
Tuman turup tuşnadı,
Adhğır, kısraq²³⁶ kişnədi,
Ögür alıp okraşur».
Şimşək, ildırım çaxdı,
Duman durub qarşıladı,
Ayğır, qısraq kişnədi,
Höyür alıb kişnəşir.

(Bahardan bəhs edərək deyir: bulud topladı, göy gurladı, şimşəklər çaxdırdı, ayğırlar və qısraqlar baharın gəldiyini görüb sevinclə kişnədilər, hər ayğır öz qısrağı ilə höyür aldı).

أَكْرِشْتِي Ə ğ r i ş t i: «أَل بَكْكَ كَنْدِ أَكْرِشْتِي ol bəggə kənd əgriştı = o, şəhəri almaqda bəyə yardım etdi».

أَكْرِشْتِي Ə ğ r i ş t i: «فَزِ أُنَاسِي بَرَلَايبِ أَكْرِشْتِي kız anası birlə yıp əgriştı = qız ip əyirməkdə anası ilə yarışdı». Yardım etdiyi zaman da belə deyilir, (أَكْرِشُمَاك- أَكْرِشُورُ, əgrişür – əgrişmək).

أَكْرِشْتِي Ü ğ r i ş t i: «أَل أَنْكَرِ بِيشِيكِ أَكْرِشْتِي ol anqar beşik ügriştı=o ona beşik yırgalamaqda kömək etdi», (أَكْرِشُمَاك- أَكْرِشُورُ, ügrişür - ügrişmək).

mənasındadır. Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər həmin ifadəni «o, əşyanı tərsinə çevirməkdə mənə kömək etdi» kimi (DLT-2005. s.274) vermişlər.

Ə m r i ş t i: «اتم برجا امرشتی» etim barça əmrişti=bütün bədənim qaşındı», (امرشور - əmrişür - əmrişmək).

Arwaş d i: «قام لار قمنغ ارقشدى» kamlar kamuğ arwaşdı = qamlar, şamanlar bir çox anlaşılmayan əfsunlu sözlər söylədilər». Cin vurmaya qarşı oxunan əfsunlar da belədir, (ارقشور - ارقشماق arwaşur - arwaşmaq).

Arkaş t i: arxasına aldı, «ال اتيك يرلايك ارقشتى» ol anıq birlə yük arkaştı=o onunla birlikdə yükü arxasında daşdı». Bu, yük daşımaqda dostu yardım etməsidir, (ارقشور - ارقاشور - arkaşur - arkaşmaq).

Alkış t i: yox etdi, «بوي اكي بلا القشتى» boy ikki bilə alkıştı=iki boy bir-birini yox etdi». Hər hansı bir şeyi yox etmək üçün yarışmaq da belədir, (القشور - القشماق alkışur - alkışmaq).

Alkaş d i: «ال متيك يرلاالقش القشدى» ol məninq birlə alkış alkaşdı = o mənimlə birlikdə alqış alqışladı». Tərifdə və alqışda yarışmaq da belədir, (القشور - القشماق alkaşur - alkaşmaq). Həmin söz bu bənddə də işlənmişdir:

الب لار ارغ القشور

كُج بير قيب ارقشور

بير بير اورالقشور

اذكر مذيب اق اتار

«Alplar arıq alkışur,

Küç bir kılıp arkaşur,

Bir-bir üzə alkaşur,

Ədhgərmədhip ok atar».

Alplar bir-birini yox edirlər,

Güclərini birləşdirib bir-birinə arxa olurlar,

Bir-birlərini öyür, ruhlandırırlar,

Düşünmədən ox atırlar.

(Savaştan bəhs edərək deyir: iki tərəfdən üz-üzə gələn alplar amansızlıqla savaşırlar, güclərini birləşdirib bir-birlərinə arxa olurlar, bir-birlərini öyür, ruhlandırırlar, ölümdən əsla qorxmurlar, düşünmədən, tərəddüd etmədən ox atırlar).

İ r k i ş t i: seçdi, «ال مكا توار اركشتى» ol manqa tavar irkişti = o mənə mal seçməkdə yardım etdi». Başqası da belədir, yarış üçün də belə deyilir, (اركشور - اركشماق - irkişür - irkişmək).

Ə l g ə ş t i: ələdi, «ال انكر اون الكشتى» ol anqar un əlgəşti = o, un ələməkdə ona kömək etdi». Yarış da belədir, (الكشور - الكشماق əlgəşür - əlgəşmək).

Ə m g ə ş t i: yoruldu, zəhmət çəkdi, «بوي ايش دا بوي امكشتى» bu işdə boy əmgəşti = xalq bir-biri üzündən bu işdə yoruldu», (امكشور - amğəşür - əmgəşmək).

Ü p l ə ş d i: talan etdi, «بودن اكندى تقارين ابلشدى» budun ikinci tavarın üpləşdi = xalq bir-birinin malını taladı», (ابلشور - ابلشماق üpləşür - üpləşmək).

Ö t l ə ş d i: «اتلشدى نانك» ötləşdi nənq = əşya dəlik-deşik oldu», (اتلشور - atlşmaq - ötləşür - ötləşmək). Bu, yağma, talan zamanında olur.

Ö t l ə ş d i: savaştı, «الب لار اتلشدى» alplar ötləşdi = alplar savaşıdılar, uğraşıdılar», (اتلشور - atlşmaq - ötləşür - ötləşmək).

İ t l i ş d i: itələdi, «اتلشدى نانك» itlişdi nənq = nəsnelər itələşdi, itələndi», (اتلشور - itlşmaq - itlişür - itlişmək).

A ç l i ş d i: açıldı, «اقبلشدى» kapuğlar açılışdı=qapılar açıldı». Qapalı işlər açılan zaman yenə belə deyilir, (اجلشور - اجلشماق açlşur - açlşmaq).

²³⁶Çinlilər ərəb və latın qrafikasında bunu «kısır» kimi vermişlər (DLT-Çin, I cild, 256).

- أذلشدی E d h l ə ş d i: əzizlədi, «الاریبیر ائندینی اذلشدی» olar bir ikindini edhləşdi=onlar bir-birini ağırladılar», (اذلشور - اذلشماک - edhləşür - edhləşmək).
- ؤذلشدی Ü d h l ə ş d i²³⁷: «أفق بیربیرکا اذلشدی» ıwıq bir-birgə üdhləşdi = ge-yiklər bir-birinin ardınca yürüdülər», (اذلشور - اذلشماک üdhləşür - اذلشماک üdhləşmək).
- Ə r l ə ş d i: kişiləşdi, «الار ائکی ازلشدی» olar ikki ərləşdi=onlar ikisi ər olmaqda yarışdılar», (ارلشور - ازلشماک - ərləşür - ərləşmək).
- O r l a ş d i: bağrışdı, «بودن قمع ازلشدی» budun kamuğ orlaşdı = bütün xalq bağırıp çağırdı, gurultu saldı», (ارلشور - ازلشماک - orlaşur - orlaşmaq). Bu sözün əsli belədir: «ارلششتی orlaşdı».
- Ü z l ü ş d i: üzülüşdü, «أزلشدی نائک» = o şey üzöldü, qopdu».
- Ü z l ü ş d i: «بکی کسی ازلشدی» bəgi kişi²³⁸ üzülüşdi = ərlə arvad ayrıldılar, boşandılar».
- Ü z l ü ş d i: «البلغ بیرملیکدن ازلشدی» alımlıq berimligdin üzülüşdi = borc sahibi ilə borclu ödəşdilər», (ازلشور - ازلشماک - üzülüşür - üzülüşmək).
- İ ş l ə ş d i: «أل مئیک برلا اشلشدی» ol məninq birlə işləşdi = o mənimlə işdə yarışdı». Yardım da belədir, (اشلشور - اشلشماک - işləşür - işləşmək).
- I ğ l a ş t i: ağlaşdı, «أغلان اغلشتی» oğlan ığlaştı = uşaqlar ağlaşdı». Bu söz ی y hərfi ilə «ıyğlaştı» şəkildə də işlənir, (اغلشور - اغلشماک - ığlaşur - ığlaşmaq).

²³⁷ Bəsim Atalayın fikrincə, bu, «udhləşdi» olmalıdır (DLT, I, s. 239). Hüseyin Düzgün bu sözü «üdhləşdi» (دل ت s. 189), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s. 614) «udhləşdi» şəkildə oxumuşlar.

²³⁸ Bu sözü Hüseyin Düzgün (دل ت s.179), çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.260) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.643) «کشی kişi» şəkildə, Salih Mü-təllibov isə «کسی kişi» şəkildə (TSD, I tom, bet 242) oxumuşlar.

- A w l a ş d i: toplaşdı, «أفلشدی کسی kişi awlaşdı = xalq toplandı, yığıldı», (افلشور - افلشماک - awlaşur - awlaşmaq).
- Ə w l ə ş d i: evi qumara qoydu, «أل بک برلا افلشدی ایناب» ol bəg birlə əwləşdi oynap=o, evini ortaya qoyaraq bəylə oyun oynadı». Bu bir qaydadır ki, qumarda ortaya qoyulan şeyin adı söylənir, sonra ona -ləşdi suffiksi artırılır. Bu şəkildə qurulan fe'lin mənasında qumar olur, (افلشماق - افلشور - əwləşür - əwləşmək)²³⁹.
- Ö k l ü ş d i: «بیر نائک بیر ازا اکلشدی» bir nənq bir üzə öklüşdi = bir şey bir şeyin üzərinə yığıldı», (qumun bir yerə, çayırtgənin qamış üzərinə, xalqın bir yerə toplaşması kimi bir şey bir şeyin üzərinə yığıldı), (اکلشور - اکلشماک - öklüşür - öklüşmək).
- A k l ı ş d i: axışdı, «تکما نئکافتن بودن اکلشدی» təgmə yanqaktın budun aklışdı = hər tərəfdən xalq axışdı». Suyun hər dərə-dən gəlib axışmasına da belə deyilir, (aklışur - اکلشماق - aklışur - aklışmaq).
- Ə g l ə ş d i: «الار قمع اذاق اکلشدی لار» olar kamuğ adhak əgləşdilər = onlar hamısı bu işdə həmrəy oldular». Bu bir şeyin üzə-rində xalqın yekdil olması mənasındadır. Bir şeyi ayaqla tapdamaq işində bir-birinə kömək etmək də belədir, (اکلشور - اکلشماک - əgləşür - əgləşmək).
- İ g l ə ş d i: xəstələndi, «یلقى ارغ اکلشدی» yılki arığ ıgləşdi = ilki möhkəm xəstələndi», (اکلشور - اکلشماک - ıgləşür - ıgləşmək).
- Ə m l ə ş d i l ə r: dərmanlandılar, «بالغ لار املشدی لار» balıqlar əmləşdilər=yaralılar dərmanlandı», (املشور لار - املشماک - əmləşür - əmləşmək).

²³⁹ Bundan əvvəlki söz səhvən «əwləşdi», bu söz isə «awlaşdı» şəkildə verilmişdir. Bəsim Atalayın haqlı qeydini nəzərə alaraq (DLT, I, s. 241) biz doğru variantı verdik.

Ü m l ə ş ü: şalvarını qumara qoydu, «أل ائیک برلاجکان اردی املشؤ» ol anınq birlə çögən urdı ümləşü = o onunla şalvarını ortaya qoyaraq çovkan oynadı», (املشؤر- املشماک ümləşür – ümləşmək).

İ m l ə ş d i: himləşdi, «أل ائیک بلا الکن املشدی» ol anınq bilə əlgin imləşdi = o onunla əllə işarələşdi, him-cimləşdi», (املشر- املشماک imləşür - imləşmək).

U t s u k t i: uduldu, «أل يرماق ائسقتی» ol yarmak utsuktı = o oyunda pul uduldu». Başqası da belədir, (ائسقماق- ائسقار) utsukar-utsukmak). Aşağıdakı atalar sözündə də işlənmişdir: «sınamasa arıkar, sakınmasa utsukar = insan sınımasa - aldanar, çəkinməse-udular», (adam bir şeyi sınımasa, onu aldadarlar, bir işin başlanğıcında düşünməse, çəkinməse, uduzar deməkdir).

A r s ı k t i: aldandı, «أل ائرسققتی» ar arısqıttı=adam aldandı», (ائرسقار- ائرسقماق arıskar - arıskmak).

U r s u k t i: yenildi, «أل ائرسققتی» ar arısqıttı = adam döyüşdə yenildi», (ائرسقار- ائرسقماق ursukar - ursukmak).

A l s ı k t i: alındı, «أل ائسقارن السققتی» ol tawarın alsıktı =onun malı alındı, soyuldu»,(ائسقار- ائسقماق alsıkar-alsıkmak).

A n d ı k t i: and içdi, «أل ائندقتی» ar andıktı = adam and içdi». Bu söz aşağıdakı şeirdə də işlədilmişdir:

قُيغَشْبُ يَتْسَا ائِك يوزينكا

أل سقَر اوُكِن ائِك سوزينكا

مئِك كئشى يُلغى بَلْب اوزينكا

بييركا لر ائذن ائِك كوزينكا

«Koyğaşup yatsa anınq yüzinqə,

Alsıkar ökin anınq sözinqə,

Minq kişi yoluğı bolup özinqə,

Bergələr ödhin anınq közinqə».

Kim onun qoynunda yatsa, baxsa üzünə,

Ağlını itirər, qulaq assa sözünə,

Min adam qurban olar onun özünə,

Verərlər canlarım onun gözünə.

(Bir adam onunla qol-boyun olub yatsa, üzünü görsə, onun sözlərindən, mahnılarından ağlını itirər, minlərlə kişi özünü ona qurban verər, onun gözünə, gözəlliyinə, hüsnünə canını fəda edər, (ائندقماق- ائندقار) andıkar - andıkmak).

İ n ç i k t i: bayıldı, qəşş etdi, «أل ائنجکتی» ar inçıktı = üstünə soyuq su tökülməkdən adamın hissiyatı keyləşdi, büzüldü, titrədi, bayıldı», (ائنجکار- ائنجکماک) inçıkar - inçıkmək).

Ö s t i k t i: «أل بوايش قا ائستکتی» ol bu işka östıktı = o bu işi özlədi, bu işə həvəs göstərdi», (ائستکار- ائستکماک) östıkar-östıkmək). Bu sözün əsli «اوزتکتی» öztıktı»dir.

İ r p ə l d i: biçildi, kəsildi, «أل ائربلدى» ırpaldı =ağac [taxta halında] biçildi», (ائربلر- ائربلکماک) ırpalür-ırpalmək).

İ r p ə l d i: bu atalar sözündə də işlənmişdir: «انکاکى ائربلدى ائش» anıkaı ırpaldı iş =iş düzəldilmək istəndi, ancaq pozuldu».

A r t ı l d i: «أل ائرتلدى» ar at üzə artıldı = adam atın üzərinə aşırıldı». Bu, insanın bədəninin yarısı bu tərəfdə, yarısı digər tərəfdə olması vəziyyətidir.

A r t ı l d i: «أل ائرتلدى» ar at üzə artıldı = dağarcıq eşşəyin belinə [taraz şəkildə] yükləndi». Başqası da belədir, (ارئلور- ائرتلماق) artılur - artılmək).

Ö r t ü l d i: örtüldü, «أل ائرتلدى» ar at üzə örtüldü = iş adamın üzünə örtüldü, qapalı qaldı».

أرتلدى Ö r t ü l d i : «أرتلدى كوك kök örtüldi = göy buludlandı», (أرتلور - أرتلماک örtülür-örtülmək). Bu bir şeyin başqa bir şeyin altında örtülü qalması vəziyyətidir.

أرتلدى Ö r t ə l d i : yandırıldı, «أرتلدى بک бүк örtəldi = ağaclıq yandırıldı». Başqası da belədir, (أرتلور - أرتلماک örtälür - örtəlmək).

أرتلدى İ r t ə l d i : arandı, «أرتلدى نانک irtəldi nənq = o şey arandı, araşdırıldı», (أرتلور - أرتلماک irtälür - irtəlmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

كُنْ كَلِمَ إِجْنِ أَرْتَدَى

يَتَمِيشْ يَشْغَ فَرْتَدَى

كَجَمِشْ أَدْكَ إِرْتَدَى

ثَنْ كُنْ كَجُبْ إِرْتَلُورُ

«Könqlüm için örtədi,
Yetmiş yaşığ²⁴⁰ kartadı,

Keçmiş üdhük irtədi,
Tün-kün keçüp irtälür».

Könlümün içi yandı,
Qaysaqlanmış yara cırmaqlandı,
Keçmiş əyyamı axtardı,
Gecə-gündüz axtarır.

(Bir ölünün üstündə ağı deyir: bəla atəşi ilə yandım, köz bağlamış yaramın başı açıldı, keçən günləri axtardım, fələk onu yaxaladı, durmadan qovur, arayıb-araşdırır).

²⁴⁰Buradakı «yaşığ» sözü yanlışdır. O, «başığ» olmalıdır, çünki «başın» əski türkcədəki bir mənası da «yara»dır. Burada da həmin məna tələb edilir. Bu barədə Bəsim Atalayın (DLT, I, s. 245), çinlilərin (DLT-Çin, I cild, s.266) və Salih Mütəllibovun xüsusi qeydləri var (TSD, I tom, bet 247). Hüseyn Düzgün onu «yetmiş yaşığ» (دل ت s. 181). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s. 292) «bütmiş başığ» şəklində oxumuşlar. Onlar I misradakı «içün» sözünü «için», III misradakı «üdhük»ü isə «ödhüg» oxumuşlar.

أبرلدى Ö p r ü l d i : içildi, «أبرلدى مون mün öprüldi = şorba içildi». Başqa hərəkət də belə olur, (أبرلر - أبرلماک öprülür - öprülmək).

أستلدى Ü s t ə l d i : artdı, çoxaldı, «أستلدى سؤف suw üstəldi=su artdı, çoxaldı». Daha da artsa, yenə bu sözlə söylənir, (أستلماک-أستلر üstälür - üstəlmək).

أستلدى İ s t ə l d i : istəndi, «أستلدى نانک ıstəldi nənq = o şey istəndi», (أستلماک-أستلر ıstälür - ıstəlmək).

أشتلدى E ş t i l d i : «أشتلدى بوسوز bu söz eştildi = bu söz eşidildi». Başqası da belədir, (أشتلر - أشتلماک eştilür - eşilmək).

أغتلدى A ğ t i l d i : sarsıldı, «أغتلدى أر ər ağıldı = adam yerə vuruldu, sarsıldı». Sözüün əslı «أغتلر اأرتلر ağıtlur - ağıtlur - ağıtlur»dır, (أغتلر - أأرتلماق ağıtlur - ağıtlur).

أفدلدى Ə w d i l d i : «أفدلدى نانک əwdildi nənq = o şey ələ keçirildi, toplandı», (أفدلر - أفدلماک əwdilür - əwdilmək).

أكدلدى İ k d i l d i : bəsləndi, «أكدلدى اأغل oğul ikdildi = uşaq tərbiyə edildi, bəsləndi». Başqası da belədir, (أكدلر - أكدلماک ikdilür - ikdilmək).

أترلدى Ö t r ü l d i : çalındı, «أترلدى سببوز سببوز ötrüldi = tütək öttürüldü, çalındı». Başqası da belədir, (أترلر - أترلماک ötrülür - ötrülmək).

أترلدى U t r u l d i : kəsildi, «أترلدى سآ saç utruldu = saç kəsildi». Başqası da belədir, (أترلر - أترلماق utrulur - utrulur).

أذرلدى A d h r i l d i : ayrıldı, «أذرلدى يول yol adhrıldı = iki yol ayrıldı». İki dost bir-birindən ayrıldığı zaman da belə deyilir, dişlərin bir-birindən ayrılması da belədir, (أذرلر - أذرلماق adhrılur - adhrılmək).

أذرلدى Ü d h r ü l d i : seçildi, «أذرلدى نانک üdhrüldi nənq = nəsnə seçildi».

أذردى Ü d h r ü l d i: adamların bir qisminin bir tərəfə çəkilməsi də belədir. «أذردى أرانى ائيك انينق әрәни üdhrüldi = onun adamlarını ayırdı», (أذردى-أذردى üdhrülür - üdhrülmək).

إسردى I s r ü l d i: dişləndi, «إسردى ائماک әtmәk ısردى = çörək dişləndi». Başqası da belədir, (إسردى-إسردى ısردى-ısردى).

أشردى A ş r u l d i: aşırıldı, «أشردى أرئن يوك ارتن اشرلدى=yük tәpәdән aşırıldı». Başqası da belədir, (أشردى-أشردى اشرلدى - aşırılmək).

أغرلدى O ğ r a l d i: uğranıldı, «أغرلدى آل بيركا األ يergә oğrالدى = o, yerә uğranıldı, gedildi», (أغرلدى-أغرلدى oğrالدى - oğrالمək).

أغرلدى O ğ r u l d i: «أغرلدى سئكوك األرلدى=sümük ayrıldı və yarıldı», (أغرلدى-أغرلدى oğrالدى-oğrالمək). Bu şeirdә də işlənmişdir:

بلجق بلق يُغرلور

چىغاي يـقـرـيـغرـلـور

ارنكك لرى األرلور

اذعج بلا األرلور

«Balçık balık yoğrulur,

Çığay yawuz yığrulur,

Әrnqәklәri oğrulur,

Odhğuç bilә ewrişür».

Palçıq, çamur yoğrulur,

Yoxsul, miskin büzüşür,

Barmaqları ayrılır,

Od ilə qızınırlar.

(Yazla qışın qarşılaşmasını təsvir edərək deyir: palçiq, çamur ayaq altda yoğrulur, yoxsul, miskin adamlar soyuğun şiddətindən

büzüşürlər, barmaqları bir yerә yığılmır, әllәrini bir oda tutub ovuşdururlar).

أفرلدى Ə w r ü l d i: çevrildi, döndü, «أفرلدى أر әwrüldi = adam yönәldiyi yerdән çevrildi, döndü». Hәрәkәt istiqamәtindән dönnән adam üçün də belә deyilir, (أفرلدى-أفرلدى әwrülür-әwrülmək).

أكرلدى Ə g r i l d i: әyridi, «أكرلدى كئد kәnd әgrildi = şəhәр mühasirә edildi», (أكرلدى-أكرلدى әgrilür - әgrilmək).

أكرلدى Ə g r i l d i: «أكرلدى ييب әgrildi = ip әyridi».

أكرلدى Ü g r i l d i: yırgalandı, «أكرلدى بيبيك әgrildi = beşik yırgalandı», (أكرلدى-أكرلدى ügrilür - ügrilmək).

أمرلدى Ə m r ü l d i: sütlәşdi, «أمرلدى قينار ائشيج әmrüldi = qaynar qazan sütlәşdi», (soyuq su tökәrkән qaynar qazanın durduğı kimi).

أمرلدى Ə m r ü l d i: «أمرلدى أر تينى әmrüldi = adamın canı çıxdı, nәfәsi dayandı». Coşğunluqdan sonra sütlәşән hәр şey üçün belә deyilir, (أمرلدى-أمرلدى әmrülür – әmrülmək²⁴¹).

أرغلدى I r ğ a l d i: yırgalandı, «أرغلدى يرغاج әrgәldi = ağac yırgalandı». Yırgalanan hәр şey üçün belә deyilir, (أرغلدى-أرغلدى әrgәldür - әrgәlmək).

أرقلدى A r w a l d i: «أرقلدى ارقش әrkış²⁴² әrwaldı = әfsun oxundu», (أرقلدى-أرقلدى әrwaldür - әrwalmək).

ألكلدى A l k a l d i: alqışlandı, «ألكلدى بككا األش әlğә bәggә alkış alkaldı = bәy öyüldü, alqışlandı», (ألكلدى-ألكلدى әlğәldür - әlğәlmək).

²⁴¹ Bәsim Atalayın fikrinә, bu fe'lin mәsdәri «أمرلدى әmrülmək» olmalıdır (DLT, I, 249). Hüseyin Düzgün onu «әmrüldi» (د ل ت s. 183), Seçkin Әrdi ilə Sәrap Tuğba Yurtsevәr isә (DLT-2005, s.141) «amruldı» şәklindә oxumuşlar.

²⁴² Burada «أرقش әrkış=karvan» sözü yerinә düşmür, «arwış=әfsun» olmalıdır. Hüseyin Düzgün onu «arkış» (د ل ت s. 183), Seçkin Әrdi ilə Sәrap Tuğba Yurtsevәr (DLT-2005, s. 154) «arwış», çinlilәr isә «arwaş» şәklindә oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.271).

İ r k i l d i : çoxaldı, «سَوْتَلِمَ اِرْكَلْدِي sü təlim irkildi = çox əsgər toplandı». Çoxalan və irkilən hər şey üçün belə deyilir, (اِرْكَلِر - irkilür-irkilmək). Bir başqası toplansa dəxi belə deyilir. Bu fe'l yerinə görə təsirli, yerinə görə təsirsiz olur.

Ü r k ü l d i : ürküldü, «اِرْكُنْج بَلْب اِرْكَلْدِي ürkünç bolup ürküldi = ürküntü, qarışıqlıq oldu, ürküldü», (اِرْكَلِر - اِرْكَلْمَاك - ürkülür - ürkülmək).

Ə l g ə l d i : ələndi, «اَوْن اَلْكَلْدِي un əlgəldi = un ələndi». Başqası da belədir, (اَلْكَلْمَاك - اَلْكَلِر - əlgəlür-əlgəlmək).

A r t ı n d i : yüklədi, «اِرْجِسِن اِرْتِنْدِي ar arçısın artındı = adam heybəsini heyvanın ardına, belinə yüklədi», (اِرْتِنْمَاك - اِرْتِنِر - artınur - artınmaq).

Ö r t ü n d i : örtündü, «اِرَاغْت يُوْزِن اِرْتِنْدِي urağut yüzün örtündi = qadın üzünü örtüdü». Örtsə, yenə belə deyilir, (اِرْتِنْمَاك - اِرْتِنِر - örtünür - örtünmək).

Ö r t ə n d i : yandı, «اِرْتِنْدِي اِرْتِنْدِي نَانِك nənq = nəsnə yandı», (اِرْتِنِر - اِرْتِنْمَاك - örtənür-örtənmək).

Ö r t ə n d i : günəş batdıqdan sonra buludlar qızardığı zaman «بُلِيت اِرْتِنْدِي bulit örtəndi» deyilir. Türklər bunu uğur sayırlar. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تُنْلا بُلِيت اِرْتِنْسَا اَفْلِك تُنْلا بُلِيت اِرْتِنْسَا اَفْلِك اَفْلَا يَغِي كِرْمِشْجَا بُلُور tünlə bulit örtənsə, əwülük urı kəldürmişçə bolur, tanqda bulit örtənsə, əwgə yağı kirmişçə bolur = axşam bulud qızarsa, qadın oğlan doğmuş kimi olur, dan üzü bulud qızarsa, evə düşmən girmişə bənzəyir». Türklər sübh çağı buludun qızarmasını uğur sayırlar.

Ə w d i n d i : yığdı, topladı, «اَفْدِنْدِي اَل اَوْزِنْكَا يَمِيش اَفْدِنْدِي ol özinqə yemiş əwdindi = o özünə meyvə yığdı». Başqası da belədir, (اَفْدِنِر - اَفْدِنْمَاك - əwdinür - əwdinmək).

U t r u n d i : «اَل مَنَّا اَتْرُنْدِي ol manqa utrındı = o mənə qarşı çıxmaq istədi».

U t r u n d i : «يِيل يِغَاچْكَا اَتْرُنْدِي yel yığaçka utrındı = yel ağaca yönəldi», (اَتْرُنْمَاك - اَتْرُنِر - utrunur - utrunmaq).

I s r ı n d i : «اِر اِسْرِنْدِي ar ər ısrındı = adam bir şeyə qəzəblənib əsib-coşdu, çəkildi, büzüldü». Bu söz kələm və kələmə bənzər şeylərin üstünə tam bişmədən soyuq su tökdükdə onun daha bişməyərək çiy qalması, sinirsək olması halında söy-lənir. Xoşməcaz adamın hirsələnməsi də elədir, (اِسْرِنِر - اِسْرِنْمَاك - ısrınur - ısrınmaq).

A ğ r ı n d i : ağrıdı, «اَغْرِنْدِي اَلْاِغْرِنْدِي ağı ağrıdı = yaralı adam ağrıdı, ağrı duydu», (اَغْرِنْمَاك - اَغْرِنِر - ağrınur - ağrınmaq).

Ö g r ə n d i : öyrəndi, «اَر بِلِك اَكْرِنْدِي ar bilik ögrəndi = adam bilik öyrəndi» (اَكْرِنْمَاك - اَكْرِنِر - ögrənür-ögrənmək). «اَر اَزْلِق اَكْرِنْدِي ar əzlük ögrəndi = adam sənət öyrəndi». Bu beytdə də işlənmişdir:

اَرْدَم تِلَا اَكْرِنِن بِلْمَا كُفْاز

اَرْدَم سِزِن اَكْنَسَا اِنْكَمْكَوْذَا اِنْكَار

«Ərdəm tilə, ögrənübən²⁴³ bolma küwəz,

Ərdəmsizin ögünsə ənqməgüdhe ənqər».

Ərdəm dilə, öyrənibən olma lovğa,

Ərdəmsiz öyünsə, imtahanda çaşar».

²⁴³ Bu söz iki xətt yuxarıda ərəb əlifbası ilə «əkrənin ögrənin» şəklindədir. Bəsim Atalay bunun doğru variantının «ögrənübən» olacağını yazmışdır (DLT. I, s.252). Hüseyn Düzgün (دل ت s. 184) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.370) bu sözü «ögrənibən» şəklində oxumuşlar.

(Ərdəm və bilik üçün çalış, öyrənməkdən çəkinmə, heç vaxt lovğalanma, ərdəmsiz adam özünü öyər-öyər, imtahan vaxtı çəşib rüsvay olar).

Ə g r i n d i: ələdi, «أراغت أراغت يب اكرندى» urağut yıp əgrindi=qadın özünü üçün ip əyirdi. Özünü ip əyirmiş kimi göstərdi mənasında da belə deyilir, (اكرنر - اكرنماک əgrinür-əgrinmək).

O x s i n d i: peşman oldu, «أخسندى ألسنكا ايشنكا أخسندى» ol kılmış işin qə oxsındı=o tutduğu işə peşman oldu, (أخسندر - أخسندر oxsinür - oxsinmək).

Ə r s i n d i: ərləşdi, «أرسلنى أرسلنى» oğul ərsindi = uşaq böyüyüb kişiləşdi», (أرسندر - أرسندر ərsinür - ərsinmək).

Ə w s i n d i: ev saydı, «أوسندى ألبو ألبو أوسندى» ol bu əwni əwsindi=o bu evi öz evi saydı, oraya yerləşdi», (أوسندر - أوسندر əwsinür - əwsinmək).

I ç ğ ı n d i: qaçırdı, «أفغندى أفغندى» ol kuşnu əligdən içğindi =o, quşu əlindən qaçırdı». Bu söz «يقاداقى بلغاغالى الكداكى» Bu söz «يقاداقى بلغاغالى الكداكى» yakadakı yalğağalı əligdəki içğınur» məsəlində də işlənmişdir, «yaxadakı, yaxaya tökülən yemək yalanırkən əldəki də əldən çıxar» mənasına gəlir. (Yaxasına tökülən yeməyi yalamaqla əlləşən kəs əlindəki çömçə-çanağı da itirər). Bu söz bir şeyə ehtiyac duyan adamın əvvəlcə əlindəkini qoruması üçün söylənir.

I ç ğ ı n d i: səndələdi, «أفغندى أرا أفغندى» adam bir yerdə dura bilməyərək səndirlədi və buna görə utandı», (أفغندر - أفغندر içğınur - içğınmək).

I r ğ a n d i: yırgalandı, «أرغندى أراغ يراغ أرغندى» ağac yırgalandı», (أرغندر - أرغندر ırğanur - ırğanmək).

A ş ğ ı n d i: aşındı, «أشغندى أراغندى» taş aşğındı = daş aşındı». Hər şey aşındığı zaman belə deyilir, (أشغندر - أشغندر aşğınur-aşğınmək).

A l k ı n d i: tükəndi, bitdi, «ألكندى ألكندى» alkındı nənq = bir şey bütən bitdi, tükəndi».

A l k ı n d i: «ألكندى أرا ألكندى» = adam öldü», (ألكندر - ألكندر alkınur - alkınmək).

Ö t ğ ü n d i: yamsıladı, «أمتكندى أمتكندى» ol manqa ötgündi = o məni yamsıladı, təqlid etdi». Bəhləşmə də belədir. Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «قرغا قازغا اكنسا بنتى سنور» qarğa kazğa ötgünsə, butı sınıur=qarğa qazı yamsılasa, budu sınınar», (qarğa uçuşda və ya qüvvədə qazı təqlid etsə, ayağı qırılar». Bu söz adama öz həddini aşmaması üçün söylənir.

İ r k i n d i: yığdı, «أزكنا تنك اركندى» ol özinqə nənq irkindi = o özünə bəzi şeylər yığdı, mal yığdı». Başqası da belədir, (أركندر - أركندر irkinür - irkinmək).

İ s k ə n d i: qırpdı, qopardı, «أيسكندى أات ات أيسكندى» at ot iskəndi = at otu qırpdı, yavaş-yavaş qopardı». Tük və ya qısa boylu ot qoparan adama da belə deyilir, (أيسكندر - أيسكندر iskənür - iskənmək).

Ə l g ə n d i: ələdi, «أراغندى أراغندى» urağut un əlgəndi=qadın özünü üçün un ələdi», (أراغندر - أراغندر əlgənür-əlgənmək).

Ə m g ə n d i: yoruldu, «أماغندى ألبو ألبو أماغندى» ol bu işdə təlim əmgəndi = o bu işdə çox yoruldu».

Ə m g ə n d i: buradan alınaraq «أماغندى أراغندى» xan qarşıka əmgəndi» deyilir ki, «xan saraya endi» deməkdir. Bu da «xan bu yolda yoruldu və endi» mənasındadır. Bu söz

bəylər və böyükələr üçün çox incə söz olaraq söylənir, (امکنماک-امکنر əmgənür-əmgənmək). Oğuzlar bu sözü bilmirlər.

Ü p l ə n d i: talan edildi, «انیک تڧاری ابلندی» anıq tawarı üpləndi = onun malı yağmalandı, talan edildi», (ابلنر-ابلنماک üplənür -üplənmək).

A t l a n d i: atlandı, «ار اتلندی» ar atlandı = adam atlandı, ata mindi».

A t l a n d i: «ال تاغقا اتلندی» ol tağka atlandı = o, dağa çıxdı». Oğuzca. Hər hansı bir şeyə çıxmaq, atlamaq da belədir, (اتلنماق-اتلنر atlanır - atlanmaq).

Ə t l ə n d i: kökəldi, «اغل اتلندی» oğul ətləndi = uşaq kökəldi». Arıq ikən ətə-qana dolan hər şeyə belə deyilir, (اتلنماق-اتلنر ətlənür - ətlənmək).

İ t l i n d i: itələndi, «تاش اتلندی» taş itlindi = daş itələndi». Başqası da belədir, (اتلنور-اتلنماق itlinür - itlinmək). Uşaq iməkləməyə başladığı zaman da belə deyilir. «Qarşımdan çəkill!» mənasında «مَنک یوزدین ایتلن!» deyilir. Bu söz qəzəbli vaxtda işlədilir.

A ç l i n d i: açıldı, «قُبغ اچلندی» kapuğ açıldı = qapı açıldı». Başqası da belədir. Başqa bir söyləyişə görə «اچلدى» da deyilir, (اچلنور-اچلنماق açlınur - açlınmaq).

Ü ç l ə n d i: üçləşdi, «اچلندی نەنق» üçləndi nənq = bir şey üç oldu». İki qaz üç olanda «اکی قاز اچلندی» iki kaz üçləndi» deyilir, (اچلنر-اچلنماک üçlənür - üçlənmək).

İ ç l ə n d i: içləndi, «تارغ اچلندی» tarığ içləndi = taxıl dən bağladı, içləndi». Yeməli maddələrin ortası, özəyi yeyiləcək hala

gəldiyi zaman da belə deyilir. (اچلنماک-اچلنر içlənür-ıçlən-mək).

U ç l a n d i: «اچلندی نەنق» uçlandı nənq = bir şeyin ucu peyda oldu», (اچلنر-اچلنماق uçlanur - uçlanmaq).

E d h l ə n d i: istifadə edildi, «اڟلندی نەنق» o şey bir nəsnə üçün istifadə edildi, səmərəsiz qalmaq» (dəridən kürk, keçədən ayaqqabı tikilməsi kimi), (اڟلنر-اڟلنماک edhlənür - edhlənmək).

Ü d h l ə n d i: höyürə gəldi, «یلقی اڟلندی» yıldı üdhləndi = ilxı aygır istədi», (اڟلنر-اڟلنماق üdhlənür - üdhlənmək).

Ə r l ə n d i: ərə getdi, «اراعت ارلندی» urağut ərləndi = qadın ərə getdi, ər sahibi oldu», (ارلنر-ارلنماق ərlənür-ərlənmək).

Ö r l ə n d i: göründü, «بۇلت ارلندی» bulıt örləndi = bulud göründü» (ارلنر-ارلنماق örlənür-örlənmək). Ən gözəli «اوردی» deyə söyləməkdir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

ای قُب اقلنوب
اق بۇلت ارلنوب
بیربیر اۆز اکلنوب
سچلب سقی انکرشور

«Ay kopup əwlənüp,
Ak bulıt örlənüp
Bir-bir üzə öklünüp,
Saçlup suwı ənqrəşür».
Ay çıxıb halələnlir,
Ağ bulud görünür,
Bir-bir/inin/ üz/ərin/ə yığılır,
Saçıb suyun, ağlayır.

(Ay doğub, halə bağlayıb, buludlar yüksəlir, bir-birinin üzərinə yığılır, gurultu ilə yer üzünə su boşaldır). Ay halələndə türklər yağış yağacaq deyə bunu uğurlu hesab edirlər.

Ü z l ü n d i: üzüldü, «ارق اوزلندی = ip üzüldü, qopdu». Başqası da belədir, «اوزلنمک-اوزلنür».

Ü z l ə n d i: qabardı, «اشج ازلندی = qazanın qapağı qabardı», «ازلنمک-ازلنür».

Ə s l i n d i: taxıldı, «اسلندی ناک = bir şey bir şeyə taxıldı», «اسلنمک-اسلنür»²⁴⁴.

Ə w l ə n d i: halələndi, «اقلندی ay əwləndi = ay halələndi».

Ə w l ə n d i: ev sahibi oldu, «اقلندی ol bu əwni əwləndi = o bu evi özünə ev elədi», «اقلنمک-اقلنür».

Ö k l ə n d i: dincəldi, «ار اکلندی = yorğun adam dincəldi», «اکلنمک-اکلنür».

Ö k l ə n d i: başa düşdü, anladı. Bir adam bir şeyi əvvəlcə başa düşməyib sonra anlasa, «اکلندی ökləndi» deyilir. Sözü əslində «اؤکلندی»dir [vavla].

İ g l ə n d i: xəstələndi, «ار اغلندی = qadını ağrı tutdu». Bir adamın bir az xəstələnməsi də belədir.

Ə m l ə n d i: «ار əmləndi = adam özünə dava-dərman elədi», «əmlnəmک-əmlnür».

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI

O r p a t t i: ürpətdi, «ار برتنی = adam saçını ürpətdi», «ürپتمک-ürپتماق».

İ r p ə t t i: kəsdirdi, «ال يغاج اربتی = o. ağac biçdirdi. kəsdirdi», «ارپتمک-ارپتور».

A r t a t t i: pozdu, «ال ارتتی = o o şeyi pozdu», «ارتتور-ارتتماق».

İ r t ə t t i: axtardı, «ال انی ارتتی = o onu aratdı, axtardı», «ارتتور-ارتتمک».

Ö r t ə t t i: yandırdı, «ال بک ارتتی = o, ağacları yandırdı». Başqası da belədir, «ارتتور-örtətmək».

İ s t ə t t i: istədim, çağırırdım, «من انی استتم = mən onu istədim, axtarılıb tapılması üçün dalıca adam göndərdim», «استتور-استتمک».

O k t a t t i: ox atdırdı, «ال بک انی اکتتی = bəy ona ox atdırdı», «اكتتور-اكتتماق».

O l x u t t i: oturtdu, «ال منی الختی = o mənı oturtdu», «الختور-الختماق». Əslində «الغتی» ilə «غ» ilə təsiri olmaz, arasıra «غ» ilə təsiri olar. «Oyatdı» demək olan «اؤغردی» və «doğurdu» demək olan «تؤغردی» sözləri də belədir. Burada fe'l «غ» hərfi ilə təsiri edilmişdir.

O p r a t t i: yıpratdı, köhnəltdi, «ال تونن ابرتی = o, paltarını yıpratdı». Başqası da belədir, «اپراتور-اپرتماق».

Ü d h r ə t t i: artırdı, çoxaltdı, «ال تغارغ اذرتتی = o, malını çoxaltdı, artırdı», «اذرتتور-üdh-rətmək».

A ğ r i t t i: ağrıtdı, «ال انی اغرتتی = o onu ağrıtdı, incitdi», «اغرتر-اغرتماق».

²⁴⁴ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz yazma nüsxədə «اسلندی = əslində» imlasındadır (DLT, I, s. 259).

أغرّتی O ğ r a t t i: göndərdi, «أل منى ايشقا أغرّتی» ol mənı ıška oğrattı = o mənı işə göndərdi», (أغرّتی - أقرّتی oğratur-oğratmak).

أكرّتی Ö ğ r ə t t i: öyrətdi, «أل منكا بلك أكرّتی» ol manqa bilig ögrətti = o mənə bilik öyrətdi». Başqası da belədir, (أكرّتی - أكرّتی ögratur - ögrətmək).

أكرّتی Ü ğ r i t t i: yüyürdü, «أل انكاريشبك أكرّتی» ol anqar beşik ügritti = o ona beşik, yüyürük yüyürdü», (أكرّتی - أكرّتی ügritur - ügritmək).

أمرّتی Ə m r i t t i: qıdıqandırdı, «قشِنماق مَنك بِنِم امرّتی» kaşınmaq məninq yinim əmritti=qaşınmaq mənım bədənımı qıdıqlandırdı». Belə ki, adamın qoltuq altı və ya boynu qaşınsa, bundan bütün bədəni qıdıqlanır və adam gülməyə başlayır, (أمرّتی - أمرّتی əmritur - əmritmək).

أتمّتی Ə t s ə t t i: ətə tamahlandırdı, «أل منى أتمّتی» ol mənı ətsətti = o mənı ətə tamahlandırdı», (أتمّتی - أتمّتی ətsətür - ətsətmək).

أخسّتی A x s a t t i: axsatdı, «أل انى أخسّتی» ol anı axsattı = o onu axsatdı», (أخسّتی - أخسّتی axsatür - axsatmaq).

أشسّتی A ş s a t t i: aşsa, yeməyə tamahlandırdı, «أل انى أشسّتی» ol anı aşsattı = o onu aşsa, yeməyə tamahlandırdı, (أشسّتی - أشسّتی aşsatür - aşsatmaq).

أفسّتی Ə w s ə t t i: ev üçün darıxdırdı, evi istətdi, «أعلم منى أفسّتی» oğlum mənı əwsətti = oğlum mənı ev üçün darıxdırdı, evi istətdi», (أفسّتی - أفسّتی əwsətür - əwsətmək).

أخشّتی O x ş a t t i: oxşatdı, bənzətdi, «أل منى اتاما أخشّتی» ol mənı atama oxşatdı = o mənı atama oxşatdı, bənzətdi», (أخشّتی - أخشّتی oxşatür - oxşatmaq).

أفشّتی U w ş a t t i: ufalatdı, «أل اتماك أفشّتی» ol ətmək uwşattı = o, çörək ufalatdı». Başqası da belədir, (أفشّتی - أفشّتی uwşatur-uwşatmaq). Doğrusu budur, «أشّتی uşattı» da deyilir.

أل الشّتی Ö l ş ə t t i²⁴⁵: möhkəm acdırdı, az qala acından öldürdü, «أل انى الشّتی» ol anı ölçətti = o onu o qədər acdırdı ki, gözü qaraldı, gözü döndü», (الشّتی - الشّتی ölçətür - ölçətmək).

أرغّتی I r ğ a t t i: yırgalatdı, yırgatdı, silkələtdi, «أل يغاج أرغّتی» ol yığaç ırğattı = o, ağac yırgalatdı, silkələtdi», (أرغّتی - أرغّتی ırğatur - ırğatmaq). Bu bənddə də işlənmişdir:

يكت لرك اشلثو

يغاج يمش ارغو

فلان كيك اقلتو

بذرم قلب اقليم

«Yigitlərig işlətö,

Yığaç, yemiş ırğatu,

Kulan, keyik awlatu,

Bədhərəm kılıp awnalım».

İgidləri işlədək,

Ağac, meyvə silkədək,

Qulan, geyik ovladaq,

Bayram edib ovunaq.

(Bir gəzintidən bəhs edərək deyir: gənclərdən ağac silkələməkdə, meyvə yığmaqda, geyik-qulan ovunda istifadə edək, günlərcə sevinc içində bayram edək).

²⁴⁵ Yazma və basma nüsxələrdə «الشّتی=ölçətti» sözünün ilk hərfinin hərəkəsi yoxdur. Bəsim Atalay onu oxumaqdan imtina etmişdir. Hüseyin Düzgün həmin sözü «əşətti» (دلت s. 188), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.374) «ölçətti» şəklində oxumuşlar. Bu, doğru oxunuşdur, çünki həmin sözün kökü «ölmək» sözündəndir.

أغلى U l ğ a t t i: böyüdü, «أغلان الغلى» oğlan ulğattı = uşaq böyüdü», (أغلتاق-أغلتاق ulğatur-ulğatmak). Əsli «ulğadhtı»dır.

أركى Ü r k ü t t i: ürkütdü, «أل قوى أركى» ol koy ürkütti = o, qoyun ürkütdü». Başqası da belədir, (أركتاق- أركتاق ürkütür - ürkütmək).

أمكى Ə m g ə t t i: əziyyət verdi, yordu, «أل امكى» ol əmgətti = o yordu, əziyyət verdi», (أمكتاق- أمكتاق əmgətür-əmgətmək).

أل كى Ə l g ə t t i: ələt(dir)di, «أل انى أون الكى» ol anı un əlgətti = o ona un ələt(dir)di», (ألكتاق- الكتاق əlgətür - əlgətmək).

أبلتى Ü p l ə t t i: talatdırdı, yağma etdirdi, «أل انى تقارن أبلتى» on anınq tavarın üplətti = o onun malını yağma etdirdi», (أبلتاق- أبلتاق üplətür - üplətmək).

أتلتى Ə t l ə t t i: ətə çevirdi, «أل قوى اتلتى» ol koy ətlətti = o, qoyunu kəsib ət halına saldı», (أتلتاق- اتلتاق ətlətür-ətlətmək).

أكلتى Ö k l ü t t i: çoxaltdı, «أل نانقنى أكلتى» ol nənqni öklütti = o, malını çoxaltdı», (أكلتاق- أكلتاق öklütür - öklətmək).

أذلتى E d h l ə t t i: yaxşılaşdırdı, «أل تورن أذلتى» ol tavarın edhlətti = o, malını yaxşılaşdırdı, keyfiyyətini artırdı», (أذلتاق- أذلتاق edhlətür - edhlətmək).

أذلتى U d h l a t t i: göndərdi, saldı, «أل أغلن متكا أذلتى» ol oğlın manqa udhlattı = o, oğlunu mənim dalıma saldı, dalımca göndərdi», (أذلتاق- أذلتاق udhlatur - udhlatmak).

أشلتى İ ş l ə t t i: işlətdi, «أل انكر ايش أشلتى» ol anqar iş işlətti = o ona iş işlətdi, iş gördürdü», (أشلتاق- أشلتاق işlətür - işlətmək)²⁴⁶.

أشلتى A ş l a t t i: təmir etdirdi, «أل اياق أشلتى» ol ayak aşıttı = o, qabı təmir etdirdi», (أشلتاق- أشلتاق aşlatur - aşlatmak).

²⁴⁶ Bu gün «iş» kimi istifadə edilən söz keçmişdə əsasən «aş» şəklində tələffüz olunmuş. Bu maddədən «aş» variantının da paralel olaraq işləndiyini görürük.

أغلى A ğ l a t t i: qovdu, uzaqlaşdırdı, «أل كىشبنى اغلى» ol kişini ağılattı = o hamını qovdu, istədiyini edə bilmək üçün hamını yanından uzaqlaşdırdı», (أغلتاق-أغلتاق ağılatur-ağılatmak).

أغلى O ğ l i t t i: artırdı, «أل تورن اغلى» ol tavarın oğlitti = o, malını artırdı, çoxaltdı», (أغلتاق-أغلتاق oğlitur - oğlitmak).

أفلتى A w l a t t i: «أل منكا إقى أفلتى» ol manqa ıwıq awlattı = o mənə geyik ovlatdırdı», (أفلتاق- أفلتاق awlatur - awlatmak).

أكلتى İ k l ə t t i: tapdatdı, «أل انكرير اكلتى» ol anqar yer iklətti = o ona yer tapdatdı». Başqa sözdə də belədir, (أكلتاق- اكلتاق iklätür - iklətmək).

أكلتى İ g l ə t t i: xəstələndirdi, «أل بو يير انى اكلتى» bu yer anı iglətti = bu yer onu xəstələndirdi», (أكلتاق- اكلتاق iglətür- iglətmək).

أملتى Ə m l ə t t i m: dava-dərman elətdim, dərmanlatdım, «أل انى املتى» mən anı əmləttim = mən onu dərmanlatdım, ona dava-dərman elətdim, (أملتاق- املتاق əmlətür - əmlətmək).

أملتى İ m l ə t t i m: him-cim etdirdim, «أل انى املتى» mən anı imləttim = mən ona əllə və ya göz-qaşla him-cim elətdim, (أملتاق- املتاق imlətürmən - imlətmək).

أذنتى E d h n ə t t i: dəyişdi, «أر أذنتى» ər edhnətti = adam dəyişdi, bir haldan başqa hala düşdü». Bir haldan başqa hala düşən nəsnə üçün belə deyilir, (أذنتاق- أذنتاق edhnätür-edhnətmək).

أرتنى O r n a t t i m: yerinə qoydum, «أل من نانق أرتنى» mən nənq ornattım = mən o şeyi yerinə qoydum», (أرتنراق- أرتنراق ornaturmən - ornatmak).

أسنتى Ə s n ə t t i: əsdirdi, «أل تتركى أسنتى» tənqri əsin əsnətti = tanrı yel əsdirdi».

أسنتى Ə s n ə t t i: «أل انى أسنتى» yek anı əsnətti = şeytan onu əsnətdi», (أسنتاق- أسنتاق əsnätür - əsnətmək).

أسنتم U s n a t t i m: zənn etdim, bənzətdim, «مَنْ أَنْكَرَ أَسْنَتَهُ» mən anqar usnattım = mən ona oxşatdım», (أسنتمق - أسنتمق usnatur – usnatmak).

أغنتى A ğ n a t t i r: ağnatdı, «أَلْ أَيْنَ ثُبْرًا أَغْنَتِي» ol atın toprakka ağnatdı = o, atını torpaqda ağnatdı).

أغنتى A ğ n a t t i r: buruşdurdu, «أَلْ يَغَاقُ أَيْنَ تَيْلِنَ أَغْنَتِي» ol yağak anıq tılın ağnatdı= o ceviz onun dilini buruşdurdu, onu kikildətdi», (أغنتىق - أَغْنَتْمَاقِ ağnatur - ağnatmak).

ألنتى U l n a t t i r: sahmanlatdı, «أَلْ أَيْنَ أَلْنَتِي» ol okın ulnatdı = o adam oxunu sahmana saldırdı, oxun ağacını düzəltirdi», (ألنتىق - أَلْنَتْمَاقِ ulnatur - ulnatmak).

MƏNQUSUN BAŞQA BİR NÖVÜ

أوتردى Ö t ü r d i: xatırlatdı, «أَلْ مَنَّا سَوْرُ أَوْتَرْدِي» ol manqa söz ötürdü = o mənə söz xatırlatdı». Başqası da belədir, (أوتردىق - أَوْتَرْمَاقِ – أوتردىق ötürür - ötürmək).

أيتردى E t t ü r d i: bükdüdü, «أَلْ أَنْكَرَ بَلَكُ أَيْتَرْدِي» ol anqar belük ettürdü = o ona fitil bükdüdü». Bükülən hər şeyə belə deyilir, (أيتردىق - أَيْتَرْمَاقِ ettürür - ettürmək).

أجردى A ç u r d i: acdırdı, «أَلْ أَيْنَ أَيْنَ الْجُرْدِي» ol anı açurdu = o onu acdırdı», (أجردىق - أَجْرْمَاقِ açurur - açurmak).

أيشدى O y u ş d i: oyduklar, «أَلْ أَيْنَ قَاغُونُ أَيْشْدِي» olar ikki kağun oyuşdı = o iki adam qovun oymaqda yarışdılar». Köməkləşmək də belədir, (أيشدىق - أَيْشْمَاقِ oyuşur - oyuşmak).

أيشدى O y u ş d i: «أَلْ أَنْكَرَ قَابِقًا أَوْنُ أَيْشْدِي» ol anqar kapka un oyuşdı = o ona qaba [çuvala, dağarcığa] un basmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (أيشدىق - أَيْشْمَاقِ oyuşur – oyuşmak).

أىكتى Ü y ü k t i: gömüldü, «أَيْنَ أَذَاقِي قَمْدًا أَيْكْتِي» anıq adhakı kumda üyükti = onun ayağı quma gömüldü». Başqası da belədir.

أىكتى Ü y ü k t i: incidi, «أَيْنَ أَذَاقِي أَيْكْتِي» anıq adhakı üyükti = onun ayağı daşa dəyərək incidi, yaralandı», (أىكتىق - أَيْكْمَاقِ üyüktür - üyükmək).

أىلدى A y ı l d i: deyildi, söyləndi, «أَيْنَ أَنْكَرَ سَوْرُ أَيْلْدِي» anqar söz ayıldı = ona söz deyildi», (أىلدىق - أَيْلْمَاقِ ayılır - ayılmak).

أىلدى O y u l d i: oyuldu, «أَيْنَ بَيْرَ أَيْلْدِي» yer oyuldu = yer oyuldu, çuxurlaşdı», «أَلْ كَتُو كَتُو أَيْلْدِي» kötü oyuldu = yağış üzündən dam oyuldu», (أىلدىق - أَيْلْمَاقِ oyulur - oyulmak).

أىلدى O y u l d i: «أَيْنَ نَانِكُ أَيْلْدِي» oyuldu nənq=bir şey sıxışdırıldı», (unun dağarcığa sıxışdırılması kimi), (أىلدىق - أَيْلْمَاقِ oyulur - oyulmak).

أىلدى U y a l d i: utandı, çəkəndi, «أَلْ مَنْدِينُ أَيْلْدِي» ol məndin uyaldı = o məndən bir işdə utandı və o iş görməkdən çəkəndi», (أىلدىق - أَيْلْمَاقِ uyalar - uyalmak).

أىلدى I y ı n d i: gücəndi, «أَلْ أَرِ اَيْنْدِي» ar ıyındı=adam gücəndi, ayaq yolunda özünə güc verdi», (أىلدىق - أَيْلْمَاقِ ıyınur - ıyınmak).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

أيتردى A y t u r d i: dedirdi, söylətdi, «أَلْ مَنَّا سَوْرُ أَيْتَرْدِي» ol manqa söz ayturdu= o mənə söz söylətdi», (أيتردىق - أَيْتَرْمَاقِ ayturur – ayturmak).

أيتردى O y t u r d i: oydukdı, «أَلْ مَنَّا قَاغُونُ أَيْتَرْدِي» ol manqa kağun oyturdu = o mənə qovun oydukdı». Başqası da belədir, (أيتردىق - أَيْتَرْمَاقِ oyturur - oyturmak).

أيتردى O y t u r d i: basdırdı, «أَلْ أَوْنُ أَيْتَرْدِي» ol un oyturdu= o, un basdırdı». Başqası da belədir, (أيتردىق - أَيْتَرْمَاقِ oyturur-oyturmak).

- ایغردی Uyğurdu: oyatdı, «أل منى ایغردی ol mənı uyğurdu = o mənı xəbər dar etdi». Bu sözün dh ilə söylənən «udhurdu» variantı da var, (ایغور - ایغورماق-ایغور), (uyğurur - uyğurmak).
- ایرشدی Ay rı ş d i: ayrıldılar, «الار اکی ایرشدی olar ikki ayrıştı = onlar ikisi bir-birindən ayrıldılar», (ایرشماق- ایرشور), (ayrışur - ayrışmak).
- اییتدی Ay t i l d i: soruşuldu, «سوز اییتدی söz aytıldı = söz soruşuldu», (اییتماق- اییتلر), (aytılır - aytılmak).
- اییتدی Ay t i n d i: «سوز اییتدی söz aytındı = söz soruşmağı öz üzərinə götürdü», (اییتماق- اییتلر), (aytınur - aytınmak).
- ایمندی E y m ə n d i: eyməndi, çəkindi, qorxdu, «أل مندن بو ایشتا ایمندی ol məndin bu işta eyməndi = o məndən bu işdə eyməndi, çəkindi», (ایمتنر- ایمتماق- ایمنür - eymənmək).
- ایرلدى E r i l d i: yarıldı, «تام ایرلدى tam erildi = divar yarıldı, başı zədələndi». Başqası da belədir, (ایرلر- ایرلماق- erilər-erilmək).
- ایرلدى E r i l d i: bu sözdən alınaraq ayın sonuna doğru ay nazilməyə üz tutduğu zaman «ای ایرلدى ay erildi» deyilir.
- ایسیدی Ə s i l d i: əskildi, azaldı, «əsیدی ناک əsildi nənq = nəsnə əskildi, azaldı», (ایسلر- ایسلماق- əsilür - əsilmək).
- ایقلدى E w i l d i: tez, təcili olaraq, «ایشقا ایقلدى işka ewildi = işə tez başlandı», (ایقلر- ایقلماق- ewilər - ewilmək).

BU BABIN MÜZAƏF OLANI

- اینٹی O y n a t t i: oynatdı, «أل انى اینتى ol anı oynattı = o onu oynatdı», (اینتماق- اینتیر), (oynatur - oynatmaq).

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

- ایادی A y a d i: qorudu, «أل تونین ایادی ol tonın ayadı = o, donunu, paltarını qorudu». Başqası da belədir.
- ایادی A y a d i: ləqəb verdi, «خان انکر ایاغ ایادی xan anqar ayağ ayadı = xan ona ayama, ləqəb verdi», (ایماق- ایماق- ayar - ayamak).

DÖRD HƏRFLİLƏRİN ÜÇ HƏRFLİLƏRİ

- ایرپادی İ r p ə d i: biçdi, uzununa kəsdi, «أل یغاچ ایرپادی ol yığaç irpədi = o, ağac biçdi».
- ایرپادی İ r p ə d i: korladı, «أل ایشغ ایرپادی ol işğ irpədi = o, işi düzəltmək istərkən, korladı», (ایرپار- ایرپار- ایرپəmək).
- ارتادی A r t a d i: xarab oldu, «ارتادی ناک artadı nənq = nəsnə xarab oldu», (ارتار- ارتارماق- artar - artamak).
- örtادی Ö r t ə d i: yaxdı, «أل ائنگ ارتادی ol otunq örtədi = o, odun yaxdı». Başqası da belədir, (örtər- örtər- örtəmək).
- irtادی İ r t ə d i: istədi, «ار ایشغ irtادی ar işğ irtədi = adam işi istədi, işin dalınca düşdü», (irtar- irtar- irtər - irtəmək).
- İ s t ə d i: bu da «irtادی irtədi» kimidir, (استار- استار- یتər - یتəmək). Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

یغلب اذوار تدم

بفرم بشن قرتدم

قجمیش قئغ ارتدم

یغمر کنی فان سچار

«Yığılap udhu artadım,

Bağrım başın kartadım,

Kaçmış kutuğ irtədim,
Yağmur küni²⁴⁷ kan saçar».
Dalınca ağladım. halım pozuldu,
Bağrımın başını deşdim,
Qaçmış səadəti geri istədim,
Gözüm yağış kimi qan saçar.

(Sevgilimin arxasından halım pozulana qədər ağlayıb-sızladım, bağrım başın teylədim, əldən çıxan səadətin dalınca düşdüm, gözümündən yağış kimi qan tökülür).

أندادی Ü n d ə d i: hayladı, ünlədi, çağırdı, «أل منى أندادی ol mənə ündədi = o mənə çağırdı, hayladı», (أندار - أنداماك - ündər - ündəmək).

أقدیدی Ə w d i d i: topladı, yığdı, «أل ينجو أقدیدی ol yinçü əwdidi = o, inci yığdı, topladı». Başqa bir şey və meyvə toplamaq da belədir, (أقدير - أقديماك - əwdir - əwdimək).

الدادی A l d a d i: aldatdı, «أل ياغيني الدادی ol yağını aldadı = o, düşməni aldatdı», (الدار - الداماق - aldar - aldamaq).

ألدیدی U l d i d i: «ات ألد ألدیدی at uldidi = at nalsız, yalnıyaq qaldı». Başqası da belədir, (الديماق - ألدیر - uldır - uldımək).

أبرادی O p r a d i: yıprandı, «تون أبرادی ton opradi = paltar yıprandı». Başqası da belədir, (أبرار - أبراماق - oprar - opramaq).

أذرادى Ü d h r ə d i: artdı, çoxaldı, «أذرادى نانك أذرادى üdhrədi nənq = şey artdı, çoxaldı», (أذرار - أذراماك - üdhrər - üdhrəmək).

أغرودی A ğ r u d i: ağırlaşdı, «أغرودی نانك أغرودی ağrudı nənq = nəsnə ağırlaşdı».

أغرودی A ğ r u d i: «ألك اغرودی iglig ağrudı = xəstənin vəziyyəti pisləşdi», (أغرور - أغروماق - ağrur - ağrumək).

أغريدى A ğ r i d i: ağrıdı, «أبك بشى اغريدى anıq başı ağrıdı = onun başı ağrıdı». İnsanın bir yerinin və ya yarasının ağrması da belədir, (أغريز - أغريماق - ağrır - ağrımək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «بیر تین بشى اغريسا قمغ تين بشى اغريماس» bir toyun başı ağrısı, kamuğ toyun başı ağrması = [müsəlman olmayan] bir din böyüyünün başı ağrısı, bütün din böyükələrinin başı ağrımaz». Bu söz dostları bir şeyi istədikləri, qəbul etdikləri, yedikləri halda birinin bunu istəməməsi zamanı söylənir.

أغرادى O ğ r a d i: uğradı, «بک انكر اغرادى bəg anqar oğradi = bəy onun yanına getdi, onu yoluxdu». Hər uğrama üçün belə deyilir, (أغرار - أگراماق - oğrar - oğramaq). Bu şeirdə də işlənir:

فلسا قلى أغيرين

بركل تقى از قلى

قرغش قىلر املار

ينجغ كروب فنقلق

«Kolsa kalı oğrayın²⁴⁸

Bergil takı azukluk,

Karğış kılır umalar

Yunçığ körüp konukluk».

Qonaq sənə uğrasa,

Vergil ona azuqluq,

Qarğış edər qonaqlar,

Kasad olsa qonaqlıq.

²⁴⁷ Bəsim Atalayın fikrinə, «küni» sözünün əvəzinə «kibi», yəni «kim» sözü olmalıdır (DLT. I. s. 272). Hüseyin Düzgün ərəb əlifbası ilə «kan», farsca «xun». latın əlifbası ilə «yağmur küni kun saçar» yazmışdır (دل ت s. 191-192). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005. s.370) «küni» deyil, «kepi» yazmışlar.

²⁴⁸ «أغريين oğrayın» sözü yanlışdır, bir qədər irəlindəki bir şeirdə keçən «oğrəbən» və bu kitabda rastlanan «yüksəbən» modeli üzrə «oğrəban» olmalıdır.

- (Əgər sənə qonaq gəlsə, ona yaxşı yeməklər ver, çünki yemək kasad ol-
sa, qonaqlar ev sahibinə qarşı edərlər).
- أقراى O k r a d i: kişnədi, «ات اقراى at okradı = at kişnədi, yem zamanı
finxırdı», (أقراى - اقراى okrar - okramak).
- أقراى Ü g r i d i: yırğaladı, «أراغت بشيك اقراى urağut beşik ügridi =
qadın beşik yırğaladı».
- أقراى Ü g r i d i: birinə qarşı qurduğu hiyləni yaltaqlıq arasında giz-
lətmək istəyən adam üçün də belə deyilir: «أل انى اقراى ol
anı ügridi = o onu uşaq kimi yelləndirdi», (أقراى - اقراى
ügrir - ügrimək).
- أقراى Ə m r i d i: qaşdı, «أل مئىق بينم اقراى ol məninq yinim əmridi = o
mənim bədənimi qaşdı», (أقراى - اقراى əmrir - əmrimək).
- أقراى Ə w z ə d i: «أل سوزنى اتكر اقراى ol söznü anqar əwzədi = o onu bu
sözlə yamanladı, qovdu», (أقراى - اقراى əwzər - əwzəmək).
- أقراى Ö p s ə d i m: «من انى اقسادم = mən onu öpmək
istədim», (أقراى - اقراى öpsərmən - öpsəmək).
- أقراى Ə t s ə d i: ürəyi ət istədi, «أرا اقساى ar ətsədi = adamın ürəyi ət istə-
di», (أقراى - اقراى ətsər - ətsəmək).
- أقراى A t s a d i: atmaq istədi, «أل اق اقساى ol ok atsadı = o, ox atmaq
istədi», (أقراى - اقراى atsar - atsəmək).
- أقراى Ö t s ə d i: ötmək istədi, «أل اوتن اقساى ol öttin ötsədi = o, də-
likdən o yana keçmək istədi», (أقراى - اقراى ötsər - ötsə-
mək). Hər hansı bir şeyin ötəsinə keçmək də belədir.
- أقراى İ t s ə d i: itələmək istədi, «أل تاىغ اقساى ol taşğ itsədi = o, daşı
itələmək istədi». Başqası da belədir, (أقراى - اقراى itsər -
itsəmək).

- أقراى A ç s a d i: açmaq istədi, «أرا قىغ اقساى ar kapuğ açsadı = adam
qapını açmaq istədi». Bir şeyi açmaq istəmək də belədir,
(أقراى - اقراى açsar - açsamak).
- أقراى İ ç s ə d i: içmək istədi, «أل سؤف اقساى ol suw içsədi = o, su iç-
mək istədi». Başqası da belədir, (أقراى - اقراى içsər - iç-
səmək).
- أقراى A x s a d i: axsadı, «أرا اقساى at axsadı = at axsadı, topalladı»,
(أقراى - اقراى axsar - axsamak). Başqası da belədir.
- أقراى I d h s a d i: göndərmək istədi, «أل قلىن مئكا اقساى ol kulın manqa
ıdhsadı = o, qulunu mənə göndərmək istədi», (أقراى - اقراى
ıdhsar - ıdhsamak).
- أقراى U r s a d i: vurmaq istədi, «أل انى ارساى ol anı ursadı = o onu
vurmaq istədi», (أقراى - اقراى ursar - ursamak).
- أقراى U z s a d i: üzmək, qoparmaq istədi, «أل يشغ اقساى ol yışığ uz-
sadı = o, ipi üzmək, qoparmaq istədi», (أقراى - اقراى uzsar
- uzsamak)²⁴⁹.
- أقراى A ş s a d i: aşmaq istədi, «أل ارت اشساى ol art aşsadı = o, yoxuşu
aşmaq istədi». Yemək arzu edildiyi zaman da bu fe'l iş-
lənir, (أقراى - اقراى aşsar - aşsamak).
- أقراى A ğ s a d i: çıxmaq, qalxmaq istədi, «أل تاغقا اغساى ol tağka ağ-
sadı = o, dağa qalxmaq istədi», (أقراى - اقراى ağsar - ağ-
samak).
- أقراى Ə w s ə d i: evini özlədi, «أرا اقساى ar əwsədi = adam evi üçün da-
rıxdı», (أقراى - اقراى əwsər - əwsəmək).

²⁴⁹ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bunun doğru variantı «أقراى - اقراى üzsədi-
üzsər-üzsəmək» olmalıdır. Yazma nüsxədə də belədir (DLT, I, s. 277). Hüseyn Düzgün
«uzsadi» (أقراى s. 193), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.643)
«üzsədi» şəklində oxumuşlar.

- اقتسادی E w s ə d i: tələsdi, «ارقتسادی ər ewsədi = adam tələsdi», (اقتسار - اقساماك) ewsər - ewsəmək).
- اقتسادی U k s a d i: anlamaq istədi, «ار سوزك اقتسادی ər sözüg uksadı = adam sözü anlamaq istədi», (اقتسار - اقساماق uksar - uksamak).
- اقتسادم Ə g s ə d i m: əymək istədim, «مَنْ بَتَقِ اقسادم مən butak əgsədim = mən budaq əymək istədim», (اقتسارمن - اقساماك - اقسارمن) əgsərmən - əgsəmək). Başqası da belədir.
- اقتسادی Ö g s ə d i: öymək istədi, «أل متي اقسادی ol mənı ögsədi = o mənı öymək istədi», (اقتسار - اقساماك - اقسار) ögsər - ögsəmək).
- اقتسودی Ə k s ü d i: əskildi, azaldı, «اقتسودی نائك əksüdi nənq = nəsnə əskildi» (اقتسور - اقسوماك - اقسور) əksür - əksümək).
- اقتسادی Ö k s ə d i: yığmaq istədi, «أل ثبراق اقسادی ol toprak öksədi = o, torpaq yığmaq istədi». Taxıl və ya başqa şeyi yığmaq da belədir, (اقتسار - اقساماك - اقسار) öksər - öksəmək).
- اقتسادی A l s a d i: almaq istədi, «أل ات اقسادی ol at alsadı = o, at almaq istədi». Başqası da belədir, (اقتسار - اقساماق - اقسار) alsar - alsamak).
- اقتسادی Ö l s ə d i: ölmək istədi, «أل ار اقسادی ol ər ölsədi = o adam ölmək istədi», (اقتسار - اقساماك - اقسار) ölsər - ölsəmək).
- اقتسادی I l s a d i: enmək istədi, «ار تاغدين اقسادی ər tağdın ılsadı = adam dağdan enmək istədi». Başqası da belədir, (اقتسار - اقساماق - اقسار) ılsar - ılsamak).
- اقتسادی Ə m s ə d i: əmmək istədi, «اقتسادی انا سن اقسادی kənq anasın əmsədi = uşaq anasını əmmək istədi», (اقتسار - اقساماك - اقسار) əmsər - əmsəmək).
- اقتسادی İ n s ə d i: aşağı düşmək istədi, «ار كئودين اقسادی ər kötüdin insədi = adam damdan aşağı düşmək istədi». Başqası da belədir, (اقتسار - اقساماك - اقسار) insər - insəmək). ن hərfi ل hərfindən çevrilmişdir.

Qayda:

س sin və الف əlif hərfələrinin iki, üç hərfli isimlərdə olduğu kimi, iki, üç hərfli fe'llərdə də iştirak etdiyini bilməlisən. Bu şəkilçilər işin hələ başa çatmadığını, fəqət başa çatdırılmaq istəndiyini və failin o işi bitirmək arzusunda olduğunu bildirir. İki və ya üç hərfdən ibarət olan isimlərlə bu tipli fe'llərdən ziyadə olanlara, yəni dörd və beş hərfli olanlara سا [-sa/sə] ədatı əlavə edilmək qaydası var, ancaq bu, az işlənilir. İki hərfli isimlərə əlavəyə misal: «ار اقسادی ər ətsədi = adam ət yemək istədi». «Ət» sözü iki hərflidir, سا [-sə] artırmaqla «istəmək», «arzulamaq» mənası yaradılmışdır. «ار اقسادی ər əwsədi» sözü də belədir, «adam evi üçün da rıxdı» deməkdir. «اقتسار əw» iki hərflidir, سا [-sə] əlavə edilərək «diləmək», «arzu etmək» mənası meydana gətirilmişdir.

Üç hərfli isimlərdə سا [-sa/sə] əlavəsinə örnək: turş, yaxud acı şeyə «acığ», şirin şeyə isə «tatığ» deyilir. Adamın canı turş şey istədiyi zaman «ار اقسادی ər açıqsadı», şirin şey istədiyi zaman «ار اقسادی ər tatıqsadı» deyilir ki, müvafiq olaraq «adamın canı turşu istədi» və «adamın canı şirni istədi» deməkdir.

Tərkibi üç hərfdən artıq olan isimlərdə əlavəyə misallar: «ار قاغونسادی ər kağunsadı», «ار چينشتر كسادی ər çiniştürüksədi». Bunlar «adamın ürəyi qovun istədi» və «adamın ürəyi çiniştürük istədi» deməkdir. «Çiniştürük» Turfanda (Çində) yetişən fındıq boyda bir meyvədir.

Qayda ümumidir, biz bəzilərini söylədik, qalanı buradan anlaşılır.

İki hərfli fe'llərə örnək: «أرقیزن ايسادی» ər kızın öpsədi», «أل یا اتسادی» ol ya atsadı». Bunlar «adam qızını öpmək istədi» və «o, ox-yay atmaq istədi» deməkdir. Kökləri «öpdi», «attı»dır.

Üç hərfli fe'llərə örnək: «أریک کترسادی» ər yük kötürsədi», «أل فئس أجرسادی» ol kuş uçursadı». Mənası «adam yük götürmək istədi», «o, quş uçurmaq istədi» deməkdir.

Üç hərfdən artıq olan sözlərə örnək: «أل تکریکا کیرتکینسادی» ol tənqriğə kirtginsədi = o, tanrının birliyini açıqca söyləmək istədi».

Bu qayda sonu r hərfi ilə bitən sözlərdə çox vaxt dəyişir. Belə ki, sonunda ر r olan sözlər tox və qalın saitlə bitərsə, onda سا [sa] şəkilçisindən əvvəl bir غ ğ hərfi gəlir. Fe'lin məsdəri mək-lə bitər və ya incə ahəngli olarsa, «sa»dan əvvəl bir غ ğ hərfi gəlir. «أل أفکا برغسادی» ol əwgə barıxsadı» və «من سنی» mən səni körügsədim». Bunların mənası «o, evə varmaq istədi» və «mən səni görmək istədim» deməkdir. «برغسادی» yerinə «برسادی» barsadı», «کرسادی» körügsədi» yerinə «کرسادی» də demək mümkündür. Fəqət mən işlənən şəklini göstərdim, bunların kökü «بردی bardı» və «کردی kördi»dür.

Sözün sonunda ل l hərfi varsa, bu, qaydaya uyğundur. «أل اندن یرماق» ol andın yarmak alıxsadı = o ondan pul almaq istədi» Arzu etmək mənasını verən bu سا/سه [-sa/sə] şəkilçisi türklərin «bir şey saydı» demək olan «سادی نانکنی» sadı nənqni» sözündən alınmışdır. Sanki istəyən adam o şeyi öz arzuları arasında sayaraq onu diləmiş, istəmişdir. Məsələn, «أرسفسادی» ər suwsadı» ifadəsi «adam susadı» demək olub «su o adamın diləkləri sırasında sayılmışdır» deməkdir.

سا [sa/sə] ədatındakı الف əlif ى i-yə çevrilsə [yəni –sa yerinə –si olsa], məna dəyişir və o özündə nisbət olunan nəsnənin halını, təbiətini alır, bulunduğu haldan başqa hala keçdiyini göstərir. Məsələn, «سجک سفسیدی» süçik suwsıdı» və «أزم» أزم أجفسیدی üzüm açıxsıdı» kimi. Bu, «şərab sulandı» və «üzüm turşudu» deməkdir.

Mayələrdə və bir haldan başqa hala keçən şeylərdə, axıcı maddələrdə bu qayda hər zaman beləcə söylənir. Bu məna birinin bir şeyi qırdığı zaman deyilən «سیدی نانکنی» sözündən alınmışdır. Necə ki, su şərabın dadını, turşuluq üzümün dadını pozur. Başqa qaydalar buradan fəhm oluna bilər. Mən söylədiyim qayda bütün türk dilərində eynidir, hamı bu fikirdə həmrəydir.

أخشادم O x ş a d ı m: «من اتی أخشادم» mən anı oxşadım = mən onu oxşadım, əzizlədim, onunla oynadım». Bu bir qadının öz uşağını əzizləməsi kimidir. Bu məsələdə də işlənir: «سقال بچار، سقال أخشار» sakak bıçar, sakal okşar = çənə kəsər, saqqal oxşar», (gizlicə çənəni kəsər, ancaq saqqalı oxşayar». Bu söz hiyləni yaltaqlıq pərdəsi altında gizlədən adamlar barədə deyilir.

أخشادی O x ş a d ı: «بیرنانک بیرکا أخشادی» bir nənq birgə oxşadı = bir şey bir şeyə oxşadı, bənzədi».

أخشادی O x ş a d ı: «ات أخشادی» at oxşadı = at yatdı» deməkdir. Bu söz ancaq ata aiddir, başqasında işlənməz. Yəmək, yabaku və köçəri xalqların bəzilərinin dilincədir, (أخشاماق–أخشار) oxşar -oxşamak).

- الشادی Ö l ş ə d i: az qala öldü, «أر أجب الشادی ar açıp öleşdi = adam acdı, gözləri qaraldı, acından bayıldı», (الشار – الشاماك – ölşər – ölşəmək).
- إرغادی I r ğ a d i: yırğaladı, «أل يغاج إرغادی ol yığaç ırğadı = o, meyvəni salmaq üçün ağacı yırğaladı, silkələdi». Başqası da belədir, (إرغار – إرغاماق ırğar - ırğamak).
- أرقادی A r w a d i: «قام أرفش أرقادی kam arwaş arwadı = qam, şaman, kahin əfsun əfsunladı», (أرفار – أرقاماق arwar - arwamak).
- أركادی A r k a d i: yoxladı, «أل أنك أفن أركادی ol anınq əwin arkadı = o onun evini yoxladı, sezdiyi şeyi aradı». Oğuzca.
- أركادی A r k a d i: «أل أتى قرغادی أركادی ol anı karğadı-arkadı = o onu qarğadı, lənətlədi, pisləklərini saydı-töküdü». Bu ifadə qoşa, cüt olaraq söylənir, tək söylənmir. «أركادی arkadı» sözü «alkış» sözüdür, «alkadı» «xeyir və yaxşılıq» demək olsa da, «karğadı» sözü ilə qoşa işləndikdə şər mənası bildirir. Buradakı ر r hərfi ل l-dən çevrilmişdir. Bu qayda ərəbcədə də var. Məsələn, ulu Tanrının «كأنهم بنیان مَرصُوس» ayəsindəki «mərsusun» sözü «məlsusun» kimi oxunur, (أرقاماق – أرقار arkar – arka-mak).
- إسكادی İ s k ə d i: diddi, «أل يونك إسكادی ol yunq iskədi = o, yun diddi», (إسكار – إسكاماك – iskər - iskəmək). Başqası da belədir.
- ألكادی Ə l g ə d i: ələdi, «أل أون الكادی ol un əlgədi = o, un ələdi». Başqası da belədir, (ألكار – ألكاماك əlgər - əlgəmək).
- Ə m g ə d i: əziyyət çəkdi, «أر أمكادی ar əmgədi = adam əziyyət çəkdi», (أمكار – أمكاماك əmgər - əmgəmək).
- أبلادی Ü p l ə d i: taladı, «أل أتك تافرن أبلادی ol anınq tawarın üplədi = o onun malını taladı», (أبلار – أبلاماك üplər - üpləmək).

- أتلادی Ə t l ə d i: ət elədi, «أل قويع اتلادی ol koyıg ətlədi = o, qoyunu ət elədi», (أتلار – اتلاماك – ətləmək).
- O t l a d i: otladı, «أتلادی at otladı = at otladı». Başqa bir heyvan üçün də belə deyilir, (أتلار – أتلماق otlar - otla-mak).
- أتلادی A t l a n d i: atlandı, «أل ات اتلادی ol at atlandı = o, ata mindi», (أتلنار – اتلماق atlar-atlamak). Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

يلقى يزن اتلنور
أتللب آتن اتلنور
بكلر سَمَزَاتلنور
سَقْتب أكر اسر شور

«Yılık yazın atlanur,
Otlap anın ətlənür,
Bəglər səmüz atlanur,
Səwnüp ögür ısışur».
İlxı yazda atlaşır, at olur,
Otlayaraq ətlənir,
Bəylər kök atlara minirlər,
Atlar sevinərək bir-birini dişləyirlər.

- (Bahardan bəhs edərək deyir: ilxı yazda atlaşır, ata dönür, otlayaraq ətə-qana dolur, bəylər kök atlara minirlər, qısraqlarla ayğırılar sevinclə höyürləşir, bir-birini dişləyirlər).
- İ t l a d i: it abırı verdi, «أل أتى إتلادی ol anı itladı = o ona it abırı verdi, söydü, pislədi», (أتلار – إتلماق itlar - itlamak).
- İ ç l ə d i: içlədi, astar tikdi, «أل تونغ اجلادی ol tonuğ içlədi = o, paltarı astarladı», (أجلار – اجلاماك içlər - içləmək).
- E d h l ə d i: «أل ادلادی نانكين = o, nəsnəni işlədi və məhsul halına saldı», (أدلار – ادلاماك edhlər-edhləmək).

أزلاى Ö z l ə d i: küldə bişirdi, «أل أوئغ أزلاى ol unuğ özlədi = o, unu küldə bişirdi, xəmiri külləmə, közləmə etdi», (أزلاما - أزلاما özlər - özləmək).

أسلاى U s l a d i: anladı, «أل أسلاى نانقنى ol usladı nənqni = o, nəsnəni anladı, başa düşdü, xeyiri şərdən ayırd etdi». Oğuzca, (أسلاما - أسلاما uslar - uslamak).

أشلاى A ş l a d i: təmir etdi, «أل أياق أشلاى ol ayak aşladı = o, qa'bı təmir etdi». Başqası da belədir, (أشلاما - أشلاما aşlar - aşlamak).

إشلاى İ ş l ə d i: işlədi, «أر إشلاى ar işlədi = adam işlədi». Başqası da belədir, (إشلاما - إشلاما işlər - işləmək).

إغلاى I ğ l a d i: ağladı, «أغلان إغلاى oğlan ığladı=uşaq ağladı», «یغلاى یغلاى» da deyilir, (إغلاما - إغلاما ığlar-ığlamak).

أفلاى A w l a d i: ovladı, «أف أفلاى bəg aw awladı = bəy ov ovladı».

أفلاى A w l a d i: toplandı, yığıldı, «انقار کیشی أفلاى anqar kişi awladı = adamlar onun ətrafına toplandı», (أفلاما - أفلاما awlar-awlamak).

أکلیدى Ö k l i d i: artdı, çoxaldı, «أکلیدى öklidi nənq = nəsnə çoxaldı, artdı», (أکلیر - أکلیر öklir - öklimək).

إکلادى İ k l ə d i: tapdadı, «أل ییریى اکلادى ol yerig iklədi = o, yeri tapdadı». Başqası da belədir, (إکلیر - إکلیر iklər - ikləmək).

إگلادى İ g l ə d i: xəstələndi, «أر اگلادى ar iğlədi = adam xəstələndi». Başqası da belədir, (إگلیر - إگلیر iğlər - iğləmək).

أملادى Ə m l ə d i m: dərmanladım, «مَنْ أنى أملاى mən anı əmlədim = mən onu dərmanladım, dava-dərman etdim», (أملارمَنْ - أملارمَنْ əmlərmən - əmləmək).

إملادى İ m l ə d i m: him-cim etdim, «مَنْ انقار املادى mən anqar imlədim = mən ona him-cim etdim», (إملارمَنْ - إملارمَنْ imlərmən - imləmək). Bu məsələdə işlənmişdir: «أى تلوون بلسا البكن املاماس»

ay tolun bolsa, əlgin imləməs = bədir ay əllə göstərilməz».

Bu söz məşhur olan hər şey barədə deyilir.

أذنادى A d h n a d i: dəyişdi, pozuldu, «أذنادى yer adhnadı=yer dəyişdi, pozuldu», (أذناما - أذناما adhnar-adhnamak).

أرنادى O r n a d i m: yer elədim, yer tutdum, «مَنْ بویردا أرنادى mən bu yerdə ornadım=mən bu yerdə yerləşdim, məqam tutdum», «أرنادى نانى ornadı nənq=nəsnə yerini tapdı, yerləşdi».

أرنادى O r n a d i: batdı, yerinə getdi, «كُون أرنادى kün ornadı = günəş batdı», (أرنام - أرنام ornar - ornamak).

أزنادى Ü z n ə d i: üzə durdu, «أغل اتافا أزنادى oğul ataka üznedi = oğul atanın üzünə durdu, sözünə baxmadı», (أزنام - أزنام üzner - üznmək).

أسنادى Ə s n ə d i: «أسن أسنادى əsin əsnədi = meh əsdi».

أسنادى Ə s n ə d i: əsnədi, «أر أسنادى ar əsnədi =ər əsnədi», (أسنام - أسنام əsnər - əsnəmək).

أسنادى Ü s n ə d i: bənzədi, «بیر نانى بیر نانى کا أسنادى bir nənq bir nənqə üsnədi = bir nəsnə bir nəsnəyə bənzədi», (أسنام - أسنام üsnər - üsnəmək).

أغنادى A ğ n a d i: ağnadı, «أغنادى at ağnadı=at ağnadı».

أغنادى A ğ n a d i: birinin dili kəkəmə olduğu, topuq çaldığı zaman «أر أغانى ar ağnadı» deyilir, (أغانار - أغانار ağnar - ağnamak).

Bu sözün əsli günnəlidir.

BU BABIN ĞÜNNƏLİ OLANLARI

أرنقردى Ü r n q ə r d i: ağardı, «أرنقردى نانى ürnqərđi nənq = nəsnə ağardı», (أرنقرم - أرنقرم ürnqərür - ürnqərmək).

أسنکردی A s n q a r d ı: soyudu, «أسنکردی أر ər asnqardı = ər işdən soyudu», (أسنكرار - أسنكرماق asnqarar - asnqarmak).

أنكرشدى Ə n q r ə ş d i: bezdirdi, can sıxdı, «أغلان أنكرشدى» oğlan ənqrəşdi = uşaq can sıxdı, bezdirdi», (أنكرشور - أنكرشماق ənqrəşər - ənqrəşmək). Başqası da belədir.

إنكرندى I n q r a n d ı: inlədi, «إنكان إنكرندى» inqan inqrandı = maya inlədi», (إنكرنور - إنكرنماق inqranur - inqranmak).

أنكلندى Ö n q l ə n d i: «أزْم أنكلندى» üzüm önqləndi = üzüm qızardı, rəngləndi». İnsan xəstəlikdən qurtarıb rəngi özünə gələndə də belə deyilir, (أنكلنور - أنكلنماق önqlənür-önqlənmək).

أنكتردى Ə n q t ü r d i: mat qoydu, qorxutdu, «أرنى أنكتردى» ərni ənqtürdi = adamı işində mat qoydu, qorxutdu», (أنكتر - أنكترماق ənqtürür - ənqtürmək).

Ü n q t ü r d i: dəldirdi, «أل أنكرىغاج أنكتردى» ol anqar yığaç ünqtürdi = o ona ağac dəldirdi», (أنكتر - أنكترماق ünqtürür - ünqtürmək).

ĞÜNNƏLİNİN BAŞQA BİR NÖVÜ

أنكلادى A n q l a d ı: anladı, «أل سوزك أنكلادى» ol sözüg anqladı = o, sözü anladı». Oğuzca. Başqası da belədir, (انكلار - انكلماق anqlar-anqlamak).

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

أفتغردى U w u t ğ a r d ı: utandırdı, «ألمنى أفتغردى» ol məni uwutğardı = o məni utandırdı», (أفتغرور - أفتغرماق uwutğarur - uwutğarmak).

إسیرگندى İ s i r g ə n d i: bişməcə oldu, «أنيك بيشى إسیرگندى» anıq başı isirgəndi = onun başı uzun müddət saçını qırxdırmadığı üçün qızışma üzündən bişməcə oldu, sivilcə çıxdı», (إسیرگنر - إسیرگنماق isirgənür - isirgənmək).

Ə s i r g ə n d i: əsirgədi, qızırğalandı, «ألتارنكا إسیرگندى» ol tarınqa əsirgəndi = o, malını əsirgədi, malına qızırğalandı», (أسیرگنماق - أسیرگنور əsirgənür - əsirgənmək).

أفتلندى U w u t l a n d ı: utandı, «أر أفتلندى» ər uwutlandı = adam utandı». Oğuzlar bir neçə hərfi birdən ataraq «utandı» deyirlər, (أفتلنور - أفتلنماق uwutlanur - uwutlanmak).

Ə g ə t l ə n d i: xidmətçi sahibi oldu, «كيز اکتلندى» kız əgətləndi = qız xidmətçi sahibi oldu», (gəlin özü ilə birlikdə ər evinə göndərilən cariyyə sahibi oldu), (أکتلر - اکتلنماق əgətlənür - əgətlənmək).

Ə ş i ç l ə n d i²⁵⁰: qazan sahibi oldu, «أر أشچلندى» ər əşiçləndi = adam qazan sahibi oldu», (أشچلر - أشچلنماق əşiçlənür - əşiçlənmək).

²⁵⁰ Bu sözə «Divan»da «أشچلندى/əşiçləndi/əşiçləndi» şəklində iki variantda rastlanır. Ancaq «aş» kökündən olan «əşiç» ismi və «əşiçləndi» feli daha məqbuldur.

أُجِلْنَدِي E n ü ç l ə n d i: pərdələndi, «انجندى كوزى انىق كوزى enüçlən-di = onun gözüne pərdə endi», (انجلىر - انجلىنماق - enüçlənür - enüçlənmək).

اَغْرَلْنَدِي A ğ ı r l a n d ı: ağırlandı, əzizləndi, «ار اغرلندی = adam əzizləndi». (Burada ن n hərfi ل l-in yerini tutur).

اَغْرَلْنَدِي A ğ ı r l a n d ı: «ار اغرلندی» ol bu atı ağırlandı = o bu atı bahalı hesab etdi». Bir nəsnəni yükə ağır görmək də belədir, (اغرلىنماق - اغرلىنماق - ağırlandı - ağırlandı).

اَغْرَلْنَدِي O ğ u r l a n d ı: vaxtı çatdı, «اغرلندی نەنق = bir şeyin vaxtı yaxınlaşdı, çatdı».

اَغْرَلْنَدِي O ğ u r l a n d ı: «يول اغرلندی» yol oğurlandı = yol uğurlu oldu».

اَغْرَلْنَدِي O ğ u r l a n d ı: «ات اغرلندی» at oğurlandı = bağışlanan atın pulu verildi». Oğuzca. (اغرلىنماق - اغرلىنماق - oğurlanıur - oğurlanıur).

اَغْرَلْنَدِي Ö ğ ü r l ə n d i: höyürləndi, «يوند اغرلندی» yund ögürləndi = at sürüsü ayğıra sahib oldu», (اغرلىنماق - اغرلىنماق - ögürlənür - ögürlən-mək). Sürü halındakı başqa heyvanlar üçün də belə deyilir.

اَغْرَلْنَدِي Ə t i z l ə n d i: ölçüldü, ayrıldı, «يەر اترلندی» yer ətisləndi = yer ölçüldü, əkilmək üçün parçalara ayrıldı, bölündü», (اترلىنماق - اترلىنماق - ətislənür - ətislən-mək)²⁵¹.

اَجْرَلْنَدِي U ç u z l a n d ı: «بۇ نەنقنى اچرلندی» ol bu nənqni uçuzlandı = o bu şeyi ucuz saydı», (اچرلىنماق - اچرلىنماق - uçuzlanur - uçuzlanmak).

اَدْرَلْنَدِي E d h i z l ə n d i: yüksək saydı, «ال تاغنى ادرلندی» ol tağni edhizləndi = o, dağı yüksək saydı», (ادرلىنماق - ادرلىنماق - edhizlənür - edhizlən-mək).

اِسْرَلْنَدِي İ s i z l ə n d i: tərbiyəsizləşdi, yaramaz oldu, «اوغلان ايسرلندی» oğlan isizləndi = uşaq yaramaz oldu», (ايسرلىنماق - ايسرلىنماق - isizlənür - isizlən-mək).

اَغْرَلْنَدِي O ğ u z l a n d ı: oğuzlaşdı, «ار اغرلندی» ar ər oğuzlandı = adam oğuz oldu, oğuzlaşdı», (اغرلىنماق - اغرلىنماق - oğuzlanur - oğuzlanmak).

اَكْرَلْنَدِي Ö k ü z l ə n d i: öküz sahibi oldu, «ار اكرلندی» ar öküzləndi = adam öküz sahibi oldu», (اكرلىنماق - اكرلىنماق - öküzlənür - öküzlən-mək).

اَغْشَلْنَدِي O ğ u ş l a n d ı: ailə, qohum-qardaş sahibi oldu, «ار اغشلىندی» ar ər oğuşlandı = adam ev ailə, qohum-qardaş sahibi oldu», (اغشلىنماق - اغشلىنماق - oğuşlanur - oğuşlanmak).

اُرْغَلْنَدِي U r u ğ l a n d ı: dən tutdu, «ار رغلىندی» ar tarıq uruğlandı = əkin dən tutdu», (ارغلىنماق - ارغلىنماق - uruğlanur - uruğlanmak). «كباب ارغلىندی» kəpəz uruğlandı = pambıq qoza tutdu». Hər meyvə üçün belə deyilir.

اَجْقَلْنَدِي O ç a k l a n d ı: ocaqlandı, «اچقلىندی» əw oçaklandı = evin ocağı oldu», (اچقلىنماق - اچقلىنماق - oçaklanur - oçaklanmak).

اَدْقَلْنَدِي A d h a k l a n d ı: ayağı oldu, «ادقلىندی نەنق» adhaklandı nənq = nəsnənin ayağı oldu», (ادقلىنماق - ادقلىنماق - adhaklanur - adhaklanmak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «الم كيج قلسا ادقلىنماق» alım keç kalsa adhaklanur = borc geciksə, ayaqlanar», (borc sahibi borcunu istəmək üçün öz ayağı ilə gedər).

اَرَقْلَنْدِي A r ı k l a n d ı: arx oldu, «سوف ارقلىندی» suw arıqlandı = su axdı, arx oldu». Suyun yerdə irmaqlar kimi yarıqan və xəndəklər əmələ gətirməsi də belədir, (ارقلىنماق - ارقلىنماق - arıqlanur - arıqlanmak).

اَزْقَلْنَدِي A z u k l a n d ı: azuqə sahibi oldu, «ار ازقلىندی» ar azuklandı = adam azuqə sahibi oldu», (ازقلىنماق - ازقلىنماق - azuklanur - azuklanmak).

اَتَكْلَنْدِي Ə t ə k l ə n d i: ətəkləndi, «تون اتكلىندی» ton ətəkləndi = paltar ətəkləndi», (اتكلىنماق - اتكلىنماق - ətəklənür - ətəklən-mək).

²⁵¹ Bu söz yazma nüsxədə «اترلىنماق = atızlanmak» şəklində düzəldilmişdir (DLT, I, 292)

Ə t ü k l ə n d i: ayaqqabı sahibi oldu, «*أُتُكِّلُنِي* = adam ayaqqabı sahibi oldu», (*أَتُكِّلُنِي* - *أَتُكِّلُنِي* - *أَتُكِّلُنِي*).

Ə r ü k l ə n d i: ərik gətirdi, «*أَرُكِّلُنِي* = ağac ərik gətirdi», (*أَرُكِّلُنِي* - *أَرُكِّلُنِي* - *أَرُكِّلُنِي*).

İ s i g l ə n d i: isti saydı, «*أَسْغِلُنِي* = o adam səfərə getmək üçün bu vaxtı isti saydı», (*أَسْغِلُنِي* - *أَسْغِلُنِي* - *أَسْغِلُنِي*).

Ə n ü k l ə n d i: əniklədi, «*أَنْكُلُنِي* = it əniklədi, küçüklədi», (*أَنْكُلُنِي* - *أَنْكُلُنِي* - *أَنْكُلُنِي*).

A t a n l a n d i: «*أَتَانُنِي* = adam dişli dəvə sahibi oldu», (*أَتَانُنِي* - *أَتَانُنِي* - *أَتَانُنِي*).

Ü z ü m l ə n d i: üzümləndi, «*أُزْمِلُنِي* = asma çardağ, talvar üzümləndi», (*أُزْمِلُنِي* - *أُزْمِلُنِي* - *أُزْمِلُنِي*).

QAYDADANKƏNAR MÜZAƏFLƏR

Ü p l ə l d i: «*أُطْلِي* = adamın malı talan edildi», (*أُطْلِي* - *أُطْلِي* - *أُطْلِي*).

Ə t l ə l d i: ət edildi, «*أَتْلِي* = qoyun ət edildi». Başqası da belədir, (*أَتْلِي* - *أَتْلِي* - *أَتْلِي*).

E d h l ə l d i: islah edildi, keyfiyyəti qaldırıldı, «*أَدْحِلُنِي* = nəsnə islah edildi», (*أَدْحِلُنِي* - *أَدْحِلُنِي* - *أَدْحِلُنِي*). Bir nəsnənin araşdırılması da belədir.

A ş l a l d i: təmir edildi, «*أَشْلِي* = qab təmir edildi», (*أَشْلِي* - *أَشْلِي* - *أَشْلِي*).

İ ş l ə l d i: işləndi, «*أَشْلِي* = iş işləndi», (*أَشْلِي* - *أَشْلِي* - *أَشْلِي*).

A w l a l d i: «*أَوَّلِي* = geyik ovlandı», (*أَوَّلِي* - *أَوَّلِي* - *أَوَّلِي*).

أَوَّلِي

أَوَّلِي

«Awlalur özüm anınq tuzınqa,

Əmləlür közüm anınq tozınqa».

Ovlanır könlüm onun gözəlliği ilə,

Dərmanlamr gözüm onun ayağının tozu ilə.

İ g l ə l d i: xəstələndi, «*أَغْلِي* = təgmə türülg ig iglədi = hər dürlü xəstəliklə xəstələndi», (*أَغْلِي* - *أَغْلِي* - *أَغْلِي*).

Ə m l ə l d i: dərmanlandı, «*أَمْلِي* = xəstə dərmanlandı, (*أَمْلِي* - *أَمْلِي* - *أَمْلِي*).

İ m l ə l d i: him-cimləndi, «*أَمْلِي* = adam qaş-gözlə him-cimləndi», (*أَمْلِي* - *أَمْلِي* - *أَمْلِي*).

MƏNQUSSLARDAN BEŞ HƏRFLİLƏR

A r p a l a n d i: arpalandı, «*أَرِطِي* = ata arpa verildi, arpalandı». Bu söz başqa heyvanlar üçün də işlənir, (*أَرِطِي* - *أَرِطِي* - *أَرِطِي*).

O r d u l a n d i: şəhər elədi, «*أَرْدِي* = bəg bir yerig ordulandı = bəg bir yeri özü üçün şəhər elədi», (*أَرْدِي* - *أَرْدِي* - *أَرْدِي*).

أُتْرُولْتَدِي U t r u l a n d ı: üz-üzə gəldi, «أل أنكر أترولتندی ol anqar utrulandı = onunla üz-üzə gəldi», (أُتْرُلْتَمَاق - أُتْرُلْتَر) (utrulanur - utrulanmak).

أَرْكَالْتَدِي A r k a l a n d ı: arxalandı, «أل منى أركالتندی ol məni arkalandı = o məni özünə arxa bildi, mənə arxalandı».

أَرْكَالْتَدِي A r k a l a n d ı: «أل تاغنى أركالتندی = o, arxasını dağa verdi», (أَرْكَالْتَمَاق - أَرْكَالْتَر) (arkalanur - arxalanmak).

أُتْرَمَلْتَدِي Ü j ü m l ə n d i: tutlandı, tut verdi, «يغاج أترملتندی yığaç üjümləndi = ağac tutlandı, tut gətirdi», (أُتْرَمَلْتَمَاق - أُتْرَمَلْتَر) (ütümlənür - üjümlənmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

أُوتْلَانْتَدِي O t l a n d ı: odlandı, «أت أوتلانتدی at otlandı = at odlandı (çaparkən, hikkəsindən)».

أُوتْلَانْتَدِي O t l a n d ı: «ər otlandı = adam qəzəbindən odlandı, oda döndü», (أُوتْلَانْتَمَاق - أُوتْلَانْتَر) (otlanur - otlanmak).

أَزْلَانْتَدِي A z l a n d ı: az saydı, «أل بو يرماع الأزنتدی ol bu yarmakığ azlandı = o bu pulu az saydı». Başqası da belədir, (أَزْلَانْتَمَاق - أَزْلَانْتَر) (azlanur - azlanmak).

أُوزْلَانْتَدِي U z l a n d ı: ustalaşdı, «ər uzlandı = adam ustalaşdı», (أُوزْلَانْتَمَاق - أُوزْلَانْتَر) (uzlanur - uzlanmak).

أَيْشَلَانْتَدِي İ ş l ə n d i: işlədi, «ər ایشلنتدی ər işləndi = adam özünü işləyən kimi göstərdi».

أَيْشَلَانْتَدِي İ ş l ə n d i: hisləndi, «əw ایشلنتدی əw işləndi = ev hisləndi». Paltar və buna bənzər şeylər hisdən qaralsa, yenə bu söz işlədilir. (أَيْشَلْنَمَاق - أَيْشَلْنَر) (işlənür - işlənmək).

أَفْلَانْتَدِي A w l a n d ı: ovlandı, «ər اوزنكا افلنتدی = adam özü üçün ov elədi, ovlandı», (أَفْلَانْتَمَاق - أَفْلَانْتَر) (awlanur - awlanmak).

أَوْكَلْتَدِي Ö k l ə n d i: dincəldi, «أرُق أوكلتندی aruk ər ökləndi = yorğun adam dincəldi». Uşaq böyüyəndə də belə deyilir, (أَوْكَلْتَر - أَوْكَلْتَمَاق) (öklənür - öklənmək).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

أَدْهَاتْلَادِي A d h u t l a d ı: ovucladı, «أل يرماع ادتلادى ol yarmak adhutladı = o, pul ovucladı». Suyu ovuclayanda da belə deyilir, (أَدْهَاتْلَمَاق - أَدْهَاتْلَر) (adhutlar - adhutlamak).

أُزْؤْتْلَادِي Ü z ü t l ə d i: xəsis saydı, «أل انى ازتلادى ol anı üzütlədi = o onu xəsis saydı», (أُزْؤْتْلَمَاق - أُزْؤْتْلَر) (üzütlər - üzütləmək).

أُؤْغُتْلَادِي Ö g ü t l ə d i: tövsiyə verdi, «أل اغلن اؤغتلادى ol oğlın ögütlədi = o, oğluna öyüd verdi», (أُؤْغُتْلَمَاق - أُؤْغُتْلَر) (ögütlər - ögütləmək).

أَغَاتْلَادِي Ə g ə t l ə d i: cariyə, xidmətçi verdi, «أل قيزن اگتلادى ol kızın əgətlədi = o, qızına cariyə verdi, qızı ilə ər evinə cariyə göndərdi», (أَغَاتْلَمَاق - أَغَاتْلَر) (əgətlər - əgətləmək).

أُولْتْلَادِي Ö l ü t l ə d i: az qala öldürdü, «ər اؤلتلادى ər ölütlədi = adam döyüşdü, arada az qaldı ölüm düşə», (أُولْتْلَمَاق - أُولْتْلَر) (ölütlər - ölütləmək).

أَمْجَلَادِي Ə m ə ç l ə d i²⁵²: nişan aldı, «ər فشع امجلادى ər kuşuğ əməçlədi = adam quşu nişan aldı», (أَمْجَلَمَاق - أَمْجَلَر) (əməçlər - əməçləmək).

²⁵² Bu sözün əsli «أَمْجَلَادِي amaçladı» olmalıdır, çünki «امچ amaç» - nişan, hədəf, məqsəd deməkdir. Hüseyin Düzgün (د ل ت s.212) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.141) «amaçladı» şəklində oxumuşlar.

Enüçlədi: «أجلادی otaçı közüg enüçlədi = həkim gözə enən pərdəyə dərman qoydu», (أجلاد – أجلاماك – enüçləmək).

Ədhərlədi: yəhərlədi, «أدرلادی = adam at yəhərlədi», (أدرلاد – أدرلاماك – ədhərlər-ədhərləmək).

Ağrıladi: əzizlədi, «أغرى منى تانقري ماني اغرلادى = tanrı mənə kərəm qıldı». Başqasına iltifat edən hər adam üçün belə deyilir, (أغرىلاد – اغرىلادى – ağrılar - ağrılmaq).

Oğurladi: vaxtında gördü, «أغرىلادى = adam işini vaxtında gördü»²⁵³, (أغرىلادى – اغرىلادى – oğurlar-oğurlamaq)

Oğurladi: buradan alınaraq «أغرىلادى = adam mal oğurladı» deməkdir, çünki oğru vaxtı və fürsəti fəvqə verməz. Bu sözdə başqa bir mənə də vardır ki, o da budur: «أغرىلادى» sözü «oğru» mənasında bir isimdir. «Oğurladı» fe'li bu isimdən yaranmışdır, qısa olsun deyərək sonundakı «ى» atılmışdır. Bu mənə mənim çox xoşuma gəlir, ikisi də gözəldir²⁵⁴. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بكم اوزن اغرلادى

يرغ بيلب اغرلادى

ألف تانقري اغرلادى

أنت قيف ثرى ثغدى

«Bəgim özin oğurladı,

Yarağ bilip oğurladı,

²⁵³ S.Ərdi ilə S.T.Yurtsevər həm «Oğurladı», həm də «Uğurladı» kimi verdikləri bu maddəni bir az fərqli şəkildə mənalandırıblar: «adam işini ertələdi, təxirə saldı. dərhal icra etməyib gözlədi və sonra tam zamanında gerçəkləşdirdi» (DLT-2005, s.617).

²⁵⁴ Bu cümləni isə belə vermişlər: «Mən ikinci açıqlamanı tərcih edirəm, amma ikisi də gözəldir» (DLT-2005, s. 617).

Uluğ tənqri ağırlandı,

Anınq kut kıw türü toğdı»

Bəyim özünü gizlədi,

Bunu silah bilib gözlədi,

Ulu tanrı əzizlədi,

Onun qutu, dövləti doğdu²⁵⁵.

(Düşməyə qarşı pusquya yatmış tanqut bəyindən bəhs edərək deyir: bəyim özünü qoşundan gizlətdi, bu gizlənməni yaraq, fürsət bilib gözlədi, ulu tanrı ona iltifat etdi, buna görə də dövləti və bəxti yüksəltdi».

Atızladı: «أترلادى = adam əkin üçün torpağı hissələrə böldü, arx açdı, sədd çəkdi», (أترلادى – أترلاماك – atızlar - atızlamak).

Uçuzladı: təhqir etdi, «أجزلادى = bəy onu təhqir etdi, xorladı», (أجزلادى – أجزلاماك – uçuzlar – uçuzlamak).

Udhuzladı: qotur dərmanı vurdu, «أدرلادى = o ona qotur dərmanı vurdu», (أدرلادى – أدرلاماك – udhuzlar - udhuzlamak).

Ağızladı: «أغرىلادى = o, arxa ağız açdı».

Ağzıladı: «أغرىلادى = o, qulun ağzından vurdu», (أغرىلادى – اغرىلادى – ağzıladı - ağzılamak).

²⁵⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu şeirin son misrasındakı «türi» sözünü «to-zı» şəklində oxumuş, bəndin özünü də bir qədər fərqli şəkildə tərcümə etmişlər. Həmin tərcüməni müqayisə üçün aşağıda veririk:

«Bəyim düşməni əsgərindən səssizcə qaçdı,

Pusquya yatıb doğru zamanı gözlədi,

Cənabi-Haqq onu zəfərlə şərəfləndirdi,

Onun qutu və sərvəti beləcə yüksəlir» (DLT-2005, s.617).

- اغزلادی O ğ u z l a d ı: oğuz saydı, «*أل منى اغزلادی* ol mənı oğuzladı = o mənı oğuz saydı, oğuzla nisbət qıldı», (اغزلاماق - اغزلار), (oğuzlar - oğuzlamak).
- اقتسادی O k ı t s a d ı: oxutmaq istədi, «*أل بتيك اقتسادی* ol bitik okıtsadı = o məktub oxutmaq istədi», (اقتساماق - اقتسار), (okıtsar - okıtsamak).
- اكتسادی Ü g i t s ə d i: üyütmək istədi, «*أل ترغ اکتسادی* ol tarıǵ ügıtsədi = o, buǵda üyütmək istədi», (اكتساماق - اکتسار), (ügıtsər - ügıtsəmək).
- اكرسادی Ə g i r s ə d i: «*أر اكرسادی* ar əgırsədi = ar əgır [ürək ağrısı dərmanı] qəbul etmək istədi».
- اكرسادی Ə g i r s ə d i: «*أراغت ييب اكرسادی* uraǵut yıp əgırsədi = qadın ip əyirmək istədi».
- اكرسادی Ə g i r s ə d i: «*بک کند اكرسادی* bəg kənd əgırsədi = bəy şəhəri mühasirə etmək istədi», (اكرساماق - اكرسار), (əgırsər - əgırsəmək).
- اچفسادی A ç ı ğ s a d ı: könlü turşu istədi, «*أر اچفسادی* ar açıǵsadı = adamın ürəyi turşu istədi», (اچفساماق - اچفسار), (açıǵsar - açıǵsamak).
- الفسادی U l u ğ s a d ı: böyüyünü istədi, «*أر انا الفسادی* ar atta uluǵsadı = ar atın irisini istədi». Hər şeyin böyüyünü istəmək də belədir, (الفساماق - الفسار), (uluǵsar - uluǵsamak).
- أرکسادی Ə r ü k s ə d i: ərik istədi, «*أر أرکسادی* ar ərüksədi = adamın ürəyi ərik istədi». Başqası da belədir, (أرکساماق - أرکسار), (ərüksər - ərüksəmək).
- الکسادی Ö l ü g s ə d i: ölmək istədi, «*أر الکسادی* ar ölügsədi = adam ölmək istədi», (الکساماق - الکسار), (ölügsər - ölügsəmək).

- أکشلادی Ö k ü ş l ə d i: çox saydı, «*أر تورن اکشلادی* ar tavarın öküşlədi = adam malını çox saydı, çox hesab etdi», (أکشلاماق - اکشلار), (öküşlər - öküşləmək).
- ارغلادی A r ı ğ l a d ı: axtaladı, «*أل قزی ارغلادی* ol kuzı arıǵladı = o, qoçu axtaladı». Başqası da belədir.
- ارغلادی A r ı ğ l a d ı: «*أل يرماق ارغلادی* ol yarmakıǵ arıǵladı = o, pulun ən yaxşısını seçdi». Bir şeyin içindən ən yaxşısını seçmək də belədir, (ارغلاماق - ارغلار), (arıǵlar - arıǵlamak).
- أرغلادی U r u ğ l a d ı: çəkirdəyini çıxartdı, «*أل كياز أرغلادی* ol kəpəz uruǵladı = o, pambığın çəkirdəyini çıxartdı». Hər hansı meyvənin tumunu çıxartmaq da belədir, (أرغلاماق - أرغلار), (uruǵlar - uruǵlamak).
- ازغلادی A z ı ğ l a d ı: azı dişi ilə dişlədi, «*تونقز اتغ ازغلادی* tonquz atıǵ azıǵladı = donuz atı azıladı, azı dişi ilə yaraladı».
- ازغلادیم A z ı ğ l a d ı m: «*من شكزنی ازغلادیم* mən tonquzı azıǵladım = mən donuzun azısına vurdum». İki yandan azı dişləri olan hər yırtıcı heyvan üçün belə deyilir, (ازغلاماق - ازغلار), (azıǵlar - azıǵlamak).
- الغلادی U l u ğ l a d ı: ulu etdi, «*أر اتا الفلادی* ar atta tənqri mənı uluǵladı = tanrı mənı ucaltdı», «*بک منى الفلادی* bəg mənı uluǵladı = bəy mənı ulu saydı». Bu məsələdə də işlənmişdir: «*الغنى الغلاسا* uluǵnı uluǵlasa, kut bulur = kim öz ulusunu ulu saysa, qut tapar», (الغلار - الغلاماق), (uluǵlar - uluǵlamak).
- انقلادی A d h a k l a d ı: ayağına vurdu, «*أل اتى انقلادی* ol anı adhakladı = o onun ayağına vurdu», (انقلاماق - انقلار), (adhaklar - adhaklamak).

أذقلادی A d h u k l a d ı: qərib saydı, « ol anı adhukladı = o onu tanımadığı üçün qərib saydı», (أذقلار – أذقلماق adhuklar - adhuklamak).

أرقلادی A r u k l a d ı: dincəldi, « بک أرقلادی bağ arukladı = bəy dincəldi», (أرقلار – أرقلماق aruklar - aruklamak). Bu, xaqaniyyə dilində «yatmaq»dır. Əsil mənası «yorgunluğunu almaq»dır.

أشقلادی A ş u k l a d ı: aşığına vurdu, « ol anı aşukladı = o onun aşığına, aşıq sümüyünə vurdu», (أشقلماق أشقلار aşuklar – aşuklamak).

أشقالدی A ş a k l a d ı: aşağıladı, təhqir etdi, « ol anı aşakladı = o onu aşağıladı». Bu söz bu atalar sözündə də işlənmişdir: « یغینی أشقلاسا بشقا جقار» yağını aşaklasa, başqa çıxar = düşməni aşağı görünsə, başa çıxar», (əgər düşməni kiçik, zəif saysan, sonda o sənə başına çıxar, yəni sənə başın gedər, yaxşı fikirləş, düşməni aşağı, həqir görmə). (أشقلار – أشقلماق aşaklar – aşaklamak).

أشقالدی U ş a k l a d ı: qovdu, heçə saydı, « ol məninq sözümüni uşakladı = o mənim sözümü heçə saydı», (أشقلار – أشقلماق uşaklar - uşaklamak).

أنقلادی A n u k l a d ı: hazırladı, « ol anukladı nənqni = o, nəsnəni hazırladı», (أنقلار – أنقلماق anuklar- anuklamak).

إچقلادی İ ç ü k l ə d i: astar saldı, « ol tonuğ içüklədi = o, paltara astar saldı, samur, porsuq və sair kürkü ilə içini qaplatdı», (إچقلار – إچقلماق içüklər - içükləmək).

Ə r ü k l ə d i: aşıladı, « ol təri ərükledi = o, dəri aşıladı», (Ə rüklər – Ə rüklemek).

Ö z ə k l ə d i: şah damarını kəsdi, « ol kəyüç özəkledi = o, qoyunun şah damarını kəsdi». Bu söz şah dama-

ra vurmaq mənasında da işlənir, (أزکلار – أزکلماق özəklər - özəkləmək).

İ s i g l ə d i: istidə yola çıxdı, « ər isigledi = adam istidə, bürküdə yola çıxdı», (İ sıklar – İ siglemek).

Ü s ü g l ə d i: hiylə ilə açdı, « ol kiritlig üsüglədi = o, kilidi hiylə ilə açdı», (Ü sıklar – Ü sıklamak).

Ə s i r g ə d i: əsirgədi, « ol əsirgədi nənqni = o bir nəsnənin itməsinə acıdı, təəssüf etdi», (Ə sirkar – Ə sirkemək).

Ü ş i k l ə d i: üşümüşkən yaxaladı, « ol keyikni üşikledi = o, geyiki tələdə üşümüşkən yaxaladı», (Ü şıklar – Ü şiklemek).

Ə k ə k l ə d i: söydü, « ər urağutni əkəklədi = adam arvadını söydü, təhqir etdi», (Ə kklar – Ə klemek).

Ü k ə k l ə d i: bürç tikdi, « ol tamıg ükəklədi = o, qala üstünə bürç tikdirdi». Hər hansı bir şey üçün sandıq düzəltmək də belədir, (Ü kklar – Ü klemek).

Ə l i k l ə d i: ələ saldı, istehza etdi, « ol əniklədi = o onu ələ saldı», (Ə liklər – Ə liklemek). Bu bəndə də işlənmişdir:

تتکت سوسن أشقلادی

کشی ایشین الکلادی

ارن اتین بیکلادی

بلن بولب بشی تغدی

«Tanqut susin üşikledi,

Kişi için əniklədi,

Ərin, atın bəliklədi,
 Bulun bolıp başı tığdı²⁵⁶».
 Tanqut qoşununu üşümüşkən vurdu,
 O kişilərin işini ələ saldı,
 Əsgərlərini, atlarını hədiyyə etdi,
 Əsir olub, boyun əydi.

(Çinə yaxın bir vilayət olan tanqut elinin əsgərlərinə şaxtalı bir gecədə basqın etdi, buna görə də qələbə qazana bilmədi, tanqutlar düşmənin üstünə güldülər, adamlarını əsir, atlarını qənimət, aldılar, düşmən əsir oldu və boyun əydi)²⁵⁷.

Ə m i k l ə d i: məməsinə vurdu, «ار اراغتتى أمىكلادى» ar urağutm əmıklədi = adam arvadının məməsinə vurdu», (امىكلار - امىكلادى əmicklər - əmickləmək).

Ə n ü k l ə d i: əniklədi, balaladı, «ات انىكلادى» it ənüklədi = it əniklədi, küçüklədi». Aslan balalayanda «ارسلان انىكلادى» arslan ənüklədi» deyilir, (انىكلار - انىكلادى ənüklər - ənükləmək).

Ə s ə n l ə d i: salam verdi, hal-əhval tutdu, «ال منكا استنلادى» ol manqa əsənlədi = o məni salamladı», (استنلار - استنلادى əsənlər - əsənləmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

U d h u l a d i: uydu, «ال انى انولادى» ol anı udhuladı = o ona uydu», (انولار - انولادى udhular-udhulamak).

²⁵⁶ Bu söz («تغدى») hər iki nüsxədə hərəkətsizdir. Bəsim Atalay «tığdı» şəklində oxunuşu münasib bilmişdir (DLT, I, s. 308). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də «tığdı» oxumuşlar (DLT-2005, s.255), ancaq «əliklədi» sözünü «əlülklədi» şəklində vermişlər. Hüseyin Düzgün isə «əliklədi» və «tığdı» kimi oxumuşdur (DLT, s.205).

²⁵⁷ Filoloji tərcüməni Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevərin tərcüməsindən (DLT-2005, s.255) istifadə edərək gerçəkləşdirdik.

A r a l a d i: araladı, bərişdirdi, «ال اىكى كىشى اترا ارالادى» ol ikki kişi otra araladı = o iki nəfəri araladı, bərişdirdi». İki adam və ya nəsnə arasından keçmək də belədir, «barış» üçün bəzən «اريلادى ariladı» da deyilir, lakin bu, xalq ağzıdır, əvvəlki daha düzgündür, (ارالاق-ارالار aralar-aralamak).

U r ı l a d i: qışqırdı, səsini qaldırdı, «ار اريلادى» ar urıladı = adam qışqırdı, səsini qaldırdı», (اريلار - اريلاماق urılar - urılamak).

U r ı l a d i: öyündü və bunda ağ elədi, «ار اريلادى» ar urıladı = adam özünü öydü və bunda ağ elədi», (اريلار - اريلاماق urılar - urılamak). Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

أزن اكنب اريلادى
 بىرق بىرك قريلادى
 اتىغ كمشب اريلادى
 أفت بولب تىواغدى

«Özin ögnüp urıladı,
 Yıraq yerig karıladı,
 Atıg kəmşip urıladı,
 Ufut bolup tüpü ağdı».
 Özünü o ki var öydü,
 Uzaq yeri arşınladı,
 Atını çapıb hayqırdı,
 Utanaraq təpəni aşdı.

(Üstünə gələn bir igiddən bəhs edərək deyir: o özünü yamanca öydü, uzaq yeri arşınlayaraq gəldi, hayqıraraq atla hücum keçdi, məğlub olub utandı, təpəni aşaraq qaçdı).

Ö r ü l ə d i: ayaqda soydu, «ار اولادى» ol konuğ örülədi = o, qoyunu ayaqda soydu», (ارولاماك - اولادى örülər - örüləmək).

اغولادی A ğ u l a d ı: ağıladı, «أل اشین اغولادی» ol aşın ağıladı = o, aşımı ağıladı». Başqası da belədir, (اغولاماق – اغولار) ağılar-ağılamak).

اقالادی A w a l a d ı: toplandı, «انكرا كيشى اقالادی» anıq təgrə kişi awaladı = xalq onun ətrafında dövrələmə toplandı, onu halqaya aldı». Bu söz ancaq qarışıqlıq olan zaman söy-lənir, başqa hallarda «أقدی awdı» deyilir, (اقالار – أقدی) awdı-awalar-awalamak).

أقیلادی A k ı l a d ı: comərd saydı, «أل منى أقیلادی» ol mənı akıladı = o mənı comərd saydı», (أقیلار – أقیلاماق) akılar-akılamak).

اکالادی Ə k ə l ə d i: abla dedi, «أل انى اكالادی» ol anı əkələdi = o ona böyük bacı, abla dedi», (اکالار – اكالاماق) əkələr-əkələmək).

ögə l ə d i: ögə dedi, «أل انى اكالادی» ol anı ögələdi = o ona ögə dedi, ögə adı verdi». Ögə - boyun böyüyüdür, (اکالار – اكالاماق) ögələr-ögələmək).

انالادی A n a l a d ı: ana dedi, ana saydı, «أل انى انالادی» ol anı analadı = o ona ana dedi, özünə ana elədi», (انالار – انالاماق) analar-analamak).

BU BABIN GÜNNƏLİ OLANI

انقیدی A n q d ı d ı: hiylə etdi, «أفجى كيكنى انقیدی» awçı keyikni anqıdıdı = ovçu geyikə hiylə etdi, onu yaxalamaq üçün gizlənərək gözlədi», «أل انى انقیدی» ol anı anqıdıdı = o onu tutmaq üçün hiylə etdi», (انقیدیر - انقیدیماق) anqıdır-anqıdımak).

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

انقیلادی A n q ı l a d ı: anqırdı, «اشياك انقیلادی» eşyək anqıladı = eşşək anqırdı», (انقیلار – انقیلاماق) anqılar-anqılamak).

BUNUN DİGƏR BİR NÖVÜ

انقکلندی O n q ı k l a n d ı: parik qoydu, «أراغت انقکلندی» urağut onqıqlandı = qadın başına parik, keçi qılından düzəlmə süni saç qoydu», (انقکلنار – انقکلنماق) onqıqlanur-onqıqlanmaq).

BU BABIN BEŞ HƏRFLİ SÖZLƏRİ

اغرقندی A ğ r ı k a n d ı: ağrıdan şikayət etdi, «أر اغرقندی» ər ağrıkandı = adam ağrıdan şikayət etdi», (اغرقنار – اغرقنماق) ağrıkannur-ağrıkannmaq).

BU BABIN İKİ SÜKUNLUSU

اندغردیم A n d ğ a r d ı m: «من انى اندغردیم» mən anı andğardım = ona and içdirdim», (اندغرمن – اندغرماق) andğarurmən- andğarmak).

BU BABIN ALTI HƏFLİLƏRİ

ارمئلندی A r m u t l a n d ı: armudlandı, «أفجى يفاغ ارمئلندی» yığaç armutlandı = ağac armudlandı», (ارمئلنار – ارمئلنماق) armutlanur – armutlanmaq).

ارتچئلندی A r t u ç l a n d ı: ardıclandı, «أفجى تاغ ارتچئلندی» tağ artuçlandı = dağın ardıcı çoxaldı, ardıclandı, (ارتچئلنار – ارتچئلنماق) artuçlanur-artuçlanmaq).

örk ü ç l ə n d i: dalğalandı, «أفجى سوف اركئلندی» suw örküçləndi = su dalğalandı», (اركئلنار – اركئلنماق) örküçlənür-örküçlənmaq).

Ö r g ü ç l ə n d i: hörük sahibi oldu, «قیز اړكجندی kız örgüç-ləndi = qız hörük sahibi oldu», (اړكجندر – اړكجندماک örgüç-lənür - örgüçlənmək).

Ö r k ü ç l ə n d i: ayaq düzəldildi, «اشیح اړكجندی aşıç örküçləndi = qazana sacayağı düzəldildi», (اړكجندر – اړكجندماک örküçlənür - örküçlənmək).

A d h ğ ı r l a n d ı: ayğırlaşdı, «تای ادغرلندی tay adhğırlandı = day ayğır oldu, ayğırlaşdı». Qısraq özünə ayğır tapan zaman da belə deyilir, (ادغرلندر – ادغرلندماق adhğırlandı – adhğırlandı).

U d h m a k l a n d ı: uşaq sahibi oldu, «ار اذمقلندی ar udhmaklandı = adam uşaq sahibi oldu», (اذمقلندر – اذمقلندماق udhmaklandı - udhmaklanmak).

A r t u k l a n d ı: ifrata vardı, «ار اړتقندی ar artuklandı = adam bir az ifrata vardı», (اړتقندر – اړتقندماق artuklandı - artuklanmak).

I j m a k l a n d ı: keçəlli artdı, «تازبشی اړمقلندی taz başı ijmaklandı = dazın başının keçəlli artdı».

I j m a k l a n d ı: «يیر اړمقلندی yer ijmaklandı = yerdə zəy çoxaldı, artdı, şoranlaşdı». Başqası da belədir, (اړمقلندر – اړمقلندماق ijmaklandı - ijmaklanmak).

A ğ r u k l a n d ı: ağır saydı, «ايشیح اړقندی aşıç ol bu işi ağır saydı». Bir yükü ağır saymaq da belədir, (اړقندر – اړقندماق ağırlandı - ağırlanmaq).

O ğ r a k l a n d ı: oğraklaşdı, «ار اړقندی ar oğraklandı = adam oğrak oldu, oğraklaşdı», (اړقندر – اړقندماق oğraklandı - oğraklanmaq). Oğraklar bir türk boyudur.

Ə t m ə k l ə n d i: «ار اتمکلندی ar ətməkləndi = ər çörək sahibi oldu, çörəyi artdı», (اتمکلندر – اتمکلندماق ətməklənür - ətməklənmək). İsimdən düzəldilən belə fellər çoxdur. Bunun ərəb dilində də bənzəri çoxdur. Məsələn, ərəblərdə «البن الرجل əlbənə-r-rüculu» deyilir ki, «süd sahibi oldu, südü çoxaldı» deməkdir, «أشحا əsha» deyilir ki, «məktub bağlamaq və yazmaq üçün lenti, şəridi, kağızı artdı» deməkdir.

İ ç m ə k l ə n d i: quzu kürkü geydi, «ار اچمکلندی ar içməkləndi = adam quzu kürkü geydi», buna sahib olduğu zaman da belə deyilir, (اچمکلندر – اچمکلندماق içməklənür - içməklənmək).

Ə r s ə k l ə n d i: qızıb ər istədi, «ار ارسکلندی ar ərsəkləndi = azgın qadın qızıb ərsədi, ər istədi», (ارسکلندر – ارسکلندماق ərsəklənür - ərsəklənmək).

Ö k m ə k l ə n d i: sırğa sahibi oldu, «ار اړمکلندی ar ərəkəkləndi = qadın sırğa sahibi oldu», (ərəkəklندر – ərəkəklندماق ərəkəklənür - ərəkəklənmək).

Ə g r i m l ə n d i: dolandı, girdablandı, «سوف اكرملندی suw əgrimləndi = su göllərdə axaraq döndü, dolandı, girdablandı», (اكرملندر – اكرملندماق əgrimlənür - əgrimlənmək).

I ş t o n l a n d ı: alt paltar geydi, «ار ایشتونلندی ar iştonlandı = adam alt paltar geydi». Əsli «اچتونلندی içtonlandı»dır, burada ç hərfi məxrəc yaxınlığı üzündən ş hərfinə çevrilmişdir, (ایشتونلندر – ایشتونلندماق iştonlandı - iştonlanmaq).

BU BABIN MÜZƏFLƏRİ

A r k u k l a n d ı: «ار اړقندی ar arkuklandı = adam tənbelləşdi, dikbaş oldu», (اړقندر – اړقندماق arkuklandı - arkuklanmaq).

Ə m g ə k l ə n d i: əziyyətli saydı, «أبو ایشغ أمككندی» ol bu işğ əmgəkləndi = o bu işi əziyyətli hesab etdi, saydı», (أمككندر – أمككندماک əmgəklənür-əmgəklənmək).

E ş g ə k l ə n d i: eşşək sahibi oldu, «أر أشككندی» ər eşşəkləndi = adam eşşək sahibi oldu». İki ləhcənin (türk və oğuz) birində, (أشككندر – أشككندماک eşşəklənür-eşşəklənmək).

Ə r k ə k l ə n d i: dalğalandı, «أر ككندی» suw ərkəkləndi = su dalğalandı».

Ə r k ə k l ə n d i: «أر ككندی» anınq yini ərkəkləndi = onun tükü ürpərdi».

Ə r k ə k l ə n d i: biri erkəklik (kişilik) göstərsə, yenə belə deyilir, (أر ككندر – أر ككندماک- ərkəklənür - ərkəklənmək).

BU BABIN DÖRDLÜLƏRİ

A r p a l a d i: arpa verdi, «أر پالادی» ol atın arpaladı = o, atına arpa verdi», (أر پالاق – أر پالاق arpalar-arpalamak).

O r t u l a d i: «أر تولى» ər yaşın ortuladı = adam yarı yaşa, orta yaşa çatdı», (أر تولى – أر تولى ortular-ortulamak).

E r t ə l ə d i: ertə, erkən başladı, «أر ایشقا إرتالادی» ər işka ertələdi = adam işə erkən başladı, işə başlamaq üçün erkəndən qalxdı», (إرتالاق – إرتالاق ertələr-ertələmək).

Ə s r i l ə d i: naxışladı, «أر ككندی» ol kidhizni əsrilədi = o, keçəyə naxış vurdu, üstünü qaplan dərisi kimi rənglə bəzədi», (أسريلاق – أسريلاق əsrilər-əsriləmək).

O ğ r ı l a d i: oğurladı, «أر نانق أغرلادی» ol nənq oğrıldı = o bir şey oğrıldı». Xalq bu sözdəki ر hərəfini sükunlu söyləyir, lakin bu, düz deyil, (أغرلاق – أغرلاق oğrılar -oğrılmaq).

İ k t ü l ə d i: ot verdi, «أر قولى إكتولادی» ol koy iktülədi = o, qoyuna ot verdi». Başqa heyvanlara ot vermək də belədir, (إكتولاق – إكتولاق iktülər-iktüləmək).

A r ğ u l a d i: ikisinin arasından keçdi, «أر ارغولادی» ol ikki kişi ara arğuladı = o, iki adamın arasını yardı, keçdi», (أرغولاق – أرغولاق arğular-arğulamak).

Ö p k ə l ə d i: ciyərinə vurdu, «أر انكر أبكلادی» ol anqar öpkələdi = o onun ciyərinə vurdu», (أبكلاق – أبكلاق öpkələr-öpkələmək).

Ö p k i l ə d i: öfkələndi, hirsələndi, «أر اتدن أبكيلادی» ol andın öpkilədi = o ona qəzəbləndi», (أبكيلاق – أبكيلاق öpkilər-öpkiləmək).

Qaydalar sırası gəlincə söylənəcəkdir.

Tarıya şükr olsun, həməzə kitabı bitdi.

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

SALİM²⁵⁸ İSİMLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

تُب T a p: kifayətdir, bəsdir. «بُوْ اَشْ مِنْكَ تَبْ bu aş manqa tap = bu yemək mənə bəsdir», «تَبْ بُلْدِي tap boldı = bəsdir, yetər».

تُب T o p: [yemək növü. Resepti:] buğda suda qaynadılır, arpa xəmiri ilə yoğrularaq bir keçəyə sarınır, isti bir yerə qoyulur, yetiştikdən sonra yeyilir.

جَب جَب Ç a p - ç a p: qamçı vurularkən çıxan səsi və dodaqların şappılısını bildirir. «أَلْ أَرْكَ جَبْ جَبْ بِيْدِي ol əruk çap-çap yedi = o, əriyi şappur-şappur yedi».

جَب Ç ö p: şərabın çöküntüsü, hər şeyin xıltı. Bu sözdən alınaraq dəyərsiz adamlara «جَبْ جَبْ كِشِيلَار çöp-çep kişilər» deyilir.

جَب Ç ı p: hər incə və yumşaq budaq. «تُبْ top» sözü «تُوبُ topık» sözünün ixtisarı olduğu kimi, bu söz də «جَبْ جَبْ جَبْ çıbık» sözünün qısaldılmasıdır.

جَب Ç ö p: tutmac [yemək] parçası, «بِيرْ جَبْ بِيَكْل bir çöp yegil = bir parça tutmac ye». Kəsilmiş tutmac və əriştə parçaları da belə adlandırılır.

زَب زَب Z a p - z a p: tez-tez, sürətli yürüməkdən çıxan səsi bildirir, «زَبْ زَبْ زَبْ zap-zap barğıl = tez-tez qaç, tez get».

سَب S ə p: gəlinin cehizi.

سَب S ı p: iki yaşına girmiş day.

²⁵⁸ Salim – axırında əlif, vav, ye və həməzə hərfi olmayan sözlərdir.

شَب Ş ə p²⁵⁹: tələsməyi bildirən ədat. Ərəbin «هَلَا həllə» sözü kimi. «شَب شَب
كل şəp kəl = tez gəl».

فَب K o p: mübaligə və şiddət ədatı. «أغل فَب بنوْدى oğul kop bedhüdi =
uşaq çox böyüdü», «فَب اذكوْ نانك kop edhgü nənq = çox
yaxşı nəsnə».

كَب K ö p: «كَب نانك köp nənq = sıx, dolğun, gur olan nəsnə», «كَب سَج
köp saç = gur saç». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كَب
كبر سوز كلير köp sögütgə kuş konar, körklüg kişigə söz kəlir=şax söyüdə quş qonar, gözəl qıza
söz gələr». Bunun başqa bir variantı da var: «يغاج او جنكاييل ييغاج او جنكاييل
كبر سوز كلير کرکلک کشیکا سوز کلیر، کرکلک ییغاق uçunqa yel təgir, körklüg ki-
şigə söz kəlir». Yəni «ağac ucuna yel dəyər, gözəl qıza söz
gələr». Bu o deməkdir ki, gözəl özünü qorumalıdır.

بَت P a t: torta, puça, cibər; bir nəsnənin çöküntüsü.

بَت P a t: «بَت كل pat kəl», eynən «شَب كل şəp kəl = tez gəl» sözü kimidir.

بَت P a t: ağır bir şey düşən zaman çıxan səs üçün «بَت تُشدى pat tüşdi»
deyilir.

بِت B i t: bit. Buradan alınaraq taxıla düşən kiçik həşərata da «ترغ بتى
tarığ biti» deyilir.

جَت Ç a t-ç a t: bir şeyin düşdüyü zaman çıxardığı səsi ifadə etmək
üçün işlədilir: «جَت جَت اردى çat-çat urdu=çat-çat vurdu».

جَت Ç i t: qamışdan və ya tikandan düzəldilən çəpər, ev.

شَت Ş a t: cürət, cəsərət, «انك ناشتى بار» anıq nə şatı var = onun nə cəsə-
rəti, cürəti var». Bu söz danma, inkar yolu ilə söylənir.

قَت K a t: qat, «تون قتى ton katı = paltarın qatı». Bu sözdən alınaraq dağ
qatlarına və qıvrımlarına «قَدراق kadrak» deyilir.

قَت K a t: yanında, nəzdində mənasındadır. Oğuzca. «بَك قَتندا bəg ka-
tında=bəyin yanında, bəyə görə».

قَت K u t: qut, dövlət. Bu sözdən alınaraq «قَتلغ kutluğ» deyilir. Bu şeir-
də də işlənmişdir:

قَت قَتغ برسَا اذم قولنكا

كندا ايشى يِكسبن يوقار اغار

«Kut kuviğ bersə idhim kulinqa,

Kündə işi yüksəbən yokar, ağar».

Tanrım quluna qutluq, ululuq versə,

Onun işi gündən-günə yüksələr.

كَت K ö t: arxa, anus.

مَت M a t: elə, o qədər, «اندغ مت andağ mat = o, elədir».

سَج S a ç: saç.

سَج S u ç: bir şeyin yan keçməsinə, sapmasını bildirir. «سَج قَلج کلیچ
suç kıldı = qılınc sapdı, sapımdı, kəsmədi».

سَج S u ç: «سَج قَلدى ار سَج کلدی = adam işi boynuna almaqdan çə-
kindi».

قَج K a ç: neçə, sayı soruşan bir ədat. «قَج يَرماق بىردى» kaç yarmak berdi?
=neçə (nə qədər) pul verdi?».

قَج K o ç: qoç. Oğuzca. Əsli «قَجنكار koçnqar»dır.

قَج K a ç: dəfə, kərə. «قَج قَتا ايدم» kaç kata aydım = neçə dəfə dedim».

كُج K ö ç: köç. «سَو كُجتى sü köçti = qoşun köçdü».

كُج K ö ç: saat, an; müəyyən müddət. «بىر كُج كُذکل» bir köç küdhgil = bir
saat, bir qədər dur, bir az dayan».

هَج H ə ç - h ə ç: at baş alıb getmək istədiyi zaman onu yavaşıtmaq
üçün söylənən söz. Bu söz ərəb dilinə də uyğundur. Bu
kəlmə qaydadan xaricdir, çünki tərkibində • h vardır, hal-
buki türk dilində • h yoxdur.

²⁵⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «şap» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.520).

ك K ə d: bu söz d ilə yazıldığı kimi, د dh ilə də yazılır. Bir şeydən bəhs edərkən mübaliğə və şiddət arzu olunduqda bu söz işlənir. «كذ kədh at = nə yaxşı at», «كذ نائك kədh nənq = nə yaxşı şey».

بر B i r: sayda bir. «بير يرماق bir yarmak = bir pul». Bu söz mənqis qisminə daxil edilərək [uzun ی i ilə] بير bir şəklində də yazıla bilər. Bunun bənzərləri çoxdur, lakin türk dilində doğru olan tələffüzdə qısa və məxrəcdə sərt olandır.

تر T ə r: «ار تر بُلدي ar tər boldı = adam utandı, tərledı, xəcil oldu». Bu, «ار بُلدي ar boldı» yerindədir.

جر Ç ə r: bədənin ağırlığını bildirən bir sözdür. «ار جرئدی ar çərləndi = adamın bədəni ağırlaşdı». Xaqaniyyə dilində.

جر Ç ə r: vaxt. «بو جرليک دا کل bu çərlikdə kəl = bu vaxt gəl». Oğuzca.

جر Ç ə r: üz-üzə, qarşı. «بو جرليک افي انينق اوي bu çərlikdə = onun evi bu qarşıda, bu tərəfdədir». Savaşda üzbəüz duran səflərə, sıralara «çərig» deyilir.

جر Ç i r: paltarın cırılmasından, paltar cırmaqdan çıxan səsi bildirir. «ايک تونين جر يرتي amnq tonin çir yırttı = onun paltarını cirt deyə cırdı».

جر Ç ü r: mənfəət. «ال اندن نانک جر لادی ol andın nənq çürlədi = o ondan mənfəət əldə etdi».

جر چُر چ ü r - ç ü r: sağlarkən südün qabda çıxartdığı səsi bildirir. Hər hansı maye də səs çıxardığı zaman belə deyilir.

جر Ç i r: yağ. «اشجنا جريوق اşıçta çir yok = qazanda yağ yoxdur», «بو اناجر يوق bu əttə çir yok = bu ətdə yağ yoxdur».

جر چُر چ ا r - ç u r: həftbicar, ıvır-zıvır, nə gəldi. «ال جر چُر يدي ol çar-çur yedi = o, əlinə keçəni yedi».

سر S ı r: cırcıramanın çıxardığı səsi bildirir. «سراي سیر سیر etti = cırcırama kimi səs çıxardı». Qələm və qələmə bənzər şeylər çıxartdığı səs də belədir.

سر S ı r: Çin kasalarını cilalayan və onların üstünə naxış çəkmək üçün istifadə olunan xüsusi şir, şirə, sülügən, mina. «سیر لغ اياق سیر لیغ ayak = naxışlı kasa».

شر ش a r - ş a r: şıdırğı yağış yağmasından çıxan səs. Hər hansı mayenin səs çıxarması zamanı da belə deyilir. Bu sözdəki ش ş səsi ج ç-dən çevrilmişdir.

قر ق a r - k u r: qur-qur. «قر قرائی kar-kur etti karın = qarın qur-qur etdi». Bu söz həm tələffüzdə, həm də mənada ərəb dilindəki kimidir.

قر K u r: mərtəbə, məqam. «منك قرم الیغ məninq kurım uluğ = mənim məqamım yüksəkdir».

قر K u r: qurşaq, kəmər.

قر اچ قر İ ç k u r: iç qurşağı, tumanbağı.

قر یغی K ı r y a ğ ı: gizli düşmən.

قر K ı r: qır rəngi. «قیرات qır at = qır rəngli at».

قر K ı r: su bəndi, bənd.

قر K ı r: basıq dağ, yastı dağ.

کر K ü r: «کُر ار kür ər = igid, sarsılmaz, cəsur, qoçu adam». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «کیم کُر بلسا کُفاز بُلور kim kür bolsa, köwəz bolur = kim kür olsa, məğrur olar». Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

ارتش سنی یماکی

سینغب تئربلاکی

کُرمت ایک یراکی

کلکا لمت ار کیشور

«Ərtiş suwı yəməgi,
Sıtğap tutar biləgi,
Kürmət anıq yürəgi,
Kəlgəlimət irkişür».
İrtiş çayı yəməyi,
Çırmalanmış biləyi,
Çox cəsurdur ürəyi,
Gəlmək üçün toplaşır.

(Yəməklər qırpaqların bir qoludur. Şair deyir ki, İrtiş çayının yəməkləri qolları çırmalı, ürəkləri cəsaretlə dolu halda bizim üstümüzə hücum etmək üçün toplaşırlar).

بیز B i z: biz, «بیز کلدیمیز» biz kəldimiz = biz gəldik».

تۈز T ü z: düz, düz olan hər şey. «تۈز yer=düz yer».

چۈز Ç u z: yaldızlı, qırmızı rəngli bir Çin parçası, qumaşı.

قۇز K u z: «قۇزتاغ kuz tağ = günəş görməyən dağ», (oraya ancaq günortadan sonra gün düşür, dağ günəşin solunda qalır, soyuq və qar çox olur). Bu məsəldə də işlənir: «قۇزدا قاراكسۇماس، قۇزدا قاراكسۇماس» kuzda kar əksüməs, koyda yağ əksüməs = quzeydən qar, qoyundan yağ əskik olmaz».

قۇز K ı z: bahalı. «قۇز نانك» kız nənq = bahalı nəsənə». «بۇ ات قۇزالدیم» bu at kız aldım = bu atı baha aldım».

قۇز K ı z: cariyə, «قۇزقرقن» kız kırkın = cariyələr».

قۇز K ı z: qız, övlad. «قۇز مەنیک قۇز» məninq kızım = mənim qızım», «او قۇزى» əv kızı=ev qızı», «قۇز يىنچكا قۇز» yinçkə kız=yatağa alınacaq yetişkin cariyə». «Yinçkə» adı cariyə olmayan qızlara, habelə satın alınan qızlara da verilə bilər. Əsli həddi-bülüğa çatmış, lakin ərə getməmiş, bakirə qız deməkdir. O birilər buna bənzədilmək üçün deyilmişdir.

قۇزقۇش K ı z k u ş: adamın üstünə düşəcəkmış kimi alçaqdan uçan quş.

قۇزكىشى K ı z k i ş i: xəsis adam. Arğuca. Bu məsəldə də keçir: «قۇزكىشى ساقى يورغلى بلماس» kız kişi sawı yorıqlı bolmas=xəsis adamın adı-sanı yayılmaz». Bu söz təriflənməsi və adı yaxşılığa çıxması üçün adamın səxavətli olması barədə deyilir.

قۇز K ə z: gəz, tərəf. «قۇز كۆزى» ok kəzi = ox gəzi, oxun arxa tərəfi».

قۇز K ə z: süd və un kimi şeylərin qazan dibinə yapışmış qalan parçaları ki, qazılaraq, qaşınaraq atılır. «قۇز اشىچ كۆزى» aşıç kəzi=qazan dibi».

قۇز K ə z: Çin ipəklərindən bir qumaş növü.

قۇز K ü z: payız fəslı, sonbahar.

قۇز K i z: müşk qutusu, taxt, kürsü, sandıq, heybə kimi şeylər. «قۇزداكى كىزىبار» kizdəki kiz yıpar = sandıqdakı müşk qoxar, ətir saçar». Bu söz qadınların ağızlarının rayihəsini müşkə bənzətmək üçün deyilir.

مىز M i z: biz. م m hərfi ب b hərfindən çevrilmişdir. ب b hərfi «biz» sözü əvvəldə olduğu zaman gəlir. Məsələn, «بىز بىردىمىز» biz bardımız» deyilir ki, «biz getdik» mənasındadır. «كەلدیمىز» kəldi+miz» isə «gəldik» deməkdir. Bu qayda bütün isim və fe'llərdə eynidir. «اتىمىز» atımız» sözü də belədir.

پىس P i s: pis. Dağarcıq, tuluq kimi şeylərin dibinə yığılan çöküntü, xılt; bitum. Qətran kimi bir şeydir.

تەس T ə s: mübaliğə ədatıdır. Oğuzca. Oğuzlar yuvarlaq bir nəsənə barədə mübaliğə etmək istədikdə «تەس تەگىرمە» təs təgirmə» deyirlər ki, bu da «dəsdəyirmi, yupyumru» mənasını verir. Bu, qaydaya uyğun deyil. Çünki:

[Qayda]:

Rənglərdə və bir şeyin vəsfində mübaliğə, şiddətləndirmə dərəcəsi yaratmaq üçün bütün türk dillərində sifətin ilk hərfi alınır və ona ب p hərfi artırılır. Bu iş oğuzcada م m hərfinin vasitəsilə həyata keçirilir. Tünd göy rəngdə olan nəsnəyə türklər «كُوبُ köp kök», oğuzlar isə «كُومُ köm kök» deyirlər ki, hər ikisi «gömgöy» mənasındadır.

Türklər sözün ilk hərfi olan ك ke hərfini ب p ilə birləşdirərək «كُوبُ köp» demişlər. Bu, mübaliğə ədatıdır, sonra isə rəngin adını əlavə edərək «كُوبُ köp kök» deyirlər. Oğuzlar ب p hərfini م m hərfinə çevirərək «كُومُ köm kök» demişlər, «tünd göy» deməkdir.

Sarı nəsnəyə «سَرَعُ sarığ», tünd sarı nəsnəyə isə «سَبُ سَرَعُ sap sarığ» deyilir. «سَرَعُ sarığ» sözünün س s hərfi ب p ilə birləşdirilmiş, beləliklə, mübaliğə yaradılmış, sonra rəng bildirən söz əlavə edilmişdir. Eləcə də, boş yer, açıqlıq üçün «يَزِي yazı» deyilir. Burada şiddət dərəcəsi yaratmaq üçün «يَبُ يَزِي yap yazı» deyilir. Bütün mübaliğələr belədir, lakin ب p hərfini س s-yə çevirmək ümumi qayda deyildir.

تَسُ T a s: hər nəsnənin pisi, bayağısı. Oğuzca. «بُوْ اتُ تَسُ تَكُلُ bu at tas təgül = bu at pis deyil».

تُسُ T u s - t u s: keçə və ya paltar kimi yumşaq nəsnəyə vurulan zaman çıxan səsi bildirir. «تُسُ تُسُ أُردى tus-tus urdu = tıp-tıp vurdu».

كَسُ K ə s: hər hansı nəsnənin bir parçası. «بِيرُ كَسُ اَتَمَاكُ bir kəs ətmək = bir parça çörək».

كَسُ K ə s: kəsək, qurudulmuş gil parçası. Abdəstdən sonra bununla təmizlənir.

كِسُ K i s: qadın. «اَنِيْ كِسِيْ anıñq kisi = onun arvadı». Bəziləri bunu izafətlə işlədirlər: «اَلْ كِسِيْ اَلْدِيْ ol kisi aldı = o, arvad aldı».

بُشُ B o ş: boş, sərbəst, azad. «بُشُ يَلْقِيْ boş yıldı = başıboş buraxılmış heyvan sürüsü».

بُشُ B o ş: bu sözdən alınaraq «اَلْ اِشْلَارُ بُشُ ol işlər boş» deyilir ki, «o qadın boşdur», (o, qadını boşadı, buraxdı, unutdu deməkdir).

بُشُ B o ş: «اَلْ قُلُ بُشُ قَلْدِيْ ol kul boş kıldı = o, qulunu, köləsini azad etdi».

بُشُ B o ş: yetkin yaşdakı subay adama da «بُشُ boş» deyilir. Həmin söz bu məsələdə işlənmişdir: «اِذِيْ بُلْمَاسُ boş nənqə idhi bolmas = boş buraxılan malın yiyəsi olmaz». Bu söz öz malını qoruması vacib olan adam üçün deyilir.

تُشُ T ü ş: dayanacaq, yolçuluq zamanı durulacaq yer və zaman. Bu sözdən alınaraq «تُشُ اُودِيْ tüş ödi» deyilir ki, «durulacaq zaman» deməkdir.

چَشُ Ç ə ş: firuzə. Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

يَسْرَتِيْ يَشِيلُ چَشُ

سَقْرَدِيْ اَرْنَكُ چَشُ

تَزَلِيْدِيْ قَرَا چَشُ

تُنْ كُنْ اَوْزَا يَرْكَنْوُرُ

«Yarattı yaşıl çəş,

Sawurdu ürünq kaş,

Tizildi karakuş,

Tün-kün üzə yürkənür».

Yaratdı yaşıl çeş,
Səpdi ağ qaş,
Düzüldü qaraquş,
Gecə-gündüz üzərinə örtülür.

(Səmadan bəhs edərək deyir: ulu tanrı yaşıllıqda firuzə kimi olan göyü yaratdı, göyə ağ yəşim daşı kimi daş-qaş səpdi, göydə Qaraquş [Yupiter] ulduzu kimi ulduzlar düzdü, gecə ilə gündüz bir-birinin üzərinə örtülür).

حِش جِش Ç i ş - ç i ş: qadın uşağı siyitmək istədikdə belə deyir. Minici də qaçışdan sonra atı siyitmək istədikdə belə deyir.

سِش S ı ş: şiş. Tutmac adlı yeməyi düzmək üçün işlədilən nəsnəyə də «سِش sış» deyilir.

كُش K u ş: bütün quşların ümumi adıdır. Bunlardan bir qismi ayrılır.

كُش K u ş: «أرئك كُش» ürünq kuş = ağ şahin, laçın».

كُش K u ş: «قرا كُش» kara kuş = dovşancıl, berkut».

كُش K u ş: «تغى كُش» təwi kuş = dəvəquşu».

كُش K u ş: «يُون كُش» yun kuş = tovuz quşu».

كُش K u ş: «ايل كُش» il kuş = ağbaba, [qartalın bir növü]».

كُش K u ş: «قرا كُش» Karakuş = Müştəri ulduzu»²⁶⁰. Bu ulduz doğarkən «قرا كُش توغدى» deyirlər. O, sübh çağı doğur.

كُش K u ş: «قرا كُش» karakuş = dəvə ayaqlarının ucu». Oğuzca.

كُش K u ş: «قرا كُش» kız kuş» tüklərinin rəngi buqələməyə bənzəyən, açılarda rəngdən rəngə çalan bir quşun adıdır.

كُش K ı ş: qış. Bu məsələdə də işlənmişdir: «كُش قُشى ات» kış konukı ot = qışın qonağı oddur, atəşdir».

أفجى نجا تف بلسا ادغ: «T ə f: al, hiylə. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «افجى نجا تف بلسا ادغ» awçı neçə təf bilsə, adığı ança yol bilir = ovçu neçə al bilirsə, ayı da o qədər yol bilir».

جف Ç ı f: xurma və üzüm kimi şeylərin çanaxda və ya qazanda qaynamasından çıxan səsi bildirir.

كف K ı w: bəxt, dövlət, iqbal.

توک T o k: «توک كُشى» tok kişi = tox adam».

توک T o k: türklər kimi təpəsində saçı olmayan adama «توک ار» deyilir.

توک T o k: buynuzsuz heyvana «توک يلقى» tok yıldı» deyilir.

توک T o k: «توک اتى» tok-tok etti = daşın daşa vurulmasından çıxan səsi kimi səs verdi».

توک T o k: «ار كُشى بىرلا توك توك بولدى» ar kissi birlə tok-tok boldı = ərlə arvad arasına dava-dalaş düşdü».

چاق Ç a k: bir şeyin özünü, eynisini bildirən kəlmədir. «چاق اول اتنى تتغل» çak ol atnı tutğıl = lap o atnı özünü tut», «چاق امجنى ارغل» çak amaçnı urğıl = lap [ta] nişangahı vur».

چاق Ç a k - ç u k: odun, ceviz, sümük kimi şeylərin qırılması zamanı çıxan səsi bildirir və «چاق چاق اتى» çak-çuk etti» deyilir.

چاق Ç a k: bu da səs bildirən bir sözdür, «چاق اتمدى» ol anı urdu, çak etmədi=onu döydü, döyülən çak etmədi, yəni heç cınqırını da çıxarmadı».

زق Z a k - z a k: qoçları kəllələşməyə təhrik edən sözdür.

ساق S a k - s a k: qarovulun, keşikçinin qalanı, atı qoruya bilməsi üçün oyaq qalmasını bildirən sözdür. «ساق ساق sak-sak! = ayıq-sayıq olun!» deməkdir. Qoçaq və huşyar adama «ساق ار sak ar» deyilir.

²⁶⁰ Karakuş Yupiterin türkçə adıdır. Bu ulduzun türkçə digər adı Onqaydır. Təfsilat üçün bax: Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig. Bakı, Elm, 2003, s.88-89.

سُق S u k: «سُق يَلْنُقُوسُ ار» suk yalnqus ər = kömək edən bir kimsəsi və dostu olmayan yalnız adam».

بَك B ə k: «بَك نَانِكْ bək nənq = bərk, möhkəm nəsnə».

بُك B ü k: sıx ağaclıq yer.

بُك B ü k: künc, bucaq. Arğuca.

تَك T ə k: tək, elə-belə, sadəcə, heç nə istəmədən. «تَك كَلْدِمْ tək kəldim = bir şey istəməyərək gəldim, heç bir arzum yoxdur, sadəcə gəldim».

تَك T ə k: «تَك تَرْ tək tur = sus!».

چَك چُك Ç ə k – ç ü k: malın ən dəyərsizi, zir-zibili mənasında.

چُك چُك Ç ö k – ç ö k: dəvəni xıxlatmaq üçün işlənilir.

چِك چِك Ç i k – ç i k: oğlağı çağırmaq üçün işlənilir, sürmək üçün də belə deyilir.

چِك Ç i k: cik. Aşiq oyununda aşiq yanı üstə düşüb çuxur üzünü yuxarıda olduqda «چِك تَرْدِي çik turdı» deyilir.

دُك D ü k: «دُك أَرْدِي dük urdı = yumruğu ilə yavaşca vurudu».

دُك D ü k: «دُك مِينِكْ dük minq = minlər arası», «دُك مِينِكْ يَرْمَاقْ dük minq yarmaq=bu qədər min pul».

دِك D i k: «دِك تَرْدِي dik turdı = dik durdu».

سِك S i k: kişinin tənəsül aləti. Mahmud deyir ki, tənərin kitabına hörmət və ehtiram əlaməti olaraq savadsız türk kişiləri və qadınları yanında Quran oxuyan adam وَأَتَتْ كُلُّ وَاحِدَةٍ مِّنْهُنَّ سِكِينًا مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَ مَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ ayələri oxuyanda səsinin qısılmalıdır. Çünki onlar bu ayələrin mənasını bilmədikləri üçün [oradakı bəzi sözləri] öz dillərindəki mənada qəbul edir, gülür və günaha batırlar. Eləcə də «إِن هَذَا إِلَّا اخْتِلَاقٌ» ayəsi oxunanda səsin qısılması lazımdır, çünki türk dilində تَلَاقْ sözü qadının tənəsül alə-

tidir. Eyni qayda üzrə savadsız oğuzların yanında «أَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمِزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنزَلُونَ» ayəsi oxunarkən sual ədatı olan «أَمْ» sözü yavaş səslə oxunmalıdır. Çünki onların dilində bu söz qadının ayıb yerinin adıdır. Sözü mənalarını bilən adamlar üçün necə oxunmasının bir fərqi yoxdur.

شُك Ş ü k: bir susdurma ədatıdır. «Sus!» mənasında türklər «شُك تَرْ şük tur!» deyirlər.

مُك M ü k: «أَلْ مُكْ تَرْدِي ol mük turdı = o, rüku edər kimi belini bükərək durdu» deməkdir.

بُل B ü l ? : «بُلْ أْتْ bül at = ayaqlarında ağılıq olan, səkil at».

بُل B ü l : «أُغْرُ بُلْ uğar bül = qaşqa at».

بُل B ü l : uzun illər qalmış və dadı qaçmış taxıla «بُلْ تَرِغْ bül tarığ» deyilir. Taxıl yağışdan, nəmədən xarab olmuşsa, yenə belə deyilir. Vaxt ötdükcə turşuyan, qıçqıran hər şeyə «بُلْ bül» deyilir. Bu, tələffüzçə və mənaca ərəbcəyə yaxındır. Çünki bu sözün ərəbcəsi «بُلِي bul», türkcəsi isə «بُل bül»dür.

تِل T i l : söz. «أَلْ أَنْكَرُ تِلْ تَكْرَدِي ol anqar tıl təgürdi = o ona dil toxundurdu, dillə, sözlə incitdi, dil uzatdı».

تِل T i l : dil. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَرْدَمُ بَشِي تِلْ ərđəm başı tıl=dil ərđəmin, fəzilətin başıdır». Bu, ərəbcə «أَنِي أَتَتْنِي لِسَانٌ لَا أَسْرِبُهَا مِنْ عَجَبٍ فِيهَا وَلَا سَخِرُ» sözü kimidir. Bununla gözəl söz qəsd edilir.

تِل T i l : dil, lüğət. «أُغْرُ تِلِي uğur tılı», «يَبَاقُو تِلِي yabaku tılı» kimi. Bu söz mənə yönündən ərəbcəyə uyğundur. Ərəb dilində «لِسَانٌ lisan» kəlməsi söz və lüğət mənasına gəlir. Bunun üçün «أَنِي أَتَتْنِي لِسَانٌ لَا أَسْرِبُهَا مِنْ عَجَبٍ فِيهَا وَلَا سَخِرُ» deyilərək «lisan» kəlməsi ilə söz nəzərdə tutulmuşdur.

تِل T i l: düşməndən alınan əsir, dil. «تِل تِل تِل تِل تِل» dil tuttum = düşmənin nə etdiyini öyrənmək üçün dil tutdum».

جِل Ç i l: bərə, qançır. Döymək nəticəsində dəri üzərində hasil olan iz.
شَل Ş ə l - ş ü l: «شَل شَل الْكَلِك» şəl-şül əliglig = şəl-şül əlli, əli işə yatmayan».

قُل K u l: qul, kölə. Bu məsələdə də işlənmişdir: «قُل يَغِي، ات بُرِي» kul yağı, it böri = qul yağıdır, it canavar», (qul ağasının malını ələ keçirən kimi yeyir, fürsət gözləyir, düşmən kimi davranır, it də olduğu ev üçün bir canavardır, nə tapsa, çəkinmədən yeyir). Bu söz qulun ağaya məhəbbəti olmadığını göstərmək üçün deyilir.

قِل K i l: insanın və ya heyvanın qılı, tükü.

قِل فَش K i l k u ş: ördəyə bənzər bir quşdur, yazda gəlir. Bəylər onu bir-birlərinə hədiyyə edirlər. Bu quşa «قِل فَشْ» kıl kudhruk = qıl quyruq» da deyilir.

كُل K ü l: kül. Bu məsələdə də işlənmişdir: «كُلْ أَرَكُنْجَا كُوزْ أَرَسَا بِيك» kül ürkünçə, köz ürsə yeg = külü üfləməkdənsə, közü üfləmək yaxşıdır». Bu söz kiçik işdənsə, böyük işə girişməsi məsləhət olan adamlar haqda deyilir.

تَم T ə m: cəftə. «تَمِغْ تَمَلْتِي» kapuğ təmlətti = qapı cəftələtdi».

تُم T u m: bu söz əslində soyuq deməkdir. Lakin «تُمْلُغْ» təmlüğ kəlməsi həm «soyuq nəsnə», həm də «soyuq» mənalarında işlənir.

تُمْ T ü m: at rənglərindən saya (düz, tam, tüm) rəng. «تُمْ قَرَا ات» tüm kara at=düm qara at», «تُمْ تَرُغْ ات» tüm toruğ at=düm doru, tamamilə doru at²⁶¹».

²⁶¹ Koroğlunun atlarının biri qır, digəri doru rəngli olduğu üçün onlara sadəcə olaraq Qır at və Doru at (eynən Boz at, Ağ at kimi) deyilməli ikən bunlara barmaqdan sorulan mənalar yüklənmişdir. Çünki rəng mənasında qır və doru sözləri ədəbi dili mizdə yoxdur. Dürat «doru at» sözünün təhrifi, bir vurğu ilə söylənən variantıdır. Bu, adi

جِم Ç i m: bir şeyin çiy və ya yaş olmasını vurğulamaq üçün işlənir. «جِم يِيك ات çim yik ət=çim çiy ət», «جِم آل تُون çim öl ton=çim yaş paltar»²⁶².

جِم Ç i m: ayrıq otu. Yerdən yarıköklü şəkildə biçilib yığılır, quruldulduqdan sonra od qalamaq üçün çırpı yerinə işlənir. «جِم بَجْتِي çim bıçtı = ayrıq otu biçdi, yığdı».

سُم S ü m: şiddət ədatı. «سُم سُجُك نَاتِك» süm süçük nənq = çox dadlı, dapdadlı şey». Oğuzca.

قُم K u m: qum. Çigilcə. Bunu oğuzlar bilməzlər.

كَم K ə m: xəstəlik. «ات كَمَلْتِي at kəmləndi = at xəstələndi».

كُم K ö m: göm. Göy rəngdə şiddət yaratmaq üçün bu sözdən istifadə edilərək «كُم كُوك» köm kök = gömgöy» deyilir. Oğuzca.

كِم K i m: kim. Sual ədatıdır. Ərəbcə bunun qarşılığı «mən»dir. «مَنْ هَذَا» mən həza» deyilir ki, «bu kimdir» deməkdir. Bu söz tək və cəm üçün işlədilir. Oğuzlar «بُوي كيم boy kim» deyirlər ki, «hansı tayfa, boy» deməkdir. Boy cəm mənasına gələn bir isimdir.

بِن B ə n: mən. Oğuzlar «بِن بَارِدِم bən bardım» deyirlər ki, «mən vardım, mən getdim» deməkdir. Digər türklər «مَنْ بَرِدِم mən bardım» deyirlər.

تُن T ü n: gecə. «تُونْلَا كَلْدِم tünlə kəldim = gecə ikən gəldim».

تِن T i n: ruh, nəfəs. «تِنِي كَسِلْدِي tını kəsildi = onun nəfəsi kəsildi, ruhu çıxdı».

bir rəngdir, ona dürr, mirvari və s. kimi başqa mənalar vermək əlləməçilikdən, hətta elmi avaraçılıqdan başqa bir şey deyildir. Qır at isə qır rəngli atdır, bu da türkçə adı bir at rəngidir. Qır ata da uydurma rənglər yaraşdırmaq cəhdləri bir zamanlar çox dəbdə olmuşdur. «Divanü lüğat-it-türk»lə bu məsələlər nəhayət aydınlığa qovuşacaq.

²⁶² Bu söz dilimizdə «cimecimə=yağışda çox islanmaq» şəklində işlənir. Buradan göründüyü kimi, əsl ç ilə «çimçimə» olmalıdır. Zətən «çimmək» sözü də bu kökdəndir.

تِن T i n: «تِن تَزَكِن tin – tizgin = yüyən və cilov».

چِن Ç ı n: doğru, çin, səhih. «چِن سَوْزَلار çin sözlər = o, doğru deyir»,
«چِن اَيْدِنك çin aydıncı = düz dedin».

سِن S ə n: sən. Türklər bu sözlə uşaq, nökr kimi özlərindən yaşca və mövqecə kiçik olanlara müraciət edirlər. Möhtərəm, mənsəbli kimsələrə ز ile «سِز siz» deyirlər. Oğuzlar is işi tərsinə çevirərək böyük üçün «سِن sən», kiçik üçün «سِز siz» deyirlər. Cəmdə də belə deyilir, qayda da belədir, çünki «سِز siz» cəmi olan bir isimdir.

كِن K ı n: bıçaq və qılınc kimi şeylərin qını. «كِن قِلج قِينِي kınç kını» deyilir.

كَنْ K ə n: şərq ölkələrində hər şəhərə verilən addır. Bu söz «كَنْد kənd» kəlməsinin qısaldılmışıdır.

كُن K ü n: gün, günəş. «كُن تُغْدِي kün toğdı = gün doğdu». Bu məsələdə də işlənmişdir: «كُنْكَ بَقْسَا كُوزُقَمَار küngə baxsa, köz kamar=günəşə baxanın gözü qamaşar».

كُن K ü n: gün. «كُن بُو كُن بَرغِل bu kün bargıl=bu gün get». Günə belə deyilməsinin səbəbi işığın günəşdən yayılmasıdır.

كُن يِبَار K ü n y ı p a r: müşk göbəyi.

مَنْ M ə n: mən. Türklərin dilində.

مَنْ M ü n: şorba. Mahmud Kaşğari deyir ki, mən yağma ölkəsində eşitdim, «şorba gətir» demək əvəzinə «مَنْ كَلْدَر mün kəldür» deyirlər və əriştə şorbası gətirirlər. Bu sözdən onu anlayırlar. Bu isimleri türk yazısında yumşaq hərflə (hərflin (حرف لين) yazmaq da mümkündür. Lakin sözün dillə söylənişi yazdığım kimidir.

Salimdən iki hərflilər bölməsi bitdi.

ÜÇ HƏRLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏDƏ ORTASI SÜKUNLU FƏ'LİN, FU'LİN, Fİ'LİN فعل، فعل، فعل BABI

بَرْت B a r t: şərab və ona bənzər maye nəsnelərin ölçüsü.

بَرْت B a r t: su içilən parç. Oğuzca.

بَرْت B a r t: «بَرْت بَرْت تُتِي bart-burt tuttu = qəfil onu hər yandan tutdu».

بُرْت B u r t: kabus, qarabasma. Buna görə də «كُتِي بُرْت köti burt» deyilir.

بِرت B e r t: ağanın hər il öz köləsindən aldığı vergi. Bu sözü ی i ilə «بِرت birt» şəklində yazmaq daha yaxşıdır.

تِرت T ı r t: «تِرت تِرت تِرت تِرت تِرت تِرت tirt-tirt yırttı = onun paltarım cirt-cirt yırttı, cırıq-cırıq elədi».

تُرت T ö r t: dörd. «تُرت يُرْمَاق tört yarmak = dörd pul». Dörd olan hər şey belədir. Bunu و vavla تَوْرْت şəklində yazmaq daha yaxşıdır.

چَرْت جَرْت Ç a r t-ç u r t: hər şeyin ufağı, qırıntısı, töküntüsü.

چَرْت Ç a r t: parça, hissə, qədər. «بِزِنِك اِنْدَا بِير جَرْت الغوميز بار bizinq anda bir çart algumuz bar = bizim onda bir az alacağımız var».

چِرْت Ç i r t: «چِرْت سَوْدَتِي çirt sudhtı = dişlərinin arasından çirt deyə tüpürdü».

سرت S a r t: tacir. «ارغ بلسا يُلدا بير» sart azukı arığ bolsa, yolda yer = tacirin malı təmiz olsa, elə yoldaca yeyər». (Bu məsəlın mənası bir-iki dəfə verilmişdir).

سرت سرت S a r t – s u r t: «انك اذى سرت سرت قلدی» anınq adhakı sart-surt kıldı=onun ayağı fart-furt elədi», bu, ayağın ayaqqabı içində çıxardığı səs kimidir.

سرت S ı r t: qıl, yoğun qıl.

سرت S ı r t: bayır, yoxuş kimi yerlər və kiçik dərələr (oğuzca).

قارت K a r t: yara. Buradan alınaraq bədxasiyyət adamlara «قارت kart ar» deyilir.

قورت K u r t: soxulcan fəsiləsindən sürüngənlər. Digər türklərin dilində.

قورت K u r t: oğuzlar «böri»yə, yəni canavara «قورت kurt» deyirlər.

قارت قورت K a r t-k u r t: «الك قورت قورت اتی» əlig kart-kurt etdi = barmaqlar şıqqıldadı».

قارت K ı r t: «قارت کورت ot = qısa ot», «قارت سنج» kirt saç = qısa saç».

قارت K ı r t: «قارت کیشی» kirt kişi = xəsis və bədxasiyyət adam».

قارت قورت K ü r t-k ü r t: «ات اربانی قورت قورت بیدی» at arpanı kürt-kürt yedi = at arpanı xirt-xirt yedi». Xiyar və xiyara bənzər şeyləri səs çıxararaq yeyən adam üçün də belə deyilir.

قورت K ü r t: qayın ağacı. Bundan yay, qamçı, dəyənək kimi şeylər düzəldilir.

قارت قورت K a r ç-k u r ç: «ار ترمزنى قورت قورت بیدی» ar turmuznu karç-kurç yedi = adam xiyarı xart-xurt yedi».

قورت K u r ç: «قورت قورت کورچ» kurç təmür = polad».

قورت K u r ç: mətin və igid adamlara «قورت اران» kurç ərən» deyilir. İçi dolu və külçə şeylərə də belə deyilir.

قورت M u r ç: qarabibər.

کند K ə n d: şəhər. Bu sözdən alınaraq Kaşğara «کند Ordu Kənd» deyilir, «xanın oturduğu şəhər» deməkdir. Çünki xoş iqliminə görə Əfrasiyab burada yaşayırdı. Bura Aşağı Çindir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

کلنکز لئو اکتیمز

کندلر آزا چقتیمز

فرخن آقن یقتیمز

بۇرخن آزا سجتیمز

«Kəlnqiz ləyü aktımız,

Kəndlər üzə çıktımız,

Furxan əwin yıktımız,

Burxan üzə sıçtımız».

Sellər kimi biz axdıq,

Şəhərlərin üstə çıxdıq,

Bütخانanı biz yıxdıq,

Bütlərin üstünə pislədik.

(Uyğurlara qarşı axınlardan bəhs edərək deyir: onların üstünə sel kimi axdıq, şəhərlərini tutduq, bütxana və ibadət yerlərini yıxdıq, bütlərinin üstünə oturduq). Müsəlmanların adəti belədir ki, bir kafir ölkəsini tutanda onları xorlamaq üçün bütlərinin üstünə otururlar.

کند K ə n d: oğuzlara və oğuzlara uyanlara görə, «kənd», türklərin böyük bir qisminə görə isə «şəhər» deməkdir. Buradan alınaraq Fərqanə qəsəbəsinə «اوز کند» Özkənd» adı verilmişdir. «öz şəhərimiz», «özümüzün şəhəri» deməkdir. Yəni eyni şəkildə başqa bir şəhərə «سمر کند» Səmişkənd» deyilir ki, böyük olduğuna görə belə adlandırılmışdır. Farsca ona «سمرقند» Səmərqənd» deyilir.

پارس Pars: yırtıcı bir heyvan, qaplan, pələng.

پارس Pars: türklərin on iki ilindən biri. Bunun belə bir tarixçəsi var.

Türklər on iki heyvanın adını alıb on iki ilə ad olaraq qoymuşlar. Uşaqların yaşlarını, savaş tarixlərini və daha başqa şeyləri bu illərin dönməsi ilə hesablayırlar. Bunun tarixçəsi belədir:

Türk xaqanlarından biri özündən neçə il əvvəl baş verən bir savaş öyrənmək istəmiş, o savaşın tarixində yanılmışdır. Belə olduqda xaqan bu iş üçün ulusu ilə bir kənəş [müşavirə] toplamış və qurultayda «biz bu tarixdə necə yanıldıqsa, bizdən sonra gələnlər də elə yanılacaqlar. Elə isə biz indi göyün on iki bürcü və on iki ay miqdarınca hər ilə birər ad qoyaq, hesabımızı bu illərin keçməsi ilə anlayaq. Bu, aramızda unudulmaz bir xatirə olaraq qalsın» dedi. Ulus xaqanın bu təkliini qəbul etdi.

Bundan sonra xaqan ova çıxdı və vəhşi heyvanları İlisuya doğru qovmağı əmr etdi. Bu, böyük bir çaydır. Xalq bu heyvanları sıxışdıraraq çaya tərəf sürdü və ovlamağa başladı. Heyvanlardan bəziləri suya atıldılar və on ikisi çayı keçdi. Suyu keçən hər heyvanın adı bir ilə verildi. Bu heyvanlardan birincisi «سجغان sıçğan=siçan» imiş. Suyu hamıdan əvvəl keçən bu heyvan olduğu üçün illərin birincisi bu adla adlanmış və ona «سجغان یلی» deyilmişdir. Suyu ondan sonra keçən heyvanların adları sıra ilə aşağıdakı illərə verilmişdir:

اودیلى Ud yılı: sığır [inək] ili.

پارس Pars yılı: qaplan ili.

تاشغان Tawışğan yılı: dovşan ili.

ناک Nək yılı: timsah ili.

یلان Yılan yılı: ilan ili.

یندیلى Yund yılı: at ili.

قوی Koy yılı: qoyun ili.

بیجن Biçin yılı: meymun ili.

تقاغویلى Takağu yılı: toyuq ili.

ایت It yılı: it ili.

تونقزلى Tonquz yılı: donuz ili.

Say تونقز donuz ilinə çatanda dönərək yenə siçan ilindən başlamır²⁶³.

Kaşğari Mahmud deyir: biz bu kitabı yazanda dörd yüz altmış altıncı (466) ilin məhərrəm ayı idi²⁶⁴, ilan ili girmişdi. Bir il keçib 467-ci il olanda at ili girəcəkdir. Hesab sənə göstərdiyim üzrə olacaqdır.

Türklər bu illərin hər birində bir hikmət olduğunu sanaraq onlarla fala baxırlar. Söz gəlimi, inama görə, ud ili girəndə savaşların sayı artır, öküzlər bir-biri ilə savaşır, buynuzlaşırlar. Toyuq ilində ərzaq bol olsa da, insanlar arasında qarışıqlıq artır, çünki toyuğun yemi dəndir, dəni tapmaq üçün o, çör-çöpü, zibili, qırıntıları bir-birinə qarışdırır. Timsah ili girəndə çox yağış yağır, bolluq olur, çünki timsah suda yaşayır. Donuz ili girəndə qar və soyuq çox olur, qarışıqlıq düşür. Beləliklə, türklər hər il bir şey olacağına inanırlar.

²⁶³ Əski türklərdə rəsmi dövlət təqvimi öz başlanğıcını Mahmud Kaşğarinin bu sətirləri yazmasından təxminən 5 əsr əvvəl, miladi tarixlə 586-cı ildən götürür. Bax: Ramiz Əskər. Təqvimdən təqvimə, iqlimdən iqlimə. Bakı. İşıq, 1987, s.17-19.

²⁶⁴ Buradan etibarən abzasın sonuna qədər Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevərin tərcüməsini müqayisə üçün veririk: «ilan ili davam edirdi. Bu il bitib də 470-ci il [əlyazmanın bu qismində sonradan əlavə edilmiş bir not vardır: «düzəltmə: 467-ci il»; bundan dolayı kitabın bitirilmə tarixində bir qeyri-müəyyənlik hasil olur. İstər kətəbə səhifəsində, istərsə də bu maddə içində 466-cı il deyilmiş, ancaq bir neçə yerdə 469-cu il yazılmışdır] olunca yund ili başlayacaqdı» (DLT-2005, s.173).

Türklərdə həftənin yeddi gününün adı yoxdur, çünki həftə anlayışı is-
lamiiyyətdən sonra meydana çıxmışdır.

Ayların adlarına gəlincə, şəhərlərdə ay adları ərəbcə işlənir. Köçərilər
və müsəlman olmayan türklər ili dörd fəslə bölərək ad ve-
ririrlər. Hər üç ayın bir adı var, ilin keçməsi bununla bili-
nir. Novruzdan sonra yaza «أغلاق ay», sonra «الغ
أغلاق ay» deyirlər. Çünki bu ikinci zaman
parçasında oğlaq böyüyür. Bundan sonra «الغ
أغلاق ay» gəlir, çünki bu dövr yay ortasıdır, yer üzündə nemət artır,
heyvanlar böyüyür, süd çoxalır. Digər aylar da bu şəkildə
davam edir, az işləndiyi üçün bunların adını tək-tək say-
mıram.

بَرس B a r s: bədəndə birə, bit kimi həşəratın dişləməsindən, yaxud çi-
ban başlamasından irəli gələn şiş, qabartı. «انک اتی برس بُلدی»
anınq əti bars boldı» deyilir ki, «onun əti qabardı» de-
məkdir.

تَرس T ə r s: çətin olan hər nəsnə. Hər çətin işə «تَرس ایش»
tərs iş» deyilir. «چَرس چَرس ایش» çars-çars urdu = o
onu şap-şap döydü». «تَرس ایش» tərs-tərs urdu» deyilir
ki, «hər tərəfdən, hər yanına, tərs-avand vurdu» deməkdir.

قَرس K a r s: dəvə və ya qoyun yunundan toxunan paltar.

قَرس قَرس K a r s – k a r s: «قَرس قَرس ایا ییتی»
kars-kars aya yaptı = o, əlini bir-birinə vuraraq səs çıxardı». Bu, əl çalmaqdan çı-
xan səsi bildirir.

کُلف K ü l f: «تام کُلف یقُدی» tam külf yıkıldı = dam gurultu ilə bir anda yı-
xıldı».

بَرق B a r k: «بَرق اف» əw-bark». «بَرق bark» sözü tək işlənmişdir, «əw»
sözü ilə birləşdirilərək işlənir.

ثَرق T u r k: hər cismin uzunluğuna «turk» deyilir. «بیر سَنکو ثَرقی» bir
sünqü turkı = bir sünqü uzunluğuna qədər», «بیر اینی ثَرقی» yer eni-
turkı = yerin eni-uzunu».

چَلق Ç u l k: «چَلق اسکرک» çulk əsgürük = lül-qəmbər, zil sərxoş».

چَلق چَلق Ç a l k – ç u l k: «چَلق چَلق بدرقُدی» çalk-çulk badar kıldı = o onu
şak-şuk vurdu, çırpdı, itələdi». Bu, itələmənin çıxartdığı
səsdır.

قَرق K ı r k: qırx. Bu məsələdə də işlənmişdir: «قَرق یلغا تکین بای جغای تَزَلنور»
qırk yılla tegin bay - çığay tüzlinür = qırk ilə qədər bayla
yoxsul bir olar», (ya ölüm, ya da zamanın dəyişməsi nəti-
cəsində qırk ilə varlı ilə kasıb bir səviyyədə olar, dümdüz
olar).

بَک B ə r k: «بَک بَک نَک» bək nənq = möhkəm nəsnə». Bu sözün əsli «bək»
dir, ب hərfi sonradan artırılmışdır.

بُرق B ö r k: başlıq, papaq. «باشسیز بُرق بُلماس» tatsız türk
bolmas, başsız börk bolmas = tatsız [əcəmsiz] türk, başsız
börk olmaz».

تَرق T ü r k: türk ölkəsində bir şəhər adı.

تَرق T ə r k: «تَرق کل» tər kəl = tez gəl». Hər hansı bir işin tez görülməsi
əmr olunduğu zaman «تَرق کل» tər kıl» deyilir, «tez ol» de-
məkdir.

تَرق T ü r k: əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır. Bu ad Nuh oğlu
Türkün övladlarına tanrının verdiyi addır. Ulu Tanrının
bir ayəsində هَل اَتَى عَلَى الْاِنْسَانِ حِينَ مِنَ الْاِنْسَانِ
«insan» sözü «adəm» mənasında işləndiyi üçün burada
yalnız tək bir adamı bildirir. لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِي اَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ثُمَّ
رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ سَافِلِينَ. الْاِلٰذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ
ayəsindəki «insan» sözü çoxluğu, yığıcı bildirən bir isim-

dir. Çünki təkdən bir şey çıxarmaq olmaz, burada da elədir. «Türk» sözü Nuhun oğlunun adı kimi işləndikdə tək bir adamı bildirir, övladlarının adı olanda «bəşər» sözü kimi çoxluq və cəm bildirir. Bu söz tək və cəm yerində işlənir, necə ki, Rum sözü əleyhissalam İshaqın oğlu İysu, İysunun oğlu Rumun adıdır. Onun övladları da bu adla amlmışlar. Türk sözü də belədir.

Biz «ad olaraq Türkün adını ulu Tanrı özü vermişdir» dedik. Çünki bizə əhli-mübarəkdən şeyx və imam əl-Hüseyn ibn Xələf əl-Kaşğari²⁶⁵ dedi, ona da ibn əl-Fərqi adlı bir zat ibn Əbid-Dünya adı ilə tanınan əş-Şeyx Əbu Bəkr əl-Müfid əl-Cərcərainin «əl-Müəlləf fi axir əz-Zaman» [«Axır zamana dair»] adlı kitabından peyğəmbərə (s.ə.s.) istinadən bir hədisi rəvayət etmişdir. Həmin hədis belədir: «Ulu Tanrı "mənim bir ordum vardır, ona "türk" adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edərəm" deyir. Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara "öz ordum" demişdir. Bununla bərabər, türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik və mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifə layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Bu şeirdə də vurğulanır:

فَجَنُّ كُرْسَا أَيْ تُرْكٍ
يُذْنُ أَنْغَا إِنْكَ أَيْدَجِي

²⁶⁵Tarixi məlumatlara görə, bu mübarək zat Mahmud Kaşğarinin müəllimi olmuşdur.

مَنْسَكْرُ تَكْرُ الْغَلَقِ

مَنْسَدَا نَرْوَكْسَلِنُورِ

«Kaçan körsə anı türk,
Budun anqa anınq²⁶⁶ aydaçı:
Munqar təgir uluğluk,
Munda naru kəslinür».
Haçan görsə onu türk,
Millət ona söyləyər:
Ona dəyəər böyüklük,
Onda bitər ululuq.

(Haçan bir millət türkü görsə, hökmən delə deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkə yaraşır və onda son həddinə, zirvəsinə çatır)²⁶⁷.

تُرْكُ T ü r k: türk. Bu söz həm təkdə, həm də cəmdə işlənir. «Sən kim-sən» mənasında «كَم سَنَ kim sən» deyilir, buna «türk mən» deyər cavab verilir, «mən türkəm» deməkdir. «تُرْك سُوْسِي تُرْك سُوْسِي türk süsi atlandı = türk ordusu atlandı».

تُرْكُ T ü r k: «vaxt» mənasına gələn söz. Bütün meyvələrin yetişdiyi zamanın ortasıdır. «تُرْك أَوْمِ اودى türk üzüm ödi = üzümün dəydiyi vaxt».

تُرْكُ T ü r k: «تُرْك قِيَاش اودى türk kuyaş ödi²⁶⁸ = günorta».

تُرْكُ T ü r k: «تُرْك يَكْتِ türk yigit=gənclik çağının ortasında olan gənc».

سُرْكُ S ə r k: saxsı və saxsı qırıntıları.

²⁶⁶ Burada «انك انinq» sözü yerinə düşmür, üstəlik, misranın vəznini pozur, bu söz mənə baxımından da artıqdır. Hüseyn Düzgün II misranı «budun anqa aydaçı» (دل ت s.225), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.606) «ayğa (?) anığ aydaçı» şəklində oxumuşlar.

²⁶⁷ Bəndin mənasından çıxış edərək biz onu bir qədər fərqli şəkildə tərcümə elədik.

²⁶⁸ Hər fən «orta günəş zamanı» və ya «günəşin orta zamanı», hətta zenitdə olduğuna görə «günəşin oğlan çağı», dolayısı ilə «günorta» deməkdir.

سُرْك S ü r k: «أنيق أدق سُرْك بوز تَك» anıñq adhakı sürk buz tək = onun ayağı buz kimi soyuqdur». Bu söz ancaq bu deyimdə işlənir.

كُرْك K ü r k: kürk.

كُوك K ö r k: gözəllik. Gözəl və görkəmli olana «كُوكُ körlüg» deyilir.

Ortası hərəkəsiz olan üç hərflilər qismi bitdi.

ORTASI HƏRƏKƏLİ OLAN SÖZLƏR BÖLMƏSİ

FƏ'ƏL, FƏ'UL, FƏ'İL فعل، فعل، فعل BABI

كَلْب K ə l ə p: yaylalarda bitən, heyvanı tez kökəldən ot.

بَسْتُ B a s u t: arxa, köməkçi, həmdərd.

بَسْتُ B a s u t: kömək. «أل متكا بست بردي» ol manqa basut berdi = o mənə kömək etdi». İkisi də bir-birinə yaxındır.

بُلْتُ B u l t: bulud. «قرا بُلْتُ kara bulıt», «اق بُلْتُ ak bulıt» deyilir.

قرا بُلْتُغ بيل اچار

أرنج بلا ايل اچار

«Kara bulıtıǵ yel açar,

Urunç bilə el açar»

Qara buludu yel açar,

Rüşvət isə el açar.

(Qara bulud göy üzünü tutanda onu yel dağıdar, göyün üzünü açar, rüşvət isə hökumət qapılarını açar). Bu söz işini düzəltmək üçün malını qızırğalanmaması lazım gələn adamlara deyilir. Saçın gurluğu da buluda bənzədilərək «بُلْتُ تَك سَجِي bu-lıt tək saçı» deyilir ki, «saçı bulud kimi çox» mənasındadır. Bu bənddə də işlədilmişdir:

اغدى بُلْتُت كُوكُيُو

يغمر ثلثي سَكُوكُيُو

قَلْبِق انى اَكُوكُيُو

قنجا برير بلكوسوز

«Ağdı bulit kökrəyü,
Yağmur, tolı səkriyü,
Kalık anı ügriyü,
Kaşa barır bəlgüsüz».
Yüksəldi bulud kükrəyərək,
Yağış, dolu səyriyərək,
Hava onu sürüyərək,
Hara gedir, bəlli deyil.

(Bulud yüksəldi, yağış, dolu yağır. Hava buludu sürükləyib aparır, hansı tərəfə götürdüyü məlum deyil).

تُيْت T ü b ü t: Tibet. Türk diyarında yaşayan qələbəlik bir qövmdür. Onlar yaşayan yerdə müşk geyiki olur. Bu geyiklərin göbəklerini kəsib götürürlər. Bu bir müşk qutusudur. Göbək müşkü budur.

Tübütlülər Sabit adlı bir adamın övladlarıdır. Sabit yəmənli bir şəxsdir, orada adam öldürdüyü üçün qorxusundan bir gəmiyə minərək qaçıb Çinə gəlmişdir. Tübüt ölkəsi onun xoşuna gəldiyi üçün burada yerləşmişdir. Çoluğu-çocuğu artmış, nəvələri türk torpaqlarından min beş yüz fərsəx yer almışlar. Çin ölkəsi Tübütün şərqində, Kəşmir qərbində, uyğur diyarı şimalında, Hind dənizi cənubunda yerləşir. Dillərində ərəbcə sözlər də vardır, anaya «أما ümə», ataya «أبا aba» deyirlər.

تِگت T e g i t: «تگین tegin» sözünün cəmidir. Lüğəvi mənası «kölə» deməkdir, sonra xaqan oğullarına unqun [ünvan] olmuşdur. Bu, qaydaya zidd bir cəmdir. «أکا تگت ögə tegit» orta hallı adamların böyükələrinə, xaqan uşaqlarının kiçiklərinə veri-

lən addır. Bu iki söz birləşdirilərək işlənir. «أکا ögə» sözünün əslü Zülqərneyn dövründə sülhdən əvvəl türk qoşunu ilə onun avanqardı arasındakı çarpışma ilə bağlıdır.

چُكْت Ç ö k ü t: «چُكْت كِشِي çöküt kişi = qısa boylu, cırtıdan». Qısa olan hər şeyə belə deyilir.

چِگت Ç i g i t: pambıq çiyidi. Arğuca.

سِبْت S i p ü t: qarabibər və istiot kimi yeməyə vurulan ədviyyat. Kaşğarca.

سُغْت S o ğ u t: turşumuş süddən tutulan pendir. Karluqca.

سُغْت S o ğ u t: düyü, ət və ədviyyatla doldurulmuş bağırsağ yeməyi, bumbar dolması.

سِغْت S i ğ i t: ağlaşma.

سُكْت S ö ğ ü t: söyüd. Bu məsələdə də işlənmişdir: «سُكْت سُولْنِكا قِذْنِكا قاسِنِكا» söğüt sülinqə, kadhıq kasınqə=söyüddə təzəlik, qayında sərtlik», (söyüddə təzəlik, qayın ağacına sərtlik yaraşır). Bu söz əslinə çəkən hər şey üçün söylənir.

قُجْت K a ç u t: savaşı və qovğada igidlərin bi-biri ilə çarpışması. Başqası da belədir.

قُرْت K a r i t: türkməncə «söymək». Zənnimcə, bu söz ərəbcə «غارت ğa-rət» sözündən alınmışdır.

قُرْت K u r u t: qurut; yağı alınmış qatıqdan düzəldilmiş lor pendiri.

قَنْت K a n a t: qanad.

قَنْت K o n a t: bir-birinə yanaşan, yaxınlaşan, toplaşan insan kütləsi. «أل مَبِك قَنْتَم آل ol məniq konatım ol = o mənə yaxınlaşan adamdır».

قُپْت Қ ү p i t: içki içilən yer, mexana, dükan.

كُجْت K ü ç ə t: Xarəzmdə yaşayan bir türk boyu.

كُجْت K ö ç ü t: at.

- كذت K e d h ü t: geyim, geyəcək. Əsasən toylarda geyilən paltar. Bəyin və gəlinin öz qohumlarına hədiyyə olaraq geydirdikləri paltar. «كذت بردی kedhüt berdi = ona hörmət əlaməti olaraq paltar, xələt verdi».
- كرت K i r i t: kilid, açar. Bu söz ərəbcəyə yaxındır, çünki ərəbcəsi «اقلید» iklid»dir. Əlif atıldıqdan sonra ق ka hərfi ك ke hərfinə, ل l hərfi ر r hərfinə, د d isə ت t hərfinə çevrilmişdir.
- كُلت K ü l ü t: xalq arasında gülməli, gülünc olan şey.
- بُقج B u k a ç: su qabı, saxsıdan qayıran çanaq. «اشج بُقج» aşıç-bukaç = qazan-tava». Bu iki söz birlikdə söylənir.
- بکج B ə k ə ç: təkinlərin titulu. «بکج ارسلان تگین Bəkəç Arslan Tegin» deyilir. Bu söz ك yumşaq kaffa «bəgəç» şəklində tələffüz ediləndə kiçiltmə bildirir, «bəyciyəz» mənasına gəlir, sevgi və əzizləmə bildirir, çünki «بک bəg» sözü yumşaq kaffadır.
- بُلج B o l u ç: kişi adı.
- تَفج T o k u ç: çörək. Bu söz «تق tok ər» sözündən alınmışdır, «tox adam» deməkdir. Çörək adamı doyurduğu üçün belə deyilmişdir.
- تَكج T i k ü ç: çörəkçilərin çörək üzərinə naxış vurmaq üçün işlətdikləri nəsənə, quş lələyi.
- چنج Ç a n a ç: qorxaq, iş görə bilməyən, pampax.
- سَنج S a n a ç: dağarcıq. Qırmızı dağarcığa «sanaç kəsürgü» deyilir.
- كَقج K a k a ç: kir, pas, bulaşiq. Buradan alınaraq «تون ققج بلدی ton ka-kaç boldı» deyilir ki, «paltar çirkləndi» deməkdir.
- كُلج K u l u ç: kişi adı.
- كُلج K u l a ç: qulac. Bunun əsli «كول aç»dır. «بیر قُلج برجن» bir kulaç barçın» deyilir ki, «bir qulac ipək parça» deməkdir.

قش قَلج قنقا سغماس: qılınc. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قش قَلج قنقا سغماس = qoşa qılınc qına sığmaz». Bu söz bir iş üçün çarpışan, qarşılaşan, yaxud bir qızı istəyən iki adam üçün söylənir. Bununla xaqaniyyə xanlarına ad verilərək «Kılıç xan» deyilir ki, düşündüyü, qurduğu işlərdə qılınc kimi kəsib atan xaqan deməkdir. Bu bənddə də işlənmişdir:

ارن البسى اَقشتيلر

قنكر كوزن بَقشتيلر

قَمغ ثلمن ثَقشتيلر

قَلج قنقا كجن سغدى

«Ərən alpı okıştılar,

Kınqır közin bakiştılar,

Kamuğ tolmun tokıştılar,

Kılıç kınka küçin sığdı».

Ərlər, alplar çağırışdılar,

Qızmış gözlə baxışdılar,

Hər yaraqla toqquşdular,

Qılınc qına güclə sığdı.

(Savaş səhnəsini təsvir edərək deyir ki, alp ərənlər, igidlər bir-birlərini haylayıb çağırtdılar, qızmış halda qəzəblə bir-birlərini süzdülər, bütün silahlarla vuruşdular, qılıncın üstündə qurumuş qanın çoxluğu üzündən qılınc qına güclə girdi).

قَمج K a m ı ç: çömçə.

كَنج K ö t i ç: cavan uşağa söyən zaman işlədilir, «nəcis kimi qoxan» deməkdir.

كَزج K ö z ə ç: parç, piyalə. Bu söz ərəbcəyə uyğundur, ancaq ه h hərfi ج ç-yə çevrilmişdir.

كذج K ö d h ə ç: yuxardakı kimi parç, piyalə deməkdir. Arğuca. Eynən bunun kimi, ərəb dilində də ذ dh hərfi ز z hərfinə çevrilərək ذبَر zəbərə sözü زَبَر zəbərə şəklində düşmüşdür, «yazı yazdı» deməkdir. Ərəblər acı suya ماء زعاق و ذعاق deyirlər.

كُمج K ö m ə ç: külə basdırılaraq bişirilən çörək.

كُمج K ö m ü ç: dəfinə, gömü. «أل كُمج بُلدی ol kömüç buldı=o, dəfinə, xə-zinə tapdı».

مَشج M ə ş i ç: مَشج أْزْمُ məşiç üzüm = qara üzüm».

بُتر B u t a r: «berdi» adlanan həsirin toxunmasında əriş kimi istifadə olunan pambıq ip.

بَدْر بَدْر B a d a r – b a d a r: «بَدْر يُكْرَدِي badar-badar yügirdi = tıpış-tıpış, apul-apul, tappa-tapla qaçıb getdi».

بَسْر B a s a r: dağ sarımsağı.

بَغْر B a ğ ı r: qaraciyər. «heç kimə boyun əyməyən adama «بَغْر بَغْر» deyilir ki, «ciyəri/bağrı böyük» deməkdir.

بَغْر B a ğ ı r: yayın ortasına da «يا بَغْر ya bağı» deyilir.

بَقْر B a k ı r: mis. Bu deyimdə də işlənmişdir: «بار بَقْر يوق الثون» bar bakır, yok altun=var olan şey misdir, yox olan şey qızıldır», (əldə olan şey mis kimi dəyərsiz sayılır, əldə olmayan şey isə qızıl kimi qiymətlidir). Bu söz hər hansı bir şəxsin qohumları yanında dəyəri bilinmədiyi, ancaq yoxluğunda axtarıldığı zaman söylənir.

بَقْر B a k ı r: Çində istehsal olunan bir parça. Bununla alver edirlər.

بَقْر سَقْم B a k ı r s o k u m: Mərrix ulduzunun adıdır, qızılı rənginə görə misə bənzədilir.

بُكْر B ö ğ ü r: böyrək.

بُكْر B ü k ü r: Köçə şəhəri ilə uyğur ölkəsi arasında yerləşən dağın başında bir qaladır. Bura sərhəddir.

تَبْر T a p a r: qırçaq xanı İnal Özün iki oğlundan biri.

تَبْر T a t ı r: «تَبْر تَبْر تَبْر tatır yer=suyu, ağacı olmayan çöllük yer».

تَبْر T i t i r: dişi dəvə.

تَقْر تَقْر T a k ı r–t a k ı r: «ات اذاقى تَقْر تَقْر ائى at adhaki takır-takır etti = at ayağı taqqır-taqqır səs çıxartdı».

تِكْر تِكْر T i k ı r–t i k ı r: «تِكْر تِكْر ائى tikir-tikir etti» deyilir. Bu da yuxarıdakı mənədadır.

تَمْر T ə m ü r: dəmir. «كوك تَمْر كَرُو ثرماس kök təmür kerü turmas» deyimində işlənmişdir, «göy dəmir boş durmaz», (toxunduğu yeri yaralayır) deməkdir. Bu sözün başqa bir mənası da vardır: qırğız, yabaku, qırçaq və digər boyların xalqı and içdikləri və ya mərc gəldikləri zaman dəmirə ehtiramalarını bildirmək üçün qılincı çıxarıb yanı üstə önlərinə qoyur və «بو كوك كرسون قزل جقسون» bu, kök kirsün, kızıl çıksun» deyirlər. Bu, «sözündə durmasan, qılinc sənin qanına boyansın, dəmir səndən intiqamını alsın» deməkdir. Çünki onlar dəmiri müqəddəs sayırlar.

تَمْر T a m u r: damar. Oğuzlar م m hərfini fəthə ilə söyləyərək «تامر tamar» deyirlər. Onlar həmişə qısalığa riayət edirlər. Çünki fəthə hərəkələrin ən qısaşdır, həmişə ona doğru gedirlər.

تَوْر T a w a r: canlı, cansız mal. Oğuzlar və onlara uyanlar isə «تور tavar» deyirlər. Bu bənddə də işlənmişdir:

تَقْر كَمِينَا اكلسا

بَكَلِك انكر كر كيور

تَقْر سِزَن قَلْب بَك

ارنسِزَن امكيور

«Tavar kimin qökilsə,

Bəqlik anqar kərgəyür,

Tawarsızın kalıp bəg
Ərənsizin əmgəyür».
Kimin malı çoxalsa,
Bəylik ona yaraşar,
Bəyin malı olmasa,
Ərənlər də uzaşar.

(Malı-mülkü çox olan adama bəylik yaraşır. Bəy malsız-mülksüz qalanda ərənlər də uzaşır, uzaqlaşır, çünki onlar bəyin malına tamahlanaraq onun ətrafında toplaşirlar).

جَبْر Ç ü b ü r: keçi qılı. Buradan alınaraq «جَبْر جَبْر çübür-çəbür» deyilir ki, abur-cubur, yəni malın pisi və dəyərsizi deməkdir.

جُتْر Ç u t u r: «جُتْر كِشِي çutur kişi = bədxasiyyət adam».

جَغْر Ç a ğ ı r: şıra(t).

جَغْر Ç a ğ ı r: çaxır, şərab. Bu kəlmə bir-birinə zidd iki mənə daşıyan sözlərdəndir.

جَغْر Ç ı ğ ı r²⁶⁹: cığır, dar yol.

جَقْر Ç a k ı r: göygöz, çaxır, çaxırgöz. Bu məsələdə də işlədilmişdir: «ات جَقْرى اتقا تكير، ات جَقْرى اتقا تكماس it çakırı atka təgir, at çakırı itka təgməz = çaxırgöz köpək ata dəyər, çaxırgöz at heç itə də dəyməz, çünki çaxırgöz at yaxşı görməz, ondan vaz keçmək lazımdır».

جِجْر جِجْر Ç i ğ i r – ç i ğ i r: qıdır-qıdır, çörəyin içində daş qırıntıları olduğu zaman dişin onları əzə bilməyərək çıxardığı səs.

سُغْر S u ğ u r²⁷⁰: kərtənkələyə bənzər bir adadovşanı növü. Dərisindən yağışlıq [plaş] tikilir.

سِغْر S ı ğ ı r: xanların xalqla bərabər keçirdikləri ov. Xanın adamları meşəyə və çöllərə yayılır, vəhşi heyvanları qabaqlarına qatararaq xanın olduğu yerə sürürlər. Xan isə yorulmadan durduğu yerdən önünə çıxan heyvanları ovlayır. Buna sürək ovu deyilir.

سِغْر S ı ğ ı r: «سَوْفُ سِغْرى suw sığırı = camış».

قَتْر K a t ı r: qatır.

قَدْر K a d ı r: «قَدْر نَانِكْ kadır nənq = güc olan nəsnə, çətin şey».

قَدْر K a d ı r: sıldırım yerə «قَدْر يِرْ kadır yer» deyilir. Bu, dağlarda qarın və qışın çox olmasından irəli gəlir.

قَدْرِش K a d ı r k ı ş: zəmhərir, qaraqış.

قَدْر K a d ı r: xaqanların sərt və çətin olanına deyilir. Bundan dolayı xaqaniyyətə ulusunun xanlarına «قَدْرخانْ Kadır xan» deyirlər. Bu söz ərəbcəyə uyğundur, çünki sərt olmaq gücdən və qüvvədən doğur. Sərt olan adam istədiyini edə biləcək qüvvəyə malikdir.

قِسْر K ı s ı r: qısır, doğmayan qadın və heyvan. Buradan alınaraq «قِسْر قِسْراقْ kısır kısraq» deyilir ki, «doğmayan qısraq, madyan» deməkdir.

كَلْر K ə l ə r: kərtənkələ.

بُغْر B, o ğ a z: boğaz.

تَبْر T ə b i z: şoran yer.

تَبْر T ə b i z: buradan alınaraq paxıl adama «تَبْر كِشِي təbiz kişi» deyilir.

تَبْر T o p u z: «تَبْر يِكْ topuz yük = üstündə durmaq, üstünə minmək mümkün olmayan heyvan yükü».

تَبْر T i t i z: «تَبْر نَانِكْ titiz nənq = dadı həlilə kimi acı olan bir şey».

تُكْر T ü k ü z: «تُكْر اتْ tüküz at = qaşqa at».

سَغْر S a ğ ı z: saqqız. «سَغْر تَبْراقْ sağız toprak = yapışqan torpaq».

²⁶⁹ Bu söz yazma və basma nüsxədə «جَغْر چاğır» şəklindədir. Doğrusu «جَغْر چاğır», yəni cığırdır.

²⁷⁰ Bu sözün məkan bildirən variantı «soğurluğ» şəklindədir, deməli, onu «soğur» kimi də oxumaq mümkündür.

سَقَر S a k ı z: paltara bulaşan meyvə suyu və ya xurma bəkməzi kimi şeylər.

سَكَز S ə k i z: səkkiz. Bu söz «سَكَز səkkiz»in qısaldılmış şəklidir.

سَمِز S ə m i z: kök, kökəlmiş heyvan. Bu söz ərəbcəyə uyğundur, ancaq türklər ن n hərfini ز z hərfinə çevirmişlər. Bu onların dilində adi şeydir; «sən» və «siz» kimi (ز hərfi ن hərfindən çevrilmişdir).

قَبَز K u b u z: qopuz, uda bənzər bir çalğı aləti.

قُتْر K u t u z: vəhşi öküz, yak.

قُتْر K u t u z: quduz, «قُتْرَات kutuz it = quduz it».

قَنْز K a d h ı z: ağac qabığı.

قَدْز K u d h u z: dul qadın.

قِمِز K ı m ı z: qımız. Qısaq südü tuluqda saxlanaraq turşudulur, sonra içilir.

قِمِز المِلا K ı m ı z a l m ı l a: turş alma (dadı qımıza bənzədiyi üçün).

كُكْر K ö g ü z: köks, sinə, döş.

كِنِر K i d h i z: keçə.

كِنِر K i w i z: xalı, kilim kimi şeylər.

كُفْر K ü w i j: (iki məxrəc arasındakı ج j ilə) söyüd kimi içi pürüyan, oyulan hər ağac.

كُفْر ثَرما K ü w i j t u r m a: dadı qaçan, dadı pozulan turp. Dadı qaçan hər şey üçün bu söz işlənir.

تَرُس T a r u s: evin, damın çatısı.

تَلَس T a l a s: cıdırda, top oyununda meydanın sonuna çəkilən ip.

تَلَس T a l a s: Taraz adı ilə tanınan bir şəhər. Talas ikidir, birinə Uluğ Talas deyilir, ikincisi islam sərhədindədir, Kəmi Talas adlanır.

تَلَس T o l a s: «تَلَس يُوْز tolas yüz =qaşqabaqlı sifət».

بِجْش B ı ç ı ş: böyük adamların ziyafətinə, toyuna, dəvətinə gedən adamlara [hədiyyə olaraq] verilən ipək parça.

بُرْش B u r ı ş: dəridə və paltardakı buruşuqluq.

بَغْش B a ğ ı ş: barmaqların və digər əzaların fəqərələri, qamış və ona bənzər şeylərin buğumları da belədir.

بَكْش B a k ı ş: baxış, gözlə bir-birinə baxmaq, baxışmaq.

بِلْش B i l i ş: biliş [tanış]. Burada sifətdir, məsdər deyil.

بُلْش B o l u ş: adamın gördüyü işdən qazancı.

بُلْش B o l u ş: sözlə kömək. «أَل مَنكَا بُلْش قَلْدِي ol manqa boluş kıldı = o mənə sözlə kömək etdi, mənəvi dəstək verdi».

تَبْش T a p ı ş: iki adamın işlərini bir-birinə tapşırması, vəkil etməsi.

تُنْش T u t u ş: tutaşma, çəkişmə. Bu söz özündən əvvəlki sözdən səs etibarilə daha sərtidir.

تُنْش T u t u ş: kişi adı.

تَقْش T a w u ş: hiss, duyğu, qımıldanma.

تُقْش T o k ı ş: cəng, savaşı. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تُقْش إِجْرَا أَرْشْتِم

أَلْغ بَرَلَا قَرْشْتِم

تُكْزَاتِن بَرْشْتِم

أَيْدِمِ أَمْدِي أَل أُتَار

«Tokış içrə urıştım,
Uluğ birlə karıştım,
Tüküz atın yarıştım,
Aydım: əmdi al, Utar».
Savaş içrə vuruşdum,
Böyükərlə qarışdım,
Qaşqa atla yarışdım,
Dedim: indi al, Utar!

(Savaşda vuruşdum, qövmün böyüyü ilə üzləşdim, qaşqa atımla yarışdım, ox ataraq «al. ey Utar!» dedim). Utar bir adamın adıdır.

تُقَش T o k ı ş: kişi adı.

تَكِش T ə g i ş: mübadilə, dəyişmə. Bu sənin bir adama, onun da sənə bir loxma çörək verməsi kimidir.

تَكِش T ə k i ş: hər şeyin sonu, hüdudu.

تَكِش T ə k i ş: kişi adı.

چَبِش Ç ə p i ş: çəpiş, altı aylıq keçi balası.

جَفَش Ç a w u ş: savaşda səfləri düzən, savaş olmayanda isə əsgərləri heç kimə zülm etməyə qoymayan şəxs, çavuş.

جِش Ç ı k ı ş: mənfəət, çıxar. «أَلْ اِشْتَا جِش يَوْقُ» ol ı şta çıxış yok=o işdə bir çıxar, mənfəət yoxdur».

جَلِش Ç a l ı ş: badalaq, sarma, güləş.

سُرُش S u r u ş: buğda başaqlarındakı dənələr bərkiməzdən əvvəl başaqaq alovda ütülür, sonra döyülərək yeyilir; sütül etmə, ütmə.

سَقِش S ı k ı ş: itələmə, çarpışma.

سُكْش S ö g ü ş: söymə, söyüşmə.

سُكْش S ö g ü ş: kabablığa yarayan oğlaq, yaxud quzu. Oğuzca.

سَبِش S i k i ş: cinsi əlaqə.

قَبِش K a p ı ş: qarıb alma, yağma etmə.

قَبِش K a p u ş: arğu elində bir yer adı.

قَجِش K a ç ı ş: xalq arasında çaxnaşma, qaça-qaç, xaos. Bu məsələdə də işlənmişdir: «قَجِش بَلْسَا قِيَا كُرْمَاس» kaçış bolsa, kıya körməs =qaça-qaç olsa, heç kim bir-birinə baxmaz».

قُجْش K o ç u ş: qucaqlaşma, qucma.

قَدَش K a d h a ş: qardaş kimi yaxın olan qohum.

قَدَش K a d h ı ş: qayış, heyvan gönündən qayırulmuş qayışa deyilir.

قَرَش K a r ı ş: qarış. «قَرَش بِيَر قَرَش» bir qarış = bir qarış».

قُعْش K o ğ u ş: aşılınmış, aşılınmamış dəri.

قُعْش K o ğ u ş: su yolu, nov, novalça.

قُعْش K o ğ u ş: «تَكْرِمَان قُعْشِي» təgirmən koğuşı=dəyirman holuğu», holuq.

قُعْش K o ğ u ş: oxları pardaxlamaq üçün huş ağacından [ağcaqayın] düzəldilən alət.

قَمِش K a m ı ş: qamış.

كَجِش K e ç i ş: çayın, dərənin keçidi. Bu söz «أَلْ كَجِشْنِي سَوْفَ الْتِي» ol keçiş-ni suw ilətti» məsəlində də işlənmişdir, mənası «su o keçidi, o körpünü apardı» deməkdir. Bu söz ötüb keçən və əldə edilməsi mümkün olamayan iş barədə deyilir.

كَرَش K ə r i ş: üstünə çıxmaq mümkün olan dağ zirvəsi. Oğuzca.

كَرَش K ə r i ş: atın yanı, belı. Bu, «كَرَش يَغْرِي أَغْلَقَا قَلِير» kəriş yağrı oğulka kalır» məsəlində də işlənmişdir, «bel yağrı oğula qalar» deməkdir, çünki ora oynaq yeridir, yarası tez sağalmır. Bu söz atı yağırdan qorumaq üçün söylənir.

كَرَش K ə r i ş: savaşda davam gətirmə.

كُرْش K ö r ü ş: gözlə görünən, mənzər; görüş, baxış.

كِرْش K i r i ş: bir adamın daşınmaz əmlakdan olan gəliri.

كَرَش K ə r i ş: qovğa, çəkişmə. «نَالَك كَرَشْتَنَك» nələk kəriştinq = niyə çəkişdin, döyüştün».

كَلِش K ə l i ş: gəliş, gəlmə. «كَلِش بَرَش» kəliş-barış = gediş gəliş». Qonaq otağına «كَلِش لَك بَرَش لَغْ اَفْ» kəlişlig -- barışlıq əw» deyilir.

كُمْش K ü m ü ş: gümüş. Bu bənddə də işlənmişdir:

السب ارن ني اذردم

بينن انك قدردم

الثن كمش يذردم

سوسى قلن كيم اثار

«Alp ərənni udhurdum,
Boynın anıq kadhırdım,
Altun–kümüş yudhurdum,
Süsi kalın, kim ötər».
Alp ərənlərini seçdiim,
Boyunlarını bükdürdüm,
Qızıl–gümüşlərini aldım,
Çox əsgəri kim keçər?

(Bir döyüş səhnəsini təsvir edərək deyir: düşmən igidlərini ayırdım, boyunlarını əydirdim, təslim olmağa məcbur etdim, xəzinələrindəki qızılı–gümüşü aldım, qarət etdim, əsgərin çoxluğu üzündən o yana keçə bilmədim).

كُمُش K ü m ü ş: axça, çünki axçanın tərkibində gümüş vardır.

كُمُش K ü m ü ş: qadın adı.

بَتَغ B a t ı ğ: bataq, bataqlıq; çay və ona bənzər şeylərin dərin olan yerləri.

بَجَغ B a ç ı ğ: müqavilə; əhd-peyman. «أَل مَنِيك بَرَا بَجَغ قَلْدِي» ol məninq birlə baçıq kıldı = o mənimlə əhd-peyman etdi».

بَرِغ B a r ı ğ: «أَل بَرِغ بَرْدِي» ol barıq bardı = o elə o gedən-getdi».

بَرِغ B a r ı ğ/b ı r ı ğ: qoxmuş şey. Bu söz qoşa olaraq işlənir və «سَسِغ سَاسِغ-بارِغ» deyilir, «üfunətli–qoxmuş» deməkdir.

بَسِغ B a s ı ğ: gecə basqını üçün seçilmiş və düşmənin qəfil yaxalanaçağı yer. «أَل أَنِي بَسِغِنْدَا تُتِي» ol anı basığında tuttu = o onu basqın yerində yaxaladı».

بُسُغ P u s u ğ: pusu, pusqu.

بُشُغ B o ş u ğ: xanın elçiyə geri qaytması üçün izin verməsi. Elçiyə verilən bəxşiş də belə adlanır. Bu, ərəb dilindəki «سُفْرَة suf-rət» sözü kimidir, əvvəllər qonaq üçün hazırlanan ye-

məyə belə deyilirdi, sonra yeməyin altına qoyulan süfrə mənası kəsb etmişdir. Qohumlardan biri uzaq yerdən gəl-di-yi zaman şülən düzəldilir, bütün qohumlar və başqa adamlar çağırılır, yeməkdən sonra bəzi hədiyyələr təqdim olunaraq dağılışmağa icazə verilir. Bu şəkildə birlikdə ye-yilən yeməyə «بُشُغ أَشِي boşuğ aşı» deyilir, «icazə yeməyi» deməkdir.

بِشَغ P ı ş ı ğ: bişmiş. «بِشَغ پِشِغ أَش = bişmiş yemək». Bişən hər nəş-nəyə belə deyilir. Kərpic və kirəmit kimi şeylərə də «بِشَغ كَرِجِغ pışığ kərpic» adı verilir.

بِشَغ P ı ş ı ğ: «بِشَغ سُجُوك» pışığ süçük = qaynadılmış şərab».

بَقَغ B a k ı ğ: baxma, baxış. «أَبِك بَقِغِي كُور» onun baxışını gör». Bu kitabda mənim məqsədim belə məsdərlərdən ən işlək olanlarını söyləməkdir.

بُشُغ B u ş u ğ: «بُشُغ بُشْدِي» buşuğ buşdı = canı çox sıxıldı».

تَبُغ T a p u ğ: xidmət, qulluq.

تَبُغ T a p u ğ: sitayiş, ibadət. «تَنْكِرِي تَبُغِي» tənqri tapuğı=tanrıya sitayiş».

تُتُغ T u t u ğ: rəhin, girov.

تُتُغ T u t u ğ: əfsun, sehr. «أَبِك تُتُغِي بَار» anıq tutuğı bar = onun sehri var, sehri, tilsimlidir».

تَدُغ T ı d h ı ğ: bir şeyə mane olma, əngəl yaratma.

تَرُغ T a r ı ğ: əkin. Bu, ümumi bir addır.

تَرُغ T a r ı ğ: bütün türklərdə buğda, yalnız oğuzlarda darı. Bu, səhvdir, oğuzlar buğdaya «أَشْلِيق» aşıq deyirlər.

تُرُغ T u r u ğ: dağlarda durmaq, sığınmaq üçün yer.

تُرُغ T o r u ğ: at. «بُو أَغْلَاغ بِير تُرُغَا الدَم» bu oğlanıq bir toruğka aldım = bu köləni bir ata satın aldım». Əksərən məcazi olaraq dəvəyə və sığıra da bu ad verilir.

ثُرغ ات T o r ı ğ a t: doru rəngli at.

ثُرغ T u r ı ğ: «ثُرغ ارت تیز» Turığ art tiz» – Kaşğar yaylasının adı.

جَفغ Ç a w ı ğ: qamçı ucu.

سَبغ S a p ı ğ: çadırın ətəyi.

سَتغ S a t ı ğ: satma, satış.

سِذغ S ı d h ı ğ: kaftanın köksə qədər olan iki ətəyindən biri. «سِذغ ييب» سِذغ ييب ائثردى sıdhiğ yapıp olturdu=kaftanının iki yanını toplayıb oturdu». Bu, incəlikdən, mədənilikdən irəli gəlir.

سِذغ S ı d h ı ğ: diş ətləri arasındakı açıqlıq. Sırr saxlamaq üçün öyüd verilən şəxsə «بُو سِزنى سِذغدن سِزتما» bu sözni sıdhiğdın sızıtma» deyilir ki, «bu sözü dişlərinin arasından sızdırma» mənasındadır.

سَرغ S a r ı ğ: sarı, sarı olan hər şey. «سَب سَرغ» sap sarığ=sap sarı, tünd sarı».

سَرغ S a r ı ğ: insandakı səfraya, ödə də «سَرغ sarığ» deyilir.

سَرغ S a r ı ğ: «سَرغ سَوْف» sarığ suw = sarı su». Bu, qarında yığılan sarı sudur. Sarı rənglə başqa rənglərin qarışığına «سَرغ سَرغ sa-rığ - suruğ» deyilir.

سُرغ S o r u ğ: sorma, sorğu, itik axtarma. «سُرغ قیلدی» soruğ kıldı = itən şeyi axtardı; yetikləşdi».

جَلغ Ç a l ı ğ: bu da yuxarıdakı kimi itik axtarmaqdır.

جَلغ Ç a l ı ğ: bəylərin mühüm bir işi olduqda gəlmək üçün obalara, kəndlərə göndərdiyi xəbər.

قَبغ K a p u ğ: qapı.

قَتغ K a t ı ğ: hər şeyin qatı olanı.

قَدغ K a d h ı ğ: iki, qoşa tikiş.

قُدغ K u d h u ğ: quyu. Bu məsələdə də işlənmişdir: «قُدغدا سَوْف بار ات برنى» قُدغدا kudhuğda suw bar, it burnı təgməs = quyuda su

var, ancaq itin burnu yetişmir». Bu söz öz istəyinə çatmayan, başqasının yeməyinə göz tikən, ancaq onu ələ keçirə bilməyən adam barədə deyilir.

قَدغ K ı d h ı ğ: qıyı, sahil; dəniz, çay, dərə kimi yerlərin yanı, sahili. Kənarı da belədir. «ارق قَدغی» arıq kıdhiğı = çay sahili», «ایق قَدغی» ayak kıdhiğı=qabın qırağı», «يار قَدغی» yar kıdhiğı =yarğanın, uçurumun kənarı».

فُرغ K u r u ğ: «فُرغ اف» kuruğ əw = içində heç kim olmayan ev». Evdə əşya yoxdursa, yenə belə deyilir.

فُرغ K u r u ğ: «فُرغ الما» kuruğ ulma=boş səhəng». İçi boşaldılan qaba da «فُرغ kuruğ» deyilir.

فُرغ K u r u ğ: quru, yaş; nəm olmayan. Əvvəlki məna buna uyğundur.

فُرغ K o r ı ğ: bəylərin və ya başqalarının qoruğu. Qorunan və gözət-lənən hər yerə «فُرغ korığ» deyilir.

قَسغ K a s ı ğ: ağızın içi, sağ və sol yanları.

قَسغ K ı s ı ğ: qısma; həbs. «ال بک قَسغندا قلدی» ol bəg kısığında kaldı=0, bəyin həbsində, bir iş üçün bəyin sərəncamında qaldı».

قُسغ K u s ı ğ: «انى قُسغ نئتى» anı kusiğ tuttu = onu qusma tutdu».

قُشغ K o ş u ğ: şeir, qəsidə. Bu beytdə də işlənmişdir:

تَرکن قُتن قُتینکا
تَسکرمَندن قُشغ
ایغل سزینک تَبغی
آتسُرینکی تَبغ

«Tərkən katun kutınqa

Təgür məndin koşuğ,

Ayğıl: sizinq tapuğçı

Ötnür yenqi tapuğ».

Ülyahəzrət tərken xatuna

Çatdır məndən şeir,

De ki: sizin xidmətçi

Yeni əmrə müntəzir.

فَقَع K a k ı ğ: istəmədən, acığına, rəğmən, hirslənərək. «مَنْ أَيْكَ فَعَعِدَا بُو»
مَنْ أَيْكَ فَعَعِدَا بُو mən anınq kakığında bu iş kıldım=bu işi onun acı-
ğına gördüm».

فَمُغ K a m u ğ: qamu, hamı, «فَمُغ كِشَى تُوْز أَرْمَاس» kamuğ kişi tüz ərməs =
hər kəs bir olmaz».

فَنُغ K a n ı ğ: sevinc. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تُتْجَى يَغْرَبْلِيْتَى
الْثَّنْ تَمْرَارْغ
أَقْسَا أَيْنْكَ أَقِينَى
فَنْدَى مَيْكَ فَنْغ

«Tutçı yağar bulıtı,
Altun tamar arığ,
Aksa anınq akını
Kandı məninq kanığ».
Daim yağar buludu,
Xalis altın damlayar,
Axsə onun axını,
Mən sevinclə içərəm.

(Tərkən xatuna həsr edilmiş şeirin başqa bir bəndidir, şair deyir ki,
onun ehsan buludlarından xalis qızıl yağar, əgər onun axı-
nı bizə tərəf axsa, onu özüm üçün böyük inayət sayar və
sevinclə, qana-qana içərəm).

بُتْ K u t ı k: budaq, hər şeyin qolu, budağı.

بُتْ K u t ı k: kiçik səhəng, sürahi. Kaşğarca.

بُتْ K u t ı k: atın ayaq dərisi soyularaq düzəldilən tuluq. İçində qımız
və qıımıza bənzər şeylər saxlanır.

بُتْ K u t a k²⁷¹: budaq (bir ləhcədə). ت t hərfi həm fəthəli, həm də
kəsrəli ola bilər. Bu beytdə də işlənmişdir:

كَمْ أَيْبِ إِشْرَفْلَاق
أَيْ أَيْفَى أَرْئِجْ بُتَاق

«Kim ayıp, iştür kulak,
Ay əwi artuq budak».
Kim deyib, kim eşidib
Ay evinin ardıc budağı olduğunu?

(Burada cariyyəni tərifləyərək onun üzünü aya, ayın evi olan haləyə,
boyunu isə ardıc, yəni sənubər budağına bənzədir).

بُجْ B ı ç u k: kəsik şey, kəsilmiş, parçalanmış hər nəsnənin yarısı. «بُجْ
بُجْ بِرْمَاق bıçuk yarmak = pulun yarısı».

بُذْ B ı d h ı k: bığ.

بُرْ B a r a k: çox tüklü it. Türklərin inamına görə, kərkəs quşu qo-
caldıqda iki yumurta qoyur, bunların üstündə yatır, yu-
murtaların birindən bəra q çıxır. Bu, itlərin ən sürətli qa-
çanı və ən yaxşı ov itidir. Digər yumurtadan da bir bala
çıxır. Bu, quşun axırncı balası olur.

بُرْ Y o r ı k²⁷²: xasiyyət, rəftar, məcaz. «بُرْ قَى نَتْ» bəg yorıqı nətək
=bəyin rəftarı, xasiyyəti necədir».

²⁷¹ Çinlilər bu sözü, bundan əvvəlki üç sözü və bundan sonrakı bir sözü p hərfi ilə oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.395-396).

²⁷² Basım Atalayın qeydinə görə, bu söz yazma nüsxədə «بُرْ borık», basma nüsxədə «بُرْ yorık» şəklindədir. Doğru variantı sonuncudur (DLT, I, s.378). Salih Mütəllibov bu qeydi zikr etmədən onun məzmununu təkrarlamış, ancaq maddəni «borık» şəklində vermişdir (TSD, I tom, bət 359). Hüseyin Düzgün «borık» (دل ت s.235), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.703) və çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.396) «yorık» şəklində oxumuşlar.

بُرُق B ı r u k: adamları dərəcəsinə görə xanın hüzuruna alan, yer göstərən adamın adı; hacib, təşrifatçı, seremonmeyster, qofmeyster. Bu sözün əsli «buyruk»dan gəlir, əmr mənasındadır. Çünki xanın yanına gələnlərə əmr o verir.

بُزُق اف B o z u k ə w: xaraba ev. Yıxılan, qırılan, sınan hər şey üçün belə deyilir.

بُشُق B a ş a k: ox və ya nizənin ucuna keçirilmiş dəmir, ucluq.

بُشُق B a ş a k: ayaqqabı. Çigilcə. Oğuzlar və qıpçaqlar bu sözə m əlavə edərək «بُشُمُق başmaq» deyirlər. Bu üsul ərəb dilində də vardır. Məsələn, تَمَدَّرَعَتِ الْمَرَأَةُ deyirlər, əsli تَدَّرَعَت -dir, درع sözdən yaranmışdır. Və yaxud تَمَسَكْنَ الرَّجُلُ deyirlər ki, əsli تَسَكَنَّ dir, سُكُون kəlməsindən yaranmışdır.

بُشُق ار B u ş a k ə r: problemlı adam. Oğuzların və digərlərinin dilində.

بُشُق ات P ı ş ı k ə t: bişmiş ət. Yağma dilində «بُشُغ pışığ» əvəzinə belə deyirlər.

بُلُق B a l ı k: balıq. Bu məsələdə də işlənmişdir: «بُلُق سُقْدَا كُوزَى تَشْتَن» balıq suwda, közi taştın = balıq suda olsa da, gözü dışarıdadır, yəni qurudadır». Bu söz bir şeyi bilib, özünü bilməzliyə vuran adam haqqında deyilir.

بُلُق B a l ı k: palçıq. Oğuzların bəzilərində və arğu dilində. Arğuların bir qismi isə üç sükun ilə bu sözə «بَالُق balk» deyirlər. Türk dilində ancaq iki sükun yan-yanı ola bilər. Arğuların dilində dolaşılıq vardır.

بُلُق B a l ı k: islamiyyətdən əvvəl, cahiliyyə dövründə türk dilində şəhər, qala, sığınacaq deməkdir. Uyğurca da belədir. Uyğurların ən böyük şəhərlərindən birinə «بیش بلُق Beş balıq» deyilir. Bu onların ən iri şəhəridir, mənası «beş şəhər» de-

məkdir. Digər bir şəhərlərinə isə «بُلُق يَنكِي Yenqi balıq» deyirlər ki, mənası «yeni şəhər» deməkdir.

بُلُق ات B u l a k a t: boyu qısa, beli geniş at.

بُلُق B u l a k: türklərdən bir oymaq. Qıpçaqlar onları əsir etmişdilər, sonra ulu Tanrı onları xilas etdi və adları «الكا بلُق əlka bulak» oldu. Bu kəlmə «بُلُق» və «بَلُق» şəklində də yazıla bilər.

بُمُق P a m u k²⁷³: pambıq. Oğuzca.

ثُبُق T o p ı k: çovkanla vurulan top, topaç.

ثُبُق T o p ı k: «ثُبُق سُنُقُوك topıq sünqük = topuq sümüyündən bişirilən yemək: xaş».

تُتُق T u t u k: axta, axtalanmış.

تُرُق T u r u k: hər şeyin artığı.

أرُق تُرُق A r u k T u r u k: Kaşğarla Fərqanə arasında bir təpə, sıldırım bir yer.

تُرُق T u z a k: ov üçün istifadə olunan tələ, tuzak, duzəx. Bu bənddə də işlənmişdir:

اِكْلَدِي مَانِك اِذاق

كُرمَذب اُغرى تُزاق

اِكْلَدِم اِنْدِن اُزاق

اِمْلِكْل اِمْدِي تُزاق

«İğlədi məninq adhək,

Körmədhip oğrı tuzak,

İğlədim andın uzak,

²⁷³ Salih Mütəllibov bu sözü bizə məlum olan «paxta» sözü ilə yanaşı, (məşhur «Paxtakor», yəni «pambıqçı» futbol klubunu xatırlayım), həm də «mamık» sözü ilə qarşılamışdır (TSD, I tom, bet 360). Belə çıxır ki, «pamuk»un əski «bamuk» variantı da olmuş, b>m əvəzlənməsi nəticəsində «pamuk» sözü çağdaş özbəkçədə «mamık» şəklində qorunmuşdur. Bu çox maraqlı faktıdır. Pambıq sözünün digər bir sinonimi isə «kəpəz»dir.

Əmləgil əmdi tuzak».

Ayağım duzəxə, tələyə düşdü,

Çünki gizli tələni görmədim.

Bundan uzun zaman xəstə oldum,

Sevgilim, indi mənə əlac et.

تُرُق T u z a k: adamın sevgilisi, sevgi yönündən söylədiyi söz. Bu kəlmə

ی ilə «تُرُق تuzakı» şəklində də söylənir.

تَشَق T a ş a k: xaya. Ona yaxın olduğu üçün kişilik alətinə də bu ad verilir.

تُتُق T u t u k: kişi adı.

تَنُق T a n u k: şahid.

جَبَق Ç a p a k²⁷⁴: türk göllərində olan xırda bir balıq.

جَبَق Ç a p a k: «ار جَبَق ar çapak ər =soysuz, südsüz, haramzada».

جَبَق Ç ı b ı k: yaş olan budaq, çubuq.

جُجُق Ç o ç u k: donuz çoşqası, hər şeyin kiçiyi.

جَرُق Ç a r u k: çarıq. Bu məsəldə də işlənmişdir: «كوجى ارُق ، كوجى ارُق ، يذاع اتى جرُق ، كوجى ارُق» yadhağ atı çaruk, küçi azuk = piyadanın atı çarıq, gücü – azıqdır». Bu söz taqətdən düşməmək, ayağını aşındırmaq üçün hazırlıqlı olması gərəkən adama beyilir.

جَرُق Ç a r u k: türklərdən bir oymaq olub Barçukda yaşayırlar. Barçuk Əfrasiyabın şəhəridir. O burada Buxtun Nəssərin²⁷⁵ oğlu Bətzəni həbs etmişdi.

جُلُق Ç o l a k: çolaq.

جُلُق Ç u l ı k: göyərçin boyda alacalı bir su quşu; cüllüt.

جُمُق Ç o m a k: çomaq, əsa, dəyənək.

جُمُق Ç o m a k: uyğurların müsəlman olmayan qisminin müsəlmanlara verdiyi ad. «جُمُق چوماک əri» deyilir ki, «müsəlmanlardan bir adam» deməkdir.

جَنُق Ç a n a k: ağacdan yonulmuş duzqabı, nəməkdan.

جَنُق Ç a n a k: çanax; kasa. Oğuzca.

سَجُوق S a ç u k: «سَجُوق نانک saçuk nənq =saçılmış nəsnə».

سُدُق S u d h u k: tüpürcək.

سِرُق S ı r u k: çadır dirəyi, tir, sırıq.

سَسُق S a s ı k: saxsı. Sərhəd və sərhədin o üzündəki xalqın dilində.

سُسُق S u s ı k: vedrə. Bir şivədə. Mən bunu eşitdim.

قَبَق K a p a k: göz qapağı.

قَبَق K a b a k: balqabaq, təzətər ikən yemək hazırlanan bir tərəvəz.

قَبَق K a p a k: qızın qızlığı, bəkarət. «فیز قبقی سیدی» kız kapakı sidi = qızın qızlığını pozdu».

قَتَق K a t ı k: tutmac yeməyinə sirkə və yoğurtla birlikdə tökülən nəsnə, qatıq.

قَتَق K a t ı k: hər hansı şeyə qatılan, əlavə olunan nəsnə.

فَجَق K u ç a k: «بیر فَجَق بوز» bir kuçak böz = bir qucaq, bir top bez».

قَدَق K a d h ı k: ağacdan yonulmuş nəsnə. Arğuca.

قَرَق K a r a k: göz bəbəyi. «قَرَق قَرَق kara karak = gözün qarası», «ارُنک

قَرَق ürünq karak = gözün ağı», «اوت قَرَق ot karak = gözün görəni yeri, göz bəbəyi».

قِرُق K ı r u k: qırıq. «قِرُق کیروک ər = çolaq adam», «ادق قِرُق kırık ad-hak = topal ayaq».

²⁷⁴ Bu sözü Bəsim Atalay əvvəlcə «çapak» şəklində yazmış (DLT, I, s. 381), sonra indeks cildində «çabak» deyə düzəltmişdir. Salih Mütəllibov isə «çabak» şəklində vermişdir (TSD, I tom, bet 361). Biz həmin sözü bu gün də dilimizdə yaşayan «çapaq», yəni «çapak» kimi oxumağa tərəfdarıq. Zətən Hüseyn Düzgün (دل ت s.236) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də (DLT-2005, s.221) onu «çapak» kimi verirlər.

²⁷⁵ Bu, ehtimal ki, Babil kralı Navuxodonosor (e.ə.604-652), Bətzən isə «Şahnamə»dən bizə tanış olan Bijəndir. Sonralar bütün bunlar Firdovsi tərəfindən özəlləşdirilmiş və farslaşdırılmışdır. Deməli, Əfrasiyab eramızdan əvvəl 7-ci əsrdə yaşamışdır. «Divan»da Əfrasiyabla bağlı verilən bilgilərin böyük tarixi əhəmiyyəti vardır.

قَزَق K a z u k: qazılmış, qazılı. «قَزَقِ ارِقْ kazuk arık = qazılmış arx».

Qazılmış hər şey üçün belə deyilir.

قَسَق K a s u k: at dərindən hazırlanan tuluq. İçində süd, qımız kimi şeylər saxlanır.

قَسَق K a s u k: ağac qabığı. Əsli «قاس kas»dır, ق ka sonra artırılmışdır.

قَسَق K o s ı k: fındıq. Bununla qadınlara ad verilir.

قَشَق K a ş a k: qındıra otu, kağız düzəldilən qamış növü.

قَشَق K a ş u k: qaşiq. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

قُرُق قَشَقِ اغزقا يَرَماس

قَرُغ سوز فلاقايقشماس

«Kurutmuş kaşuk ağızka yaramas,

Kuruğ söz kulakka yakışmas».

Quru qaşiq ağıza yaramaz,

Quru söz qulağa yaraşmaz.

Bu söz birindən asılı işi olanın ona bir fayda verməsi üçün söylənir.

قَفَق K a w a k: «قَفَقِ ارت Kawak art = Özçəndlə Kaşğar arasında sıldırım bir yerin adı».

قَفَق K o w u k: qovuq. «قَفَقِ نَانِكْ kowuk nənq = qovuq nəsnə».

قَفَق K a w u k: sidik kisəsi, sidiklik.

قَفَق K a w ı k: darı və ona bənzər şeylərin kəpəyi, qabığı.

قَلَق K a l ı k: hava.

قَلَق K u l a k: qulaq. Bəziləri «قَلخاق kulxak», bəziləri isə «قَلقاق kulkak» deyirlər. Doğru olan birinci söylənəndir.

قَلَق K u l a k: «قَلق تون kulak ton = qolları qısa paltar».

قَلَق K ı l ı k: xalqla keçinmək, rəftar, xasiyyət, qılıq. Bəzən l l hərfi sükunlu olaraq «قَلق kılq» şəklində söylənir.

قَمَق K u m u k: bir zamanlar yanında olduğum bəylərdən birinin adı.

قَمَق K o m u k: at peyini, təs. Başqa peyinə də bu ad verilir.

قَنَق K a n a k: sürüşmək. Arğular və bulğarlar ن n hərfini ن n hərfinə çevirmişlər.

قَنَق K o n u k: qonaq, müsafir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بَرْدِي اَرْن قَنَق

بُلْب فَتَقَا سَقَار

قَلْدِي اَلْغ اَنِق

كُرْب اَفْنِي يَقَار

«Bardı ərən konuk

Bulup kutka sakar,

Kaldı alıq oyuk

Körüp əwni yıkar».

Qonaq görüb bunu

Qut sayan ərənlər getdi,

Oyuq görən kimi

Evini yaxan pislər qaldı.

(Qonaq görəndə onu uğur, xeyir və bərəkət sayan mərd ərənlər ölüb getdi, çöldə bir qaraltı görüb «aman, birdən qonaq olar» deyər çadırını yıxan namərdlər qaldı).

قَنَق K o n a k: çovdar. Darının qaba bir növü. Bu deyimdə də işlənmişdir: «قَنَقِ بَشِي سَذْرَكِي يِيكْ konak başı sedhrəgi yeg = darı başının seyrəyi yaxşıdır», çünki dənələr seyrək olsa, böyük olur, sıx olsa, kiçik olur. Bu söz istədiyi şeyi az əmək sərf etməklə əldə etmək arzusunda olanlara söylənir.

بِنَك B i t i k: kitab, məktub, yazılı şey.

بِنَك B i t i k: yazma, yazı. Bu, məsdərdir. «اَبِكِ بِنَكِي بَلْكَوْلِكْ anıq bitigi bəlgülüg=onun yazı yazması, yazısı bəllidir».

بِنَك B i t i k: əfsun, sehr, tilsim, cadu; talisman (oğuzca).

- بِجَك B i ç ə k: bıçaq. Bu savda da işlənmişdir: «نجا يتك بجاك ارسا اوزساين» neçə yitik bıçək ərsə, öz sapın yonumas = bıçaq nə qədər iti olsa da, öz sapını yonmaz». Bu söz öz işini görə bilməyən, ancaq başqasının işini görməyə təşəbbüs edən adamlar haqqında deyilir.
- بَدُك B ə d ü k: böyük, hər şeyin böyüyü. «بَدُك تَوِي = böyük dövə».
- بُرُك B ü r ü k: süfrə örtüsündə, şalvar bağı kimi şeylərdə olan yuvarlıq iplər.
- بَزَك B ə z ə k: bəzək, naxış. Bir ləhcədə.
- بَزِگ B e z i g: titrəmə, lərzə. «أَل بَزِگ بَزِدِي = o bir titrəmə titrətdi».
- بُسُك P ü s ü k: «أَل قَلِن بُسُك بُسِدِي = o, quluna pusqu pusdu, pusqu qurdu». Döyəndə də belə deyilir.
- بُلُك B ö l ü k: bölük, heyvanlardan bir bölük. «بِير بُلُك قَوِي = bir bölük koy = bir bölük qoyun, sürü», «بِير بُلُك كِشِي = bir bölük kişi = bir bölük adam». Bu, cəmlilik, topluluq bildirən isimlərdəndir. Xalq və dövə kimi.
- بِلَک B i l ə k: bilək.
- بَلِک B ə l e k: qonağın qohumlarına gətirdiyi ərməğan. Bir yerdən başqa yerə göndərilən hədiyyəyə də belə deyilir.
- بَلِيک B ə l i k: qəndil fitili.
- بَلِيک B ə l i k: yara yoxlamaq üçün işlənən mil, tibbi zond.
- بِلِيگ B i l i g: bilik, elm. «بِلِيگ اَكْرِن = bilik öyrən».
- بِلِيگ B i l i g: hikmət. «أَزَاقِي بِلِكَالَار = keçmiş aqillər, əski hakimlər».
- بِلِيگ B i l i g: ağıl, dərrakə. Bu deyimdə də işlənmişdir: «أَغْلَان بِلِيگ سِيز = uşaqda ağıl olmaz».

- بَنْك B ə n ə k: dənə, həbbə. Arğuca və bir qismin dilincə.
- بَنْك B ə n ə k: mis sikkə.
- تَبْک T ə p ü k: qurğuşun əridilərək yumaq şəklində tökülür, onun üstünə keçi qılı və ya başqa bir şey sarınır, uşaqlar onu təpərək oynayırlar.
- تَبِک T ə p i k: təpmə, təpik. Bu sözdə də işlənmişdir: «أَل قَلِن تَبِک تَبِدِي = o, qulunu təpiklədi».
- تَبِيگ T i t i g: «بَاش تَبِيگ تَبِي = yara yaman acıydı». Bu söz təkid məqamlarında işlənir. Necə ki, «أَل اَرِك اَرُغ اَرِدِي = o, adamı möhkəm döydü».. «أَل قَجِغ قَجِدِي = o, kaçıq qaçdı» ibarəsində də belədir, «o bir qaçıq qaçdı» deməkdir.
- تَبْتِک T ü t ə k: avtafa və cürdəyə bənzər şeylərin lüləsi.
- تَبْتِک T i t i k: palçıq, çamur.
- تَبْرِک T i r i ğ: diri, hər heyvanın dirisi.
- تَبَزَک T ə z ə k: at peyini. Bu söz «أَذْكَو ايسيز قَتْمَاس = at peyini. Bu söz «təzək qarda yatmas, edhgü ısız katmas» məsəlində də işlənmişdir, «təzək qarda yatmaz, yaxşı pisə qarışmaz» deməkdir. (Yəni təzəyin istiliyi qarı əridər, eləcə də bir-birinə bənzəmədikcə, yaxşı pisə qarışmaz).
- تَبَزِک T ə z i k: xalq arasında çaxnaşma.
- تَبَزِک T ə z i k: «تَبَزِک كِشِي = işdən qaçan adam».
- تَبَزِگ T i z i g: səf, sıra. «بِير تَبَزِگ تَبْرَک = bir cərgə dirək», «بِير تَبَزِگ يِنْجُو = bir düzüm, bir qatar inci».
- تَبْجِک T ə j i k: tacik, fars. (İki məxrəc arasındakı ج ile).
- تَبْشُک T e ş ü k: xaya qırması, deşik, yarıq. Bu ifadədə də işlənmişdir: «تَبْشُک سَفْدَا بَلْكَرَار = deşik suda bəllü

olar». Bu sözlə bir iş görərkən öyünən adama işin yaxşı, yoxsa pis olmasının sonra meydana çıxacağı xatırladılır.

تَشْبِك T e ş i k: acgöz, qarnı doyduğu halda, gözü doymayan adam.

تُشْكُ T ü ş ü k: işdən-gücdən qalan avaraya «تُشْكُ كِشِي» tüşük kişi» deyilir.

تُشْكُ T ö ş ə k: döşək.

تِشْكُ T i ş ə k: şişək, iki yaşını bitirib üç yaşına girən qoyun.

تَلْكَ T ö l ə k: dölək, vüqarlı, könlü sakit adam. Bu savda da işlənmişdir: «اج ايفك ثق تَلْكَ» aç ewək, tok tölək = ac adam ütölək, tox adam dölək olar». Oğuzca.

تُلْكَ T ü l ə k: dörd ayaqlı heyvanların tülklərini tökdükləri vaxt. «أل قولى تُلْكَ كَلْدَى ol koy tüləgində kəldi = o, qoyun qırımında gəldi».

تَلْكَ T ə l i k: dəlik.

تُفْكَ T ü w ə k: yaş söyüd ağacının və ya buna bənzər bir ağacın qabığı boru şəklində çıxarılır, sərçələri vurmaq üçün içinə yumru daş qoyularaq atılır. Çigilcə.

چُبْكَ Ç ü b ə k: uşaq çükü.

چِبْكَ Ç i b ə k: «چِبْكَ قَرْغُوى» çibək karğuy = laçın quşu.

چَتْكَ Ç ə t ü k: pişik. «كوك چتْكَ»²⁷⁶ çətük=erkək pişik».

چِچْكَ Ç ə ç ə k: çiçək, ağac gülü, ot çiçəyi.

چَكْكَ Ç ə k ə k: çiçək xəstəliyi. Çigilcə.

²⁷⁶ Bəsim Atalayın fikrincə, yazma və basma nüsxələrdə fərqli imla ilə yazılan bu söz «کوک kök» deyil, «کۈۈک küvük» kimi oxunmalıdır (DLT, I, 388). Hüseyin Düzgün (دل ت s.239) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.229) bu sözü «kuvük» şəklində oxumuşlar. Bəsim Atalay haqlıdır, çünki 42 maddə sonra «kuvük» sözünün özü verilir.

چَرْكَ Ç ə r i g: döyüş səfi, döyüş sırası. Bu məsələdə də işlənmişdir: «الب بلكا تيركدا، چركدا، چركدا = alp çərigdə, bilgə terigdə = alp döyüşdə, bilgə məclisdə sınınar».

چَرْكَ Ç ə r i k: hər şeyin qarşısı. Oğuzca. Hər şeyin vaxtı, dəmi.

چَرْكَ Ç ö r ə k: çörək.

چَلْكَ چَلْكَ Ç i l i k – ç i l i k: oğlağı çağırmaq üçün işlənən söz.

چُنْكَ Ç ü n ü k: çinar ağacı.

چُشْكَ Ç ü ş ə k: ot, çəmən. Soğdca.

دَلْكَ D ü l ə k: ağız qırıq saxsı, ağız qırıq səhəng.

سَبْكَ S i b ə k: dəyirman daşının mili. Bu, dəmir bir çubuqdur, dəyirman daşı onun üzərində dönür.

سَبْكَ S i b ə k: sübək. İçinə siyiməsi üçün uşağın beşiyinə qoyulan qamış.

سَبْكَ S i d ü k: sidik (hər növü).

سَبْكَ S i d h i g: kaftanın iki yanından, sağ və sol tərəflərindən biri. Bu söz «سَبْكَ سَبْكَ» kəlməsindən daha gözəldir.

سُرْكَ S ü r ü g: sürü, heyvan sürüsü. «بیر سُرْكَ قولى» bir sürüg koy = bir sürü qoyun». Bu məsələdə də işlənmişdir:

اگر سُرْكَ قولى تَفَى يندى بلا

يُمُرْلِيُو اركتسن سوتن سغار

«Ögür sürüg koy, təwi²⁷⁷, yundı bilə

Yumurlayı erkənin, sütün sağar».

Bir adamın qoyun, dəvə, at sürüsü olsa,

Erkəndən toplayıb südünü sağar.

سُزْكَ S ü z ü k: «سُزْكَ سُوْف» süzük suw = süzülmüş su». Süzülmüş və təmiz hər şeyə belə deyilir.

²⁷⁷ Bu söz «Divanü lüğat-it-türk»də fərqli imlalarla («təwi», «tewi», «təwəy» və sair) verilmişdir.

- سُزُك S ü z ü k: yaquta və buna bənzər şeylərə də «سُزُك süzük» deyilir.
- سَشُك S ə ş ü k: «سَشُك ات səşük at = hörükdən açılmış at».
- سَفُك S ə w ü k: «سَفُك نَانِق səwük nənq = sevilən şey».
- سِيلِك S i l i g: «سِيلِك ار silig ar = təmiz, incə, yaraşlıq, şirindil adam».
- شَبِك Ş ö p i k: çör-çöp, meyvə yeyildikdən sonra atılan puça. Bu sözdə ش ş hərfi ج ç hərfini əvəz etmişdir.
- شُتُك Ş ü t ü k: sığır buynuzundan düzəldilən qələmdən, davat.
- شُتُك Ş ü t ü k: «شُتُك سَقَال şütük sakal = kosasaqqal». Bu, qələmdana bənzədilmişdir.
- شُنُك Ş ü n ü k: çinar ağacı. Bu sözdə ش ş hərfi ج ç-ni əvəz etmişdir.
- كَبِك K ə p ə k: kəpək. Kiçik inciyə, mirvariyyə «كَبِك يِنچُؤ kəpək yinçü» deyilir.
- كَبِك K ə p ə k: başda olan kəpək.
- كُپُك K ö p ü k: suyun köpüyü.
- كُپُك K ö p ü k: qaynayan qazanın köpüyü.
- كِچِك K e ç i k: keçid, körpü. Bu kəlamda da işlənmişdir: «قِينار اَكْز كِچِك قِينار اَكْز كِچِك kaynar öküz keçiksiz bolmas = coşqun su keçidsiz olmaz». Bu söz hamının çaşıb qaldığı işdə bir çıxış yolunun ola biləcəyini vurğulamaq üçün söylənir.
- كِچِك K ö ç ü k: bir heyvana minən iki adamdan arxadakı.
- كِچِك K i ç i k: hər şeyin kiçiyi.
- كَدُك K e d h ü k: yapıncı, yağışlıq, plaş.
- كَدُك K e d ü k: tükdən düzəldilmiş bir təsək olub dəbilqənin altına geyilir, çünki bu ona bənzəyir.
- كُدُك K ü d ü k: «كُدُك ايش iş küdük = iş-güc». Bu söz tək işlənmiş, ikisi birdən işlənir.
- كِرَك K ə r ə k: yaraşır. Bu, «yaraşırım» demək olan «كِرَكْمُؤ kərəkümü» sözünə cavab olaraq deyilir və «bəli» mənasındadır.

- كُرُك K ö r ü k: zərgər, yaxud dəmirçi körüyü.
- كُزُك K ü z ü k: cülfa, toxucu alətlərindəndir, bir-birinin üstünə düyünlənən bir sıra iplərdir ki, onunla üst ərş alt ərşdən ayrılır. İpək, qumaş və ona bənzər şeylər toxuyanlara da belə deyilir.
- كَزُك K ə z i k: insanı titrədən isitmə, qızdırma. «كَزُك سَرغ sarıg kəzik = sarı qızdırma».
- كَزُك K ə z i k: işdə növbə, sıra. «كَزُك سَنِيك سَنِيك كَزُك كَلْدِي səniq kəzikiq kəldi = sənin novbən, sıran çatdı».
- كَزُك K ə z i k: cəsarət. «كَزُك كَرَاك bu işta sanqa kəzik kərək = bu işdə sənə cəsarət lazımdır». Bu da əvvəlki söz kimi sıra mənasındadır.
- كُجُك K ü j i k: pərçəm, yal, zülf. Arguca.
- كَسُك K ə s ə k: bir nəsnənin kəsəyi, bölüyü. «كَسُك اَتْمَاك bir kəsək atmək = bir parça çörək».
- كَغُك K ə w ə g: burundakı qığırdaq, (yumşaq kafla).
- كُفُك K ü w ü k: «كُفُك مَوْش küwük muş = erkək pişik». Çigilcə.
- كُلُك K ü l ü g: «كُلُك نَانِق külüg nənq = süni nəsnə».
- كُلُك K ö l ü k: arxa; bu, kölük bir heyvan deməkdir. Yük yüklənən hər hansı bir heyvan.
- كَمُك K ə m ə k: zolaqlı və naxışlı bir parçadır, bundan bürüncək tikilir, qırpaqlar plaş tikirlər.
- كَنْك K ö n ə k: ibrik, qumquma.
- مَرُك M ə j ə k: it nəcisi, (iki məxrəc arasındakı رُج ilə).
- نَاتُك N ə t ə k: «necə, nə cür» deməkdir. «نَاتُك سَن nətək sən = necəsən».
- نَچُك N ə ç ü k: nə üçün. «نَچُك بَرْدِينِك nəçük bardinq = nə üçün getdin». Yabaku dilində.
- نَالُك N ə l ü k: nə üçün. Başqa türklərin dilində.

نَرَك N ə r ə k: nəyə gərək. «بُو سَنَكَا نَرَك bu sanqa nərək = bu sənin nəyə-nə gərək». Əsli «نَا كَرَاك nə kərək»dir, iki hərf atılmışdır.

بَجَل B ə ç ə l²⁷⁸: sünnət edilmiş qadın, xədim edilmiş kişi, axtalanmış at və ya başqa heyvan.

بَاشِل B a ş ı l: «بَاشِل قَوَى başıl koy = başında ağı olan, qaşqa qoyun». Bir ləhcədə.

بَدَل ا ر ت B a d a l a r t: Uç ilə Barsğan arasında sıldırım bir yer, bir təpə.

تَاسَل T a s a l: çovkan oyununda cızılmış sahə. Bu söz «تَاسَل talas» sözündən çevrilmişdir. Necə ki, ərəbcə «otlaq» mənasında həm «əlak», həm də «ləak» deyilir.

تَگ ل T ə g ü l: deyil. oğuzca. Bu söz arguların «دَاغ آل dağ ol» sözündən alınmışdır. Oğuzlar د d hərfini ت t, غ ğ hərfini isə ك g etmiş, الف əlif isə atmışlar.

چِغَل تِغَل Ç i ğ ı l – t i ğ ı l: «أَق كِيش إِجْرَا جِغَل تِغَل قَلْدَى ok kiş içrə çığıl-tığıl kıldı = ox sadaxda çığıl-tığıl etdi».

چِگ ل Ç i g i l: türklərdən üç boyun adıdır.

Birisi köçəri olub Kuyasda yaşayır.

İkincisi Tıraz [Talaz] yaxınlığında bir qəsəbədə yaşayır. Bunlara da yuxarıdakı kimi çigil deyilir. «Çigil» adının verilməsinin səbəbi budur: Zülqərneyn arğu diyarına gəldiyi zaman möhkəm yağış yağmış, yollar palçıqdan keçilməz olmuş, yerimək çətinləşmişdir. Bunu görən Zülqərneyn «این چه کل این چه کل است in çe gil əst²⁷⁹» demiş və orada bir qala tikilməsini

²⁷⁸ Bəsim Atalay nəşrində bir qədər qərribə səslənən və yaxşı anlaşılmayan bu tərcümə (DLT, I, s.392) Salih Mütəllibov nəşrində belədir: «kişilər, qadınlar və bütün heyvanların ən güclüsü, ən möhkəmi, ən cəldi» (TSD, I tom, bet 373). Hüseyin Düzgün (دل ت s.241) bu sözün mənasını eynən Bəsim Atalay kim vermişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «biçal» kimi vermiş, eynən Bəsim Atalay kimi mənalandırılmışlar (DLT-2005, s. 185).

²⁷⁹ «Bu nə palçıqdır, bu nə gildir?» (farsca).

əmr etmişdir. Qala tikilmiş və adını da «çigil» qoymuşlar. Bundan sonra o qalada yaşayan türklərə «چِگلی çigili» deyilmişdir. Daha sonra bu ad yayılmışdır. Oğuzlar buraya yaxın yerdə yaşadıkları üçün həmişə çigillərlə vuruşmuşlar. Aralarındakı düşmənçilik bu günə qədər davam edir.

Çigil qılığına girənlərə də bu ad verilir. Oğuzlar Ceyhundan Yuxarı Çinə qədər olan yerdəki bütün türklərə «çigil» deyirlər. Bu, düz deyil.

Çigillərin üçüncü oymağı Kaşğardakı bəzi kəndlərdir. Bu kəndlərin xalqına da «çigil» deyilir. Bunlar hamısı bir yerdən çıxaraq yayılmışlar.

چَمَل Ç o m u l: türklərdən bir oymaq.

سُكَل S ü k ə l: xəstə. Oğuzca.

سِگَل S i g i l: ziyil.

قَزَل K ı z ı l: hər nəsnədən qızıl (qırmızı) olan. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

قَلْنُو بِلْسَا، قَزَل كَذَار

يَرَانُو بِلْسَا، يَشِل كَذَار

«Kılnu bilsə, kızıl kedhər,

Yaranu bilsə, yaşıl kedhər».

Özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyər,

Yarınmağı bacarsa, yaşıl geyər.

(Qadın gözəl görünməyi, özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyinər, naz etməyi, yarınmağı bacarsa, yaşıl geyər). Bu söz xoşbəxt olmaq üçün xoşrəftar olması lazım gələn qadın barədə deyilir.

قَزَل K ı z ı l: Kaşğarda bir vadi adı. Bu şeirdə də işlənmişdir:

قَزَل سَرِغ اَرَقَشَب

يَبْكُن يَشِيلُ يُرْكَشِبُ

بِرِيرْكَرُو يُرْكَشِبُ

يَلْنُقُ اَنِ تَنْكَلْشُورُ

«Kızıl-sarığ arkaşıp,

Yipkin yaşıl yüzkəşip,

Bir-bir kərü yürkəşip,

Yalñquk anı tanqlaşur».

Qızılı-sarı güllər arxa-arxaya sıralnıb,

Yaşıl bənövşə üzə çıxıb,

Bir-birinə sarılıblar,

İnsan buna mat qalır.

كَقْل K ə w ə l: «كَقْل ات kəwəl at = qaçağan at, küheylan».

بِجْم B i ç i m: dilim. «بِر بِيَجْم قَاغُونُ bir biçim kağun = bir dilim qovun».

بُغْم B o ğ ı m: buğum. Barmaqların fəqərəsi, qamışın, qındıra otunun buğumu.

بُكْم B ü k ü m: «بُكْم اُتْ büküm atük=qadın ayaqqabısı». Oğuzca.

Başqa türklər «مُكِمْ mükim» və ya «مُكِنْ mükün» deyirlər. b

b hərfi م m hərfinə, م m hərfi isə ن n hərfinə çevrilmişdir.

Bu sözün türkcə olmadığını sanıram²⁸⁰. Lakin qıpçaqların

və onlara uyanların avam camaatı bunu belə tələffüz edir.

تَرْم T a r ı m: təkinlərə²⁸¹ və Əfrasiyab soyundan olan xatunlara və

bunların böyük-küçük bütün uşaqlarına verilən addır. Nə

²⁸⁰ Bəsim Atalay burada mətnin ərəbcəsindəki yanlışlıq və dolaşılıq haqqında uzun-uzadı izahat vermişdir (DLT, I, s.359). Bizi maraqlandırmadığı üçün təfsilata və təfərrüata girmirik.

²⁸¹ Salih Mütəllibov burada növbəti standart səhvə yol vermiş, mətnin altında deyil, elə maddənin içindəcə mötərizə açaraq təkin sözünü belə izah etmişdir: «qulluqdan padşahlığa yetişən kişilər» (TSD, I tom, bet 376). Təkin sözünün hərfi mənasının qul demək olduğunu Mahmud Kaşğari «Divan»da göstərmişdir. Əfrasiyab övladları xaqana məktubla və ya şifahi müraciət edərkən ona bəslədikləri əlahiddə ehtiramı ifadə etmək üçün özləri haqqında «qul belə etdi, qul elə etdi» deyirmişlər. Bu şahzadələrə, eləcə də xalq içindən və ya kölələr arasından çıxan, dövlət qarşısında mühüm xidmətlər göstə-

qədər böyük olursa-olsun, xaqaniyyə xanlarının övladlarından başqasına belə deyilə bilməz. «الْتَن تَرْم Altun Tarım» böyük xatunların [baş hərəm] ləqəbidir.

تَرْم T a r ı m: göllərə, qumsallara tökülən çay qolları.

تَرْم T a r ı m: uyğur sərhədində كَجَا Köçə adlı yerin yanında bir yer adı.

«أَسْمَى تَرْم Usmı Tarım» da deyilir. Buraya axan bir çayın adına da «Tarım» deyilir.

تَرْم T u r u m: durum. Bir adamın boyu qədər olan uzunluq. «بِير اَرْتَرْمِي بِير اَرْتَرْمِي سَوْفُ bir ər turumu suw = bir adam boyu dərinlikdə su».

Başqası da belədir.

تَرْم T o r u m: köşək. Dışisinə «تَشِي تَرْمُ tişi torum» deyilir.

تَرْم T i z i m: düzüm. «بِير تَرْم يَنْجُو bir tizim yinçü = bir düzüm mirvarı».

تَرْم T o k u m: kəsiləcək heyvan. Ən çox at üçün işlədilir.

تَرْم T i k i m: «بِير تَرْم تَرْمَاك bir tikim türmək = bir dürmək» (içinə pendir və ya yağ qoyularaq dürülən yuxa, lavaş).

تَرْم T ə l i m: çox. «تَلِيم يَرْمَاق təlim yarmak = çox pul».

تَرْم T o l u m: silah. Bu, bütün silahları verilən ümumi addır. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تَلِيم بَشَلَر يُقَلْدِيمَت

يَعْنِي اَنْدِن يُقَلْدِيمَت

كُجِي اَتْنِك كَقَلْدِيمَت

فَلَج قَنْغَا كُجُن سِغْدِي

«Təlim başlar yuwaldımat,

Yağı andın yawaldımat,

Küçi anınq kəwəldimət,

rən şəxslərə «İnanç təkin», «Çavlı təkin» kimi ünvanlar verilirdi. Ancaq Əfrasiyab soyundan olmayan şahzadələr dışında, əsl, mənşəyi nə olursa-olsun, heç kim padşah, xaqan ola bilməzdi. Çünki türk törəsi buna yol vermirdi.

Kılıç kınka küçin sığdı».

Çoxlu başlar yuvarlandı,

Yağı ondan yavaşlandı,

Onun gücü çox azaldı,

Qılinc qına güclə sığdı.

(Bir savaşı təsvir edərək deyir: bu savaşda çox igidlərin başı yerdə yuvarlandı. Buna görə də düşmənin əzmi qırıldı, qıvvəsi azaldı, üstündə çox qan qurduğu üçün qılinc qına güclə sığdı).

تِلْم T i l i m: dilim. «بیر تِلْم ات bir tilim ət = bir dilim ət». Uzununa kəsilən və ya yarılan hər nəsnəyə belə deyilir.

دِدِم D i d i m: gərdək gecəsi gəlinin başına qoyulan tac.

سَرَم S a r ı m: ibrik, cürdək kimi şeylərdən içiləcək olan nəsnənin süzülməsi üçün qabların ağzına gərilən ipək qumaş.

سَعِم S a ğ ı m: «بیر سَعِم سوت» bir sağım süt = bir sağım süd».

سَقِم S o k ı m: bir ağac parçası şam qozası kimi kəsilərək içi oyulur, üç tərəfdən dəlinərək oxun üstünə qoyulur.

بَقْر سَقِم B a k ı r s o k u m: Mərrix ulduzunun adı.

كُجَم K u ç a m: «بیر كُجَم نانک» bir kuçam nənq = bir qucaq nəsnə».

قَرَم K o r u m: qaya. Yığılmış mala da belə deyilir. «أل قَرَم بُلدی» ol korum buldı = o, bir yığın mal tapdı».

كَرَم K ə r ə m: daxma. Yer altında qazılmış olan daxma. Yuxarı və Aşağı Çin dilində.

كَرَم K ə r i m: divara örtülən naxışlı parça və xalı kimi nəsnə. «تام کَرَم» tam kərimi = divara gərilən örtü».

بُتْن B ü t ü n: «جین بُتْن کِشی» çin bütün kişi = doğru-dürüst, sözü bütöv, əmin adam». «بُتْن یرماق» bütün yarmak = bütün pul, sağlam pul».

بُدْن B u d h u n: budun, əhali, xalq, qara camaat. Çigilcə.

بُرْن B u r u n: burun.

بُرْن B u r u n: «تاغ بُرنی» tağ burnu = dağın irəliyə doğru çıxıntısı, burnu». Hər hansı bir şeyin önünə də belə deyilir.

بُرْن B u r u n: öncə. «أل مندین بُرن بردی» ol məndin burun bardı = o məndən öncə gəldi». Bu söz ancaq mənə etibarilə ərəbcəyə uyğundur.

بُرْن B u j ı n: «çöpləmə» adlanan zəhərli bir ot, (iki məxrəc arasındakı ج j ilə).

بَسْن B a s a n: ölü dəfn edildikdən sonra yeyilən yemək. Buradan alınaraq «یوغ بَسْن» yuğ basan» deyilir.

بُغْن B o ğ u n²⁸²: buğum, qamış buğumu, barmaq buğumu, fəqərə. Bu sözdə م m hərfinin yerinə ن n keçmişdir. Bu, dilə məxsus bir xüsusiyyətdir. Ərəbcə bu beytdə də işlənmişdir²⁸³:

يارباً جسد فيهم لوتدرين

يضرب ضرب بالسبط المقاديم

İnkər ədatı olaraq ərəbcə ل ن və ل م deyilir.

بَقْن B a k a n: halqa. Qızıl və qızıla bənzər şeylərdən qayrılan halqa, toqqa. «الثن بقن» altun bakan = qızıl halqa».

بَقْن B ı k ı n: böyür, boş böyür.

بُكْن B ü k i n: qeyri-müqtədir adam, zəif adam; impotent.

بُكْن B ü k ü n: kor bağırsağ, appendiks.

بُكْن B ü k ə n: qarpız, hind qovunu.

بُلْن B u l u n: dustaq, əsir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

²⁸² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.192) bu sözü «boğın» şəklində oxumuşlar.

²⁸³ Ərəbcə həmin beytin tərcüməsi belədir: «Onlar ki, boy-boslu, cüssəli idi, Savaşda çox cılız, qüssəli idi», yəni onların içindəki boy-buxunlu, pəhləvan kimi döyüşçülər savaşda cılız bir şəkildə irəliləyirdilər.

أبتك فأسام أذوبارب
تترأردم سسین تارب
بلن قیلب بشی یارب
بلغ برجا متکا یغدی

«Abanq kolsam, udhı barıp,
Tutar ərdim süsin tarıp,
Bulun kılıp, başı yarıp,
Buluğ²⁸⁴ barça manqa yığdı».
Əgər istəsəydim dalınca varıb,
Tutardım, qoşununu dağıdıb,
Özünü əsir edib, başını yarardım,
Nəyi varsa, önümə yığdı.

(Savaşda məğlub olan bir adamdan bəhs edərək deyir: əgər mən istəsəydim onu təqib edər və tutardım, qoşununu tar-mar edib özünü əsir alar, başını yarardım, ancaq canını qurtarmaq üçün varını-yoxunu fidyə olaraq önümə yığdı, mən də onu buraxmaqla üstünə minnət qoydum).

تبَن T a b a n: dəvə dabanı.

تبُن T ü b ü n: bir parça yemək, buğda samanı. Uç dilində.

تَدْن T a d h u n: tosun, iki yaşında olan cöngə. Dışisinə «بشی تَدْن» tişi tadhun» deyilir.

تُدْن T u d h u n: kəndin böyüyü, tanınmış ağsaqqalı, içməli suyu paylayan adam.

²⁸⁴ Bəsim Atalayın yazdığına görə, basma nüsxədə «بلغ buluğ» şəklində olan söz yazma nüsxədə «بلغ yoluğ»dur və doğrusu da budur (DLT, I, s. 399). Hüseyin Düzgün (د ل ت s.244) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.206) bu sözü «yuluğ» şəklində oxumuşlar. Çinlilər həm ərəb, həm də latın qrafikası ilə bu sözü «bulun» kimi vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.421).

أوت تثن سزبلماس، يكت T ü t ü n: tüstü. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أوت تثن سزبلماس، يكت ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas = od tüstüsüz, igid günahsız olmaz».

تُكْن T ü g ü n: düyün, düyüm.

تِكْن T i k ə n: tikan.

[Qayda]:

Bu tələffüz ixtisar yolu ilədir.

Halbuki qaydaya görə ک ke hərfinin şəddəsi ilə «تِکْن tikkən» demək lazımdır. Bu söz bir şeyi dəlmək, dürtmək, tikmək mənasını verən «تِکْدی tikdi» sözündən alınmışdır. Birinci ک ke sözün əslindəki ک ke-dir, ikinci ک ke isə sifət olduğu üçün əlavə edilmişdir. Bu münvalla «أتدی تَدْن tawdi ətni=ətini şişə çəkdi» sözündən sifət düzəltmək istəsək, «أتدی تَدْن tawdi ətni tawgən» deyərik.

Sifətlərə sözün əslində olmayan bir ک k/g hərfi ziyadə edərsən. «أرجمدی سقدا әr çömdi suwda» sözündən sifət düzəltmək istəsək, «أرجمدی سقدا әr çömdi suwda» sözündən sifət düzəltmək istəsək, «suda çimən, suya cuman, dalan adam» deməkdir. Beləliklə, sifətlərdə sözün əslində olmayan bir к ke/ge ziyadə qılmış olduq.

Əgər sözün əslində к ke varsa, o zaman sifət əlaməti olmaq üzrə bir к ke/ge daha artırmaq lazımdır. к ke hərflərinin bir-birinə yapışması üçün onları şəddələmək gərəkdir. Əgər «أرجمدی سقدا әr urağutnı sikti» sözündən sifət düzəltmək istəsək, «أرجمدی سقدا әr urağutnı sikti» sözündən sifət düzəltmək istəsək, «سِکْن sikkən әr» deməliyik. «تِکْن tikkən» sözü də belədir, qısalıq olsun deyə, к ke səsinin biri atılmışdır.

تُلُن T u l u n: qulaqla ağız arasındakı yer. Türk və oğuz dillərindən birində.

تُلُن T u l u n: gəmin, qantarğanın iki yanında olan parçalar.

تُولُن T o l u n: «تُولُن ای» tolun ay = aynı on dördü».

تَمَن T a m a n: Kaşğarın ortasından axan bir çay.

تَمَن T ə m ə n: «تَمَن يَنْكَن» təmən yinqnə = çuvaldız».

تُمَن T ü m ə n: çox. «تُمَن تَرَلِك سَوَزَلادى» tümən türlük sözlədi = çoxlu, müxtəlif, bir yığın söz söylədi».

تُمَن مِىَن T ü m ə n m i n q: min dəfə min, bir milyon. «تُمَن مِىَن يَرَمَاق» tümən minq yarmak = bir milyon pul».

تُسَن T ö s ə n²⁸⁵: hələ minilməmiş dayça.

چُبُن Ç u p a n: kənd böyüyünün, kəndxudanın köməkçisi.

چِىَن Ç i k a n: qardaş oğlu, bacı oğlu, xala oğlu, bibi oğlu.

چَکُن Ç ə k ü n: adadovşanı balası.

چُكُن Ç ö g ə n: çovkan.

سَبِن S a b a n²⁸⁶: kotan, cüt, bütün alətləri ilə birlikdə cütçülük dəsti.

سَبِن S a b a n: cütçülük. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «سَبِنْدَا سَبِنْدَرِش» sabanda sandırış bolsa, örtkündə irtəş bolmas = cüt zamanı hay-küy olsa, vəl zamanı davadalaş olmaz». Bu söz axırda qovğa olmaması üçün işini əvvəlcədən möhkəm tutması məsləhət görülən adama deyilir.

²⁸⁵ Bu söz yazma nüsxədə «تُسُن tusun», basma nüsxədə «تُسَن tusan» imlasındadır. Karl Brokkelmann onu «tosun» şəklində oxumuş. Bəsim Atalay bu oxunuşu qəbul etmişdir (DLT, I, s. 402). Salih Mütəllibov isə «tösən» kimi oxumuş və Nəvaidə bu sözün «təvsən», yəni şux, oynaq at mənasında işləndiyini bildirmişdir (TSD, I tom, bet 382). Hüseyn Düzgün (د ل ت s.254) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.582) bu sözü «tosun» şəklində oxumuşlar.

²⁸⁶ Çinlilər bunu və bundan sonrakı sözü «sapan» şəklində oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.424).

سَغُن S a ğ u n: karluq boyunun böyüklərinə verilən bir ünvandır. Türk həkimlərinə «اتا سَغُن atasağun» deyilir.

سِغِن S i ğ a n: سِغِن سَاج sığan saç=sığallanmış saç, qıvrım olmayan saç.

سُكِن S ü k ə n: eşşək yükünün bir tərəfində olan səbət, sələ kimi şeylər.

كَاچَان K a ç a n: nə vaxt. «كَاچَان كَلْدِيَن» kaçan kəldinq = haçan gəldin». Bu söz bəzən «vaxt və zamanda şərt» mənasma gəlir. «كَاچَان بَرَسَا» kaçan barsa sən» deyilir ki, «getmiş olsaydın, getsəydin» deməkdir. Bəzən isə bu söz vədələşmək ədatı kimi işlənir, ancaq əsas mənə ilk mənədir.

كَا د ه ن K a d h n: qayın, düngür, quda, qohumlar. Qırpaqlar bunu ز z ilə söyləyirlər. Bu kəlamda da işlənmişdir:

قَدَش تِيْمِيْش قِيْمَادُق

قَدَن تِيْمِيْش قِيْمِيْش

«Kadaş temiş kaymaduk,

Kadhın temiş kaymış».

Qardaş demiş – saya salmamış, baxmamış,

Qayın demiş – baxmış».

Bu söz qohumlar arasında qayına xüsusi sevgi göstərilməsini vurğulamaq üçün söylənir.

قَرِن K a r i n: qarın. «قَرِن اَتْمَاق» karın atmaq = heyvan kəsədikdən sonra işgəmbəsi nişan alınaraq ox atılır. Vuran adam ətdən bir parça alaraq aparır.

قُرُن K u r u n: qurum. Divara, ocağa hopmuş, yığılmış his.

قُكُن K u k u n: qığılcın.

قَلِن K a l i n: qalın, sıx, çox. Çox əsgərə «قَلِن سُو» kalın sü» deyilir.

قُلُن K u l u n: qulun, day.

قُلَن K o l a n: qayış, kəmə.

قُلَن اَتِي K o l a n ə t i: atın qayış keçən yeri.

كُنن K ə t ə n: zəhmət, sıxıntı. Əziyyət çəkən adam barədə «كُنن كُردى، كاتن كُردى» deyilir.

كُدن K ü d ə n: toy yeməyi, toy.

كُبن K ü b ə n: dəvə xamutunun altma qoyulan çul, yük heyvanına lazım olan çul və çula bənzər şeylər. Oğuzca.

كُرن K ü r i n: içində qovun, qarpız, xiyar kimi şeylər daşınan küfə, sələ və ya zənbil.

كُزن K ü z ü n²⁸⁷: sərçə, tarla siçanı, köstəbək ovlamaqda istifadə olunan bir siçan növü.

كُسن K ü s ə n: كُجا Köçə adlanan şəhərin başqa bir adı. Uyğur sərhə-dindədir.

كلن K ə l i n: gəlin.

[Qayda]:

Türk yazısında belə isimlərə orta hərfi fəthə isə fəthə olan hərfdən sonra türkcə hecasında bir əlif artırılır. «كُبن taban=dəvə dabanı» sözü [T-'-B-'-N]²⁸⁸ şəklində yazıla bilər. Ərəb hərfləri ilə yazılışında əsil sözdə olmayan iki الف əlif əlavə olunur. Bunlar fəthə hərəkəsini göstərir.

²⁸⁷ Bəsim Atalayın yazdığına görə, bu söz yazma nüsxədə «كُزن küzən» şəklindədir (DLT, I, s.404). Hüseyin Düzgün (ت د ل ت s.245) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.338) bu sözü «küzen» şəklində oxumuşlar.

²⁸⁸ Uyğur əlifbasını bilməyənlər üçün kiçik bir izahat. Mahmud Kaşğarinin uyğur əlifbası ilə verdiyi sözləri biz düz mötərizə içində latın hərfləri ilə transkribə etdik. Burada [T-'-B-'-N] = «كُبن = كُبن = taban» sözündəki '-'- işarəsi əlifi, [T-V-B-V-N] = «كُبن = كُبن = túbün» sözündəki -V- işarəsi vavı, [K-'-L-Y-N] = «كلن = كلن = kəlin» sözündəki Y işarəsi ye hərfini, yəni ی i-ni bildirir. «Taban» və «túbün» sözləri «tapan» və «tüpün» şəklində də oxuna bilər.

Yenə eyni şəkildə ortası zəmməli sözlərdə bir و vav artırılır. Buğda bəlimi mənasındakı «كُبن túbün» sözü [T-V-B-V-N] kimi yazılır. «كلن kəlin=gəlin» sözü isə türk hərfləri ilə [K-'-L-Y-N] şəklində yazılır. Qayda belədir. Mən hamısını söyləmədim. Bir uzatma hərfmi və ya yumşaq hərfi ziyadə qılmaq mümkün olsa da, bunun doğru və düzgün olanı bu kitabda göstərilən variantıdır. Belə olmasının səbəbi budur: فَعَال sözü فَعَال , فَعَال sözü isə فَعَال –ın qısaldılmış şəklidir. Sözü uzadılması kəlmənin məna-sına zərər verməz, ancaq qısalığa riayət etmək [türk dilləri üçün] daha doğrudur.

Müərrəd sözlər bölməsi bitdi.

BİRİNCİ HƏRFİ İLƏ İKİNCİ HƏRFİ ARASINA UZATMA HƏRF ARTIRILAN SÖZLƏR BÖLMƏSİ

ÜÇ NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فاعل FA'İL BABI

قاغت K a ğ u t: qovud, darıdan düzəldilən bir yeməkdir. Resepti: darı qaynadılır, qurudulur, sonra döyülərək un halına salmır. Yağla və şəkərlə qarışdırılıb halva kimi bişirilir və yeni doğmuş qadınlara verilən bir yemək olur.

چاتر Ç a t ı r: çadır.

چاتر Ç a t ı r: nişadır. Köçə dilində²⁸⁹.

چاچر Ç a ç ı r: çadır. Oğuzlar buna «چاشیر» deyirlər.

ساتر S a t ı r: söyüş, «bic, haramzada» mənasına gəlir.

ساغر S a ğ ı r: içinə şərab qoyulan həvəngə bənzər qab.

سبیز S i b i z: «سبیز کیشی» sibiz kişi=laübali, dalgın adam».

تودش T ü d ə ş: «تودش تنک» tüdəş nənq = bir-birinə bənzəyən, eyni cinsdən olan nəsnelər». Əsli «تو»dən gəlir, «tük» mənasındadır. Heyvan üçün «بوات ناولک» bu at nə tülüg = bu at nə rəngdədir» deyilir. «دەش/daş» yaşlılıq və yaxınlıq bil-

²⁸⁹ Salih Mütəllibov bu sözü üstəki söz kimi «çadır» şəklində çevirmişdir (TSD, I tom, bet 385). Burada nişadının nə demək olduğu anlaşılmır. Əgər bu bizim bildiyimiz naşatır, yəni ammonium xloriddirsə, həmin dövrdə köçə elində və dilində bu sözün və maddənin mövcud olması kimyanın inkişafından xəbər verir. Hüseyin Düzgün (دل ت s.247) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.224) bu sözü «nişadır» şəklində oxumuşlar.

dirən bir ədatdır. Bir anadan doğulmuş iki uşağa «قندش» karındaş» deyilir, çünki «karın» sözünə «daş» ədatı əlavə ediləndə «bir qarında bərabər bulunmuş» demək olur. Məməyə «امیک» deyilir. Eyni məmədən əmən iki uşağa «امیکدش» deyilir, «əmmədə arkadaş» deməkdir. İkisi eyni yerdən olan adama «بیردش» deyilir, «həmyerli» mənasındadır. Qohum-qardaşa «قدش» deyilir, əsli «قا»dır, zərf və qab mənasındadır. Buna «داش» artırılaraq «قدش» sözü yaradılmışdır, mənası «ikisi bir qabda, bir zərfdə yatmışlar» deməkdir, bu isə «ana bətni»dir. «کونقلدش» sözü də belədir, «könül dostu» deməkdir, çünki qəlb könüldür. «تودش» sözü də bunun kimidir, «rəngdə eyni, həmrəng» mənasındadır.

تیدش T i d ı ş: maneə, əngəl olma.

کاکش K ə k ü ş: şiş yerlərə sürtülən bir dərmandır, asqırğan otudur.

بالغ B a l ı ğ: yaralı. Bu şəirdə də işlənmişdir:

أرْمُشْ أَزْنُ بُسُوغْنِ

قَلْمِشْ أُنَى بَالِغِ

أَمْ سَمِ أَنْكَرِ تَلَابِغِ

سِيْزْدَا بُلْرِيْقِغِ

«Urmuş ajun pusuğın,

Kılmış anı balığ,

Əm-səm anqar tülənip,

Sizdə bulur yakığ».

Qurmuş dünya pusqunu,

Etmış onu yaralı,

Ona çarə axtarıb

Sizdə tapar məlhəmi.

(Şair öz halından bəhs edərək deyir: fələk onu pusquya salıb yaraladı, dərman axtardı, yaranı sağaldacaq məlhəmi sizdə tapdı).

تاتغ T a t ı ğ: dad, ləzzət. Birlikdə söylənmək üzrə «تاتغ تاتغ تاتغ»²⁹⁰ deyilir.

بیشک B e ş i k: uşaq beşiği, nənə.

دیدک D i d ə k: gəlin gedərkən yad adamlara görünməmək üçün örtülən örtü.

بیلک B ə l e k²⁹¹: ərməğan, hədiyyə.

توتک T ü n ə k: həbsxana, zindan. Barsğanca.

سوجک S ü ç i k: şirin olan hər şey.

سوجک S ü ç i k: şərab. Bu söz bir-birinə zidd iki məna bildirir. ایلایلا vadisində yaşayan yağma, toxsu, çigil boyları şərabə «qırmızı şərab» demək olan «قزل سوجک» adı verirlər.

سیزک S e z i k: sezmə, seziş.

کوپک K ü p i k: xirqə. İki qat bez arasına pambıq qoyaraq tikmək.

کوشک K ö ş i k: örtü, pərdə.

کولک K ö l i k: kölgə.

قاغل K a ğ ı l: üzüm asmaları bağlanan yaş söyüd budağı. Bu kəlamda da işlənmişdir: «قاغل باغی یزلماس، قاقال ساقی قلماس، kal sawı kalmas, kağıl bağı yazılmas=yaşlı adamın sözü yerdə qalmaz, talvar bağı pozulmaz».

بیرم B e r i m: borc, verim. Bu deyimdə də işlənmişdir: «المجی ارسلان» بیرمچى سبجان alımçı – arslan, berimçi – sıçğan = alıcı aslan,

²⁹⁰ Bu, uşaqlıqdan bəri Amasiyada və Ağbabada eşitdiyim «dadlı-tallı» ifadəsidir.

²⁹¹ Bəsim Atalay əslində bu sözün «bələk» olduğunu və bu gün də Anadoluda toy hədiyyəsi və ya yeni doğulan uşağa gətirilən hədiyyə mənasını ifadə etdiyini yazmışdır (DLT, I, s. 408). Hüseyn Düzgün bu sözü «belək» (دل ت) (s.248), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «beləg» (DLT-2005, s.181) şəklində oxumuşlar.

borclu isə siçandır», (alacağı olan [borc sahibi] hücumda aslan kimi, borclu isə qorxub qaçan siçan kimidir).

بیجن B i ç i n: meymun. Türklərin on iki ilindən biri.

تیمین T e m i n: dəmin, bundan əvvəl mənasında bir sözdür. «تیمین کلدیم» temin kəldim = dəmin gəldim, elə indəcə, bayaq gəldim».

چوذن Ç o d h ı n: tunc və süzölmüş mis. «چوذن اشیج» çodhın aşıç = tunc qazan».

سوغن S o ğ u n: soğan, «soğan» da deyilir.

سوغن یلان S o ğ a n y ı l a n: tuluq kimi iri bir ilan, anakonda.

سیغن S ı ğ u n: vəhşi sığır; dağ keçisi, təkə.

سیغن اتی S ı ğ u n o t ı: kökü insana bənzəyən bir bitki, jənşen (?). Bundan cütləşmək iqtidarı olmayanlar istifadə edirlər. Onun farsca adı «استرنک» sətrəng»dir. Bu bitkinin erkəyi də, dişisi də olur, erkəyi kişiyyə, dişisi qadına verilir.

سیغن سمر S ı ğ u n S a m u r: Boğra xanın zəhərləndiyi yerin adı.

چانن Ç a d h a n: çayan, əqrəb.

لاچن L a ç i n: şahin. Yırtıcı quşlardandır. İgid adama da «لاچین» deyilir.

فاعول FA'UL BABI

قاتون K a t u n: Əfrasiyabın bütün qız nəvələrinə verilən ad. Bu məsələdə də işlənir: «خان ایشی بلسا قاتون ایشی قلیر» xan ışı bolsa, katun ışı kahr=xanın işi olanda, xatunun işi təxirə salınır». Bu, ərəblərin «إذا جاء نهر الله بطل نهر عيسى» sözü²⁹² kimidir.

²⁹² Ərəbcə bu aforizm «إذا جاء نهر الله بطل نهر عيسى» izə cae nəhrullah bəsələ nəhrü İsa = Allahın nəhri axanda İsanın nəhri onun yanında dəyərsizdir» deməkdir. Bu ifadə Səalibinin «Simar ül-qulub» («Qəlblərin meyvəsi») adlı kitabından alınmışdır. Burada «nəhrullah» Allahın nəhri, yaxud yağmur, yağış və ya sel deməkdir, «nəhrü İsa» isə

قَاغُونُ K a ğ u n: qovun. Bu deyimdə də işlənmişdir: « قَاغُونُ قَرْمَا بُلْسَا اِدْيَسِي »
 اِكِي اَلِكِن تَكِير kağun karma bolsa, idhisi ikki əligin təgir =
 qovun yağma edilsə, sahibi iki əlli tutar». Bu söz mal sa-
 hibinin malına düşkünlüyünü göstərmək üçün söylənir.
 لَاغُونُ L a ğ u n: parç kimi oyulmuş bir şeydir, bununla ayran, süd və
 buna bənzər şeylər içilir.

Bağdaddakı kiçik bir kanalın adıdır. Bu məlumatı Seçkin Ərdi ilə Sərap Tubğa Yur-
 tsevərin kitabından iqtibas etdik (DLT-2005, 414). Bu dəyərli bilgiyə görə onlara tə-
 şəkkür edirik. Buradan türkcə atalar sözünün («xanın işi, əmri olanda, xatunun işi
 təxirə salınır») mənası daha da dəqiq aydınlaşır. Yəni xanın işi Allahın nəhrirdirsə, xa-
 tunun işi olsa-olsa İsanın kanalı kimi bir şeydir.

İKİNCİ HƏRFİ İLƏ ÜÇÜNCÜ HƏRFİ ARASINA UZATMA HƏRF ARTIRILAN SÖZLƏR BÖLMƏSİ

فَعِيلٌ, فَعُولٌ, فَعَالٌ FƏ'İL, FƏ'UL, FƏ'AL BABINDAKI SÖZLƏR

بُقَاجُ اَرْت B u k a ç A r t: sıldırım bir yerin adıdır.
 بُقَاجُ B u k a ç: qazan, qədəh. « اَشِجُ بُقَاجُ aşıç–bukaç » da deyilir.
 تَتَارُ T a t a r: türklərin bir boyu.
 تَغَارُ T a ğ a r: içinə buğda və başqa şeylər qoyulan nəsənə, dağarcıq,
 kisə, çuval, xaral.
 تَغَارُ T a w a r: mal, əşya.
 جَقَارُ جَقَارُ Ç a w a r: od yandırmaq üçün işlənən qov. Bitişik olaraq « جَقَارُ جَقَارُ »
 çawar - çuvar» da deyilir.
 سُقَارُ S o k a r: buynuzsuz hər heyvan; başı yanaq kimi tüksüz olan hər
 adam. Bu sözdən alınaraq buynuzsuz qoyuna « سُقَارُ قَوِي »
 sokar koy» deyilir.
 خَزَارُ X o z a r: türk dünyasında bir yerin adı.
 كُفَازُ K ü f ə z: özünü datran, təkəbbürlü adam.
 مَرَازُ M a r a z: qaranlıq gecə.
 مَرَازُ M a r a z: muzdla işləyən adam, rəncbər. Arğu və yağma dillərində
 « خِيَارُ مَرَازُ xıyar maraz » deyilir.

تَشْوُغُ T a ş u ğ: daşına bilən əmlak və buna bənzər şeylər, mənqul mal.
 تَشَاغُ T u ş a ğ: cidar və ya atın iki ön ayağına vurulan buxov.

بِجَاق B a ç a k: xristianların orucu.

تِلَاق T a l a k: dalaq, qaraciyər.

تِلَاق T ı l a k: qadının ayıb yeri. Çigilcə.

سَلَاق S u l a k: dalaq. Qıpçaqca. Bu س s hərfi ت t-dən çevrilmişdir. Ərəbcə سِتّ və طَسْتْ deyilir ki, əsli سِدْسْ və طَسْ -dir. Bu dəyişməyə örnək olaraq nəhvçilər aşağıdakı beyti göstərirlər: جَزَى اللّهُ بَنَى السَّعْلَةَ. عَمْرَأَ وَ قَابُوسَ شِرَارَ النَّاتِ: . Buradakı نَات sözü ناس deməkdir.

بُدِيك B ü d i k: hoppanma, oynama, atılıb-düşmə.

بَزَاك B ə z ə k: bəzək, zinət. Bu söz بَزَك kimi də yazılır.

تِرَاك T i r ə k: dirək; qovaq.

تِلَاك T i l ə k: dilək.

تُلَاك T ü l ə k: tülək. «تُلَاك يُلْكِي = qış tükünü tökən heyvan».

تُكَال T ü k ə l: hamısı, tamamilə, bütün. Tam olan bir şey üçün «تُكَال» deyilir. «تُكَالُ الْغُلُّ = tükəl algıl = tam al, hamısını al».

كِيْوَال K ı w a l: «كِيْوَالُ بُرْنُ = düzgün burun». Belə burundan hamının xoşu gəlir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

أردى سنى قيز

بودى انىك تال

بيلىر انىك ارشجى

برنى تقى ققال

«Ardı səni kiz,

Bodı anıq tal,

Yaylır anıq artuçı

Burnı takı kıwal».

Yordu səni qız,

Boyu onun sərv kimi,

İki yana ardıc kimi sallanır,

Burnu da düzdür.

(Yumşaq tənli cariyə səni aldatdı, onun bədəni ərər kimi əyilir, ardıc budağı kimi sallanır, burnu da düzdür).

چُرَام Ç u r a m: yüngül bir oxun atılışı. Bu cür atılan ox daha uzağa gedir. Atılma üsulu belədir: adam arxası üstə uzanaraq oxu atır. Bu şəkildə atılan oxa «چُرَام أَقَى» çuram okı» deyilir.

كُرَام K u r a m: «كُرَام كِشِيلَار» kuram kişilər = sanki xaqanın hüzurunda oturmuş kimi sıra ilə oturan adamlar». Buradan alınaraq «كِشِيلَار كُرَام اَلْتَرْدَى لَار» kişilər kuram olturdılar» deyilir ki, «adamlar öz mövqeyinə görə olturdular»²⁹³ deməkdir.

بُلَان B u l a n: qıpçaq diyarında ovlanan böyük bir vəhşi heyvandır. İçi küp kimi oyuq, yuxarıya yönəlmiş buynuzları var, oraya qar və ya su yığılır, dişisi diz çökür, erkəyi oradan su içir, erkəyi diz çökür, dişisi su içir.

تِكِين T i g i n: əslində «kölə» deməkdir. Buradan alınaraq rəngi gümüş kimi saf olan kölələrə «كُمُش تِكِين» kümüş tigin», igid köləyə «اَلْب تِكِين» alp tigin», uğurlu köləyə «كُتْلُغ تِكِين» kutluğ tigin» deyilir.

Bu söz sonralar xaqaniyyə ailəsinin övladlarına ad kimi verilmişdir.

Bu söz yırtıcı quşların birinin adı ilə də qoşa işlənir: «چَغْرِ تِكِين» çağrı tigin» kimi, «şahin təkin» deməkdir. «كُج تِكِين» küç tigin = quvvətli təkin».

Bu adın kölələrdən Əfrasiyab oğullarına keçməsinə gəlincə, onlar atalarını çox sayır, böyük tuturlar. Atalarına bir söz demək və ya yazmaq istədikləri zaman atalarını böyük, özlərini

²⁹³ Türk törəsinə görə, xaqanın çadırında və ya başqa məkanda bəylərin və digər ərənlərin oturma yeri ciddi şəkildə müəyyən idi. Deməli, rəsmi dövlət protokolu mövcud idi. «Kitabi-Dədə Qorqud»da da buna şahid oluruq. Uruzun adlı-sanlı bəyləri basaraq yuxarı başa keçməsi Qazan xanı əsəbiləşdirmişdi.

كِرْتُو K i r t ü: gerçəklik, həqiqət. Ölmüş adam üçün «أل كرتو بيردا أل ol kirtü yerdə ol» deyilir ki, «o, gerçək /haqq/ yerdədir, onun haqqında yalan söyləmək olmaz» deməkdir. Buradan alınaraq «أل تتركيا كرتىدى ol tənqrigə kirtindi» deyilir ki, «tanrıya inandı, peyğəmbərə iman gətirdi» deməkdir.

بَرچا B a r ç a: «hamısı» mənasında bir sözdür. «بَرچا كلى لار barça kəldilər = hamısı gəldilər». Bu beytdə də işlənmişdir:

قَلجى قا مینک یغاق

بَرچا بلا ايرق تياق

«Koldaçika minq yağak,

Barça bilə ayrık tayak».

Dilənçiyə min ceviz,

Hamısı ilə ayrıca bir əsa.

(Dilənçiyə min ceviz vermək mənim borcumdur, bunun hamısı ilə birlikdə ona üstəlik bir də əsa verərəm ki, o qədər ağırlığın altında yıxılmasın).

تَرْجى T ə r ç i: muzzla işləyən.

تَنْجُو T u n ç u: loxma, tikə.

جُمجا Ç ö m ç ə: çömçə, kəfkir. Oğuzca.

جِنجُو C i n ç ü: inci, mirvari. ي y hərfi ج ç hərfinə dönmüşdür.

جَنْجُو Ç a n ç u: ərıştə xəmiri açılan oxlov.

سِنْجُو S i n ç ü: lavaşla kömbə arasında bir növ çörək.

شَنْجُو Ş a n ç u: Yuxarı Çin yolu üzərində bir şəhərdir. 'شانجو' şəklində də yazıla bilər.

قَمْجى K a m ç i: qamçı. «قَلج قَمْجى kılıç kamçı=içində qılınca olan qamçı».

قَمْجى K a m ç i: aygırın, buğranın, buğanın tənəsül aləti. Ən çox at bərəsində işlənərək «ات قَمْجىسى at kamçısı» deyilir.

كَنْچى K ə w ç i: Kaşğaristanda uyğur diyarına qədər işlənən hübutat [dənəvər cisimlər, taxıl] ölçüsüdür. On ritl²⁹⁵ həcmindədir. (1 ritl isə 12 okkadır).

كَمْجُو K ö m ç ü: xəzinə, dəfinə, yatır. «تَفْجَاچ كَمْجوسى Tawğaç kömçüsü» deyilir ki, «ad qövmündən qalma xəzinə» deməkdir.

مَنْجُو M a n ç u: sənətkara verilən muzz, əmək haqqı. Başqa muzzda deyilməz.

بُكدا B ü g d ə: xəncər.

بَلدو B a l d u: balta.

تَمْدُو T a m d u: gur alovlu atəş, şölə. «تَمْدُق tamduk» da deyilir.

چُكدى Ç ü k d i: «جُكدى الخسا» deyilir ki, qulağın altında «qafa baltası, ənsə sümüyü» deyilən yerdir.

سَمْدا S a m d a: ayağa geyilən səndəl. Çigilcə.

سِنْدُو S i n d u: dərzi qayçısı, qayçı. Oğuzca.

قَمْدُو K a m d u: dörd arşın uzunluğunda, bir arşın enində bir bez parçası. Bunun üzərinə uyğur xanının möhürü basılır, alverdə pul yerinə işlənir. Bu bez köhnəlsə, hər yeddi ildə bir yamanır, yuyulur, yenidən üzərinə möhür vurulur.

قندا K a n d a: qanda, harada mənasında bir sözdür. «قندا اردىنك kanda ərdirinq = harada idin». ن n hərfi «قيدا kayda» sözündəki ي y hərfini əvəz etmişdir. Əsli «قيودا kayuda»dır.

قردو K a r d u: zəmhərir [qaraqış] zamanı su üstündə üzən fıncıq boyda buz parçaları. Bu şeirdə də işlənmişdir:

قردونى بىنجو سقتمانىك

تَرْغونى مَنجُو سىزنامانىك

بَلماذق نانىك كا سقتمانىك

بلكالار اتى يىرر

²⁹⁵1 okka 1,283 kq-dir. Bu hesabla 1 ritl 15,396 kq, 10 ritl 153,96 kq olur.

«Kardunu yinçü sakınmanq,
Tuzğunu mañcu sezinmənq,
Bulmaduk nənqgə səwinmənq,
Bilgələr anı yerər».
Kardunu inci sanmayın,
Hədiyyəni muzd sanmayın,
Tapılmamış şeyə sevinməyin,
Bilgələr bunu bəyənməzlər.

(Fındıq boyda buz parçalarını inci hesab etmə, hədiyyə edilmiş yeməyi əl muzdu sanma, tapmadığın şeyə sevinmə, çünki hükəma bunu bəyənmir).

كندو K ə n d ü: özü; zat; nəfs. «أل كندو أیدی ol kəndü aydı = o özü dedi».
كندی K ü n d i: pis, mənfur. Oğuzca. «أل كندی كیشی ol kündi kişi ol = o, alçaq adamdır». Bəzən bu kəlmə sözün qalanı yada düşməyən zaman köməkçi söz olaraq işlənir.

مندا M u n d a: burada, burda. «أل مندا ol munda ol = o buradadır».
Bu beytdə də işlənmişdir:

أمك سيزن ثرغو يوق مندا تمو

انكولك كرمذب اذن جقار

«Əmgəksizin turğu yok munda tamu,
Edhgülügüg körmədhip ajun çıkar».
Əməksiz durmaq olmaz burada,
Yaxşılıq görmədən dünya yığılar.

(İnsanın burada, bu dünyada zəhmətsiz qalması mümkün deyil, insan bir xeyir görməmiş vaxt keçir, ölüm özünü yetirir).

مندا M ə n d ə: məndə, mənim yanımda.

مندو M a n d u: bir türk sirkəsi növü. Resepti: üzüm şirəsi bir küpdə qıçqırdılır, sonra üstünə təmiz şərab tökülür, bir gecə qaldıqdan sonra hazır olur. Bu, sirkələrin ən gözəlidir.

بغرا B o ğ r a: erkək dəvə. «بغراخان Boğra xan» adı bu sözdəndir.

بگری B ü g r i: əyri, əyri - büyrü.

تترو T ə t r ü: hər şeyin tərsinə dönmüşü, çevrilmiş.

تغرو T u ğ r u: qılınc, bıçaq, xəncər kimi şeylərin qəbzəsinin içinə keçirilən incə dəmir.

تگرا T ə g r ə: dairə, çevrə, sfera. «قُدغ تگراسی kudhuğ təgrəsi = quyu çevrəsi, quyu dairəsi».

چبرا Ç u p r a: köhnə paltar.

چگری Ç a ğ r ı: şahin, laçın. Bu şeirdə də işlənmişdir:

چگری الب ارقن منب ارقريتار

اقلركيك ثيغن اذب تلسكو تثار

«Çağrı alıp, arkun münüp, arkar yetər,
Aqlar keyik, tayğan ıdhıp, tilkü tutar».
Şahin alıb, ata minib dağ keçisinə çatar,
Geyik ovlar, tazı salıb tülkü tutar.

(Bir igid ərəni öyərək yazır: qoluna şahinini alaraq atına minər, qovub dağ keçisinə çatar, geyik ovlayar, köpəklərlə tülkü tutar).

چگری بك Ç a ğ r ı b ə g: kişi adı.

چگری Ç ı ğ r ı: çərx, çərxi-fələk. «كوك چغریسی kök çığrısı = asiman, göy sferası».

چگری Ç ı ğ r ı: dəyirman, çarx, dolab kimi şeylərin təkəri, valı və hər növ vərdənə.

سغری S a ğ r ı: dəri, hər şeyin dərisi. Buradan alınaraq «يیر سغریسی yer sağrısı» deyilir ki, «yer üzü, yer qabığı» deməkdir. «كیشی

سَغْرِي سِي يُوْز kişi sağrısı yüz=insanın dərisi üzüdür». Çünki üz istiyə-soyuğa düşdüyü üçün daha sərt olur.

سِغْرَا S ı ğ r a: iki dağ arasındakı geniş vadi. Oğuzca.

سُقْرِي S ü w r i: sivri. Qılınç, nizə, mizraq, şiş kimi əşyalardan ucu sivri olan hər hansı nəsənə.

سُقْرُو S o k r u: «أفكا سُقْرُو كَرِيم» əwgə sokru kirdim = evə icazəsiz, gizlincə girdim».

كُسْرِي K ü s r i: qurbağa sümükləri.

كُقْرَا K ü w r ə: heyvan ölüb içindəki nəsnelər çürüdükdən, əti sümüklər üzərində quruduqdan sonrakı skeleti.

كَكْرَا K ə k r ə: dəvələrin yediyi acı bir ot.

بَنْزِي B a n z i: bağ sovuşduqdan sonra asmaların üstündəki üzümün qalıqları, nəfərməmə. Kəncək dilində.

سُنْزِي S u n z i: bit cinsindən bir həşəratdır. Bunun bit olduğu zənnindəyəm.

جَقْرُو Ç a w j u: qolu, budağı, gövdəsi qırmızı bir ağacdır, dağda bitir, meyvəsi acıdır, qadınların barmağı qırmızılıqda buna bənzədilir.

كَنْزِي K ə n z i: qırmızı, sarı, yaşıl rəngləri olan bir Çin qumaşı.

بُخْسِي B u x s i: bir yemək adıdır. Resepti: buğda bişirilərək içinə badam dənələri atılır, üstünə təlbinə [kəpək, bal və südlə bişmiş bulamac] tökülür, turşuduqdan sonra buğdası yeyilir, suyu içilir.

تُخْسِي T o x s i: Kuyasda yaşayan bir türk boyu. «تُخْسِي جِكَل» toxsi çigil» də deyilir.

تَقْسِي T ə w s i: təpsi, sini, məcməyi, süfrə.

تُمْسَا T ü m s ə²⁹⁶: minbər. Arğuca. Əsil türkcə deyil.

خَفْسِي X a f s i: mürəkkəb qabı, davat, penal.

تُتْشِي T u t ş i: yaxın, qonşu. «أنيك ييري مَنِك بيريكا تُتْشِي أَل» anıq yeri mənin q yergə tutşı ol=onun yeri mənim yerimə yaxındır». Burada ش ş ilə ج ç bir-birinə yaxınlaşmışdır. «تُتْجِي tutçı» da deyilir.

تُتْشِي T u t a ş i: yuxarıdakı söz kimi «yaxın qonşu» və «hər zaman» mənasındadır. «مَنْ سَنَكَا تُتْشِي بَرِيرْمَنْ» mən sanqa tutaşı barır mən = mən sizə həmişə, hər zaman gəlirəm».

چَخْشُو Ç a x ş u: «filiz hərç»²⁹⁷ adlı bir otun suyudur, göz ağrısına qarşı istifadə olunur. Söz əsil türkcə deyildir.

قَرْشِي K a r ş i: xaqan sarayı.

قَرْشِي K a r ş i: qarşı, zidd. «تُون كُونُك قَرْشِي سِي أَل» tün kününq qarşısı ol = gecə gündüzün qarşısı, ziddidir».

قَرْشِي K a r ş i: iki boy arasında anlaşmazlıq. «أَل بِيك أِيك بَرَا قَرْشِي أَل» ol bəg anıq birlə qarşı ol = o bəy digərinə qarşısıdır, onunla anlaşı bilmir».

قَفْشِي K a w ş i: «قَفْشِي قَاش» kawşı kaş = incə, çatma qaş».

بَتْغَا B a t ğ a: papaq tikmək üçün üstündə keçə və yun kəsilən taxta.

تُزْغُو T u z ğ u: yoldan keçən qohumlara və tanışlara hədiyyə olaraq təqdim olunan yemək.

تَمْغَا T a m ğ a: xaqanın və ya başqasının damğası, möhürü.

تَمْغَا T a m ğ a: dənizə, gölə, vadiyə tökülən çayın qolu; delta; körfəz.

تَمْغَا T a m ğ a: gəmilərin lövbər saldıqları limana və ya körpüyə də «تَمْغَا tamğa» deyilir. Bu beytdə də işlənmişdir:

²⁹⁶ Çağdaş türkcədəki «tümsək=yüksək yer» sözündən çıxış edən Bəsim Atalay bu kəlməni əsil türk sözü saymışdır (DLT, I, s. 423).

²⁹⁷ Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü türkcə «şimşir çalısı», yəni «şümşad ağacı, şümşad kolu» adlandırmışlar (DLT-2005, s.226)

تَمَّغَا سَفَى تَشْرَا جَقِيب تَاغِغ اَتَار

ارْتِج لَرَى تَكْرَا اَنْب تَزَكِن يِتَار

«Tamğa suwı taşra çıkip tağığ ötər,

Artuqları təgrə önüp tizgin yetər».

Damğa suyu dışarı çıxıb dağı ötər,

Dövrəsində sıra-sıra ardıc bitər.

جُفَا Ç u f ğ a: sürətli getmək istəyən bir poçtalyonun yoldan alıb başqasını tapana qədər mindiyi at.

جُفَا Ç u f ğ a: bələdçi, başçı. Qıpçaq və oğuz dillərində. Bu deyimdə də işlənmişdir: «كَلِن قَلِن قَلَان جُفَا سِز بَلْمَاس» kalın kolan çufğasız bolmas=qulan sürüsü başçısız olmaz». Bu söz başqasına uymanın xeyirli olacağı bir işdə özünün də uyması məsləhət olunan adama deyilir.

سُرْعُو S o r ğ u: qan alan şüşə, qan alanların aləti, lanset.

سَلْغَا S a l ğ a: «سَلْغَا اَت» salğa at=gəm almayan at, sərt at».

قَبْغَا K a p ğ a: böyük qapı, qala qapısı.

قَذْغُو K a d h ğ u: qayğı.

قُدْغُو K u d ğ u: ağcaqanad, qara milçək.

قَرْغَا K a r ğ a: qarğa. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قَرْغَا قَرِيسِن كَم

كِشَى اَلَا سِن كَم تَبَار كَارْغَا كَارِيسِن كِم بِلِر، كِشَى اَلَا سِن كِم تَبَار تَابَار» qarğanın qocasını kim tanıya bilər, insanın içindəkini kim tapa bilər». Bu beytdə də işlənmişdir:

قَرْغَا قَلَى بِلَسَا مَنَكِن اَل بُرْسُقَار

اَفْجَى يَشِب تَشْرَق تَبَا مَنَكَا بَقَار

«Karğa kalı bilsə, munqın ol buz sukar,

Awçı yaşıp tuzak, taba mənqgə bakar».

Qarğa başına gələni bilsə, dimdiylə buzu dələr,

Ovçu gizlənər, qarğa tələdəki yemə baxar.

(Qarğa başına gələcək bəlaları bilsə, buzu dimdiyi ilə dələr, di gəl ki, ovçu toru qurub gizlənən kimi tələdəki yemi görüb tələyə düşür).

قُرْغُو K u r ğ u: «قُرْغُو» kurğu ər = əsəbi və zəvzək adam».

قَرْغُو K a r ğ u: dağ təpələrində minarə şəkilli tikilidir, düşmən gələn zaman hamının hazır olması üçün üstündə tonqal qalanır.

قَشْغَا K a ş ğ a: qaşqa, «قَشْغَا قُوَى» kaşğa koy = başı ağ, qalan yerləri qara qoyun».

قَشْغَا K a ş ğ a: «قَشْغَا اَت» kaşğa at = üzü ağ, gözlərinin çevrəsi qara at». Bunun digər adı isə «peçəli at»dır, rübəndli at deməkdir. Başının ortası ağ olan dəvəyə də belə deyilir.

قَشْغَابُغْرَا K a ş ğ a b o ğ r a: iki yerin adıdır²⁹⁸.

قَمْغَى K a m ğ ı: əyri-büyrü və çirkin olan hər şey. Buradan alınaraq «قَمْغَى يُوْزْلُك» kamğı yüzlüg = çirkin üzlü» deyilir.

تَلْغَا T ə l w ə: dəli.

قَلْغَا K a l w a: məşq oxu. Üzərində ucluq yerinə yumru bir taxta parçası olan ox.

بُرْقى B u r k ı: «بُرْقى نَانِك» burkı nənq = qarışıq nəsnə» (turşsifət adamların üzü kimi).

تَرْقَا T a r k a: qoruq. «تَرْقَا» talka» da deyilir.

تَرْقُو T u r k u: ipək. Bu deyimdə də işlənmişdir: «تَرْقُو خَانِك تَرْقُو سَى تَلِم». «تَرْقُو خَانِك تَرْقُو سَى تَلِم» Tawğaç xannınq turkusı təlim, tənqləmə-dhip biçməs=tavğaç xanının ipəyi çoxdur, ancaq yüz ölçməsə, bir biçməz». Bu söz hər işdə israfdan qaçmağı, qənaətcil olmağı tövsiyə məqsədilə söylənir.

²⁹⁸ Ehtimal ki, burada bir yanlışlıq var. Çünki qaşqa qoyun və qaşqa atdan sonra tam qaşqa dəvə barədə maddə gəlməli ikən coğrafi bir ad verilir. Bəlkə də «قَشْغَابُغْرَا» Kaşğa boğra» maddəsi iki dəfə - biri qaşqa dəvə, digəri yer adı olaraq verilməli imiş.

تَلْقَا T a l k a: qoruq. (ل l hərfi ر r hərfini əvəz etmişdir).

تَلْفُو T a l k u: əyilmiş-bükülmüş nəsənə. Bu sözdən alınaraq «تَلْفُو يَشْفُو talku yışığ» deyilir ki, «bükülmüş ip» deməkdir.

چَنْقَا Ç a n k a: bir tələ növü.

كَنْقَى K a t k ı: «كَنْقَى كِشَى katkı kişi = heç kimə boyun əyməyən adam, qatı, sərt adam».

كَنْقَى K u t k ı: «كَنْقَى ارْ kutkı ər = təvazökar, həlim adam».

بَرْكَا B ə r k ə: oğru döyülən, eşşək sürülən qamçı və ya dəyənək.

بُرْكََا B ü r g ə: birə. Bir yerdə durmayan zəvzək və çilgın adama «بُرْكََا بÜRْكََا bürgə kişi» deyilir.

بِيرْكَوُ B e r g ü: borc. «بِيرْكَوُسى بارْ anıñq manqa bir at bergüsi bar=onun mənə bir at borcu var, o mənə bir at borcudur».

بَلْكَوُ B ə l g ü: bəlgə, nişan, əlamət. «بَلْكَوُسى بَلْكَ kut bəlgüsü bilig» kəlamında da işlənmişdir, mənası «qut bəlgəsi bilikdir» [yəni bilik qutun əlaməti, nişanəsidir] deməkdir.

بِلْكََا B i l g ə: hakim, filosof.

بِلْكََا B i l g ə: bilgin, alim.

بِلْكََا B i l g ə: ağıllı. Bu beytdə də işlədilmişdir:

بِلْكََا اِرْكَ اذْكَوُ تَثْب سَوُزْن اِشْتِ

اِرْدَمِنْسى اَكْرَتَبِنْ اِشْقَا سُرَا

«Bilgə ərığ edhgü tutup sözün işit,

Ərdhəmini ögrənibən ışqa sura».

Bilgə adamı xoş tut, sözünü dinlə,

Onun ərđəmini öyrən, işə tətbiq et.

(Bilikli, ağıllı, ərđəm sahibi adamın sözünü dinlə, ondakı ədəb və fəziləti öyrən, öyrəndiyinə əməl et).

Bu sözlə kişilərə ad qoyularaq «بِلْكََا Bİlgə bəg» deyilir ki, bilikli, ağıllı, hakim bəy deməkdir. Uyğur xanına «كَوْل بِلْكََاخان KÖl Bilgə xan» ləqəbi verilir, çünki «kamalı göl kimi, göl qədər» deməkdir. Burada ağılın çoxluğunu göstərmək üçün o, gölə bənzədilmişdir. Ağıllı adama «بُكُو بِلْكََا bügü bilgə» də deyilir.

تَرْكَوُ T e r g ü: süfrə üzərindəki müxtəlif yeməklər; sıra, düzüm.

تَرْكِي T e r g i: süfrə, dəstərxan. Bu kəlamda da işlənmişdir: «تَلِنْ تَرْكِي كا تَلِنْ تَرْكِي tılın tergigə təgir = dil sayəsində süfrəyə çatmaq olar», (xoş sözlə insan nemətə çatar). Bu söz fəzilətini sözlə izhar etməyin faydası barədə söylənir. Ərəb dilində də buna yaxın belə bir atalar sözü mövcuddur: الْمَرْءُ مَخْبُوءٌ تَحْتَ لِسَانِهِ yəni «insan öz dilinin altında gizlənir» deməkdir.

تَرْكِي T ə z g i: qaça-qaç, vahimə. «تَرْكِي بُلْدِي təzgi boldı = düşmənin gəlməsi üzündən xalq arasına vahimə düşdü».

تَلْكَوُ T i l k ü: tülkü. Kinayə olaraq qız uşaqlarına deyilir. Bir qadın doğduğu zaman mamaçadan «تَلْكَوُسى تَلْكَوُسى اَزُو بَرِيمُو» tilkümü toğdı, azu bərimü» deyər soruşurlar. Bununla «qız doğuldu, yoxsa oğan» demək istəyirlər. Qıza aldatdığı və yal-taqlandığı üçün tülkü, oğlana isə igidliyi dolayısı ilə qurd deyilir.

تَلْكََا T i l g ə: «تَلْكََا اِتْ bir tilgə ət = bir dilim ət». Uzununa kəsilən hər şey üçün belə deyilir. Uzununa ayrılmış olan yerə də «بِير تَلْكََا بِير bir tilgə yer» deyilir.

چَجْكََا Ç ə ç g ə: culfa darağı.

چَرْكَوُ Ç ü r k ü: uşağa چَرْكَوُ بَرْمُو çürkü barmu» deyilir ki, «çişin varmı» deməkdir.

بُتْكَو B ü t k ü: nəcis, eskriment. Bu söz ancaq uşağa «بُتْكَو بارمۇ» bütkü barmu=əən varmı» deyildiği zaman işlənilir.

چِلْگُ Ç i l g ü: «چِلْگُ ات» çilgü at = al at».

سِرْكَ S i r k ə: sirkə.

سِرْكَ S i r k ə: başda törəyən bit yumurtası.

كَتْكَى K ə t k i: «كَتْكَى ات» kətki at = beli dar, yançaqları geniş at».

كُتْكَى K ö t k i: torpaq yığını, təpəcik.

كَدْگُ K e d h g ü: geyiləcək hər hansı paltar.

كُلْگُ K ü l g ü: gülüş, gülmə, yumor.

كُلْگُ K ü l g ü: iflic. «كُلْگُ بَرْدى» ar külgü bardı=adam iflic oldu». Bəzən «külgü» yerinə «كُلْتْگُ kültgü» də deyilir.

كَرْكى K ə r k i: kərki, dülgər aləti.

كُرْكَ K ö r k ə: ağacdan qayrılmış boşqab. Kəncəkə.

بُتْلُو B u t l u: dəvənin burnuna keçirilən buruntax.

بِرْلا B i r l ə: birlikdə, ilə. «بِرْلا اَل مَنِيك بَرْدى» ol məninq birlə ərdi = o mənimlə birlikdə idi». Bəzən ر hərfi sürət xatirinə ixtisar edilir və «بِلا bilə» deyilir.

بِىلى B i b l i: darifülfül, filfil, istiot.

تُبْلُو T u b l u²⁹⁹: məzar. Bir adama qarğış edəndə «تُبْلُو قَاتل» tubluka tol» deyilir ki, «məzara gir» deməkdir.

تُكْلى T o k l i: toxlu, altı aylıq quzu.

چَقْلى Ç a f l i: şahin.

چَاغْلا Ç a ğ l a: sərhəddə bir yayda adı.

شُغْلُو Ş u ğ l u: tülkü üzümü.

بِچْمَا B i ç m a: «بِچْمَا يُرِنِچْمَا» biçma yorincğa=biçmə yonca»

²⁹⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «تُبْلُو tublu» sözünü «toplu» kimi (DLT-2005, s. 578) oxumuşlar. «Topluk» sözünün (DLT-2005, s. 578) torpaqdakı, yerdəki çat. yarıq mənasını nəzərə alsaq, bu çox isabətli oxunuş sayıla bilər.

[Qayda]:

Sonu م m və ل əliflə bitən [-ma/mə] və məf'ul mənasını bildirən sözlər məsdərlikdən çıxaraq birbaşa isim olur. Onun üçün bunları yazıram.

تُتْمَا T u t m a: sandıq.

تُرْمَا T u r m a: turp. Yerkökünə «سَرِغ تُرْمَا» sarığ turma» deyilir, «sarı turp» deməkdir. Arğular yerkökünə «گِزْرِى gizri» deyirlər. Bunu farsın «گَزَرْ gəzər» sözündən almışlar, bu da «yerkökü»dür. Ancaq گ ge bir qədər yumşaldılmışdır. Oğuzlar buna «گَŞÜR» deyirlər. Onlar da farslardan almışlar.

Oğuzlar farslarla oturub-durandan bəri bəzi türkcə sözləri unutmuş, onların yerinə farsca sözləri işlətməyə başlamışlar. Məsələn, onlar vedrəyə «أَفْتَابى aftabı» deyirlər ki, farscası «أَفْتَابَه» aftabe»dir. Oğuzlar boyunbağına «كِلِيدَه kilidə» deyirlər, bunun ərəbcəsi «كِلَادَه kiladə»dir. Digər türklər isə vedrəyə «كُومْغَان kumğan», boyunbağına «بَقْن bakan» deyirlər.

Bilinməlidir ki, oğuzların dili incədir.

Türklərin biri əsil və kök, digəri əlavə olmaq üzrə qoşa işlətdikləri hər bir ismin və fe'lin oğuzlar əlavə olanını söyləyirlər. Halbuki o biri türklər bunu tək söyləməzlər. Söz gəlimi, türklər bir şeyi bir şeyə qatdıqları zaman «كَاتى قَرْدى kattı-kardı» deyirlər. Burada kök «كَاتى kattı»dır, «كَرْدى kardı» sözü əlavədir. Oğuzlar bir şeyi bir şeylə qaşırdırdıqları zaman «كَرْدى kardı» deyib əsil olanı buraxırlar.

Eyni qayda üzrə, türklər «اذكويقلاق» edhgü-yawlak» deyirlər. «اذكو gü» yaxşı, «يقلاق» isə pis deməkdir. Türklər bu ikisini birlikdə işlədirlər, tək olaraq «yawlak» sözünü işlətməzlər. Oğuzlar isə bunları tək, yalnız olaraq işlədirlər.

تَرْمَا T i z m ə: şalvarın bağı, torbanın ağız bağı və buna bənzər nəs-nələr. Bunlar bağ yeri tikilərək və ip keçirilərək bağlandığı üçün belə adlanır.

تَكْمَا T ə g m ə: hər bir adam. «يَات يَغُق تَوُز بُلْمَاس» təgmə kişi öz bolmas, yat-yağuk tüz bolmas = hər adam özün kimi olmaz, yad isə qohumla bir olmaz», (hər adam özün kimi olmaz ki, ona inanıb sirr açasan, yad adam isə qohumla bir ola bilməz).

تُكْمَا T ü g m ə: düymə. Köynək, xirqə, kaftan kimi şeylərin düyməsi.

تِكْمَا T i k m ə: «تِكْمَا نَانَق» tikmə nənq = tikilmiş nəsənə».

جَلْمَا Ç a l m a: kərmə, gərmə. Qoyun ağıllarına və ya dəvə axurlarına yığılıb kəsilərək qışda yandırılmaq üçün qurudulan təzək.

سَتْمَا S a t m a: çardağ. Bu, bağ gözətçisinin gecələr qalmaq üçün ağac üzərində düzəltdiyi çardaqdır.

سُزْمَا S ü z m ə: «keş» adlanan yağsız quru pendir, ayran süzməsi.

قَتْمَا K a t m a: «قَتْمَا يُوْغَا» katma yuğa = ufalanmış çörək»dir, yağda bişirilir.

قَرْمَا K a r m a: yağma, talan. «قَرْمَا لَادِي» nənq karmaladı = bir şeyi yağma etdi».

قَرْمَا K ı r m a: hər hansı yuvarlaq bir şey. «قَرْمَا ثِقُق» kırma topık = yuvarlaq top».

كَسْمَا K ə s m ə: enli ox təmrəni.

كَسْمَا K ə s m ə: pərçəm, yal. Bu şerdə də işlənmişdir:

ثُلَا بِلَا بَسْتِمِز

تَكْمَا يَنْكُقُ بَسْتِمِز

كَسْمَا لَرْنِ كَسْتِمِز

مِنْكَلُقُ أَرْنِ بَجْتِمِز

«Tünlə bilə bastımız,

Təgmə yanqak pustımız,

Kəsmələrin kəstimiz,

Mınqlak ərin biçtimiz».

Gecə ikən basqın etdik,

Hər tərəfdən pusqu qurduq,

Yallarını kəsdik,

Mınqlak adamlarını biçdik.

(Biz onlara gecə ikən basqın etdik, hər yanda pusqu qurduq, atların yallarını da kəsdik. Mınqlak adamlarını öldürdük).

Mınqlak bir yer adıdır.

بَكْنِي B ə k n i: buğda, arpa, darı kimi şeylərdən düzəldilən içki, [pivə?].

بَغْنَا B a ğ n a: nərdivan pilləsi.

تَغْنَا T a ğ n a: «تَغْنَا يَغَا» tağna yawa» yapışqan ağacının püsəsi olub yoğurtla qarışdırılır, tutmaca qatılır; bir dərmandır; tutmaca rəng verir.

تَكْنَا T ə k n ə: təkne.

چُرْنِي Ç u r n i: türk həkimlərinin düzəltdikləri yaxma dərman.

چِكْنَا Ç i g n ə: mala. Cütcülərin «sürgü» dedikləri alət. Yağma dilində.

خَسْنِي X a s n i: uşaqları kökəltmək üçün bir kasa içinə qoyularaq ağızlarına tökülən dərmandır. Hindistandan gəlir.

قَشْنِي K o ş n i: qonşu. Oğuzlar ن n hərfini ش ş-dən əvvəl söyləyərək «قَشْنِي konşu» deyirlər. İkisi də qaydaya uyğundur, gözəldir.

HƏR HƏRƏKƏSİ İLƏ فعلان، فعلان، فعلان

FƏ'LAN, FU'LAN, Fİ'LAN BABI

تُرْبُون T u r b u n: araşdırma, ölçmə. «أفان ثربونلا» anmıq əwin turbunla = onun evi hardadırsa, araşdır».

تَرْبِين T a r b i n: türklərin bir boyudur, özlərindən bir başçının buyruğu altında yaşayırlar.

تَرْتِين T a r t i n: başqa bir yerdən gətirilən qida, yeyəcək.

تَشْتِين T a ş t i n: «أر تاشتین بردی» ər taştın bardı = adam dışarı getdi».

چِكتان Ç i k t ə n: yəhər örtüyü.

كافتان K a f t a n: kaftan.

بَرَجَان B a r ç a n: bir yer adı.

تَبْجَان T a p ç a n: üç ayaqlı süfrə biçimində bir nəsəndir. Əl çatmayan üzüm salxımlarını dərmək üçün üstünə çıxılır.

چُرْجَان Ç u r ç a n: Çin yolu üzərində müsəlman sərhəd məntəqələrindən biri.

بُرْخَان B a r x a n: Aşağı Çinin adıdır. O, Kaşğar yaxınlığında olan bir dağın təpəsindəki qaladır, aşağısında qızıl mədənləri var.

بُرخان B u r x a n: büt. Heykələ isə «بدر بُرخان» bədhəz burxan» deyilir.

تَرْخَان T a r x a n: islamdan öncə verilən bir ad, ləqəbdir, bəy deməkdir. Arğuca.

چِندان Ç i n d a n: ətirli bir ağac, səndəl ağacı.

چِندان Ç i n d a n: «چندان ات» çından at = gül rəngli at, qonur at».

تَقْرَان T a w r a n: şalvar bağı. Cüt qolu [kotan qolu] düzəltmək üçün bir araya gətirilərək hörülmüş iplər.

سَبْرَان S ə p r ə n: oğuz şəhərlərindən birinin adıdır. Xalq ص sad hərfi ilə صبران deyir. Halbuki türk dilində ص sad yoxdur.

سَبْرَان S u y r a n: minarə kimi uzun olan hər nəsə. Oğuzca.

تُكْسِين T ü g s i n: dördkünc olaraq düyünlənən bir düyün. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تُكْمَا جَجَاك أَكْلَدِي

بُفْقَلْتَبِ بُكُلْدِي

تُكْسِين تُكُون تُكْلَدِي

يَر غَالِمَتِ يَرْكَشُور

«Təgmə çəçək öküldi,

Bukuklanıp büküldi,

Tügsin tügün tügüldi,

Yarğalımat yörkəşür».

Hər bir çiçək yığıldı,

Tumurcuqlanıb büküldü,

Dördkünc düyün düyüldü,

Yarılarlaq bir-birinə girir.

(Çiçəklər toplandı, sanki tumurcuqlar dördkünc düyünlər kimi bir-birinə sarılmış, açılmaq üzrə bulunurlar).

تُكْسِين T ü k s i n: xalq içindən çıxan, xaqandan üç dərəcə aşağı olan adam.

تُقْسُون T o k s u n: doxsan. Əsli «توقوز اون» tokuz on»dur, «doqquz dəfə on» deməkdir. İki söz birləşdirilmişdir.

سَخْسِين S a x s i n: bulğarlara yaxın bir şəhərdir. Bu, Suvardır.

سَكْسُون S ə k s ü n: səksən. Əsli «سكيز اون» səkiz on»dur, «səkkiz dəfə on» deməkdir, iki söz birləşdirilmişdir.

كُپْسُون K ö p s ü n: şiltə, mindər.

كِمْسَان K i m s ə n: papaq və dingə kimi baş geyimlərini süsləmək üçün işlənən nazik və girdə qızıl pərəklər.

كِرْشَان K i r ş ə n: qurğuşuni rəngli ənlik-kirşan, üstübec.

كُكْشِين K ö k ş i n: göyümtül, göyümsov. «كُكْشِين نَانَقْ kökşin nənq = göyümsov nəsən».

بَرَّغَان B a r ğ a n: mərsin ağacının meyvəsi.

بَشْغَان B a ş ğ a n: çəkisi əlli ritldən yüz ritlədək³⁰⁰ olan böyük balıq. Budunun böyüyü də buna bənzədilərək «بُذْنُ بَشْغَانِي» budun başğanı» adlanır ki, «xalqın, ulusun başçısı» deməkdir.

تُتْغُون T u t ğ u n: tutulan, yaxalanan, dustaq, əsir.

تَدْغُون T a d ğ u n: Fərat və ona bənzər böyük çay. Bu söz irmaqlar üçün ad olan «أَكْرُ» ökü» kəlməsinin yerindədir.

تَلْغَان T a l ğ a n: «تَلْغَان اِيكْ talğan ig=ürəkkeçmə xəstəliyi, epilepsiya».

سِيْجَان S i ç ğ a n: siçan. Bu məsəldə də işlənmişdir: «الدَّجِي سِيْجَان مَوْشٌ أَلْدَجِي تَشْقِي قَشِيرِ öldəçi sıçğan muş taşakı kaşır = öləcək siçan pişik xayası qaşır». Bu söz ərəb dilindəki البَاحِثُ عَنِ الْمَدِيَةِ sözünü kimidir. Bu söz əcəli nədən olacaqsın, o şeyin ətrafında hərlənən adama deyilir.

سِيْجَان يَلِي S i ç ğ a n y ı l ı: türklərin məşhur on iki illik dövrəsindən bir ilin adı.

سَرَّغَان S a r ğ a n: şoran yerlərdə bitən bir ot. Bu otun bitdiyi yerə «سَرَّغَان يِير» deyilir. Qamışı qurudan təpəyə də «سَرَّغَان قَمِيْش» deyilir³⁰¹.

³⁰⁰ Başğan balığının çəkisini təyin etməli olsaq, 1 ritl 12 okka, 1 okka 1,283 kq-dır. Bu hesabla 1 ritl 15,396 kq edir. 50 ritl təqribən 770 kq, 100 ritl isə təxminən 1.540 kq deməkdir. Beləliklə, çəkisinə görə başğan balığı balına deyil, ondan kiçik bir balıqdır. Ehtimal ki, ya köpək baltığı, ya da delfindir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə 1 ritlin 130 dirhəm olduğunu yazmışlar (DLT-2005, s.176). Bir dirhəmin 3,12 qram olduğunu nəzərə alsaq, bu hesabla başğan balığının çəkisi 50 ritl x130 dirhəm x3,12 qram=20,280 kq və ya onun iki misli, yəni 40,5 kq edər. Təbii ki, 40 kq-lıq balıq da xeyli böyükdür, ancaq əski türklərin bundan daha iri balıq tanıması və məhz ona başğan deməməsi şübhəlidir. Məncə, başğan ya köpək balığı, ya da delfin olmalıdır.

³⁰¹ Salih Mütəllibov da bu maddəni belə çevirmişdir (TSD, I tom, bet 411). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin tərcüməsi isə fərqlidir: «S a r ğ a n: bataqlıqda böyüyən bir bitki. Bu bitkinin olduğu yerə «sarğan yer» deyilir. «Sarğan kamış»: içində qamışların quruduğu kolluq» (DLT-2005, s.470).

قَزْغَان K a z ğ a n: «قَزْغَان يِير» kazğan yer = içərisində yarıqan. bataqlıq və çatlardan olan yer». Bu şeydə də işlənmişdir:

قَشْ يَقْرِي سَغْرَان

يَسْجَان يَقْرِي اَزْغَان

يِير يَقْرِي قَزْغَان

بُذْنُ يَسْجَان يَسْجَان

«Kuş yawuzı sağızğan,

Yığaç yawuzı azğan,

Yer yawuzı kazğan,

Budun yawuzı barsğan».

Quşların ən pisi, ən xeyirsizi saxsağan, ağacların ən pisi quşburnu, it-burnu ağacı, yerin ən pisi qazğan yer, xalqın isə ən pisi barsğanlılardır. Ağacların ən pisinə azğan deyilir, gül kimi sarı, ağ çiçəkləri olan ağacdır, sırğa kimi qırmızı meyvələri olur. Bizim tərəflərdə bağ-bostan kənarlarına əkilər, çünki bu ağac odun olmağa yaramır, yandığı zaman partlayıb ətrafa sıçrayır, paltarı və evdəki əşyaları yandırır. Yerin ən pisi yarıqan və bataqlığı olan yerdir, çünki belə yerlər çadır qurmağa və əkin əkməyə əlverişsizdir. İnsanların ən pisi isə barsğanlılardır. Çünki onların xasiyyəti pisdür, xəsisdirlər.

قَزْغُون K u z ğ u n: quzğun. Bu məsəldə də işlənmişdir: «بُرْنَكْ اَرْتَقْ بَرْنَكْ قَزْغُونِكْ يَغَاچْ بَاشِنْدَا bürnək artıq bürnək qazğununq yığaç başında =qurdun ovu ortaqdır, quzğununqu isə ağac başındadır», (quzğun qurdun ovuna ortaqlıq olur, ancaq özünün ovladığı ovu ağac başında yeyir). Bu, ərəbin بَرِيضٌ حَجْرَةٌ وَ يَرْتَعِي وَسْطًا sözünü kimidir.

قَشْغُون K u ş ğ u n: heyvanların yediyi təzə qamış.

فَشْغُون K u ş ğ u n: başqa bir tələffüzü isə «أَشْغُون uşğun»dur, «turş bir ot növü» mənasına gəlir.

فَمْغَان K u m ğ a n: ibrik, güyüm; güləb şüşəsi.

مَنْغَان M u n ğ a n: «مَنْغَان كِشَى munğan kişi = gəvəzə, boşboğaz adam».

بَرْقِن B a r k ı n: «بَرْقِن كِشَى barkın kişi = heç bir vəchlə yolundan sapdırılmayan adam».

تُرْفُون T u r k u n: durğun. «تُرْفُون سَوْفُ turkun suw = durğun su».

تَلْقَان T a l k a n: qovud. Bu beytdə də işlənmişdir:

أَعْلَمُ أَكْتُ الْغُلَّ بِلِكِ سِزْلِكِ كِتَارِ

تَلْقَانِ كِمِينِكِ بِلْسَا أَنْكَرِ بَكْمَسِ قَتَارِ

«Oğlum, ögüt alğıl, bilgisizlik kitər,

Talkan kiminq bolsa, anqar pəkməs katar».

Oğlum, öyüd al, biliksizliyi dəf elə,

Kimin qovudu olsa, ona bəkməz qatar.

(Ey oğul, öyüd al, özündən avamlığı, səfahəti uzaqlaşdır, bil ki, qovudu olan şəxs ona bəkməz qatar; ağı olan adam öyüdü qəbul edər).

چَلْقِن Ç a l k a n: yaranın bir yerdən başqa yerə keçməsidir. Ayağı şişən bir adamın qasığında da şiş görünməsi kimi.

قَلْقَان K a l k a n: qalxan. Türk və oğuz dillərinin birində. Bu şeirdə də işlənmişdir:

قَقْرِبِ اتَغِ كَمَشَلِمِ

قَلْقِنِ سُنْقُونِ جُمَشَلِمِ

قَيْنَبِ يَنَا يُمَشَلِمِ

قَتَغْسِي يَغِي يُقَلْسُونِ

«Kıkrıp atıg kəməşəlim,

Kalkan, sünqün çumşalım,

Kaynap, yana yumşalım,

Katğı yağı yuwılsun».

Qışqıraraq at sürək,

Qalxanla, süngü ilə vuruşaq,

Qaynayaraq yumşalaq,

Qatı yağı yumşalsın.

(Biz atımıza süvar olub düşmənin üstünə qışqırtı-bağırtı ilə hucüm edir, süngü və qalxanla vuruşuruq. Düşmənlə üz-üzə gələndə qaynayırıq, sonra barışmaq istəyirlərsə, dururuq, qatı düşmən yumşalana qədər gözləyirik).

تَرْكِن T ə r k ə n: ölkədə, yaxud eldə hakim olan şəxsə xaqaniyyəllilərin xitabıdır, «ey, sən, itaət olunan» deməkdir. Yalnız xaqanlara və xaqaniyyəllilərə deyilir.

تَرْكِن T ə r k i n: tez. «تَرْكِن كَلْ tərkin kəl = tez gəl». Əsli «تَرْكْ tərək» olub çabuqluq deməkdir.

تُرْكُن T ü r k ü n: oymaqların, qohumların toplandığı yer, ata-ana evi. «قَزِ تُرْكُنِكَا كَلْدِي qız türkünigə kəldi = qız atası evinə gəldi».

Bu şeirdə də işlənmişdir:

كَلْسَا اَبَانَقِ تَرْكَنِمِ

اَتِيلْغَمَاتِ تَرْكَنِمِ

يَذَلْمَا غِي تَرْكَنِمِ

أَمْدِي چَرِكِ چَرْكَشُورِ

«Kəlsə abanq tərəkənim,

Etilgəmət türkənim,

Yadhılmağay tərkinim,

Əmdi çərig çərkəşür».

Gəlsə əgər tərəkənim,

Oymağın halı xoş olar.

Evləri də dağılmaz,

İndi qoşun səf tutur.

(Xaqanı yabakularla vuruşmada yardıma çağıraraq deyir: əgər xaqanım köməyə yetsə, oymağın halı xoş olar, evləri yıxılmaz, hər b səfləri düzölmüşdür, ey xaqan, imdada yet).

تَرَكِن T ə r k i n: toplu olan, toplanmış hər şey. «تَرَكِن سَوْف tərkin suw = yığılmış su», «تَرَكِن سَوْ تərkin sü = yığılmış qoşun».

تَرَكَن T ə r k ə n: Şaş şəhərinin adıdır. Əbu Bəkr əl-Kəffal üş-Şaşi bu şəhərdəndir. Əsil adı «تاش كند» Taşkənddir, daşdan qurulmuş şəhər deməkdir.

تَشْكِن T ü ş k ü n: tikanlı gəvən kolu.

چَتگان Ç ə t g ə n: gəm, yüyən.

چُمگان Ç ü m g ə n: çəmənlik, ayırıq otu.

چِغِين Ç i w g i n: «چِغِين اَش çiwgin aş=doyuran, yağlı aş». Heyvanları kökəldən bir ota da «چِغِين اَت çiwgin ot» deyilir.

سِتْگُون S i t g ü n: oğuz şəhərlərindən biri.

سُزْگُن S ü z g ü n: rəngi qara, tikanlı bir dağ ağacıdır.

بُغْرَا كِرْکِنِ B u g r a k i r k i n i: erkək dəvənin qızğın [höyür] zamanıdır. «بُغْرَا كِرْکِنِ كِرْدِي boğra kirkini kirdi» deyilir ki, «dəvənin qızıqma, höyür zamanı gəldi» deməkdir.

كَهْغِين K ə w g i n: «كَهْغِين اَش kəwgin aş = doyumayan aş». Bu, «چِغِين çiwgin» sözünün antonimidir. Heyvanları doyumayan qüvvəsiz ota da «كَهْغِين اَت kəwgin ot» deyilir.

كَلْگِن K ə l g i n: qabarma. Ərəbcə مَد mədu sözü ilə böyük çay və dənizlərin daşırması kimi qabarması ifadə olunur. Bu, selə bənzəyir.

لِمْگِن L i m g ə n: sarı ərik.

بَقْلان B a k l a n: «بَقْلان فَرِي baklan kuzı = təzə və kök quzu».

بَكْلان B ə l g ə n: kişi adı.

چُغْلان Ç u ğ l a n: karluq boyunun böyüklərinin adlarındandır.

سُغْلين S ü g l i n: qırqovul quşu. «سُغْلين süwlin» kimi də tələffüz olunur.

بَتْمان B a t m a n: batman. «بِير بَتْمان اَت bir batman ət = bir batman ət».

چُكْمين Ç u k m i n: qurabiyyə şəklində bişirilən bir çörəkdir. Kəfkirdə su buğunda bişirilir, ən rahat həzm olunan çörəkdir.

سُكْمان S ö k m ə n: igidlərə verilən bir addır. «Savaşa səfləri yaran, sökən» deməkdir. Bu, «سُكْتِي نَانْگِنِي sökti nənqni» sözündən alınmışdır, «bir şeyi sökdü, atdı» deməkdir.

سِگْمان S i k m a n: üzüm sıxma zamanı.

قُرْمان K u r m a n: yay qabı, futlyar. Oğuzca və qıpçaqca «كِيْش قُرْمان kiş kurman = ox və yay qoyulan qab, futlyar». Əsli «belinə qurşaq bağla» demək olan «قُرْمان kurman» sözündəndir.

كَتْمان K ə t m ə n: kətmən, yeri toxalamaq üçün işlənən alət.

كُوزْمان K ö z m ə n: közdə bişirilən çörək, közləmə.

İKİNCİ VƏ ÜÇÜNCÜ HƏRFLƏRİ ARASINA HƏRF ARTIRILAN SÖZLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالًا FƏ'ALA BABI

يَمَاتَا /Y/ a m a t a³⁰²: qədaif, şəkərbura xəmiri kimi incə bir xəmirin adıdır. Yağlı toyuq, yaxud ət qızardılan zaman yağ sızması deyə ona sarınır.

قَرَاچِي K a r a ç i: qapıları gəzən dilənçi, qaraçı³⁰³.

كَلَجُو K ə l ə ç ü: söz. Oğuzca.

كُمِجَا K ü m i ç ə: ağcaqanad.

تَبَارُو T a b a r u: «أل مَبِك تَبَارُو كَلْدِي» ol məninq tabaru kəldi = o mənə tərəf gəldi», «أل اَبِك تَبَارُو بَرْدِي» ol aninq tabaru bardı = o ona tərəf getdi». «Taba» sözü yan, tərəf, cəhət mənasındadır, -ru sonra artırılmışdır.

خُمَارُو X u m a r u: miras. «بُونِي اَم دَن خُمَارُو بَلْدِم» bunu atamdan xumarı buldım=bunu atamdan miras buldum, mənə atamdan mirasdır».

خُمَارُو X u m a r u: yadigar olmaq üzrə verilən mala deyilir. Böyüklərdən biri öləndə malından ən gözəl hissə xaqan üçün ay-

³⁰² Sözü əvvəlində samit bir hərf olmalıdır. Çinlilər (DLT-Çin, I cild, s.470) və Hüseyn Düzgün də bu sözü «yamata» (د ل ت s.263) şəklində, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «tamata» kimi (DLT-2005, s.526) oxumuşlar.

³⁰³ Zənnimcə, «Qaraçı» sözü qara rənglə bağlı deyil. Bu söz qaraçıların vətəni olan Hindistan yarımadası, özəlliklə bugünkü Kəraçi şəhəri ilə əlaqədardır. Bilgi üçün.

rılır. Bu mala da «خُمَارُو xumarı» deyirlər. Bu söz «xatirə, yadigar» mənasındadır. Bu söz qadına və kişiye ad olaraq da verilir. Uzaq səfərə çıxan bir adamın qohumlarına qoyduğu mala da «xumarı» deyilir.

نَمِيژَا N a m i j a: qadın bacısının əri, bacanaq. Çigilcə.

شَلَاشُو Ş a l a ş u: Çində istehsal olunan parça növü.

شَمُوشَا Ş a m u ş a: yeyilən otların bir növü.

قَرَاغُو K a r a ğ u: «zaç» deyilən qara boya.

قَرَاغُو K a r a ğ u: kor.

قُرِيغُو K u r i ğ u: «قُرِيغُو نَانِك» kuruğu nənq = qurumaq üzrə olan nəsnə».

Bir şeyin quruduğu vaxta da belə deyilir.

قِرَاغُو K i r a ğ u: qırov. Soyuq gecələrdə düşür.

بُرَاغُو B u z a ğ u: buzov. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَفْدَاكِي بُرَاغُو أَكُوز» əwdəki buzağı öküz bolmas=ev buzovundan öküz olmaz». Bu söz şan-şərəfdə, ərđəmdə, mövqedə yüksəldiyi halda qohumlarının hələ uşaq kimi baxdığı adam haqqında söylənir.

بُرَاغُو B u z a ğ u: «بُرَاغُو تَلِي» buzağı tılı = siçan kimi kiçik bir heyvan».

بُشُغُو B o ş u ğ u: «أَت بُشُغُو بَلْدِي» at boşuğu boldı = atı boş buraxmaq zamanı gəldi». Başqası da belədir.

تُشَاغُو T u ş a ğ u: «أَت تُشَاغُو بَلْدِي» at tuşağı boldı = atın ayağına cidar vurmaq zamanı gəldi».

بُكَاغُو B u k a ğ u: qandal. Oğruların qollarına vurulur.

تَقَاغُو T a k a ğ u: toyuğa və xoruza verilən addır. Xoruza «أَرَكِك تَقَاغُو» erkək takağı», toyuğa is «تِيشِي تَقَاغُو» tişi takağı» deyilərək bir-birindən ayırd edilir. Bu məsələdə də işlənir: «يَزِيدَاكِي أَفْدَاكِي تَقَاغُو اِجْتِمَا سَقْلِين اَنْرَكْلِي» yazıdakı süvlin ədhərgəli əwdəki takağı içgünmə=çöldə qırqovul axtararkən barı evdəki

toyuqdan olma». Bu söz meydanda olmayan bir şeyi ələ keçirmək üçün əlindəki xərcəyə deyilir.

تَقَاغُو T a k a ğ u: «تَقَاغُو يَلِي takağu yılı = türklərin on iki ilindən biri».

تَلَاغُو T a l a ğ u: tez təsir edən və öldürən ağrı, zəhər.

تَلَاغُو T a l a ğ u: daxili bədən ağrısına da «تَلَاغُو talağu» deyilir.

تَمَاغُو T u m a ğ u: timov, nəzlə, qrip.

قَنَاغُو K a n a ğ u: neştər, qan almaq üçün işlənən alət, lanset.

بُتُوْكَ B ü t ü g ə: badımcən.

بِلَاغُو B i l ə g ü: bülöv.

تِرَاغُو T i r ə g ü: dirək, üstündə bir şey duran, bir şeyə dayaq olan hər nəsnə, sütun və buna bənzər şeylər.

كِرَاغُو K ə r ə g ü: türkmənlərin dilində «çadır» deməkdir, köçərilərə görə, «qışlıq ev» mənasına gəlir. Bu məsələdə də işlənmişdir: «كَرَاغُو يَدْتِي kək kördi, kərəgü yüdhti = sıxıntı gördü, çadırını söküb kürəyinə aldı».

كِرَاغُو K ö z ə g ü: maşa. Bu kəlamda da işlənmişdir: «كِرَاغُو بِلْسَا الْكِ közəgü uzun bolsa, əlig köyməs = maşa uzun olsa, əl yanmaz». Bu söz oğul-uşağı çalışaraq, işləyərək rifaha çatan şəxs üçün deyilir.

كُشِيْكَ K ö ş i g ə: zəif kölgə.

كَلَاغُو K ə l ə g ü: çöl siçanı növündən bir heyvan.

كَلِيْكَ K ö l i g ə: qatı kölgə.

چُمَالِي Ç u m a l ı³⁰⁴: qarışqa. Çigilcə.

چُمَالِي Ç u m ı l ı: «چُمَالِي بُلْدِي çumılı boldı = bürküdən adamın gözləri qaraldı, başı hərləndi».

كَبَالِي K ə b ə l i: gecə işiq ətrafında uçan pərvanə.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَان, فَعِيلَان, FƏ'ALAN, FƏİLƏN BABI

قَرِيْزَان K a r ı z a n: çox yaşlanmış adam.

چِيْپَكَا ن³⁰⁵: innab.

چِيْپَكَا ن: bədənə çıxan qırmızılıq. İnnaba bənzədiyi üçün bu ad verilmişdir.

قَرَاكَا ن K a r a k a n: dağda bitən ağacların bir növü.

چُلِيْمَا ن Ç u l ı m a n: «چُلِيْمَا ن اِيْش çulıman iş = içindən çıxılması müşkül iş». Bu söz əslində su yığılmasına deyilir. Kəncəkə.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلِي FƏ'ƏLİ BABI

تَاتِيْندِي T a t ı n d ı: «تَاتِيْندِي سُوْتِ tatındı süt = bol süd».

سَاچِيْندِي S a ç ı n d ı: «سَاچِيْندِي نَانَقِ saçındı nənq = saçılan, yayılan nəsnə».

تِيْدِيْندِي T ı d h ı n d ı: «تِيْدِيْندِي نَانَقِ tıdhındı nənq=əsirgənən, yasaq nəsnə».

كِيْدِيْندِي K e d h i n d i: «كِيْدِيْندِي تُونِ kedhindi ton=çox geyilən paltar».

سُوْرُوْندِي S ü r ü n d i: «سُوْرُوْندِي اَرِ süründi ər = hər yerdən sürülən, sürgün olunan adam».

قِرِيْندِي K ı r ı n d ı: hər hansı bir şeyin qırıntısı.

زَرِنَزَا Z ə r ə n z ə: yabanı mərsin, yaxud «durdabak» deyilən bir ot.

Toxumuna «زَرِنَزَا اُرُغِي zərənəzə uruğu» deyilir.

سُوْرُوْندِي S ü z ü n d i: «سُوْرُوْندِي سُوْفِ süzündi suw = süzölmüş su».

قَزِيْندِي K a z ı n d ı: «قَزِيْندِي تُبْرَاقِ kazındı toprak = qazılmış torpaq».

بُوْغُوْندِي B o ğ u n d ı: heyvanın sidik axarı, insanınkı deyil.

سَالِيْندِي S a l ı n d ı: «سَالِيْندِي اَتْنَكِ salındı otunq = selin sahilə atdığı odun».

سَالِيْندِي S a l ı n d ı: «سَالِيْندِي نَانَقِ salındı nənq = atılan, çıxarılan nəsnə».

³⁰⁴ Bu və bundan sonrakı sözü Salih Mütəllibov «çumılı» (TSD, I tom, bet 419), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «çüməli» kimi (DLT-2005, s.245) oxumuşlar.

³⁰⁵ Bu və bundan sonrakı söz orijinalda «çıpkan» kimi verilmişdir. Babın tələbinə uyması üçün «çıpkan» şəklində olmalıdır.

سَلْنَدَى S u l u n d ı: kişinin arxaya doğru saldığı (ənsədə saxladığı) saç.
Əsli «سَلْنَدَى نَانَك salındı nənq»dir, «salınan, buraxılan nəsnə» deməkdir. Bu, fəsih olmayan sözdür.

تَمِنْدَى T a m ı n d ı: «تَمِنْدَى سَوْف tamındı suw = su damlası».

كَمُنْدَى K ö m ü n d i: «كَمُنْدَى نَانَك kömündi nənq = gömülmüş, basdırılmış nəsnə».

[Qayda]:

Fe'l köklərinə ن د ی hərfləri [yəni –indi şəkilçisi] artırmaqla onlardan isim düzəldilir. Bu halda sözün mənası «bir şeyin artığı» demək olur, yaxud ismi-məful mənasına gəlir. Bu da ərəb dilinin فَعَالِه babına uyğundur. Bunun başqa bir variantı da vardır. Əmr forması olan kökün son hərfi ilə keçmiş zaman şəkilçisi olan د ی [-di/ti] arasına bir ن n hərfi yerləşdirilir (süz+n+ti) və söz məful mənasında ismə çevrilir. Məsələn, «سُقْنَى سَوْفَى suwnı süzti=suyu süzdü» cümləsindəki «سَوْفَى süzti» fe'linin sonuncu kök hərfi olan ج z ilə keçmiş zaman şəkilçisi olan د ت [-di/ti] arasına bir ن n hərfi əlavə edilərək «سَوْفَى سَزْنَدَى süzündi suw» ifadəsi yaradılır ki, «süzülmüş su» deməkdir. Beləliklə, fe'l üzərində iş icra edilən isimdən başqa bir şey olmur, bunun mənası «süzülmüş su» deməkdir. Digər isimlər də bu qayda ilə yaranır.

فُعْلَى FÜ'LULİ BABI

بُسْتَى P ü s t ü l i: «qara çuğundur» deyilən bir ot.

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

[DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ]

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَل ، فَعْلَال ، فَعْلَل

FƏ'LƏL, FƏ'LAL, FƏ'LUL BABI

بُشَغْت B u ş ğ u t: şeyird, sənətkar şeyirdi.

تَرْمَت T a r m u t: dağların təpələri, dərələri. «تَرْمَت كَجْتِم tağ-tarmut keçtim = dağ-təpə keçdim».

تَكْشَت T ə k ş ü t: dəyişmə, qarşılıq, əvəz; qəlp pul verib həqiqi pul almaq kimi.

رَبَجَت R a p ç a t: biyar. Bəyin xalqdan yük heyvanlarını alıb pulsuz yük yükləməsi, daşıması kimi. Kəncəkə³⁰⁶.

چَبَغْت Ç a p ğ u t: çaput, şiltə.

قَرَشَت K a r ş u t: zidd. Gecə ilə gündüz kimi.

قَزَغْت K ı z ğ u t: cəza, işkəncə. Başqalarına ibrət olması üçün suçlu bir adama xalq qarşısında işkəncə verilməsi.

قَفَشَت K a w ş u t: iki xanın ölkələrinin təhlükəsizliyi məqsədilə görüşərək barışmaları.

قَفَشَت K a w ş u t: kişi adı.

لَجْنَت L ü ç n ü t: iməcilik. Buğda və buğdaya bənzər şeyləri təmizləməkdə kəndlilərin köməkləşməsi. Bu, bəzən kəndlilərin

³⁰⁶ Bu söz («رَبَجَت») «Divanü lüğat-it-türk»də r hərfi ilə başlayan yeganə sözdür. Bundan başqa bir -rak şəkilçisi də var.

bir-birinə bir kölə və ya heyvan göndərərək xırman döydürmək üçün etdikləri köməkdir. Kəncəkə.

بجوج B i ç ğ u ç: qayçı, hər hansı bir şeyi kəsən nəsne.

بدرج B u d r a ç: yabaku böyüklerinden birinin adı. بکج ارسلان بکین Bəkəç Arslan Tigin dövründə müsəlmanlara əsir düşmüşdür.

بُسکاج B ü s k ə ç: çörək.

یرکوج Y e r k ü ç: qılnc kimi taxtadan qayrılmış uzun və enli bir ağac parçasıdır, kürədəki çörəyi çevirmək üçün istifadə olunur³⁰⁷.

تتماج T u t m a ç: türklərin məşhur bir yeməyidir. Bu yemək Zülqərneyndən qalmışdır. Belə icad edilmişdir: Zülqərneyn zülmətdən çıxdıqdan sonra azuqəsi azalmış, yanındakılar ona «بزنی توما آج» bizni tutma aç», yəni bizi ac saxlama, yolumuzu aç, yurdumuza-yuvamıza qayıdaq kimi sözlər söyləmişlər. Zülqərneyn də alimlərlə məsləhətləşmiş və bu yeməyi icad etmişdir. Bu yemək bədəni qüvvətləndirir, üzə qırmızılıq verir, çətin həzm olunur. Tutmac yeyildikdən sonra suyundan da içilir. Türklər bu yeməklə tanış olanda ona «تتماج tutmaç» demişlər. Əsli «توما آج» tutma aç»dır, iki الف əlif birdən atılmışdır, «özünü ac tutma, bu yeməkdən bişir, ye» deməkdir.

تغوج T u t ğ u ç: qəlyanaltı; bir azca yemək.

تدرج T u d r i ç: zibil, gübrə, peyin. Arğuca.

³⁰⁷ Bu iki maddədə baş sözlər yerində qalmalı, onların mənalartı isə çarpaz şəkildə dəyişməlidir. Bəsim Atalayın qeydinə görə (DLT, I, s. 452) vəziyyət belə olmalıdır: «یرکوج yerküç» sözünün qarşısında «çörək»; «بُسکاج büskəç» sözünün qarşısında isə «qılnc kimi taxtadan qayrılmış uzun və enli bir ağac parçasıdır, kürədəki çörəyi çevirmək üçün istifadə olunur» yazılmalıdır.

تغوج T a l ğ u ç: heyvana yüklənən yüklə ip arasma qoyulan ağacdır.

Bir neçə dəfə büküldükdə ipi çıxır, tay sürüşmür, müvazinət pozulmur.

تغجاج T a w ğ a ç: Maçinin adıdır. Bura Çindən dörd aylıq məsafədədir. Çin əslində üç qismdir: birincisi Yuxarı Çindir ki, şərqdədir, buraya «تغجاج Tawğaç» deyirlər. İkincisi Orta Çindir, bura «خطای Xıtay» adlanır. Üçüncüsü Aşağı Çindir, buraya isə «برخان Barxan» adı verilir. Barxan Kaşğardadır. Lakin indi Maçin «Tawğaç» adı ilə tanınmışdır, «Xıtay» ölkəsinə isə Çin deyilməkdədir.

تغجاج T a w ğ a ç: türklərin bir boyudur, bu diyarda yaşayırlar. Bu sözdən alınaraq onlara «تت تغجاج Tat Tawğaç» deyilir ki, bu da uyğur, tat, çinli deməkdir. Bu, Tawğaçdır.

تغجاج T a w ğ a ç: böyük və əski tikililərin hamısına birdən «تغجاج اذی» Tawğaç edhi» deyilir. Ərəblər də eyni qaydada öz əsərlərinə «اد ad qövmünün əsərləri» deyirlər. Xanlar Tawğaç sözünü özlərinə ünvan qəbul edərək «تغجاج خان» Tawğaç xan» adını daşıyırlar. Bu, «ölkəsi böyük və qədim olan xan» deməkdir.

تت تغجاج T a t - T a w ğ a ç: buradakı «tat» sözündən farslar, «Tawğaç» sözündən isə türklər murad edilir. Məncə, ən doğrusu elə bu söylədiyimdir. İslam ölkələrində də belə bilinir, orada da elədir. Hər ikisi də doğrudur.

تغجاج T a w ğ a ç: «تغجاج يُداسی» tawğaç yudası» küncüt çiçəyinin yarpağına bənzər yarpaqları olan ağacdır, dərman üçün istifadə olunur.

سرقج S a r k a ç: qaramuq otu, kasnı, yabanı hindibaya bənzər bir otur.

سُرْقَج S u r k a ç: lök ağacının yapışqanıdır, bununla qılinc, xəncər, kəski kimi şeylərin qəbzələri bərkidilir.

سَرْنِج S ə r n i ç: dəvə dərisindən düzəldilən su tuluğu, ağacdan oyulmuş qab³⁰⁸.

سَعْدِج S a ğ d ı ç: sağdış, dost.

سُغْدِج S u ğ d ı ç: qışda dostlar arasında növbə ilə düzəldilən şülən, gəzmə ziyafəti.

سَقْدِج S a w d ı ç: qələmçələrdən hörülərək içinə meyvə və buna bənzər şeylər qoyulan nəsəninin adı; səbət, sələ.

سَنَكِج S ə n k ə ç: findıq boyda alma növü, dadlıdır, ağ və qırmızı növləri var.

كَاتَكِج K a t k i ç: çayana bənzər bir həşəratdır, insanı çalır. Arğuca.

كِسْغَاج K ı s ğ a ç: qısqac, kəlbətin.

كُوسْغَاج K u s ğ a ç: kiçik, qara bir heyvandır, adamı dişləyir. Oğuzca.

كُوشْغَاج K u ş ğ a ç: sərçə quşu.

كَرْپِج K ə r p i ç: kərpic. Bişmişinə «بِشْغِج كَرْپِج» deyilir, bişmiş kərpicin başqa bir adı «tuğla»dır.

كِرْتِج K i r t ü ç: «کِرْتِج كِشِي» kirtüç kişi = paxıl və xasiyyəti pis adam».

بَشْتَر B a ş t a r: oraq. Arğuca.

بَکْتَر B ə k t u r: kişi adı. Əsli «بَکْت تَوْر» bək tur=bərk dayan»dır³⁰⁹.

بُکْتَر B ü k t i r: dağlardakı sıldırım və uçurumlar. Bu şeirdə də işlənmişdir:

³⁰⁸ Salih Mütəllibov bu sözü belə çevirmişdir: «ağacdan düzəldilən çəllək» (TSD, I tom, bet 423). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə bu sözü «sarınc: içinə süd sağılan dəri bir qab» kimi (DLT-2005, s. 473) oxumuş və mənalandırmışlar.

³⁰⁹ Salih Mütəllibov bu sözü «Bəgtür» şəklində oxumuş, «daim öz yerində dur, çox yaşa» kimi mənalandırmışdır (TSD, I tom, bet 424). Hüseyn Düzgün bu sözü «bəktur» (DLT-2005, s.181) kimi oxumuşlar. Çinlilər də «bəktür» kimi vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.481).

اغا بُکْتَر ازا يردم

برق ياقب قيا كردم

انی بیلب تقی بردم

تُكَل ياغی تُری تُغدی

«Ağa büktir üzə yordım,
Barık yakıp kıya kördüm,
Anı bilip takı bardım,
Tükəl yağı tōri toğdı»
Sərt yamaclara çıxıb yürüdüm,
Bir qaraltı görüb yaxınlaşdım.
Onu tanıyıb yanına vardım,
Yağların tozu qopdu.

(Dağın sərt yamaclarına çıxıb gəzdim, orada bir qaraltı gördüm, tanıdıqdan sonra üstünə getdim, düşmənlər məni görüb tez qaçdılar, onların tozu göyə yüksəldi).

بَلْدَر B a l d ı r: dağın burun kimi çıxan yeri, «تاغ بلدری» tağ baldırı» deyilir.

بَلْدَر B a l d ı r: ögey, «بلدر اغل» baldır oğul = ögey oğul», «بلدر قیز» baldır qız = ögey qız».

بَلْدَر B a l d ı r: «بلدر ترغ» baldır tarığ = yazbaşı əkilən əkin». Ən yaxşı əkin vaxtı elə budur. Hər hansı bir iş ilk çağında görülürsə, ona «بلدر baldır» deyilir.

بَلْدَر B a l d ı r: döl zamanı doğulan ilk quzuğa da «بلدر قزی» baldır kuzı» deyilir. Bu dörd sözün hamısında ب b səsi qalın tələffüz olunur.

بُلْدُر بُلْدُر B u l d u r-b u l d u r: «تاش فذغقا تُشتی بُلْدُر بُلْدُر اشی» taş kudhuğka tüştü, buldur-buldur etti = daş quyuya düşdü, buldur-buldur səsi çıxdı».

- بَلْدِر B ı l d ı r: bildir/bıldır, keçən il, bir ildir³¹⁰.
- بُلْغَار B u l ğ a r: hamının tanıdığı bir türk şəhəri.
- تَلْفِر T ü l f i r: örtü, pərdə, qadın örtüsü, qumaşdan və ipəkdən tikilir.
- چَالْدِر – چَالْدِر «أَق كِشْتَا جَلْدِر جَلْدِر آتِي» ok kiştə çaldır-çaldır etti = ox sədəqdə, oxdanda çaldır-çaldır etdi». Yel əsəndə otların çıxardığı səsə də belə deyilir.
- چَاĞْم_UR Ç a ğ m u r: şalgam.
- چَاْم_Ğ_U R Ç a m ğ u r: bu da şalgam deməkdir, م m ilə غ ğ hərfinin yeri dəyişmişdir.
- سَر_کَر S ə r k ə r: yol kəsən, quldur, harami. Karluqca.
- قَنْدِر K a n d ı r: aşılarmaya yarayan dəri soyulduqdan sonra ətin üzərində qalan incə zər.
- کَسْتَر K ə s t ə r: saxsı. Uç dilində.
- کَشْمِير K ə ş m i r: türk ellərində bir şəhərin adı. Bu şəhəri tanrı peyğəmbəri Süleyman salmışdır.
- مَتَدَار M a n d a r: sarmaşiq, ağaclara sarmaşan bir bitki. Çox vaxt ağacları qurudur. Oğuzca.
- بُرْدُز B u r d u z: bağ, bostan. Bu söz türkcə deyil.
- بَلْدِز B a l d ı z: arvadın kiçik bacısıdır. Ərin bacısma isə baldız deyil, «سِنْقِل sinqil» deyilir.
- تَرْمَز T a r m a z: xiyar növü.
- قُتْسُز K u t s u z: işləri tərs gedən adam. Bu məsələdə də işlənmişdir: «قُتْسُز قُدْغَا کِرسَا قُم یَغَار» kutsuz kudhuğka kirsə kum yağar = uğursuz adam quyuya girsə, qum yağar, quyu qumla dolar». Bu, ərəbin bu sözünə oxşayır: إِذَا أَقْبَلَ وَأَإِذَا ادْبَرَدَ مَرَّ

³¹⁰ Salih Mütəllibov bu sözü «buldır» kimi oxumuşdur (TSD, I tom, bet 425). Hüseyn Düzgün «bıldır» (د ل ت s.258), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.186) və çinlilər «bıldur» (DLT-Çin, I cild, s.482) şəklində oxumuşlar.

- قِرْغِز K ı r k ı z: qırğız, bir türk boyu.
- قَلْبُز K a l b u z: loxma, dilim. «قَلْبُز لَادِي نَانَقْنِي» kalbuzladı nənqni = o şeyi tıxdı, uddu».
- قُنْدُز K u n d u z: su iti, qunduz.
- قُنْدُز K u n d u z: «قُنْدُز قِيرِي» kunduz kayrı = qunduzun xayasından hazırlanan dərman».
- كُنْدُز K ü n d ü z: gündüz.
- مُنْدُز M u n d u z: axmaq, gic. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «نَجَا مُنْدُز ارسَا ايش اذكوُ نجا اكرى ارسَا يول اذكوُ» neçə munduz ərsə eş edhgü, neçə əgri ərsə yol edhgü = nə qədər axmaq olsa da, eş-dost yaxşıdır, nə qədər əyri olsa da, yenə yol yaxşıdır», (dost səfeh olsa da, çöldə yalnız qalmaqdaysa, onunla olmaq yaxşıdır, çölün düzündə hara gedəcəyini bilməyib elə-belə getməkdənsə, əyri yolla getmək yaxşıdır).
- مُنْدُز M u n d u z: «مُنْدُز اَقِن» munduz akın=qəfil gələn sel».
- مُنْدُز M u n d u z: «مُنْدُز يَرِيغَا ات» munduz yoriğa at = yorğa yeridən başqa yeriş bilməyən at».
- بِجْغَاس B ı ğ ğ a s: xalq arasında bağlanan saziş. Bu şeirdə də işlənmişdir:
- بِجْغَاس بِيْتِك كِلْرُلَر
اَنَد كِي يَمَابِرُورُلَر
خَانَدِين بَسْت تِلْرُلَر
بَسْمِل جُمَل تِرْكَشُور
- «Bıçğas bitik kılurlar,
And key yəmə berürlər,
Xandın basut tilərlər,
Basmıl, çomal³¹¹ tirgəşür».

³¹¹ Bu söz başqa yerlərdə «جُمَل» çomıl» imlası ilə verilmişdir.

Saziş bitiyi yazırlar,
Möhkəmcə and içirlər,
Xandan kömək diləyirlər,
Basmıllar, çomullar yığışrlar.

(Xaqana qarşı çıxmamaq, ona bağlılıq və sədaqət haqda müqavilə mətni, andlaşma yazaraq xalq yabaku hərbində xaqandan kömək istəyir. İndi basmıllar və çomullar savaşıq etmək üçün toplaşrlar).

بکمس B ə k m 'ə s: pəkməz. Oğuzca.

قرباس K ı r b a s: «قرباس kırbas ər = başının tükü tökülən, artıq başında tük bitməyən adam».

یُرْبَاش Y u r b a ş: «یُرْبَاش ایش yurbaş iş = içindən necə çıxılacağı bilinməyən dolaşlıq iş».

بترش B a t r u ş: «بترش سۇف batruş suw = bulanıq su». Suyu azalaraq xəmiri çoxalan əriştə şorbasi da belədir.

بُلْغَاش B u l ğ a ş: düşmənin hücumu ilə xalq arasına düşən çaxnaşma, qarışıqlıq, vahimə, xaos.

تِرْكَاش T i r k e ş³¹²: sıxıntı və izdiham üzündən hərəkət etmək çətinliyi.

تِرْكَاش T i r k e ş: dərələrin suyunun toplandığı yerə «سۇف تِرْكَاشی suw tirkeşi» deyilir.

جُلْبَاش Ç u l b u ş: ələ və paltara bulaşan meyvə şirəsi.

سَرْمَاش S a r m a ş: bir şeyin bir şeyə sarılması, girməsi. Bir qarışıqlıq zamanı xalqın bir-birinə girməsinə, dalğalanmasına «سَرْمَاش بُلْدی sarmaş boldı» deyilir.

سُقْش S u w s u ş: buğdanın qüvvəsi getdikdən sonra alınan son suyu.

Üzərinə su qatılan ayran da belədir.

³¹²Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu «tergəş» oxumuşlar (DLT-2005, s.554).

قتلش K a t l ı ş: qatılma. Axar suların bir qovşaqla toplanması. Buna «سۇف قتلشی suw katlıştı» deyilir.

قتمش K a t m ı ş: kişi adı.

قَرْتِش K ı r t ı ş: həm insanın, həm də başqa canlının üzünün rəngi. «قَرْتِش كُشی körklüg kırtışlıq kişi = üzünün rəngi gözəl adam». Yer qabığına «يِر قَرْتِشی yer kırtışı» deyilir. Hər üzə və qabığa «kırtış» demək olmaz.

قَرغِش K a r ğ ı ş: qarğış, lənət. «قَرغِش تَنْقَری tənqri qarğışı anıncı üzə» sözü «tanrının lənəti onun üstünə olsun» deməkdir. Bəzən bu söz sifət olaraq işlədilir və «قَرغِش كُشی qarğış kişi» deyilir ki, «məlun, qarğınmış adam» deməkdir.

قُلْدَش K o l d a ş: qoldaş. Bu söz ancaq böyüklərin nökərləri, xidmətçiləri haqqında işlədilir³¹³.

كِرْدَش K i r d ə ş: bir həyətdə səninlə bərabər yaşayan qonşu.

بُرْبَاغ B u r b a ğ³¹⁴: işi uzatma, yarıda qoyma.

بِرْفَع B ı r k ı ğ: atın və eşşəyin gənizdən səs çıxarması, fınxırması. Buna «ات برْفعی at birkığı» deyilir.

بُرْفَع B u r k u ğ: dərinin və dəriyə bənzər şeylərin çəkilib büzüşməsi.

بَشْلَاغ B a ş l a ğ: «بَشْلَاغ نَانك başlağ nənc = buraxılmış şey». Həmin model üzrə «بَشْلَاغ يلقى başlağ yıldı» başlı-başına buraxılmış heyvan deməkdir.

بِغْرغ B ı ğ r ı ğ: çuval, dağarcıq, tuluq kimi şeylərin ağzınacan dolu olmasından sonra onlarda yaranan girinti və çıxıntı.

³¹³Salih Mütəllibov «nökərləri, xidmətçiləri» yerinə «bolaları», yəni «balaları, uşaqları» yazmışdır (TSD, I tom, bet 429). Belə çıxır ki, o, Bəsim Atalay nəşrindəki «uşak» sözünü «bala» kimi anlamış və standart səhvə yol vermişdir. Türkcə «uşak» sözü azərbaycanca, eləcə də özbəkçə «uşaq» və «bola» deyil, məhz «nökər və xidmətçi» deməkdir.

³¹⁴Bəsim Atalayın fikrinə, bu söz «بُرْبَاغ burbağ», deyil «بُرْبَاغ yurbağ» olmalıdır (DLT, I, s. 461).

تَبْلَاغٌ T a b l a ğ: bir şeyə razı olmaq. «بُوْ اِيْشِ دَا سَيِّكْ تَبْلَاغِيْكَ بَارْمُوْ» bu işta səninq tablağınq barmu = bu işdə sənin razılığın varımı».

تَبْرُزُغٌ T a p z u ğ: xalqın bir-birini sınağa çəkdiyi tapmaca. «تَبْرُزُغُ تَبْرُزُغُكُ تَبْرُزُغُكُ تَبْرُزُغُكُ» tapzuğuk tapuzdum = tapmaca tapızdırdım».

تُتْسِغٌ T u t s u ğ: vəsiyyə. «مَنْ اَنْكَرَ تُتْسِغُ تُتْرُدُ» mən anqar tutsuğ tutuzdum = mən ona vəsiyyət etdim».

تَرْتِغٌ T a r t i ğ: yük ipi, sarğı kəndiri³¹⁵.

تَرْتِغٌ T a r t i ğ: hər hansı bir məsələ ilə əlaqədar xaqanın öz adamlarını çağırması. «بَكَدَنْ تَرْتِغِيْ كَلْدِيْ» bəgdən tartığçı kəldi = bəydən dəvətçi gəldi».

تُرْفُغٌ T u r k u ğ: həya, utanma. «اَلْ مَعْدَنْ تُرْفُغٌ بَلْدِيْ» ol məndən turkuğ boldı = o məndən həya etdi, utandı».

تُغْرَاغٌ T u ğ r a ğ: tuğra, tura, xaqanın möhürü, buyruğu. Oğuzca. Bunu türklər bilməzlər, mən də əslini bilmirəm.

تُغْرَاغٌ T u ğ r a ğ: qayıdanda geri alınmaq üzrə savaşı zamanı əsgərin minməsi üçün xaqan tərəfindən verilən at³¹⁶.

تِلْدَاغٌ T i l d a ğ: bəhanə. «اَلْ اَنْكَرَ تِلْدَاغٌ قَلْوَرُ» ol anqar tildağ kılur = o ona bəhanə tapar». Farscası «بَهَانَه»dir³¹⁷.

تُغْسِغٌ T o ğ s u ğ: «كُونُ تُغْسِغُ» kün toğsuğ=gündoğar, şərqr».

بَاتْسِغٌ B a t s i ğ: «كُونُ بَاتْسِغُ» kün batsığ = günbatar, qərb».

تَلْقِغٌ T a l k i ğ: dağların birləşdiyi yer.

³¹⁵ Salih Mütəllibov bu sözü «yəhər qayıışı» kimi tərcümə etmişdir (TSD, I tom, bet 429).

³¹⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz («تُغْرَاغُ») yazma nüsxədə «تُغْرَاغُ» şəklində verilmişdir (DLT, I, s. 462).

³¹⁷ Salih Mütəllibov bu maddəni belə tərcümə etmişdir: «böhtan, töhmət». «ol anqar tildağ kılur=o ona böhtan atdı». Bu sözün farscası «bəhanə»dir (TSD, I tom, bet 429). Daha sonra «bəhanə» sözünün üstündə işarə qoyaraq mətn altında bu qeydi vermişdir: «Məndə belədir, ancaq ərəbcə izaha uyğun gəlmir. Ehtimal ki, katib xətası nəticəsində «böhtan» yerinə «bəhanə» yazılmışdır» (TSD, I tom, bet 429). Onun bu qeydi barədə düşünməyə dəyər.

تَلْقِغٌ T a l k i ğ: işləri geri qoymaq.

تُْمَلِغٌ T u m l i ğ: soyuq olan yer. Bu bənddə də işlənilib:

تُْمَلِغٌ كَلِيبٌ قَبْسَدِيْ

قُتْلِقٌ يَابِغٌ تَبْسَدِيْ

قَرَلَبٌ اَزْنٌ يَبْسَدِيْ

اَتِ يَنْ اَشْنُبٌ اَمْرَشُوْرُ

«Tumliğ kəlip kapsadı,

Kutluğ yayığ təpsədi,

Karlap ajun yapsadı,

Ət, yin üşüp əmrışür».

Soyuq gəlib hər yanı qapladı,

Mübarək yayı qaçırtdı,

Qar bütün dünyanı örtüdü,

Bədən üşüyüb titrəyir.

(Yenə soyuqlar düşdü, qar yağdı, hər yan ağ örpəyə büründü, isti yaydan əsər-ələmət qalmadı, bədən bütün əzaları titrəyir).

Buradakı «تُْمَلِغٌ tumliğ» sözünün əsli «تُْم tum»dur. «اَلْ كِيْ يَزِيْ تُْمَلِغٌ» ölüg yuzi tumluğ =ölü üzü soyuqdur». Çünki doğma adamlar da ölüdən çəkinirlər.

سِرْتِغٌ S i r t i ğ: damşanın sözündən hər şeyi deyil, bəzi nüansları başa düşmək. «مَنْ بُوْ سُوْرْدَنْ سِرْتِغٌ بَلْدُمُ» mən bu sözdən sırtığ buldum = mən bu sözdən işin mahiyyətini anladım».

سَجَلِغٌ S a ç l i ğ: «سَجَلِغٌ اَرٌ» saçlığ ər = saçlı adam».

سَرْسِغٌ S a r s i ğ: «سَرْسِغٌ سُوْرٌ» sarsığ söz = kəskin söz». Qətiyyətli iş və sürətli hərəkət üçün də belə deyilir.

سِزْلَاغٌ S i z l a ğ: soyuq su içməkdən və ya buz çeynəməkdən dişlərin üşüyərək göynəməsi.

سبغزغ S ı ğ z ı ğ: məst və ayaqqabı kimi şeylərdə iki tikiş arasına qoyulan tumac.

سبغزغ S ı ğ z ı ğ: iki şeyi birləşdirən bağ, kəmənd.

سبغزغ S ı ğ z a ğ: «تیش سبغزغ» tış sığzağı = dişlərin arasındakı açıqlıq».

سبغ S a ğ l ı ğ: sayılı, sanılı olan hər şey. Əsli «ساغغ» sağğdır.

سبلاغ S u w l a ğ: heyvan suvarılan yer, yalaq, musluq.

سبلاغ S u w l a ğ: bir yer adı.

كقتلغ K u t l u ğ: «قتلغ نانك» kutluğ nənq = qutlu nəsnə, mübarək şey». Bu, kişi adı da olur.

قرشاغ K a r ş a ğ: paltarın bir qarış qədər olan hissəsi. «انك قرشاغ كور» anıq qarşağı kör = onun paltarının bir qarışını gör».

قرشاغ K u r ş a ğ: qurşaq qurşanma.

قرشاغ K u r ş a ğ: eşmə. Yundan toxunur, bel qurşağına bənzər bir şey olub çadıra sarmır, «اف قرشاغ» əw kurşağı» deyilir.

قشلاغ K ı ş l a ğ: qışlaq. Bu məsələdə də işlənmişdir: «اوزكوز ایر قشلاغ» öz köz ir kışlağ = adamın öz gözü dağın güney yamacındakı qışlaq kimidir». Öz işini özü görən, başqasına həvalə etməyən adam dağın güney tərəfində qışlaq alan adam kimidir, çünki güneydə ot uzun, qışda isə qar az olur.

مان قشلاغ M a n k ı ş l a ğ: oğuz diyarında bir yer adı.

قشلاغ K u ş l a ğ: quşların çox olduğu yer, orda ov edilir.

قره قاغ K a r k a ğ: çöl. Bitkisi və suyu olmayan qır.

قلسغ K u l s ı ğ: «قلسغ ار» kulsığ ər = xasiyyətə qula bənzəyən adam, qul xislətli adam».

نژداغ N ı j d a ğ: bülöv daşı, (iki məxrəc arasındakı ŋ j ilə).

بترق B a t r a k: ucuna bir ipək parçası taxılan mizraqdır. Savaşda igid özünü bununla tanıdır.

بجغاق B u ç ğ a k: bucaq, qütr. «بیر بجغاقی» yer buçğakı = ekvator».

بجغاق B u ç ğ a k: bucaq, zaviyə.

بجغاق B u ç ğ a k: kəsilmiş heyvan dərisindən çarıq tikilən hissə.

بخسق B o x s u k: kölələrin boynuna keçirilən lələ³¹⁸.

بخسق B o ğ s u k: lələ. Bir ləhcədə. Ğ ğ hərfi خ x hərfini əvəz etmişdir. Ərəbcə ختر xəterə və غدر ğəterə sözlərində olduğu kimi.

اخسق بخسق A x s a k–b u x s a k: topal və çolaq olanlar üçün deyilir. Bu iki söz birlikdə söylənir.

بدرق B a d r u k: kişi adı.

برجق B a r ç u k: Əfrasiyabın saldıği bir şəhərdir. O burada Buxtun Nəssərin oğlu Beyzəni³¹⁹ həbs etmişdi.

برجق B u r ç a k: noxud.

برجق B u r ç a k: tər dənələri. Bu sözdən alınaraq «تər برجقلندی» tər bur-çaklandı» deyilir ki, tər dənələri noxud kimi çıxdı deməkdir.

بزلق B u z l u k: buzluq, buzxana. İçinə buz doldurularaq yay üçün saxlanan yer.

بسرق B a s r u k: basqı, təzyiq. Bu məsələdə də işlənmişdir: «بیر بسرقی تاغ», «بیر بسرقی باک» yer basrukı tağ, budhun basrukı bəg = yerin basqısı dağ, elin basqısı bəydir». Çünki insanları bir arada tutan onlardır.

³¹⁸ Buradakı «بخسق» = lələ» bizim bildiyimiz çiçək adı deyildir. Keçmişdə ondan kinayə və bənzətmə yolu ilə yaradılmış «dəmir halqa» və «dəmir kündə» deməkdir. Bəsim Atalay «lalə»nin bu mənasını açmamış (DLT, I, s. 465), Salih Mütəllibov isə onu «əsirlərin və cinayətkarların boynuna keçirilən dəmir zəncir» kimi çevirmişdir (TSD, I tom, bet 432). Hüseyn Düzgün (DLT, s.271) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.198) «lalə» sözünün mənasını açmışlar.

³¹⁹ Bu ad tarixi mənbələrdə «Bəzən», «Beyzən», «Bazcan», «Bəzən» şəklində keçir. «Divan»da da fərqli imlalarla yazılmışdır. Azərbaycanda işlənən variantı «Bijən»dir. Mahmud Kaşğari bu əsirlərin səbəbini göstərməmişdir. Tarixi məlumatlara görə, Bijən Əfrasiyabın qızı ilə gizli əlaqədə imiş, bundan xəbər tutan Əfrasiyab onu həbs edibmiş. Hüseyn Düzgün (DLT, s.271) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.171) bu sözü «Bijən» şəklində oxumuşlar. Çinlilər maddə içində «Bəzən», qeyddə isə «Bəzən» və «Bizən» kimi vermişlər (DLT-Çin, I cild, s.492).

بَشْنَق B a ş n a k: «بَشْنَق ار» başnak ər = başında dəbilqəsi, əynində zirehi olmayan əsgər».

بِشْمَق B a ş m a k: başmaq. Oğuzca.

بُغْمَق B o ğ m a k: köynək düyməsi.

بُغْمَق B o ğ m a k: boyunbağı, sinəbənd, gərdəbənd. Bu, qızıl və gümüşdən düzəldilir, üzərinə qiymətli daşlar və incilər işlənir və gərdək gecəsi üçün süslənən gəlinin boynuna taxılır.

بَلْجِق B a l ç ı k: palçıq³²⁰.

بُلْغَاق B u l ğ a k: düşmən gələndə xalq arasına düşən çaxnaşma, xaos.

بُلْغَاق B u l ğ a k: kişi adı. Bu beytdə də işlənmişdir³²¹:

بُلْغَاقُ أَكْشُ بُلْسَا قَجْنُ بِلْكَنْكَ يِتَارُ

يِنْكَشْشُقُ تَلْمُ سَيْرَبُ أُنَى تَمْعُقُ قَتَارُ

«Bulğak öküş bolsa kaçan bilginq yitər,
Yanqşak təlim sayrap anı tamğak katar».
Çaxnaşma böyük olsa, başını itirərsən,
Yanşaq çox danışsa, çənəsi yorular.

Bu söz az danışması məsləhət olan adam üçün deyilir.

تُبْرَاق T o p r a k: torpaq.

تَبْلُوقُ T a p l u k: yer çatları, yarıqları.

تَتْغَاقُ T u t ğ a k: gecələr düşmənin qarovullarını və avanqardını tutmaq üçün çıxarılan atlı bölük.

تَرْتُقُ T a r t u k: yağma elində bir şəhər.

تَرْغَاقُ T a r ğ a k: daraq.

تُرْلاقُ T u r l a k: hər heyvanın arığı. İnsan gəncliyində cismən zəifləsə, ona da «تُرْلاقُ turlak» deyilir.

³²⁰ Salih Mütəllibovda bu sözdən sonra «Oğuzca» qeydi var (TSD, I tom, bet 434).

³²¹ Əslində bu şeir üstdəki maddəyə aiddir. Səhvən burada verilmişdir.

تَرْمَاقُ T a r m a k: yırtıcı heyvanların pəncəsi. Bir bitkiyə də «قَرْغَاقُ تَرْمَاقُ karğak tarmakı» deyilir.

تُرْلُوقُ T u z l u k: duzluq.

تُغْرَاقُ T o ğ r a k: qovaq ağacı.

تِغْرَاقُ T i ğ r a k: «تِغْرَاقُ ار» tığrak ər=qorxmaz, igid adam». Bu şeirdə də işlənmişdir:

أَغْرَاقُ أَرَى تِغْرَاقُ

يَمَى أُنَى أَغْلَاقُ

سَوْتِسَى أَزَا سَغْرَاقُ

بِيرَى تَقَى أَغْلَاقُ

«Oğrak əri tığrak,
Yemi anınq oğlak,
Süti üzə sağrak,
Yeri takı ağlak».
Oğraq əri qoçaqdır,
Yediyi şey oğlaqdır,
Süd üstündə camı var,
Yeri şoran torpaqdır.

(Oğraq boyunun igidlərini vəsf edərək deyir: onların adamları çox qorxmaz və igiddir, yedikləri oğlaqdır, qımız qablarının üstündə həmişə cam olur, yerləri isə şorandır).

تُغْسَاقُ T u ğ s a k: dul qadın. Çox zaman «تُولُ تُغْسَاقُ tul tuğsak» şəklində qoşa işlənir.

تَوْرَاقُ T a w r a k: tez, çabuq. Bu sözdən alınaraq «تَوْرَاقُ كُلُ tawrakın kəl» deyilir ki, «tez gəl, davran gəl» deməkdir. Bu söz sifət kimi işlənir: «تَوْرَاقُ ایشجی tafrak işçi = qıvraq işçi, çalışqan işçi».

تَوْلُوقُ T o k l u k: toxluq.

- تُقَلِّق T o k l u k: adamın başının saçsız (daz) olması.
- تُقَلِّق T o k l u k: heyvanın buynuzsuz olması halı.
- تَلْفُوق T a l ğ u k: baltanın sapını bərkitmək üçün çalınan çivi.
- تُمَشُّوق T o m ş u k: quş dimdiyi.
- تَمَغَّاق T a m ğ a k: damaq.
- جَخْشاق Ç a x ş a k: dağ təpələrindəki daşlıq yer. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:
- جَخْشاق ازا ات بلماس
جَقَرَق بلا اُفت بلماس
- «Çaxşak üzə ot bolmas,
Çakrak bilə uwut bolmas».
- Daşlıq yerdə ot olmaz,
Dazda isə həya olmaz.
- جَخْشاق Ç a x ş a k: qurudulmuş qaysı və üzüm kimi meyvələr. Kar-
luqca.
- جارجرمق Ç a r – ç a r m a k: çoluq-çocuq. Bu iki söz qoşa işlənir.
- جَمَرَق Ç a m r a k: çoluq-çocuq, oğul-uşaq.
- جَغْرُق Ç a ğ r u k: «جَغْرُق چاغْرُق yer=tapdanaraq sərtləşən, bərkiyən yer».
- جَقْماق Ç a k m a k: çaxmaq. Od qalmaq üçün poladdan qayrılan nəs-
nə. Bu söz həm isim, həm də məsdər ola bilər, ərəblərin di-
lində حَمْدُ sözündən olan حَمْدُ və جَمْدُالماء sözündən yaranan
جَمْدُ sözü kimi. Bu sözlər həm isim, həm də məsdərdir.
- جَلْبِق Ç a l p a k: kir, çirk. «جَلْبِق ايش چالپاق iş = qarışıq, cəncəl iş».
- جُمُوق Ç u m ğ u k: ayağı, başı qızılı rəngdə, qanadında ağ tük olan qar-
ğa. Oğuzlar غ ğ -ni ataraq «جُمُوق çumuk» deyirlər. Tərkibin-
də غ ğ və ق ka olan dörd hərfdən ibarət sözlərdə sən də

- belə edərsən, (غ ğ və ق ka-nın ahəngi qısa və ağır olma-
lıdır).
- جَمُوق Ç a m ğ u k: qiyyətçi, xain adama «جَمُوق چامْغوک ər» deyilir.
- بَشَغاق B a ş ğ a k: omba, yancaq sümüklərinin üstü.
- سَبْلِق S a p l ı k: sap; qılınc və bıçaq kimi şeylərə sap, dəstək, qəbzə ol-
mağa yarayan nəsənə. Hər hansı bir şeyin sapına da «sap-
lık» deyilir.
- سَجْغاق S a ç ğ a k: malını saçan, israf edən adama «سَجْغاق كِشى saçğak
kişi» deyilir.
- سَجْغاق S ı ç ğ a k: tez-tez ayaqyoluna gedən adam. Bu söz qaydadan
xaricdir, çünki qaydaya görə ق ka hərfinin yerində ن n
olmalı idi, zira davamiyyət bildiren sifətlər bu yolla dü-
zəldilir. Necə ki, çox irəli gedən, başqa atları ötüb keçən
ata «ازغان ات ozğan at» deyilir, eləcə də çox iş görəndən ada-
ma «ال ايش قَلغان ال ol iş kılğan ol» deyilir ki, «o çox iş gö-
rən adamdır» mənasına gəlir.
- سُسْغاق S u s ğ a k: susaq. İçində su və suya bənzər şeylər götürülən
nəsənə. Qırpaqların və bütün köçərilərin dilində.
- سُنْغاق S o ğ d a k: Balasağuna gəlib yerləşmiş bir boydur. Bunlar soğd
xalqındandırlar. سُنْغ Soğd Buxara ilə Səmərqənd arasın-
dadır. Bunlar türk qılığını almışlar, xarakterləri də türk-
ləşmişdir.
- سَغْراق S a ğ r a k: sürəhi, içində bir şey içilən qab, kasa. Bu məsələdə də
işlənmişdir: «سَغْراق قا تَكِير sawın sağrakka təgir = sözlə
sürəhiyə çatmaq mümkündür», (gözəl sözlə adam bəylərin
içdiyi qabdan su içər). Bu sözlə «adam ağırlanar, əzizlə-
nər» deyilmək istənmişdir.
- سِرْماق S ı r m a k: eşşək palanındakı tərlik, yəhəraltı.

- سَغْناق S u ğ n a k: oğuz şəhərlərindən biri.
 سَغْلِق S a ğ l ı k: dişi qoyun. Bu söz əslində «sağılan» mənasındadır.
 سَغْلِق S u w l u k: yaylıq.
 سَقْلِق S a k l ı k: işdə ayıq-sayıqlıq, gözüaçıqlıq.
 سَقْلِق S o k l u k: yeyib-içməyə doymamaq, acgözlük.
 قَبْغاق K a p ğ a k: qapaq; sədəqin [oxdanın] qapağı.
 قَبْجَق K a p ç a k: su qollarının qovuşduğu yer.
 قَدْرَاق K a d r a k: dağ yamaqları, yanları. Buradan alınaraq «قت قدراق» deyilir ki, «yan-yamac» deməkdir.
 قُدْرُق K u d r u k: bütün heyvanların quyruğunu bildirən söz. Qoyun quyruğuna «قوى قُدْرُقى» koy kudrukı», at quyruğuna «ات قُدْرُقى» at kudrukı» deyilir. Bu bənddə də işlənmişdir:

قُدْرُق قَتَغ تَكْدُمِز

تَتَكْرِيك اَكْش اَكْدُمِز

كَمْشِب اَتَغ تَكْدُمِز

الْـدَب يَنَا قَجْتِمِز

«Kudruk katıg tügdümüz,

Tənqrig öküş ögdümüz,

Kəmşip atıg təgdimiz,

Aldap yana kaçtımız».

Quyruğu möhkəm düydük,

Tanrını çox öydük,

Atı üzəngilədik,

Aldadıb yenə qaçdıq.

(Bir savaştan bəhs edir: atların quyruğunu sıx bağladıq, tanrıya təkbir gətirib onu çox öydük, çünki kafirlərlə hər bə girirdik, atları mahmızlayıb hücumə keçdik, dalımızca gəlsinlər deyə qəsdən geri çəkildik. hivlə qurduq).

- قُدْرُق K u d r u k: «قش قُدْرُقى» kuş kudrukı = quş quyruğu». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «نَعْم يَزُب قُدْرُقَتَا بَجَك سِيْمَا» tokum yüzüp kudrukta bıçək sıma=dərini üzüb bıçağı quyruqda qırma». Bu, ərəbin «شوي اخوك حتى اذا انضج رمد = qardaşın əti elə qızartdı ki, bişəndə kömür kimi oldu» sözü kimidir.
 قُدْرُق K u d r u k: [kinayə yolu ilə] dal, anus. «قُدْرُقى اَتَكَان كِشَى» kudrukı ötgən kişi = çox yel buraxan adam».
 قَرَساق K a r s a k: dərisindən gözəl kürk tiklən bir heyan.
 قَرْلُق K a r l u k: köçəri türklərin bir boyunun adı. Oğuzlardan ayrıldırlar, oğuzlar kimi türkməndirlər.
 قُرْلُق K u r l u k: içinə qırmız yığılan kiçik səhəng.
 قَرْناق K a r n a k: oğuz şəhərlərindən biri.
 قَرْناق K a r n a k: «قَرْناق ار» karnak ər = xaşal, yekəqarın adam».
 قَرْناق K ı r n a k: cariyə. Yabaku, kay, çomul, basmıl, oğuz, yəmək və qıpçaq dillərində.
 قَزْلَاق K ı z l a k: «كُتَى قَزْلَاق» köti kızlak = qaraquş deyilən bir quşdur, quyruğu qırmızı olur; ağacdələn».
 قِسرَاق K ı s r a k: gənc qısraq. Oğuzlara görə hər hansı bir qısraq. Bu məsələdə də işlənmişdir: «قِسرَاق بَرَلَا يَرَشْمَا» qız birlə kürəşmə, kısraq birlə yarışma=qızla güləşmə, qısraq-la yarışma», (qızla güləşmə, çünki qız qüvvətli olur, qısraq-la yarışma, çünki qısraq [erkək və yaşlı] atdan daha çevik, daha qüvvətli, daha sıçrayışlı olduğu üçün səni keçər). Bu, xaqaniyyə qızlarından birinin gərdək gecəsi Sultan Məsudu ayağı ilə toxunaraq yıxdığı üçün xaqaniyyəlilərin sultan haqqında söylədikləri bir sözdür.
 قِسمَاق K ı s m a k: üzənginin iki yanında olan bir qayıqdır, üzəngi bu qayıqların arasında olur.

قِسْمَاق K ı s m a k: ilməkli ip, kəmənd.

قُشْلُق K u ş l u k: quşluq vaxtı, səhərlə günorta arasındakı vaxt. Oğuzca.

قِشْلِق K ı ş l ı k: qış evi. Qış üçün hazırlanan hər şeyə belə deyilir.

قُغْشَاق K o ğ ş a k: «قُغْشَاق نَانَك» koğşak nənq = gövşək, çürük şey».

قَفْجَاق K ı f ç a k: türklərin bir boyu.

قَفْجَاق K ı f ç a k: Kaşğar yaxınlığında bir yerin adı.

قَلْبَاق K u l b a k: bir türk abidinin, din ulusunun adıdır. Deyilənə görə, bir gün sərt bir qaya üzərinə «قَلْبَاق قُلَى تَنْقِرَى tənqri kuli Kulbak» yazır, yazı ağappaq meydana çıxırmış, o biri gün ağ qaya üstündə bu yazını yazır, yazı qara olaraq görünürmüş. İzləri bu günə qədər qalır.

قَلْتُق K a l t u k: çöl sığırının buynuzu. Dəlinərək şorba və ona bənzər şeylər içilir.

قَلْتُق K o l t u k: qoltuq.

قَلْتُق K ı l t ı k: başda olan kəpək, qonaq.

قَمْغَاق K a m ğ a k: evlərin alçaq yerlərinə örtülən qamış kimi yüksək boylu bir ot, səmər otu.

قَمْلَاق K u m l a k: qıpçaq diyarında yetişən, yarpağı lobya yarpağına bənzər sarmaşlıq kimi bir ot. Bu ot dənizdəki gəmiyə aparılsa, fırtına qopar, dalğalar gəmini atıb-tutar, adamlar az qala batarlar.

قَنْجَق K a n ç ı k: dişi köpək, qancıq. Bir qadına söyərəkən dişi köpəyə bənzədilərək «kançık» deyilir.

مَنْجُق M o n ç u k: muncuq. Süs üçün boyuna taxılan qiymətli daşlar.

مَنْجُق M o n ç u k: atın boynuna taxılan qiymətli daş, aslan dırnağı, talisman kimi şeylər.

مَنْجُق M a n ç u k: heybə, torba kimi at yəhərinə taxılan şey.

مَنْغَان M u n ğ a n: «مَنْغَان كِشَى» munğan kişi = boşboğaz, gəvəzə adam».

بُرْجَک P ü r ç ə k: birçək. insanın kəkili, atın yalı.

بِتْرَک B i t r i k: qadınların ayıb yerindəki dilcik; dilçək; vuvla.

بِتْرَک B i t r i k: fıstıq. Arğuca.

بِستَک P i s t i k: ayrılmək üzrə hazırlanmış, didilmiş pambıq topası. Çigilcə.

بِستَک P i s t i k: fitil. Arğuca.

بُکْسَک B ü k s ə k: qadının köksü ilə boynu arasındakı yer. Buraya gərdanlıq, boyunbağı taxılır.

بُکْسَک B ü k s ə k: köksün yuxarı tərəfi, köksdən yuxarı olan qism.

تُتْسُک T ü t s ü k: «تُتْسُک كِشَى» tütsük kişi = kinli adam. qarı düşmən».

تَحْجَک T a h ç e k: Çin ipəyinin bir növü.

تُورْپِگ T ö r p i g: törpü, rəndə. Buna «تُورْپِگُ» də deyilir.

تُورْلیک T ə r l i k: təri əmmək üçün yəhərin və ya palanın alıtına qoyulan keçə.

تُورْلیک T ü r l ü g: hər şeyin çeşidləri, dürü. «قَچ تُورْلیک نَانَك» kaç türlüğ nənq = neçə növ şey», «قَچ تُورْلیک سَوْرْ اَیْدِم» kaç türlüğ söz aydım = dürlü-dürlü söz söylədim».

تُورْمَک T ü r m ə k: qadınbudu deyilən yemək.

تِرنَک T e r n ə k: dərnək, yığıncaq. İşləri müzakirə etmək üçün xalqın topladığı yer.

تُشْلُک T ü ş l ü k: «تُشْلُک اَوْدَى» tüşlük ödhi = dincəlmək üçün yolçuların gecə yarısından sonrakı düşərgə vaxtı».

تَگْرَگ T ə g r ə g: hər hansı bir şeyin halqası. «قَدْغ تَگْرَگى» kudhuğ təgrəgi = quyu ağızına qoyulan halqa».

تُکْلُک T ü k l ü g: «تُکْلُک کُزْلُک» tüklüg közlüg = kor gözlü».

تَغْلَک T ə w l ü g: aldadıcı, alçı, hiyləgər.

چَکْرَک Ç ə k r ə k: «چَکْرَک قَبَا» çəkrək kapa = yundan toxunan cibsiz kaftan», (kölələr geyinir).

جَرَلِک Ç ə r l i g: «کوزی جَرَلِک kōzi çərlig = gecə görüb gündüz görməyən, buludlu havada görüb buludsuz havada görməyən adam».

جَلْبِک Ç ə l p ə k: göz irini, göz iltihabı.

جِلْدِک Ç i l d ə k: atın köksünə çıxan bir çibandır, bu çibandan sarı su ilə irin axır, dağlansa, ötüb keçir.

سُرْتُک S ü r t ü k: «سُرْتُک اِشْلار sürtüк işlər = özünü sürtüşdürən, sürtük qadın». Əzilən, sürtüşdürülən hər şeyə «sürtük» deyilir.

سَدْرِک S e d h r ə k: «سَدْرِک بُوْز sedhrək böz = seyrək, sıx toxunmamış bez».

سَدْرِک S e d h r ə k: «سَدْرِک فَبِغ sedhrək kapuğ = barmaqlıqlı qapı».

سُرْجِک S ü r ç ü k: gecə toplantısı, müsamirə. Oğuzlar «سُرْجِک sürçək» deyirlər.

سَلْجِک S ə l ç ü k: zamanımızdakı Səlcük sultanlarının babalarının adıdır. Ona «سَلْجِک سَوْبَاشِی Səlcük sü başı» deyilirdi.

سِغْرِک S i g r i g: dağda atlamaqla keçilən yer.

سُغْرِک S ü g r ü g: qadının cinsiyyət yeri.

کُپْرِک K ö p r ü g: körpü.

کُتْلِک K ö t l ü k: söymək üçün işlənir.

تُمْرِک T ü m r ü k: dəf, dümrük. Oğuzca.

کُپْجِک K ö p ç ü k: yəhərin ön və arxa yastıqları.

کِرْپِک K i r p i k: kirpik.

کَرْتُک K ə r t ü k: ağacda açılan kərtik. «کَرْتُک کَمْرِک kərtük – kəmrək» deyilir ki, «kəsik-kərtik» deməkdir.

کَرْتِک K ə r t i k: çörək və çörəyə bənzər şeylərin sayını bilmək üçün bir ağacda açılan kərtik və cizgi³²².

کُرْشَک K ü r ş ə k: darı suda və ya süddə qaynadıldıqdan sonra üstünə yağ tökülərək yeyilən yemək.

کَزْلِک K ə z l i k: qadınların üst paltarlarına taxdıqları kiçik bıçaq.

کُزْلِک K ö z l ü k: at quyruğundan toxunan, göz ağrıdığı və ya qamaşdığı zaman üstünə qoyulan şey.

کُسْرُک K ö s r ü k: cidar. «کُسْرُک تُشَاغ kösruk tuşaq = atın qabaq ayaqlarına vurulan cidar».

کُفْرِک K ə w r i k: vələs ağacı.

کُفْرُک K ü w r ü g: kös, davul.

کُفْرَک K ə w r ə k: «کُفْرَک نَانِک kəwrək nənq = çətənə və ona bənzər kövrək olan hər nəsnə».

کُفْشَک K ə w ş ə k: «کُفْشَک نَانِک kəwşək nənq = yumşaq, gövşək, elastik, uyuşuq nəsnə». Uyuşuq paltara və paltara bənzər şeylərə də belə deyilir.

کُفْشَک K ü w ş ə k: «کُفْشَک اَت kəwşək ət = gövşək, boş ət».

کُفْشَک K ü w ş ə k: «کُفْشَک اَتْمَاک kəwşək ətmək = yaxşı xəmindən bişmiş çörək».

کُفْلِک K ü w l ü k: palçıqdan düzəldilmiş fındıq boyda yumrular. Qurumazdan əvvəl öz-özünə atılıb-düşür.

کَکْلِک K ə k l i k: kəklik quşu.

کَکْمَک K ə k m ə k: «کَکْمَک اَر kəkmək ər = işdə bişmiş, bərkə-boşa düşmüş, bişkin adam». Sözü əslində «کَک kək»dir, zəhmət, sıxıntı deməkdir. Bu, sifətdir, belə sifətlər qaydadan xaricdir, doğrusu «کَکْمَان kəkmən»dir.

کَکْمُک K ə m d ü k: «کَکْمُک سُنْکُوک kəmdük sünqük = sıyrılmış, əti yeyilmiş, gəmirilmiş sümük».

کُنْجِک K ü n ç ü k: yaxa, yaxalıq. Oğuzlar ç hərfini fəthəli söyləyərək «کُنْجَک künçək» deyirlər.

³²² Bizdə keçmişdə «çörək ağacı» adlanan ağacın üstündə nisyə verilən çörəklərin sayını göstərmək üçün açılan kərtiklər və cizgilər. Hesablaşma ayın sonunda aparılırdı.

کنجاک K ə n ç ə k: bir türk boyu.

کنجاک سنکر K ə n ç ə k S ə n q i r: Talas yaxınlığında bir şəhərin adı.

Bura qırpaq sərhədidir.

کنذک K ə n d ü k: küp kimi torpaqdan düzəldilən böyük bir qabdır, içinə un və una bənzər şeylər qoyulur.

کُنلک K ü n l ü k: günlük, gündəlik; gün hesabı ilə görülən işlər.

کُنلک K ü n l ü k: «کُنلک یَم = gündəlik yem = gündəlik azuqə». Bu söz az işlənir.

مردک M ə r d ə k: ayı balası. «اذغ مردکی» adhiğ mərdəgi» ayı balası deməkdir. Bəzi türklər donuz balasına da bu adı verərək «تونقز مردکی» tonquz mərdəgi» deyirlər.

مردک M ə l d ə k: «مردک نانک = qırıq kimi üs-üstə yığılan nəsnə».

بجغل B ı ç ğ ı l: əldəki-ayaqdakı çatlar. Yer səthindəki çatlara da belə deyilir.

بَسبَل B ə s b ə l: bir tel ip.

بَسْمَل B a s m ı l: bir türk boyu.

بَشْغَل B a ş ğ ı l: «بَشْغَل یَلْقَى = başğıl yılki = başı ağ dörd ayaqlı heyvan».

بَتْمَل B a t m u l: darifülfül, istiot.

بُشْکَال P ü ş k ə l: lavaş, yuxa kimi incə çörək. Xaqaniyyə dilində.

بُغْرَل B u ğ r ı l: tuluq və ona bənzər qablar dolarkən əmələ gələn bü-küntü, girinti-çixıntı, qırıq.

بُغْرُل B o ğ r u l: «بُغْرُل قَوَى = boğrul koy = boğazı ağ qoyun».

بُکْتَال B ü k t ə l: «بُکْتَال ər = ortaboy, bəstəboy adam».

بُکْتَال B ü k t ə l: «بُکْتَال ات = yastı arxalı at».

بُگْرُل B ö g r ü l: «بُگْرُل ات = böyürləri ağ at». Alaca qoyuna və başqa heyvanlara da belə deyilir.

بندال B a n d a l³²³: ağacdan yuvarlaq şəkildə çıxarılan parça. Uşaqlar bunu alıb yandırır, gecələr közünü bir-birinə vurur, atırlar. Buna «اوت بندال ot bandal» deyilir, çovkan oyununda oynanır.

ترغل T a r ğ ı l: «ترغل یلقى = tarğıl yılki» deyilir ki, belində ağı-qaralı zolaqlar olan alacalı bir heyvan deməkdir. Bu sifət atdan başqa hər heyvana şamildir.

تغرل T o ğ r ı l: yırtıcı bir quş. Min qaz öldürüb birini yeyir. Bu, kişi adı da olur.

تغرل T o ğ r ı l: ət və ədviyyat doldurulan bağırsağ; kolbasa. Kəncəkə.

جشکال Ç ə ş k ə l: gil qab-qacaq, gil qab-qacaq parçaları.

سنگل S ə n g ı l: insanın üzünə çıxan ziyil, sivilcə.

سرسال S a r s a l: dələyə, samura oxşar bir heyvan.

قرتال K a r t a l: «قرتال ات = parçalanmış ət».

قرتال K a r t a l: «قرتال قوی = ağı-qaralı qoyun».

قِرْغَل K ı r ğ ı l: «قِرْغَل ər = saçına qır düşmüş adam, orta yaşlı adam».

قِرْغُل K ı z ğ u l: «قِرْغُل ات = rəngi boz ilə qır arasında olan at».

بجکم B ə ç k ə m: əlamət, bəlgə. Savaş zamanı igidlərin əlamət olaraq silah və ya ata taxdıqları ipək parça və ya dağ sığırı quyruğu». Oğuzlar buna «پَرچَم پَرچَم» deyirlər. Bu bənddə də işlənmişdir:

بجکم ارب اتلقا

ایغردقی تتلقا

اغری یقر اتلقا

فشلرکیی اجتمیز

³²³ Bu söz («بندال») hər iki nüsxədə hərəkəsizdir (bax: DLT, I, s. 482).

«Bəçkəm urup atlaka,
Uyğur dakı tatlaka,
Oğrı, yawuz itlaka
Kuşlar kibi uçtımız».
Pərçəm vurub atlara,
Uyğurlara, tatlara,
Oğru, yawuz itlərə,
Quşlar kimi uçduq biz.

(Atlara pərçəm vuraraq uyğurların və (dəxi) tatların, oğru, pis itlərin üstünə quş kimi uçduq).

بَجْمَ B ə ç k ü m: evin kürsüsü.

بَدْرَمَ B ə d h r ə m: bayram, xalq şənliyi. Bir yer işıq və çiçəklə bəzəndiyi zaman «بَدْرَمَ بَدْرَمَ yer» deyilir ki, «könül açan yer» deməkdir. Bu sözün əslinin nə olduğunu bilmirəm, onu farslardan da eşitdim. Bununla birlikdə, oğuzlar bayram gününə «بَيْرَمَ bəyrəm» deyirlər. Bu, sevinc və əyləncə günüdür. Oğuzlar ذ dh hərfini ی y hərfinə çevirmişlər. Bəlkə də bu kəlmə ayrı bir sözdür.

بِرْتَمَ B i r t ə m: «أَلْ يُعْشَقَا بِرْتَمَ بَرْدِي» ol yumuşka birtəm bardı = o, elçiliyə elə bir dəfəlik getdi».

بَغْرَمَ B a ğ r a m: «بَغْرَمَ قُمْ» bağram kum = böyük, qumluq yer». Kaşğar ilə Yarkənd arasındakı qumsala «بَغْرَمَ قُمْ» Bağram kumu» deyilir.

بُخْسُمَ B u x s u m: darıdan düzəldilən bir içki, darı pivəsi.

تُومَرُمَ T o m r u m: «تُومَرُمَ بِغَاچ» tomrum yığaç = çəkməçilərin üstündə gön və tumac kimi şeyləri kəsdikləri kötük».

تَشْرُمَ T ə ş r ü m: ayrılmış ip yumağı. Arğuca.

زُنْكُمَ Z ü n k ü m: Çin ipəyinin bir növü.

سِدْرَمَ S i d r i m: qayıq. «سِدْرَمَ ايشلغ ار» = işlədiyi işi özü bitirən, sonuna qədər başqasına həvalə etməyən adam».

سَرْقِمَ S a r k i m: soyuq günlərdə qar kimi yağan şəh.

كُتْرُمَ K ö t r ü m: üstündə oturlan çarpayı, kürsü, səki.

كُجْرُمَ K ö ç r ü m: tələş, vurnuxma. Bu, kəndlilərin şəhərə axışması mənasındadır.

كَدْرَمَ K ə d r i m: «كَدْرَمَ ات» kədrim ət = dərisi üzülmüş ət».

كَسْتَمَ K ə s t ə m: gecələr dəvətsiz gələn adamlara verilən içki ziyafəti.

HƏRFİ TƏKRARLANAN SÖZLƏR BABI

تَرْتَرُ T a r t a r: qumruya bənzər bir quş.

قُرْجُرُ Ç u r ç u r: «قُرْجُرُ امكى تقي» təwi əmgi çurçur = dəvə sağılarkən südü qabda çıxardığı səsi bildirən kəlmə».

قُرْقُرُ K u r k u r: «قُرْقُرَاتِي» karın kurkur etdi = qarın qurqur etdi».

سُكْسُكُ S ü k s ü k: oduncağı möhkəm dağdağan ağacı.

سُملِمَ S u m l i m: «سُملِمَ تَت» sumlım tat = türkcə heç bilməyən fars tatı».

Türkcə bilməyən başqa adamlara da «sumlım» deyilir.

كُرْكُمَ K ü r k ü m: zəfəran. Bu söz ərəbcəyə uyğundur, ərəblər də «كُرْكُم» kürküm» deyirlər. Bu bənddə də işlənmişdir:

بَـكَلَرِ اَتِنِ ارْغُوبِ
قَدْغُوْ اَتِيْ ثَرْغُوبِ
مَنْكَزِيْ يَزِيْ سَرْغُوبِ
كُـرْكُمِ اَنْكَرِ ثَرْثُورِ

«Bəglər atın arğurup,
Kadhğu anı turğurup,
Mənqzi, yüzi sarğarıp,
Kürküm anğar türtüdür».

Bəylər atı yordular,
Qayğı, qəmdən durdular,
Üz-gözü saraldılar,
Sanki zəfəranlıdır.

(Əfrasiyabın ölümünə həsr olunmuş məşhur mərsiyədən bir bənddir. Şair bəylərin hüznünü təsvir edərək deyir: bəylər atlarını yordular, qayğı, kədər onları bihəl etdi, hamısının bəti-bənizi sapsarıdır, elə bil ki, üzlərinə zəfəran sürtmüşlər).

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالِل FƏ'ALİL BABI

سَرَاغِج S a r a ğ u ç: qadın yaşmağı.

سِپَاق S ı p a k u r: heyvan torbası. Əsli «سِپْ أَقْرَى sıp akurı»dır, ikiyaşar dayın yem yediyi yer mənasındadır.

قَلَابِز K u l a b u z: qılavuz, bələdçi. (و vav hərfi ب b-yə çevrilmişdir). Bu deyimdə də işlənir: «قَلِين قاز قَلَاوُز سَوُز بَلْمَاس» kalın kaz kula-vuzsuz bolmas=qaz sürüsü qılavuzsuz olmaz». Bu sözlə işdə özündən daha təcrübəli, daha bilikli adamın ardınca getmək, ona uymaq tövsiyə olunur.

جِجَالِق Ç ı ç a l a k: çəl/çələ barmaq; cimcilək.

جِجَامِق Ç ı ç a m u k: çəl/çələ barmağın yanındakı barmaq, üzük bar-
mağı, adsız barmaq. Az bilinən bir sözdür.

سَلَامِق S o l a m u k: solaxay.

قَرَاقِق K a r a ç u k: Fərab şəhərinin adı. Bu, oğuz şəhərlərindən biridir.

قَرَامِق K a r a m u k: qaramuq. Buğda içində olan qaramuq dənələri.

قِمَجَاق K a m ı ç a k: «qurbağa balası» da deyilən su heyvanı, çömçə-
quyruq.

تُنَارِك T ü n ə r i k: «تُنَارِك يِير tünərik yer = qaranlıq yer». Qəbrə, məzara və gora da «tünərik» deyilir. «ار تُنَارِكَا كِرْدِي» ar tünərikke kirdi = adam qəbrə girdi».

چُ مَ ر ُ ك Ç ü m ə r ü k: «چُ مَ ر ُ ك كِشِي çümərük kişi = gözü həmişə sulanan adam, gözü zəif görən adam».

خُجُونَاك X ü ç ü n ə k: ilxıç. «Kırlankıç» [qaranquş] da deyilən xallı, ətirli kiçik qovun.

بِجَانِك B ə ç ə n ə k. Rum yaxınlığında yaşayan türk boyu.

بِجَانِك B ə ç ə n ə k: bir oğuz boyu. Bu söz بَجَنَك şəklində də yazılır.

İKİNCİ VƏ DÖRDÜNCÜ HƏRFİ HƏRƏKƏLİ OLAN فَعْلَل FƏ'ƏL'ƏL VƏ فَعْلَلُو FƏ'ƏLLU BABI

تَقْلُوج T a w ı l ğ u ç: təbərxun, qızılağac.

بُغُرْدَا B o ğ u r d a: «بُغُرْدَا سِج boğurda saç = qıvrım saç».

چِخَسِي Ç i x a n s ı / ç ı n a x s ı / ç ı x a n s ı: naxışlı Çin ipəyi.

تَبُزْغُو T a b u z ğ u: «تَبُزْغُو نَانِك tabuzğu nənq=tapmaca».

تَتْرُغُو T u t u r ğ u: «تَتْرُغُو نَانِك tuturğu nənq = buyurulması və tutul-
ması, əməl edilməsi haqlı olan şey».

سِيزْغُو S ı b ı z ğ u: düdük, tütək, ney.

سِرْجَا S ı r ı ç ğ a: şüşə.

سَرْجَا S a r ı ç ğ a: çəyirtkə.

سَرْجَا S a r ı ç ğ a: buna bənzədilərək tənbel və uyuşuq adama da «سَرْجَا
ar sarıçğa ər» deyilir.

قُبْرُغَا K u b u r ğ a: bayquş.

تَرْرُفُو T a r ı r k u: «تَرْرُفُو يِير turırku yer = otu bir-birinə qarışmamış, otu
az olan yer».

تَتْرُغَا T a t ı r ğ a: «tırşə» adlanan aşılanmış ağ dəri.

تَقْلُوچ T a w ı l k u: «تَقْلُوچ tawılğuç»la eyni mənalı söz.

أَقْلُو A w ı l k u: qırmızı meyvəsi olan, meyvəsinin suyu tutmaca qatılan, göz ağrısı dərmanı düzəldilən və paltar boyanan bir ağac.

ثُقْرَا T o k u r k a: ibrik və bənzəri şeylərin lüləyi.

ثُقْرَا T o k u r k a: Kaşğar yaylasında bir yerin adı.

سُقْرُو S a k ı r k u: gənə.

قَسِرْقُو K a s ı r k u: qasırga.

تُشْرُو T ü ş ü r g ü: qolun çaya qarışan ağzı, dəyirmandan çaya axan su; başqası da belədir.

چَکْرَا Ç ə k ü r g ə: çayırtkə. Oğuzca. Digər türklər çayırtkə uçmazdan əvvəl ona belə deyirlər. Çoluq-çocuğun çoxluğu, qoşunun qələbəliyi buna bənzədilərək «چَکْرَا تَک سُو» deyilir ki, «çayırtkə qədər qoşun» deməkdir.

سُبْرُو S ü p ü r g ü: süpürgə.

کُتْرُو K ö t ü r g ü: götürgə, onunla bir şey götürülən nəsnə.

کَسْرُو K ə s ü r g ü: dağarcıq.

کُسْرَا K ö s ü r g ə: köstəbək, çöl siçanı cinsindən bir heyvan.

دُنْشَا D ü n ü ş g ə: «bıgıçlı çuğundur» adlanan bir tərəvəz. Kənçəkə.

کِمِشَا K i m i ş k ə: Kaşğarda emal olunan naxışlı keçə.

تَکْرِمَا T ə g i r m ə: «تَکْرِمَا نَاقَ» təgirmə nənq = çörək, dəyirman daşı, pul kimi dəyirmi olan hər şey».

سَکْرِمَا S ə k i r m ə: Xotən yolunda yerləşən kiçik bir şəhər.

قُتْرِمَا K u t u r m a: «قُتْرِمَا بُرْک» kuturma börk = öndə və arxada iki qanadı olan börk».

کُجْرِمَا K ö ç ü r m ə: «کُجْرِمَا أْجُو» köçürmə oçak = bir yerdən başqa yerə köçürülən ocaq».

کُجْرِمَا K ö ç ü r m ə: «کُجْرِمَا أْجُو» köçürmə oyun = "on dörd" adı verilən bir oyun». Yerdə qala kimi dörd çızıq çəkilir, sonra ona on qapı qoyulur, fındıq və fındığa bənzər şeylərlə bu qapılar üstündə oynanır.

İKİNCİ HƏRFİ SÜKUNLU, ÜÇÜNCÜ HƏRFİ FƏTHƏLİ OLAN SÖZLƏR

مِنْدَتُو M i n d a t u³²⁴:

قُلْنَجِي K u l n a ç ı: «قُلْنَجِي قِيسْرَاق» kulnaçı kısırak=boğaz at».

قَرْنُو K a r n a ğ u: «قَرْنُو اَر» karnağu ər = xaşal adam».

سَقْنُو S a ğ n a ğ u: qurumuş balqabaq.

قُنْدُو K u n d ı ğ u: vəl, xırman döymək üçün işlədilən alət.

قَمْجِيغُو K a m ç ı ğ u: ağızda və barmaqlarda çıxaraq şiddətli ağrı və hərarətə səbəb olan dolama, uçuq.

تُرْبِيكُو T ö r p i ğ ü: ağac yonan rəndə, kərki.

تَمْرِيغُو T ə m r ə ğ ü: suluq, sızanaq.

سُكْنُو S ü k n ə ğ ü: dırnaqla ət arasına çıxan sivilcə.

کَرَشْکُو K ə r ş ə ğ ü: «کَرَشْکُو اَت» kərşəğü at = kürək sümüyünün altında yağırı olan at».

بُلْغَمَا B u l ğ a m a: yağsız və dadsız bulamac.

جُفْرِمَا Ç o k r a m a: «جُفْرِمَا اِيل» çokrama yul = suyu gur olan, fişqıran çeşmə».

³²⁴ Bəsim Atalay «مِنْدَتُو» sözünü anlamadığını qeyd etmiş (DLT, I, s. 491). Karl Brokkelmann və Salih Mütəllibov isə (TSD, I tom, bet 452) «ipək paltar» mənasında qəbul etmişlər. Hüseyin Düzgün «mindətü» imlasında həmin mənada vermişdir (دل ت s.281). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə (DLT-2005, s.344) bu sözü «mindatu» imlasında «ipəkdən hazırlanmış kölgəlik, miçətkən və ya çadır» kimi mənalandırmışlar. Bu tərcümə daha ağılabatdır. Ümumiyyətlə, son tərcümə olması etibarilə digər nəşrlərdə yol verilmiş səhvləri təshih etməsi baxımından Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin hazırladıkları tərcümə daha dolğun və daha düzgündür.

بُلْغَا B u l ğ u n a: yulğun koluna bənzər kövrək, qırmızı bir ağacdır, dəvələr yeyir, «مَلْغَا malğuna» da deyilir.

فعلی FU'LULİ BABI

بُلْدُنَى B u l d u n ı: içinə üzüm və ya kişmiş qoyulan şey. Kəncəkə.

سُنْدَرَى S u n d ı r ı: dəniz. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَشْيَاكُ أَيْرَبْشِم بُلْسَا» أشياک ایربشم بلسا eşyək ayur: başım bolsa, sundırıda suw içgəymən = eşşək deyər ki, bircə başım salamat olsun, dənizdən su içərəm». Bu söz arzusuna çatmaq üçün uzun illər yaşamaq istəyən adam haqqında deyilir.

مَنْدَرَى M ə n d ı r ı: bəylə gəlinin başına pul saçmaq üçün camaatın gecə toplandığı yerin adı. Çigilcə.

بُسْتَلَى B ü s t ə l ı: qara çuğundur deyilən səbzə. Ondan yemək bişirilir.

كُزْكُنَى K ü z k ü n ı: peyinqurdu cinsindən bir böcək. Gecələr səs salaraq uçur.

هər NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فعلندی FU'LUNDİ BABI

سُبْرُنْدَى S ü p r ü n d ı: süprüntü, zibil.

سَرْقَنْدَى S a r k ı n d ı: «سَرْقَنْدَى سَوْفُ» sarkındı suw = su damlası».

فَجْجَنْدَى K u ç ğ u n d ı: soğan. Çigilcə.

Dörd hərflilər bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

هər NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَعَل FƏ'ƏLƏL BABI

سُقْرَلَج S u k a r l a ç: «سُقْرَلَج بُرْك» sukarlaç börk = uzun börk, şiş papaq».

قُغْرِمَاج K o ğ u r m a ç: qovurğa, qovrulmuş buğda.

قُغْرِمَاج K a w u r m a ç: yuxarıdakı mənada bir söz.

يُغْرُغُوج Y u ğ u r ğ u ç: əriştə və əriştəyə bənzər şeylər açmaq üçün işlənən oxlov.

جِغْلَقَار Ç ı ğ ı l w a r: «جِغْلَقَار أَقَى» çığılvar okı = kiçik ox». Bu, qısa bir oxdur. Bu beytdə də işlənmişdir:

أَتْرُو تُرْبُ يَغْدَى أَنْكْرِكِش أَقَى جِغْلَقَار

أَيْسَدَمَ أَسِغَ قَلْغُوْ أَمَسَ سَنَ نَقَى يَلْقَار

«Urtu turup yağdı anqar kiş okı çığılvar,

Aydım: asığ kılğu əməs, sən takı yalvar».

Qarşımda durub, yağdı ona sədəqdən oxlar,

Dedim: xeyri yoxdur, istər yüz yalvar.

(Düşməni haqqında deyir: qarşımda duran düşməne sədəqdən yağış kimi kiçik oxlar yağdırdım, yalvarıb aman istədi, dedim ki, xeyri yoxdur, nə qədər istəyirsən yalvar).

سَمُرْتُغ S a m u r t u ğ: «سَمُرْتُغَ ایش» samurtuğ iş = içindən çıxılmayan qarışıq iş».

- فُرْتُلُغ K u r u t l u ğ: «فُرْتُلُغ كِشِي kurutluğ kişi = yağsız, üzsüz pendir sahibi; qurut sahibi». Bu eynən ərəb dilindəki رَجُلٌ تَامِرٌ kimidir, «süd və xurma sahibi» deməkdir.
- تَتْرِلُغ T a t ı r l ı ğ: «تَتْرِلُغ يِير تاتırlığ yer = torpağı düz, lakin sərt olan yer».
- قَتْرِلُغ K a t ı r l ı ğ: «قَتْرِلُغ ار katırlığ ər = qatır sahibi».
- بَسْرِلُغ B a s a r l ı ğ: «بَسْرِلُغ تَاغ basarlığ tağ = sarımsaqlı dağ».
- بَاĞْرِلُغ B a ğ ı r l ı ğ: «بَاĞْرِلُغ ار bağırılığ ər = heç kimə boyun əyməyən məğrur adam». Bu söz ərəblərin اِنَّا لَنَحْنُ اعْظَمُ اَكْبَادًا مِنَ الْاِبِلِ sözünü kimidir, «bizim ciyərimiz dəvəninkindən də böyükdür» deməkdir.
- ÇAĞIRILIG: «ÇAĞIRILIG ار çağırılığ ər = çaxırı olan adam».
- SOĞURLIG: «SOĞURLIG تَاغ soğurlıq tağ = dovşanı çox olan dağ».
- SİĞIRILIG: «SİĞIRILIG ار sığırılığ ər = sığır sahibi».
- TAWARLIG: «TAWARLIG ار tawarlıq ər = malı olan alam».
- ÇAWARLIG: «ÇAWARLIG يِير çawarlıq yer = yovşan kimi qov olmağa yarayan otlu yer».
- BAKIRLIG: Balasağuna yaxın bir yerin adı.
- BAKIRLIG: «BAKIRLIG تَاغ bakırlıq tağ = misi çox olan dağ, misli dağ».
- TAMIRLIG: «TAMIRLIG ات tamırlıq ət = damarlı ət».
- KUBUZLUĞ: «KUBUZLUĞ كِشِي kubuzluğ kişi = qopuzlu adam».
- KUTUZLUĞ: «KUTUZLUĞ ار kutuzluğ ər = vəhşi sığır sahibi».
- SAĞIZLIG: «SAĞIZLIG ار sağızlıq ər = saqqızı olan adam».
- SAĞIZLIG: «SAĞIZLIG يِير sağızlıq yer = çamuru yapışan yer».
- SAKIZLIG: «SAKIZLIG تُون sakızlıq ton = yapışqan şey yapışmış don».
- KAMIŞLIG: «KAMIŞLIG يِير kamişlıq yer = qamışlı yer».

- TAPUĞLUĞ: «TAPUĞLUĞ ار tapuğluğ ər = keçmişdən bəri xidməti olan adam».
- KAPUĞLUĞ: «KAPUĞLUĞ اف kapuğluğ əw = qapılı ev».
- TATIĞLIĞ: «TATIĞLIĞ تَاتِغ نَانق tatıqlıq nənq = dadlı şey». Əsli تَاتِغ -dır.
- TUTUĞLUĞ: «TUTUĞLUĞ يِير tutuğluğ yer = cin çarpan yer».
- TIDHİĞLIĞ: «TIDHİĞLIĞ تِدِغ نَانق tidhiğlıq nənq = yanma yaxınlaşmaq yasaq olan nəsnə».
- KIDHIĞLIĞ: «KIDHIĞLIĞ كِدِغ بَرَك kıdhiğlıq börk = qıyılı börk, kənarlı küllah, günəşliyi olan börk».
- KUDHUĞLUĞ: «KUDHUĞLUĞ اف kudhuğluğ əw = quyusu olan ev».
- TARİĞLAĞ: tarla, əkin yeri, əkərgə.
- TURUĞLAĞ: «TURUĞLAĞ يِير turuğlağ yer = durulacaq, durulması yer».
- TARİĞLIĞ: «TARİĞLIĞ يِير tarıqlıq yer = əkin olan yer». Anbara da belə deyilir.
- SARİĞLIĞ: «SARİĞLIĞ ار sarıqlıq ər = sarılıq xəstəliyi olan adam».
- QURUĞLUĞ: «QURUĞLUĞ يا quruğluğ ya = qurulu yay».
- PUSUĞLUĞ: «PUSUĞLUĞ يَغِي pusuğluğ yağı = pusqu qurmuş yağı».
- KAPİĞLIĞ³²⁵: «KAPİĞLIĞ كِشِي kapıqlıq kız = bakirə qız».
- KATIĞLIĞ: «KATIĞLIĞ ار katıqlıq ər = soysuz adam, südünə su qatılmış adam». Aşına su qatılana da belə deyilir.
- BARAKLIĞ: «BARAKLIĞ كِشِي baraklıq kişi = baraq cinsindən iti olan adam».
- ÇARUKLUĞ: «ÇARUKLUĞ ار çarukluğ ər = çarıqlı adam, çarığı olan».
- ÇARUKLUĞ: Çaruklardan bir oymağın adı.

³²⁵ Bu söz əslində «kapaqlıq» şəklində olmalıdır.

فَرَقْلَغ K a r a k l ı ğ: gözlü, gözü olan hər heyvan. «قَرَقْسِيز تَك كَرُورُ karaksız tək körür=gözsüz kimi görür». Yəni savaşa yağını və onun silahlarını eyninə almayan adam mənasındadır.

قَسُقْلَغ K a s u k l u ğ: «قَسُقْلَغ ار kasukluğ ər = qımız tuluğu olan adam, tuluq sahibi».

فَسِقْلَغ K o s ı k l ı ğ: «فَسِقْلَغ ار kosikliğ ər = fındığı, qozu olan adam».

بَشَقْلَغ B a ş a k l ı ğ: «بَشَقْلَغ سُنْقُو başaklığ sünqü = təmrənli süngü, başlı nizə, ucluqlu mizraq». Təmrənli oxa da belə deyilir.

تَشَقْلَغ T a ş a k l ı ğ: «تَشَقْلَغ ار taşaklığ ər = xayalı adam».

قَشَقْلَغ K a ş u k l u ğ: «قَشَقْلَغ اِيَاق kaşukluğ ayak = qaşılıq qədəh».

بُفَقْلَغ B u k u k l u ğ: «بُفَقْلَغ ار bukukluğ ər = boğazında ur olan adam».

تَقَقْلَغ T a k u k l u ğ: «تَقَقْلَغ ار takukluğ ər = toyuğu olan adam». Oğuzca.

سُقَقْلَغ S u k a k l ı ğ: «سُقَقْلَغ تَاغ sukaklığ tağ = maralı çox olan dağ».

بَلَقْلَغ B a l ı k l ı ğ: «بَلَقْلَغ اَكْز balıqlığ öküz = balığı olan çay». Çamurlu yerə də belə deyilir. Arğuca.

فَلَقْلَغ K u l a k l ı ğ: «فَلَقْلَغ نَانَق kulaklığ nənq = qulaqlı, qulplu nəsnə».

قُنَقْلَغ K o n u k l u ğ: «قُنَقْلَغ اَف konukluğ əw = qonaq-qaralı ev».

تُرْمَلَغ T o r u m l u ğ: «تُرْمَلَغ ار torumluğ ər = ikiyaşar dəvə sahibi olan adam».

قُرْمَلَغ K o r u m l u ğ: «قُرْمَلَغ تَاغ korumluğ tağ = daşlı-qayalı dağ».

تَلْمَلَغ T o l u m l u ğ: «تَلْمَلَغ ار tolumluğ ər = silahlı adam». Bu bənddə də işlənmişdir:

أَنكَذُن تَلَك يَلْقَرْمَدِيَك

قَج قَتَابَرْدِيَك تَقَار

تَلْمَلَغ بُلْب قَتَبْدِيَك

قَانِيَك اَمْدِي يَبِيرْسُقَار

«Önqdin nələk yalwarmadıq,

Kaç kata berdinq tawar,

Tolumluğ bolup katındıq?

Kanıq əmdi yer suvar».

Öncə nədən yalwarmadın,

Neçə yol verdin davar.

Silah tapıb sərtləşdin?

Qanıla indi yer suvar.

(Əvvəllər heç yalwarmadan sakitcə vergini ödəyirdin. İndi silahlanıbsan deyə dikbaşlıq edirsən? Ya tez elə vergini ödə, ya da qanıla yeri suvarmağa hazırlaş).

تَبَلَغ T a b a n l ı ğ: «تَبَلَغ تَبِي تَابَانَلِغ təbi=təbanlıq təwi=dabanlı dəvə».

تُبَلَغ T u p u n l u ğ: «تُبَلَغ تُرَغ tupunluğ tarığ=bəlimli, qılıçlı buğda».

بُدُنَلِغ B u d u n l u ğ – b u k u n l u ğ: «بُدُنَلِغ كِشِي budunluğ-bukunluğ kişi = elli-obalı adam».

بَكَانَلِغ B a k a n l ı ğ: «بَكَانَلِغ فَنَش bakanlığ kadhiş = halqalı qayış».

قَرْنَلِغ K a r ı n l ı ğ: «قَرْنَلِغ اَر bedük karınlığ ər = yekə qarınlı adam».

قُرْنَلِغ K u r u n l u ğ: «قُرْنَلِغ اَف kurunluğ əw = hisli, qurumlu ev».

سَقْنَلِغ S a ğ ı n l ı ğ: «سَقْنَلِغ ار sağınlığ ər = sağını, sağılan heyvanı olan adam».

سُغْنَلِغ S o ğ u n l u ğ: «سُغْنَلِغ تَاغ soğunluğ tağ=soğanlı dağ»

سَمَنْلِغ S a m a n l ı ğ: «سَمَنْلِغ ار samanlığ ər = samanı olan adam».

قَاغْنَلِغ K a ğ u n l u ğ: «قَاغْنَلِغ ار kağunluğ ər = qovunu olan adam».

قُكُنَلِغ K u k u n l u ğ: «قُكُنَلِغ اَوْت kukunluğ ot = qığılcımlı od, alov».

قُلْنَلِغ K u l u n l u ğ: «قُلْنَلِغ قِسْرَاق kulunluğ kısrak = qulunu olan qısraq».

[Qayda]:

Sözlərin sonuna لغ [yəni=lığ/luğ və lağ] şəkilçisi əlavə edilsə, onlarda üç keyfiyyət əmələ gəlir: 1) həmin əşyaya məsubiyyət, sahib-

lik, yiyəlik məzmunu yaradılır; 2) məf'ul mənası əmələ gətirilir; 3) bu cür sözlər yer adı olur. Buradan bəzi nüanslar meydana çıxır ki, onları izah etmədikcə, bilinmir.

Birincisi, yiyəlik, mənsubiyyət, sahiblik məzmunu. Məsələn, «بذک قرنگ ار» bedük karınlıq ər» və «سمنلغ ار» samanlığı ər» sözlərini götürək. Bu, «yekə qarm sahibi» və «saman sahibi olan adam» deməkdir. Burada sahiblik var.

İkincisi, məf'ul mənası. Məsələn, «فرغلغ يا» sarıqlıq ər» və «سارغلغ ار» sarılıq xəstəliyinə tutulmuş adam» və «qurulu, qurulmuş yay» bildirir. Burada məf'ul mənası var.

Üçüncüsü, yer mənası. Məsələn, «تارغلغ» və «تورغلغ» sözləri «toxum əkiləcək yer» və «durulacaq yer» mənasına gəlir. Burada isə yer mənası var.

Bu cəhət də bilinməlidir ki, beş hərfli sözlərin çoxu üç hərfli sözlərdən əmələ gəlir. Burada غ ğ ilə ق ka arasındakı mənə fərqi də vurğulamaq istəyirəm. ق ka başqa mənalar üçündür, غ ğ isə yalnız məkan isimlərində olur. Məsələn: «تارغلغ اف» tarıqlıq əw=buğdalı ev» və «تارغلغ = anbar», «فرغلغ يا» quruqluq ya=qurulmuş yay» və «فرغلغ = sədəq, oxqabı» deməkdir.

Bilinməsi üçün məni bir qismini söyləməyə vadar edən səbəb budur. Yazıda sırf isim olmayanları yazarkın لغ şəkilçisini ayıra bilərik. «بلىق لغ اكر» balıq lıq öküz» sözündə olduğu kimi بلىق لغ lik ayrı yazıla bilər. «بارق لغ ار» barıqlıq ər» sözü də belədir. Bu şəkil [bitişik şəkli] daha doğrudur, çünki həm ölçüdə, həm də yazıda qısalıq var.

برندق B u r u n d u k: cilov, buruntax.

بسنجق B a s ı n ç a k: «بسنجق ار» başıncaq ər = zəif görünən adam, önəm verilməyən adam».

سغرىق S ı ğ ı r ç ı k: sığırcın quşu.

قبرجاق K a b ı r ç a k: tabut. Bu söz çox zaman ölü tabutu üçün işlənir.

قذرقق K u d h u r ç u k: qız uşaqlarının insan şəklində düzəldərək oynadıqları bəbək, kukla.

قرنجق K a r ı n ç a k: qarışqa. Oğuzca. «قرنجا» karınca» da deyilir.

بغرىق B a ğ ı r ç a k: eşşək çulu.

تولرسق T o l a r s u k: ayaq dabanı. Bu söz ən çox heyvanın dabanı üçün işlənir.

بغرىسق B a ğ ı r s a k: «بغرىسق كىشى» bağırsak kişi = mərhəmətli, müşfiq adam».

بغرىسق B a ğ ı r s u k: bağırsağ.

بغردق B a ğ ı r d a k: qadın önlüyü.

فرغسق K u r u ğ s a k: qursağ, mədə. Quş qursağına da belə deyilir.

بترغاق B u t u r ğ a k: pıtrax. Fıstıq şəklində çəngəlli bir tikandır, pal-tara və başqa şeylərə ilişir.

تېزغق T a b u z ğ u k: tapmaca.

تېلغاق T o p u l ğ a k: yaraya qoyulan bir ot, topalaq otu.

تېلغاق T o p u l ğ a k: qulunc.

سيدرغاق S ı d ı r ğ a k: cüt [qoşa] dırnaqlı inək, qoyun, geyik kimi heyvanların dırnaqları.

قذرقاق K u d u r ğ a k: kaftanın arxa ətəklərindən biri.

قذرقاق K a d h ı r ğ a k: çox işləmək üzündən əldə yaranan qabar.

بدجلىق B a d ı ç l ı k: «بدجلىق يىغاق» badiçlik yığaç=üzüm salxımlarına çardağ düzəltmək üçün ayrılan ağac».

- جَبَلِقْ Ç ə ? ə ç l i k³²⁶: abdallıq, pərişanlıq.
 بَغْرَلِقْ B a ğ ı r l a k: «bağirtlak» deyilən quş.
 تَفْرَلِقْ T a w a r l u k: mal qoyulan yer.
 ثَرْقَلِقْ T u r u k l u k: durğunluq, cılızlıq.
 ثَرْغَلِقْ T a r ı ğ l ı k: anbar.
 جُبْلَمَقْ Ç o b u l m a k: almanın yarısı, bir üzü. اتلق dilində.
 جُمُشَلِقْ Ç u m u ş l u k: ayaqyolu, hələ.
 جَرَقَلِقْ Ç a r u k l u k: çarıq tikmək üçün ayrılmış dəri.
 تَنْقَلِقْ T a n u k l u k: şahidlik, tanıqlıq.
 ثُعَاقَلِقْ T u ğ a k l ı k: süzgəc düzəldiləcək ağac.
 سَاتِیْغَلِقْ S a t ı ğ l ı k: «سَاتِیْغَلِقْ satıqlıq nənq = sathıq əşya».
 سَارِیْغَلِقْ S a r ı ğ l ı k: sarılıq.
 سِیْرُقَلِقْ S ı r u k l u k: «سِیْرُقَلِقْ sıruqluk yığaç = sıriq (dirək) düzəltmək üçün hazırlanmış ağac, dirəklilik ağac».
 سُوْغَلِقْ S o ğ u k l u k: «سُوْغَلِقْ soğukluk nənq=soyuqluq üçün hazırlanmış hər nəsnə».
 قَبَقَلِقْ K a b a k l ı k: balqabaq tarlası.
 قَدَشَلِقْ K a d a ş l ı k: qardaşlıq, qohumduq.
 قُرْغَلِقْ K u r u ğ l u k: quruluq.
 قُرْغَلِقْ K u r u ğ l u k: sədəq, oxluq, ox qabı, oxdan, gədələc. Bu sözdən alınaraq «قُرْغَلِقْ کیش kiş kuruqluk» deyilir ki, «oxdan» mənasındadır.

- قَشَقَلِقْ K a ş ı k l ı k: «قَشَقَلِقْ kaşıklık münqüz = qaşiq düzəltmək üçün hazırlanan buynuz».
 سَرَنْقَلِقْ S a r a n l ı k: xəsislik, cimrilik. Bu beytdə də işlənmişdir:
 نَكِن تَثْرَبِكَلِيُوْ اَوْزَى بِيْمَاس
 سَسْرَتَلِقِن بِيغَلِيُوْ الثَّن يَغَار
 «Nənqin tutar, bəkləyü, özi yeməs,
 Saranlıqın yığılayu altun yığar».
 Malını tutar, gözləyər, özü yeməz,
 Xəsislikdən ağlayar, qızıl yığar.
 (Xəsis adam malını möhkəm tutar, hamıdan gizlədər, özü yeməz, xəsisliyi üzündən həmişə yoxsulluqdan dad döyər, qızıl yığar, sonra da hamısını qoyub gedər).
 قَنْقَلِقْ K a ğ u n l u k: qovun bostanı, qovunluq.
 قَنْقَلِقْ K o n u k l u k: «قَنْقَلِقْ konukluk əw = qonaq üçün ayrılan ev, ziyafət evi; mehmanxana, otel».
 تَغْرَمَقْ T a ğ u z m a k: «تَغْرَمَقْ tağuzmak ər = ətli-canlı adam». ق ka ilə də işlənir.
 مَغْرَغَقْ M u ğ u z ğ a k: bal arısına bənzər milçək. Arğuca.

[Qayda]:

Bu qism beş növ olur.

Birincisi, fe'dən yaranmış isim mənasında ola bilər. Məsələn: «böyüklük» mənası verən «الغَلِقْ uluqluk» kimi. Bu söz «الغَادَتِي» ulğadhtı» sözündən alınmışdır, «böyüdü» deməkdir. Quruluq demək olan «قُرْغَلِقْ kuruqluk» sözü də belədir, «قُرْغَلِقْ کورندى nənq» sözündən alınmışdır.

³²⁶ Bu söz basma nüsxədə ərəb əlifbası ilə «جَبَلِقْ ç+ç+l+k şəklindədir. Bəsim Atalay və Karl Brokkelman bu sözü oxumaqdan çəkinmiş (DLT, I, s. 503), yerində nöqtələr qoymuşlar. Salih Mütəllibov isə «çəçələk» (TSD, I tom, bet 460) kimi oxumuşdur ki, bu da baba uyğun deyil. İki ç arasında mütləq bir samit olmalıdır. Hüseyn Düzgün bu sözü «çipçilik» kimi (د ل ت s.286), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.220) «çanaçlıq», çinlilər isə «çaçalak» (?) şəklində oxumuşlar (DLT-Çin, I cild, s.527).

İkincisi, başqa bir şey üçün hazırlanmış nəsənin adı ola bilər. Məsələn: «سُرُقْلُق یغاچ» sırıkluk yığaç» və «تُقاقْلُق یغاچ» tukaklık yığaç» sözləri kimi. Bunlar «sırıq [dirək, şüvül] düzəltmək üçün hazırlanmış ağac» və «süzgəc qayıрмаq üçün ayrılmış ağac» deməkdir.

Üçüncüsü, bir şeyin yetişdiyi, bitdiyi yerin adı ola bilər. Məsələn: «قَبْلُق kabaklık» və «قَغْلُق kağunluk» sözləri kimi, balqabaq bitən, qovun yetişən yer deməkdir.

Dördüncüsü, bu anlamlardan heç biri nəzərdə tutulmayan sırf isim ola bilər. Məsələn: «بَغْرَلُق bağırak», «سِغْرَجُق sığırçuk» kimi.

Beşinci, məsdər də ola bilər. «تُرُقْلُق turukluk» kimi; «cızlıq, durğunluq» deməkdir. Bu sözlərdə bu qəbildən olan saysız-hesabsız isimlər üçün yol göstərəndir, bələdçidir. Yaxşı tədqiq eləsən, qaydadan kənara çıxan heç nə tapılmaz.

كِرْتَلِك K i r i t l i g: kilid, qıfıl. «كِرْتَلِك قَبْعُ kiritlig kapuğ = kilidli qapı».

كُزْتَلِك K ö z ə t l i g: «كُزْتَلِك نَانِك közətlig nənq = gözətilən, saxlanan şey».

چُكْتَلِك Ç ö k ü t l ü k: boyda balacalıq.

سُكْتَلِك S ö g ü t l ü k: söyüdlük, söyüd bitən yer (sərt kafla). «Söyüd sahibi» demək üçün yumşaq kafla «sögütlük» demək lazımdır.

كُزْجَلِك K ö z ü ç l ü k³²⁷: «كُزْجَلِك تَتِك közüçlük titik = gil qab düzəltmək üçün ayrılmış palçıq». «Gil qab sahibi» demək üçün «közüçlük» demək lazımdır.

³²⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu «küzaçlık» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s. 338).

تَمْرُلُك T ə m ü r l ü k: dəmir əridilən və süzülən yer. «تَمْرُلُك təmürlük = dəmir sahibi».

كُومْرُلُك K ö m ü r l ü k: kömür almaq üçün kəsilən ağac və kömür qoyulan yer. Söz yumşaq kafla deyilsə, «kömürlük = kömür sahibi» mənası yaranar.

تَبِزْلِك T ə b i z l i k: həsəd, paxıllıq. «اَبِك تَبِزْلِك كِمكا تَلْفار» anınq təbizligi kimgə talkar = onun paxıllığı kimə zərər verir».

تَبِزْلِك T i t i z l i k: ağzı buruşduran sərtlik, turşluq.

بُشْجَك B ü ş i n ç ə k: üzüm salxımı. Kəncəkə.

تَاغِرْمَك T ə g i r m ə k: dəvənin belinə aşırılan, iki tərəfdən də içinə minmək üçün qoyulan səbət və səbətə bənzər şey. Oğuzlar buna «اَكْرَمَك ügürmək» deyirlər³²⁸.

شَكْرُك Ş ə k i r t ü k: fıstıq, püstə.

كَاپْزَلِك K ə p ə z l i k: pambıqlıq; pambıq bitən yer. Adam haqqında deyilsə, «كَاپْزَلِك ار» kəpəzlik ar», yəni «pambıq sahibi» şəklində olar.

بَاذْهِيْزَلِك B ə d h i z l i g: «بَاذْهِيْزَلِك اَف» bədhizlig əw=bəzəkli ev».

كِيْذْهِيْزَلِك K i d h i z l i k: «كِيْذْهِيْزَلِك يُونِك kidhizlik yünq = keçə düzəltmək, üçün hazırlanan yun». Yumşaq kafla söylənsə, «keçə sahibi» demək olar.

تَاكُزْلِك T ə k ü z l i g³²⁹: qaşqa at. Bu məsələdə də işlənmişdir: «اَت تَاكُزْلِك اَي بَلْماس at təküzligi ay bolmas=at qaşqası ay olmaz», (atın alınıdakı qaşqa ay olmaz, ayın yerini tutmaz). Bu söz böyük bir işi kiçik bir işlə əvəz etməyə cəhd ediləndə deyilir.

سَاْمِيْزَلِك S ə m i z l i k: səmizlik, köklük.

³²⁸ Bu, təxt-rəvan və ya kəcavədir.

³²⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tögüzlük» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s. 583).

كُفْزَلِي K ö w ə z l i k: ərköyünlük. Bu beytdə də işlənmişdir:

اِشْتَبِ اَنَا اِنَانِك نِك سَقْلَرْنِي قَدْرَمَا

تَنِك فَت بُلْب كُفْزَلِي قَلَنْب يَنَا فْتَرَمَا

«Eştip ata-ananınq sawlarını kadırma,

Nənq kut bulup köwəzlik kılınp yana kudurma».

Ata-ananı öyüdlərini eşidib rədd etmə,

Nemət tapsan, ərköyünlük edib qudurma.

(Həmişə ata-ana sözü dinlə, onların öyüdlərini qulaq ardına vurma, əgər nemətə, var-dövlətə çatsan, ərköyün olma, həddini də aşma).

چَاچَاك لِي K ə ç ə k l i k: çiçəklik, çiçək bitən yer, gülzar, gülüstan.

كَاپَاك لِي K ə p ə k l i k: kəpəklik, kəpək qoyulan yer, «kəpəklik kəpəklik = kəpək sahibi».

تُؤُؤَاك لِي T ü w ə k l i k: sərçə vurmaq üçün (üfürülərək diyircək atmaq yolu ilə) oyulan ağac budağı.

بِئِيك لِي B i t i k l i k: «bitiklik nənq = yazı yazmaq üçün hazırlanan nəsənə», «bitiklik bitiklik ər = bitik sahibi».

كَدُؤَاك لِي K e d ü k l ü k: «kedüklük kidhiz = yapıncılıq keçə, yapıncı tikmək üçün hazırlanan keçə», «kedüklük kedüklük ər = keçə sahibi».

كُدُؤَاك لِي K ü d h ü k l ü g: «ışığı küdhüklük ər = işi-gücü olan adam». Bu söz tək halda işlədilmir.

تِيرَاك لِي T i r ə k l i k: dirəklik ağac yetişən yer, qovaqlıq. Yumşaq kaffla «tirəklik tirəklik ər = dirək sahibi» deməkdir.

كِرَاك لِي K ə r ə k l i g: «bu nənq ol bizgə kərəklig = bu nəsənə bizə lazımlıdır, gərəklidir».

بِئِيك لِي B e ş i k l i g: «beşiklik urağut = beşikli, əli uşaqlı qadın».

تُؤُؤَاك لِي T ö ş ə k l i k: «töşəklik barçın=döşəklik parça». Söz yumşaq kaffla deyilsə, «töşəklik ər=döşək sahibi» mənasına gələr.

كُؤُؤَاك لِي K ö ş i k l i k: «köşiklik yer = kölgəlik yer».

تِيك لِي T i k i k l i g: «tikiklik ton = tikilmiş paltar».

تُؤُؤَاك لِي T ö k ü k l ü g: «töküklük tarığ = tökülmüş buğda». Tökülmüş başqa şey üçün də bu söz işlənir.

بِيلَاك لِي B i l ə k l i g: «küçlüg-biləklik kişi = güclü-biləkli adam».

بِيلِيك لِي B i l i g l i g: «biliglik kişi=bilikli adam, alim».

بَالِيك لِي B ə l i k l i k: «bəlilklik kəpəz=fitil düzəltmək üçün hazırlanan pambıq».

كُولَاك لِي K ö l ü k l ü g: «kölüklük ər = yük daşımaq və minmək üçün kölüyü, heyvanı olan adam».

كُولِيك لِي K ö l i k l i k: «köliklik yer=kölgəlik yer».

بُرُنْجِي B ü r ü n ç ü k: bürüncək, qadın baş örtüsü, bürünüləcək nəsənə.

بِيلِنْجِي B i l i n ç ə k: «bilinçək nənq = oğrunun, yaxud başqasının əlində olan oğurlanmış malın adı; əşyayı – dəlil. «bilinçək bildi» deyilir ki, «oğrunun əlindəki oğurluq malı tanıdı» deməkdir.

تِيرَنْجِي T ə r i n ç ə k: bir parçadan tikilmiş qadın çarşafı.

[Qayda]:

Bu qism beş cür olur.

Birincisi, bir şeyin yetişdiyi, bitdiyi yerin adı ola bilər. «sögütlük» kimi, «söyüd bitən yer» deməkdir. Yaxud bir şeyin

qərar bulduğu, qoyulduğu yerin adıdır. «كَبْكِكْ kəpəklik» kimi, «kəpək qoyulan yer» deməkdir.

İkincisi, adı çəkilən nəsənin düzəldilməsi üçün ayrılan şeyin adı ola bilər. Məsələn, «تَشْكَلِكْ بَرَجِنْ töşəklik barçın». Bu, «döşək düzəltmək üçün ayrılan parça» deməkdir. «بُو يَغَاجِ أَل قَبْعَا بُو يَغَاجِ أَل قَبْعَا bu yığaç ol kapuğka tirəklik» sözü də belədir, yəni «bu ağac o qapıya dirək üçün hazırlanmışdır».

Üçüncüsü, əşyanın və insanın yaradılışını, təbiətini ifadə edən məsdər ola bilər. Məsələn, «كَوَازَلِكْ köwəzlik», «يَغِيتَلِكْ yigitlik» kimi, «ərköyünlük», «gənclik» deməkdir. İsim saydığım bu üç mənaya gəlsə, söz bütün türk dillərində qalın və ك sərt kaf ilə [yəni-lık/lik] şəkilçisi ilə işlənir. Başqa cür deyildir.

Dördüncüsü, söz adı çəkilən nəsənin sahibi mənasında ola bilər. Məsələn, «بِلَكَلِكْ biləklik ər», «بِتَكَلِكْ bitiglik ər» kimi. Bunlar «qüvvətli biləyi olan adam» və «kağız sahibi olan adam» deməkdir. Bu, ərəblərin³³⁰ رَجُلٌ تَا مَرَوَلَابِنٌ sözü kimidir.

Beşincisi, söz məful mənasında ola bilər. «بِلِكْ كِشَى اَرَا اَلَكَلِكْ bilik kişi ara ülüklüg ol» və «تَشْكَلِكْ تَشَاكْ töşəklik töşək» sözləri kimi. Bunlar «bilik adamlar arasında üləşdirilmişdir, bölüşdürülmüşdür» və «döşənmiş döşək, döşəli döşək» deməkdir. İsim bu son iki mənaya gəlsə, söz hökmən -lig/-lüg şəkilçisi ilə işlənir. Başqa cür ola bilməz. Bu isimlərin (üç hərfli isimlərdə) həmin mənaları ifadə etməsi üçün söz qalın heca ilə bitirsə ك qalın kaf, yəni -lık şəkilçisi, incə

³³⁰ Ərəblərin sözü belədir: «رَجُلٌ تَا مَرَوَلَابِنٌ rəcul-təmir və labin», yəni hərfən «xurmalanmış və südlənmiş adam», yəni «xurma və süd sahibi olan adam, xurması və südü olan adam». Bu söz nəsə sahibi olmağı bildirir.

heca ilə bitirsə ك yumşaq kaf [yəni -lig şəkilçisi] əlavə olunur. Son nümunələrdə isə غ ğ [yəni -liğ] artırılır. Bu, dəyişməyən, sabit qaydadır və onun türk dillərində pozulduğu heç vaxt müşahidə edilməmişdir.

İKİNCİ HƏRFİ HƏRƏKƏLİ, ÜÇÜNCÜ HƏRFİ SÜKUNLU OLAN فَعْلَان FƏ'ƏLLAN BABI

بَلْقَجِن B a l ı k ç ı n: balıqcıl, balıq yeyən quş. Ərəblər ona məlik ül-xərin deyirlər.

چُغُرْدَان Ç u ğ u r d a n: uçurum.

قُرْغُزِين K u r u ğ j ı n: qurğuşun, (iki məxrəc arasındakı ژ j ilə). Oğuzlar bu sözdən bir sıra hərfləri ataraq «قُشُون kuşun» deyirlər.

بُدْرَسِين B u d u r s ı n: bildirçin. Bu beytdə də işlənmişdir:

أَزْمَ مَيِّكْ بُدْرَسِين

اوتى ايتك جقتاور

«Özüm məninq budursın,

Otu anıq çaklanur».

Mənim qəlbim bildirçin,

Onun odu çalxanır.

(Mənim ruhum bildirçin kimi onun eşq atəşi üzərində uçub hərlənir).

تَقْشَغَان T a w ı ş ğ a n: dovşan. «تَقْشَغَان يَلَى tawışğan yılı = türklərin on iki ilindən birini adı».

تَقْشَغَان T a w u ş ğ a n: «تَقْشَغَان أَكْرُ tawuşğan öküz = Uç şəhərindən axan çayın adı».

چَابِيتْغَان Ç a p ı t ğ a n: «بُو اِتْ أَل كِشَى كَا جِبْتِغَان bu it ol kişigə çapıtğan = bu it həmişə adamın üstünə cumandır».

جَبِيتْغَان Ç a p i t ğ a n: «جَبِيتْغَان çapıtğan ər=cəllad, adam boynu vuran». Uyğurca.

سَبِيتْغَان S a p i t ğ a n: «بُوَاتُ أَلْ قُدْرُقُ سَبِيتْغَان» bu at ol kudhruk sapıtğan = bu at həmişə quyruq yelləyir». İtin çörək istəyəndə və ya sahibini görəndə quyruq bulamasına da belə deyilir.

قَدِيتْغَان K a d h i t ğ a n: «قَدِيتْغَان kadhitğan ər=kimsəyə boyun əyməyən adam». İnadkar, tərs heyvanlara da belə deyilir.

تَرِيتْغَان T a r i t ğ a n: «تَرِيتْغَان tarıtğan ər=təlim tarıq tarıtğan = bu adam çoxlu toxum əkdirən adamdır».

كُورِيتْغَان K u r i t ğ a n: «كُورِيتْغَان kurıtğan ər=təlim üzüm kurıtğan = bu adam çoxlu üzüm qurudan kimsədir».

تُوزِيتْغَان T o z i t ğ a n: «تُوزِيتْغَان tozıtğan ər=təlim toprak tozıtğan = bu at torpaqdan çox toz qoparan atdır».

بُشْتِغَان B o ş u t ğ a n: «بُشْتِغَان buşıtğan ər=boşutğan=bu, ishal yaradan dərmandır». Çox vaxt bir şeyin qatılığını, sərtliyini yumşaldan nəsnəyə də belə deyilir.

تَشِيتْغَان T a ş i t ğ a n: «تَشِيتْغَان taşıtğan ər=təlim taşıtğan = bu adam evinə malı çox daşından adamdır». Başqa şey daşımaq da belədir.

تَشِيتْغَان T a ş i t ğ a n: «تَشِيتْغَان taşıtğan ər=taşıtğan = bu od qazanı çox daşıran oddur».

قَشِيتْغَان K a ş i t ğ a n: «قَشِيتْغَان kaşıtğan ər=ətin kaşıtğan = bu adam bədənini çox qaşıtıran adamdır».

قَكِيتْغَان K a k i t ğ a n: «قَكِيتْغَان kakıtğan ər=məni tutçı kakıtğan=bu məni çox əsəbiləşdirən, canımı sıxan adamdır».

قَلِيتْغَان K a l i t ğ a n: «قَلِيتْغَان qalıtğan ər=atın təlim kalıtğan = bu adam atını həmişə şahə qaldıran adamdır».

قَمِيتْغَان K a m a t ğ a n: «قَمِيتْغَان kamıtğan ər=bu gün ol köz kamıtğan = bu günəş gözü qamaşdıran günəşdir».

قَمِيتْغَان K o m i t ğ a n: «قَمِيتْغَان komıtğan ər=oğul məni əwğə komıtğan = oğlum məni ev üçün qəribsədir». Başqa şeylər üçün darıxmaq da belədir.

قَنْتِغَان K a n a t ğ a n: «قَنْتِغَان kanatğan ər=bu ot ol burun kanatğan = bu dərman həmişə burun qanadan dərmandır».

قَنْبِيتْغَان K a n i t ğ a n: «قَنْبِيتْغَان kanıtğan ər=ögdü ol ərig kanıtğan = tərif o adamı həmişə vəcdə gətirir, coşdurur».

بَتْرِغَان B a t u r ğ a n: «بَتْرِغَان baturğan ər=bu kişi ol söz baturğan=bu adam daima sirr saxlayan, sözü gizləyən adamdır». Analogi hallarda da belə deyilir.

تَتْرِغَان T a t u r ğ a n: «تَتْرِغَان taturğan ər=bu ər ol aş taturğan=bu adam qonağa və başqalarına yemək daddıran adamdır». Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

أَرْدَى أَشِين تَتْرِغَان

يَقْلُقْ يَغْغْ قَجْرِغَان

أَغْرُقْ سَوْسِين قَيْتْرِغَان

بَسْتَسِي أَلْمُ أَخْتَرُوْ

«Ərdi aşın taturğan,

Yawlak yağığ kaçurğan,

Oğrak süsin kaytarğan,

Bastu ölüm, axtaru».

Aşını daddırandı,

Pis yağı qaçırandı,

Oğraq qoşuşunu qaytarandı,

Ölüm basdı, apardı.

(Bir igid haqqında mərsiyə deyir: çox qonaqpərvər, səxavətli adam idi, pis düşməni qaçıran, oğraq qoşununu geri qaytaran igid idi, çox heyif ki, ölüm gəldi, onu apardı).

تَبْرُغان T o p u r ğ a n y e r: ayaq basan zaman toz qopan yumşaq torpaq.

سُبُزْغان S u b u z ğ a n³³¹: məşatlıq, müsəlman olmayanların qəbristanlığı. Bu məsələdə də işlənmişdir: «تَبْرُغان، تَبْرُغان دا اوبُلْماس، تَبْرُغان دا اَف بُلْماس subuzğanda əv bolmas, topurğanda aw bolmas =qəbristanda ev olmaz, yumşaq torpaqlı yerdə ov olmaz». Ov ancaq suyu, bitkisi çox olan yerdə olar.

قَبْرُغان K a b a r ğ a n: qabartı, sivilcə. Bədəndə qaşınma və hərarət üzündən yaranan qabartı.

قَتْرُغان K a t u r ğ a n: «اَلْاَكْش قَتْرُغان bu ər ol öküş katurğan=bu, çox qatıla-qatıla gülən, deyib-gülən, çox şən adamdır».

كُوپُرْغان K o p u r ğ a n: «بُو اَر اَل تاشِغ ييردَن فَبْرُغان bu ər ol taşğ yerdən kopurğan=bu adam daşı yerdən qoparan adamdır». Başqa şeyi qoparmaq barədə də belə deyilir.

تُودْهِرْغان T o d h u r ğ a n: «بُو اَر اَل اَجِغ تُودْهِرْغان = bu, ac adamı doyurandır». Bu sözün əsli «تُودْهِرْغان todhğurğan»dır.

سِيدْرُغان S i d h i r ğ a n: «بُو اَر اَل سِيدْرَم سِيدْرُغان = bu ər ol sıdırım sıdırğan =bu adam sıyırım sıyıran adamdır». Hər hansı bir başqa şeyi sıyıрмаq bacarığında olan adama da belə deyilir.

قَيْتْرُغان K a y t a r ğ a n: «بُو اَلْب اَل يَغِينِي قَيْتْرُغان bu alp ol yağını kaytarğan =bu, düşməni qaytaran, qaçıran alpdır».

³³¹ Yanlışdır, doğrusu «suburğan» olmalıdır, çünki «suburğan» sözü həmin mənada bu gün də işlənir.

فَجْرُغان K a ç u r ğ a n: «بُو اَر اَل فَنَقْتِي فَجْرُغان bu ər ol konuknu kaçırgan = bu, qonağını qaçıran adamdır».

فَجْرُغان K a ç u r ğ a n: «بُو اَر اَل كَشِي فَجْرُغان bu ər ol kişi³³² kaçırgan = bu, adamı qaçıran adamdır», (yanına bir adam gələndə əsəbiləşir, canı sıxılır, təkəbbürlənir deməkdir).

قَدْرُغان K a d h i r ğ a n: «بُو اَر اَل اَرَن بَيْنَن قَدْرُغان bu ər ol ərən boynun kadhırğan = bu, ərən boynu əydirən adamdır, başqalarına boyun əydirən adamdır».

تَشْرُغان T a ş u r ğ a n: «بُو اَوْت اَل اَشِيح تَشْرُغان = bu ot ol aşıç taşurğan = bu od həmişə qazanı daşıran oddur». Sel hovuzun suyunu daşıranda da belə deyilir.

قَکْرُغان K a k u r ğ a n: xəmiri yağla yoğrulmuş bir çörəkdir, kürədə və ya təndirdə bişirilir.

قَکْرُغان K a w u r ğ a n: «بُو بِلَازُك اَل بِلَاك قَکْرُغان bu biləzük ol bilək kawurğan = bu həmişə biləyi sıxan biləzəkdir».

تَمْرُغان T a m u r ğ a n: «بُو اَعْل اَل بُرْنِي تَمْرُغان bu oğul ol burnu tamurğan = bu uşağın burnu həmişə axır, qanayır».

سَاغْزَاغان S a ğ z ğ a n: saxsağan.

قُدْرُغان K u d h u r ğ u n: quşqun, yəhərin quşqunu.

تُرْشَاغان T u r u ş ğ a n: «بُو اَر اَل كَشِي بَر لَاتْتَجِي تُرْشَاغان = bu ər ol kişi birlə tutçı turuşğan = bu daima hər kəsə qarşı çıxan adamdır».

اَلار اِكِي تَقَار سَبْتَشَاغان اَلار اَل S a t ı ş ğ a n – a l ı ş ğ a n: «اَلار اِكِي تَقَار سَبْتَشَاغان اَلار اَل = onlar birlikdə

³³² Bəsim Atalayın yazdığına görə, basma nüsxədə bu söz «كَشِي kişi» şəklindədir. Burada «gə» şəkilçisinə lüzum yoxdur. Doğru variant «kişini» olmalıdır (DLT, I, s. 518). Bundan əvvəlki iki maddənin misalları («bu ər ol yağını kaytarğan» və «bu ər ol konuknu kaçırgan») buna dəlildir. Oradakı «yağın» və «konuknu» sözlərindəki «n» şəkilçisi bizim dediyimizi təsdiq edir.

³³³ Bu maddədə olan bəzi səhvlər Bəsim Atalay tərəfindən düzəldilmişdir və biz doğru variantı yazdıq.

mal alıb-satandırlar». Başqa bir deyişlə «سَبَّشْغَان تَقَّشْغَان sa-tışğan-tawışğan» da deyilir. Bu sözlər «سَتَّى sattı» və «تَقْدَى tawdı» sözlərindən alınmışdır, «satdı-sovdu» de-məkdir.

بَقْشْغَان B a k ı ş ğ a n: «أَل كِشَى بَرَلَا بَقْشْغَان أَل ol kişi birlə bakışğan ol = o hər kəsə göz ucu ilə baxan adamdır».

تُقْشْغَان T o k u ş ğ a n: «أَل أَر أَل يَقْلَاقُ تُقْشْغَان» ol ər ol yawlak tokuşğan = o, yaman çarpışan, qovğaçı, cəng atəşini qızırdıran adamdır».

سُقْشْغَان S o w u ş ğ a n: soxulcan üzündən olan sarılıq xəstəliyi, bu, qarında bir ilandır.

بِجْلْغَان B ı ç ı l ğ a n: əldə, ayaqda, yer qabığında olan çatlar.

تُبْلْغَان T u p u l ğ a n: «كُوكُ تُبْلْغَان» kök tupulğan=bir quş adı». Guya bunun qanadında polad var, dağın burnuna vurunca dəlib o biri tərəfə keçir. Bunu mənə çox yaxşılığı dəyən bir adamdan eşitdim.

تُبْلْغَان T u p u l ğ a n: «بُؤْ أَر أَل جَرِكُ تُبْلْغَان» bu ər ol çərig tupulğan = bu, döyüş səflərini yarıb keçən adamdır». Bu sözün əslə «ثَمْرُ تُبْلْدَى təmür tupuldı» sözündən alınmışdır, «dəmir dəlindi» deməkdir.

قَاتْلْغَان قَارْلْغَان K a t ı l ğ a n – k a r ı l ğ a n: «أَل كِشَى بَرَلَا تَتَجَى قَاتْلْغَان قَارْلْغَان» bu ər ol kişi birlə tutçı katılğan-karılğan=bu adam hər kəsə qatılan-qarışan, hamı ilə qaynayıb-qarışan adamdır».

قُرْلْغَان K u r u l ğ a n: «بُؤْ أَر أَل سِنْكَرَى قُرْلْغَان» bu ər ol sinqiri kurulğan = bu həmişə sinirlənən, əsəbiləşən adamdır».

قُتْلْغَان K u t u l ğ a n: «بُؤْ أَر أَل يَغِيدِن قُتْلْغَان» bu ər ol yağıdın kutulğan = bu həmişə düşmənin əlindən qurtulan adamdır». Başqa şeylərdən qurtulmaq da belədir.

قَبْلْغَان K a p u l ğ a n: «بُؤْ نَانْ أَل قَبْدَا قَبْلْغَان» bu nənq ol kapuğda kapulğan =bu daim qapıda sıxışan şeydir». Başqası da belədir.

قُشْلْغَان K o ş u l ğ a n: «بُؤْ قُرَى أَل سَغْلَقُ بَرَلَا قُشْلْغَان» bu kuzı ol sağlıq birlə koşulğan=bu, sağılan qoyuna qoşulan, qatılan quzudur». Başqası da belədir.

سُغْلْغَان S o ğ u l ğ a n: «بُؤْ سُوْفْ أَل تَقْرَاقُ سُغْلْغَان» bu suw ol tawrak soğulğan =bu su torpağa tez hopan, əmilən, soğulan sudur». Bulaq öz suyunu sorsa (soğsa), yenə belə deyilir³³⁴.

قَقْلْغَان سَقْلْغَان K a k ı l ğ a n – s o k u l ğ a n: «بُؤْ أَر أَل تَلْمُ قَقْلْغَان سَقْلْغَان» bu ər ol təlim kakılğan-sokulğan=bu hamının xorladığı, itələyib-yıxdığı adamdır».

تُتْرْكَان T u t u r k a n: düyü, çəltik.

تَشْرْكَان T a ş ı r k a n: «تَشْرْكَان كُوزْلُكُ» taşırkan közlüğü = dombagöz».

سَقْرْكَان S a k ı r k a n: böyük siçan, siçovul³³⁵.

بِئْلْكَان B i t i l g ə n: «بُؤْ أَر سُوْكَا بِئْلْكَان أَل» bu ər sügə bitilğan ol = bu, adı daima orduya yazılı olan adamdır».

تِرْلْكَان T e r i l g ə n: «أَل تَتَجَى تِرْلْكَان» bular budhun ol tutçı terilğan = bunlar hər zaman toplaşan [bir yerə] bir boydur». Toplanıb-dağılmaq adəti olan hər şey belədir.

كُتْرْكَان K ö t ü r g ə n: «بُؤْ بُغْرَا أَل يَكُ كُتْرْكَان» bu buğra ol yük kötürgən = bu hər zaman yük götürən erkək dəvədir».

كَجْرْكَان K e ç ü r g ə n: «بُؤْ بَاكُ أَل يَا زُقُ كَجْرْكَان» bu bəğ ol yazuk keçürgən = bu, günahı daim bağışlayan bəydir».

³³⁴ «Soğmaq» sözü bəzi dialektlərimizdə, canlı danışıq dilində bu gün də işlənir. «İnək musluğu soğdu=inək musluqadakı bütün suyu (ağzını sudan ayırmadan) soğdu, içdi, içinə çəkdi». «Vəli hamını soğdu = Vəli qumarda hamını son qəpiyinə qədər uddu».

³³⁵ Bəsim Atalayın verdiyi məlumata görə, bu söz basma nüsxədə «sakırkan», yazma nüsxədə «sıkırkan»dır. Sonuncu imla doğrudur (DLT, I, s. 521).

كَجُرْكَانِ K e ç ü r g ə n: «بُوْ اَرَأَلْ تَلِمَ اِيشَ كَجُرْكَانِ» bu ə r ol təlim iş keçürgən = bu həmişə çətin, zor işləri bacaran adamdır». Bunun kimi, «تَثْرُكَانِ - أَفْرَكَانِ əwürgən-təwürgən» də deyilir. Bu bənddə də işlənmişdir:

يَغْيِ اَوْتَيْنَ اَجْرَكَانِ
تَوَيْدِنَ اَتِي كَجُرْكَانِ
اِشْلَرِ اَزْبِ كَجُرْكَانِ
تَكْدِي اَقِي اَلْدُرُوْ

«Yağı otın öçürgən,
Toydın anı köçürgən,
İşlər üzüp keçürgən,
Təgdi okı, öldürü».
Yağı odunu söndürən,
Ordudan onu köçürən,
İşləri üzən, keçirən,
Dəydi oxu, öldürü.

(Bir bahadırın ölümünə ağı deyir: ölüm savaşlarının odunu söndürən, onu ordudan çıxaran idi, ağır, çətin işləri bacaran idi, ona fələyin öldürücü oxu dəydi).

جَجْرُكَانِ Ç ə w ü r g ə n: «بُوْ اَرَأَلْ تَلِمَ اَقِ جَجْرُكَانِ» bu ə r ol təlim ok çəwürgən = bu, oxu həmişə çevirən adamdır». Bu, oxu dırnaq üstə çevirməkdir.

كُوسْرُكَانِ K ö s ü r g ə n: köstəbəyin bir növü.

تَشْرُكُونِ T ü ş ü r k ü n: vələs ağacı. Bir dildə.

كُفْرُكَانِ K ü w ü r g ə n: dağ soğanı. Oğuzlar buna «كُمْرُكَانِ kümürgən» deyirlər.

تَمْرُكَانِ T ə m ü r g ə n: ox təmrəni, ox ucluğu. Oğuzca.

تَثْرُكَانِ T ə g ü r g ə n: «اِيشِغَ اِذَاقَا تَثْرُكَانِ» bu ə r ol işiğ adhakka təgürgən = bu, işi dizə gətirən, işin axırına çıxan adamdır».

كَلْرُكَانِ K ö l ə r g ə n: «بُوْ اَتِ اَلْ كَلْرُكَانِ» bu at ol kölərgən = bu həmişə qarını köpən və yıxılıb yerə yayılan atdır».

سَمْرُكَانِ S ö m ü r g ə n: «بُوْ اَرَأَلْ سَوْتُكْ سَمْرُكَانِ» bu ə r ol sütüg sömürgən = bu həmişə südü sümürən adamdır». Başqa şeyi sümürənə də belə deyilir.

سُرْلُكَانِ S ü r ü l g ə n: «بُوْ اَرَأَلْ تَكْمَا بِيْرَدَنْ تَتْجِي سُرْلُكَانِ» bu ə r ol təgmə yerdən tutçı sürülgən = bu hər yerdən qovulan, sürülən adamdır».

كَرْلُكَانِ K ə r i l g ə n: «بُوْ نَانَقْ اَلْ كَرْلُكَانِ» bu nənq ol kərilgən = bu daima gərilən nəsnədir». Dərinin gərilməsi, uzanması, dağ təpəsində buludun yayılması da belədir.

كَرْلُكَانِ K ə r i l g ə n: «بُوْ اَرَأَلْ تَلِمَ كَرْلُكَانِ» bu ə r ol təlim kərilgən = bu daima gərinən, əsnəyən adamdır».

تِيرْلُكَانِ T i r l i g ə n: «بُوْ اَرَأَلْ اَذْكَوْ سَاقِنَ تِيرْلُكَانِ» bu ə r ol edhgü sawın tirilgən = bu həmişə yaxşı ünü, adı-sanı, şöhrəti olan adamdır».

تِيرْلُكَانِ T e r i l g ə n: «بُوْ نَانَقْ اَلْ بِيْرَبِيْرَكَا تِيرْلُكَانِ» bu nənq ol bir-birgə terilgən = bu həmişə bir-birinin üstünə yığılan, qalanan nəsnədir».

كَسِيلُكَانِ K ə s i l g ə n: «بُوْ يِبِ اَلْ كَسِيلُكَانِ» bu yıp ol kəsilgən = bu ip daim kəsilən, qopan ipdir».

سَسِيلُكَانِ S ə ş i l g ə n: «بُوْ تُكُونُ اَلْ سَسِيلُكَانِ» bu tügün ol səşilgən = bu həmişə çözülen, açılan düyündür».

تُكُلْكَانِ T ü g ü l g ə n: «بُوْ يِبِ اَلْ تُكُلْكَانِ» bu yıp ol tügülgən = bu hər zaman düyülən ipdir».

تُكُلْكَانِ T ü g ü l g ə n: «بُوْ اَرَأَلْ تَتْجِي قَاشِي كُوزِي تُكُلْكَانِ» bu ə r ol tutçı kaşıközi tügülgən = bu, həmişə qaşığı-gözü çatıq, düyülən, qaşqabaqlı adamdır».

[Qayda]:

Bu qism beş cür olur. Bu, غ ğ qismidir, ك ge qismi də belədir.

Birincisi, görülən işin daim təkrarlanmasını və öz təbiəti üzrə sadir olmasını göstərir. Məsələn: «بُوُ اُغُلُّ اَلُّ بُرْنِي يُمْرِغَان» bu oğul ol burnu tamırğan³³⁶ = bu uşağın burnu həmişə axandır» və «بُوُ اَرُّ اَلُّ اذْكُوُ سَاقِنُ تَرْلِكَان» bu ər ol edhgü sawın tirilgən = bu həmişə yaxşı ünü, şöhrəti olan adamdır».

İkincisi, sifətin atributlaşan şeydən başqasına keçməsi və atributlaşan şeyin sifət üçün davam etməsidir. Məsələn: «بُوُ اَرُّ اَلُّ تُونُن» bu ər ol tonın kurutğan = bu, tez-tez paltarını qurudan kimsədir» və «بُوُ اَرُّ اَلُّ سَوْفُغُ سُمُرْكَان» bu ər ol suvuğ sömürgən=bu həmişə suyu sümürən adamdır». Başqa şey sümürən üçün də belə deyilir. Bu qismdən olan bütün mücərrəd isimlər sərt kəflə, sifətlər isə yumşaq kəflə gəlir.

Üçüncüsü, atributlaşan şeyin məf'ul mənasına gəlməsidir. «بُوُ اَرُّ اَلُّ قَقْلُغَان» bu ər ol kakılğan-sokulğan = bu hamının xorladığı, itələyib-yıxdığı adamdır» və «بُوُ اَرُّ اَلُّ يِيرْدِنُ يِيرْكَا سُرْلُكَان» bu ər ol yerdən-yergə sürülğan = bu, yerdən-yerə qovulan, sürülən adamdır» sözlərində olduğu kimi.

Dördüncüsü, failin istəmədiyi, arzu etmədiyi işlə vəsflənməsidir. «بُوُ اَلُّ سَوْزُنُّ اَلُّ كِشِي» bu kişi ol sözün unutğan = bu, sözünü unudan adamdır və «بُوُ تَغُونُّ اَلُّ سَتْلُكَان» bu tügün ol səşilgən =bu, çözüən, açılan düyündür» sözlərində olduğu kimi.

³³⁶ Yazma və basma nüsxələrdə «بُوُ اَلُّ يُمْرِغَان» imlası ilə keçən bu söz əslində «بُوُ اَلُّ تَمْرِغَان» olmalıdır. Biz ərəb hərfləri ilə «بُوُ اَلُّ يُمْرِغَان», latın hərfləri ilə «tamurğan» şəklində yazdıq.

Beşincisi, bu mənələrdən heç birini ifadə etməyən sözün özünün mücərrəd isim olmasıdır. «بُوُ اَلُّ كُؤُورْكَان»³³⁷=dağ soğanı» və «تَوُؤُؤُغَان» tawuşğan = dovşan» kimi.

Rum ölkəsindən Çinə qədər bütün oğuzlar və köçərilər davamlılıq bildirən ق ka və غ ğ hərflərini qısalıq üçün atırlar.

Tələffüzdə sifətlər arasında kişi və qadın cinsi yoxdur. Bu ancaq sözün gəlişindən anlaşılır. Mənim bildirdiyim hər sifət və göstərdiyim hər ölçü, hər qayda bu qismə aid deyildir. İstər dörd hərfli, istərsə də dörd hərfdən artıq olan fe'llərdə bu qaydanı tətbiq etmək doğru olmaz. Ulu Tanrı izin versə, bu şey lap tezliklə izah ediləcəkdir.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ İKİNCİ HƏRFİ SÜKUNLU OLAN فَعْلَل FƏ'LƏLƏL BABI

سُنْدِلَاج S u n d l l a ç: at quşu, çayır quşu. Bu məsələdə də işlənmişdir: «سُنْدِلَاج اِيشِي اَرْمَاس اَرْتُكُون تَبْمَاك» sundılaç işi ər məs örtkün tərpmək = xırman döymək at quşunun işi deyil». Bu söz güclü adamın işini görmək istəyən zəif, cılız adam haqqında deyilir.

قَرِغْلَاج K a r ğ l l a ç: qaranquş.

قَرِغْلَاج K a r l l ğ a ç: qaranquş. Yuxarıdakı sözdən çevrilmişdir.

قَرِغْلَاق K a r ğ a l l ğ: Talas yaxınlığında bir qala adıdır. Əsil yazılışı belədir: قَرِغَالِغ .

تَمَغْلَاق T a m ğ a l l k: kiçik ibrik.

³³⁷ Bu söz hər iki nüsxədə «بُوُ اَلُّ كُؤُورْكَان» şəklində verilsə də, yanlışdır (DLT, I, s. 525), doğrusu burada yazılan variantıdır.

تَمَغْلِق T a m ğ a l ı k: bir adamlıq süfrə. Əsli «تَمَغَالِغ tamğalığ» olub damğa vurulmuş deməkdir. Xaqanlar öz ibriklərini və süfrələrini möhürləyirlər ki, başqaları istifadə edə bilməsinlər. Bunlarda bir adama yetəcək qədər yemək və içmək olur. Beləliklə, «tamğalığ» sözü hər kiçik süfrə və ibrik üçün ümumi ad olmuşdur.

تَمَغْلِق T a m ğ a l ı k: xaqandan başqa kimsənin üzərində yemək yeməməsi üçün damğa vurulmaq üçün hazırlanmış süfrə. Məxrəcləri yaxın olduğu üçün غ ğ hərfi ق ka hərfinə çevrilərək deyilsə də, səhv sayılmaz.

سَرْمَجُوق S a r m a ç u k: bir əriştə növü. Bununun xəmiri noxud boyda kəsilərək bişirilir, xəstələrə və zəiflərə verilir.

سَرْمُسِق S a r m u s a k: sarımsaq.

سَمْرَسِق S a m u r s a k: sarımsaq. Yuxarıdakı sözdən çevrilmişdir.

فَرِغْلِق K u r ğ u l u k: qısalıq.

قِرْلَامِق K ı z l a m u k: qızılca, qızılcaya bənzər sivilcələr.

قَشْغَلِق K a ş ğ a l a k: ördəkdən kiçik bir su quşu, qaşqaldaq. Bu beytdə də işlənmişdir:

تتكد ا بلا كرسا متى اردك اتار

قلفا كروب قشغلقى سققا بتار

«Tənqdə belə körsə məni ördək, atar,

Kalwa körüp kaşğalakı suwka batar».

Ördək məni o göldə təmrənsiz ox atan görsə,

Qaşqaldaq tez suya cumar.

(Ördək məni bu sularda təmrənsiz oxla gördüyü vaxt qaşqaldaq tez suya cumar. Guya ki, mən ördəyi qoyub onu vuracağam. Halbuki heç birini vura bilmərəm, çünki oxum təmrənsizdir).

بَلْغُلُك B ə l ğ ü l ü g: «بَلْغُلُك نَانِك bəlgülüg nənq = bəlli olan nəsnə». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: **بَلْدَاجِي بُزَاغُو اَكُوَزُ اَرَا بَلْغُلُك** boldaçı buzağu öküz ara bəlgülüg = öküz olacaq buzov bəllidir, öküz olacaq dana öküzlər arasında bəllidir». Bu söz hər cür perspektiv vəd edən igid, qoçaq gənc üçün deyilir.

كُزْكُنِك K ü z k ü n ə k: laçına bənzər bir quş. Hava udmaqla yaşayır.

قَدْنَاغْن K a d h n a ğ u n: «قَدْن قَدْنَاغْن kadhın kadhnağun = qayın, qaynaltar». Kürəkənlər üçün söylənir, ard-arda, qoşa söylənir.

سَنْدُوَج S a n d u v a ç: bülbül. Həmin söz bu bənddə də işlədilmişdir:

سند ا قجر سندلاج

مندا تير فرغلاج

تتليغ اتر سندواج

ارگك تيشي اجرشور

«Səndən qaçar sundılaç,

Məndə tınar kargılaç,

Tatlığ ötər sanduvaç,

Erkək – tişi uçuşur».

Səndən qaçar at quşu³³⁸,

Məndə dinər qaranquş,

Şirin-şirin ötər bülbül,

Erkək-dişi uçuşar.

(Yaz qısa deyir: at quşu səndən qaçar, qaranquş məndə dincələr, bülbülsə cəh-cəh vurar, bütün quşlar yazda cütləşərlər).

مُنْدَرُو M ü n d ə r ü ³³⁹: ipəklə bəzənmiş gəlin otağı.

Beş hərflilər bitdi.

³³⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər sundılaç quşunun adını «şaqaqquşu» kimi (DLT-2005, s. 467) çevirmişlər.

³³⁹ Salih Mütəllibov (TSD, I tom, bet 481) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.345) bu sözü «mundaru» kimi oxumuşlar.

ALTI HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَل FƏ'ƏLƏLƏL BABI

تَزَلْدُرُكُ T i z i l d ü r ü k: başmaq, məst kimi şeylərin ucuna taxılan pullar.

كُزْلْدُرُكُ K ö z ü l d ü r ü k: at quyruğundan toxunan tor, göz qamaşanda, ağrıyanda üstünə qoyulur, «كُزْلُكُ közlük» də deyilir.

جَيْشْرُكُ Ç i n i ş t ü r ü k³⁴⁰: bir ağacın meyvəsidir, fındığa bənzəyir, ağ, qırmızısı olur, yazda yetişir, yeyilir.

كُمْلْدُرُكُ K ü m ü l d ü r ü k³⁴¹: atın sinəsindən keçirilən qayıq.

سَقْلْدُرُكُ S a k a l d u r u k: ipəkdən hörülən qaytan; papağın başda durması, düşməməsi üçün çənə altından keçirilərək bağlanır.

قَلْلْدُرُكُ K a l a l d u r u k: kişi adı.

YEDDİ HƏRFLİ SÖZ

زَرْعَجْمُودُ Z a r ğ u n ç m u d³⁴²: ətirli bir ot növü, fəsləyən. Bu sözün farscası «بَلَنْج مِشْكُ bələng müşk»dür³⁴³.

Salimdən olan isimlər kitabı bitdi.

BİRİNCİ CİLDİN SONU.

³⁴⁰ B. Atalayın qeydinə görə, hər iki nüsxədə «جَيْشْرُكُ çəniştürük» şəklində gedən bu söz əslində «çiniştürük» olmalıdır. Çünki Çində yetişən bu meyvənin adındakı «Çin» sözü də bunu göstərir (DLT, I, s.530). Bu söz Salih Mütəllibovda «çiniştürük» (TSD, I tom, bet 482). Hüseyin Düzgün (دل ت s.297) və S.Ərdi ilə S.T.Yurtsevər (DLT-2005, s.227) və Çin nəşrində (DLT-Çin, I cild, s.553) «çəniştürük» şəklindədir.

³⁴¹ Salih Mütəllibov (TSD, I tom, bet 482) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.322) bu sözü «kömüldürük» kimi oxumuşlar.

³⁴² Vav hərfini də hesaba qatdıqda, faktiki olaraq «زَرْعَجْمُودُ» sözündə 8 hərf vardır.

³⁴³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «pələng müşk» kimi oxumuş və mötərizədə «qaplan müşkü» kimi mənalandırmışlar (DLT-2005, s.720).

QEYDLƏR və İZAHLAR

Türk və oğuz məsələsi

Mahmud Kaşğari bəzi sözlərin qarşısında onların hansı ləhcə və ya ləhcələrə aid olduğunu göstərməklə yanaşı, bəzən də «iki ləhcənin-türk və türkmən-birində» deyər yazmışdır. Burada «türkmən» sözü altında oğuz, «türk» sözü altında qeyri-oğuz ləhcələrini başa düşmək lazımdır. Müəllif ümumi dil kontekstində hər hansı bir fərqi izah edəndə də «oğuz» və «türk» sözlərini işlətməmişdir ki, bu da yenə oğuz və qeyri-oğuz (oğuz olmayan digər türklər) mənasına gəlir.

Alp Ər Tonqa - Əfrasiyab

Tarixi şəxsiyyət, tarix boyu gəlib-keçmiş ən böyük türk qəhrəmanı və xaqanıdır. B.e.ə. VII əsrdə yaşamış olduğu sanılır. Assuriya mənbələri onu Maduva, Herodot Madyes, farslar isə Əfrasiyab adlandırırlar. Haqqında «Şahnamə», «Rövzət üs-səfa», «Tarixi-müluki-əcəm» və digər əsərlərdə mühüm məlumatlar var. İnamə görə, o, Turun nəslindən olan Beşəngin (Eşəng/Huşəng) oğludur. Bizə Alp Aruz adlı qardaşının, Barsğan və Barman adlı iki oğlunun, Kaz (Firəngiz) adlı bir qızının adı məlumdur. Firəngizi Babil kralı Navuxodonosorun (Buxtunnəssər, b.e.ə.604-652) oğlu Bətzənə (Bijən) deyil, İran şahı Keykavusun oğlu sığıntı Siyavuşa vermişdir. İran-Turan savaşında Turanın məğlubiyəti və Əfrasiyabın ölümü bütün Turanı sonsuz yasa boğmuş, türklər bu hadisəni ən böyük fəlakət və milli matəm kimi qarşılanmış, Alp Ər Tonqanın xatirəsini və adını əsrlər boyu yaşatmışlar. «Divan»da onun ölümünə həsr olunmuş ağıdan bəzi bəndlər verilmişdir. Ehtimal ki, bu, Alp Ər Tonqa haqqında mövcud olmuş dastanın parçalarıdır.

Arğular

Arğular «Divan» yazıldığı dövrdə əsasən İsficabla Balasağın arasındakı ərazidə yaşayırdılar. «Arğu» sözünün mənası «iki dağ arası» deməkdir. Ağrı dağının adı da bu sözlə əlaqədar ola bilər. Kaşğari arğuları ikidillilər qisminə aid etmiş, dillərinin qarışıq olduğunu yazmışdır.

Balasağın(lular)

Balasağın şəhərinin əsası VII əsrdə qoyulmuşdur. «Qutadğu Bilig» poemasının müəllifi Yusif Xas Xacib Balasağınlunun vətənidir.

Mahmud Kaşğarinin yazdığına görə, balasağunlular iki dildə-türk və soğd dillərində danışdılar. Daha sonra soğdlar assimilyasiyaya uğrayaraq tamamilə türkləşmişlər. Bu şəhər bir müddət Qərbi Göytürk xaqanlığının, daha sonra isə Şərqi Qaraxanilər imperiyasının paytaxtı, mühüm mədəniyyət, elm və ticarət mərkəzi olmuş, monqol hücumları nəticəsində dağılmış, sonra isə yer üzündən büsbütün silinmişdir.

Barsğan(lılar)

Barsğan şəhəri Mahmud Kaşğarinin atasının şəhəridir. Rəvayətə görə, onun əsasını Alp Ər Tonqanın oğlu Barsğan qoymuşdur. «Divan»da barsğanlılara aid sözlər kifayət qədər çoxdur. Barsğanlı olduğunu gizlədən adama «buğday» sözü tələffüz etdirilir, «budğay» desə, onun barsğanlı olduğunu anlaşılmış. Barsğanlılar ticarət işlərini yaxşı bacarırdılar. Müəllif onların çox xəsis olduqlarını vurğulamışdır.

Basmıllar

Bu boyun adı «Divan»da «yasmıl/basmıl» şəklində keçir. Doğrusu «basmıl»dır. Çincə pa-si-mi adlanmışlar. Qədimdə Beş Balıq ətrafında yaşamışlar. Xəritədə bulğarların və oğuzların qonşusu olduqları göstərilir. Basmıllar döyüşkən boy kimi məşhur olmuşlar. «Divan»da basmıl igidlərini tərənnüm edən xeyli bədii parça vardır.

Çigillər

Çigillərlərin adı ləhcə yaxınlığı və qonşuluqdan dolayı daim tuxsı və yağmalarla birgə çəkilmişdir. Oğuzlar Ceyhundan Aşağı Çinə qədər bütün türklərə çigil deyir və onlara dərin kin bəsləyirdilər. Dilləri və yaşayış yerləri haqda «Divan»da çoxlu məlumat var. Çigillər əsasən Kuyas, Taraz şəhərlərində və Kaşğar ətrafındakı kəndlərdə yaşayırdılar. Çigil, tuxsı və yağmalar mənşəci karluqdurlar. Gərdizinin məlumatına görə, 9 boy olan karluqların 3 boyunu məhz çigillər təşkil edirdi.

Xaqaniyyəlilər

Ümumi qənaətə görə, «Qutadğu Bilig» xaqaniyyə türkcəsində yazılmışdır. Xaqaniyyə ləhcəsi və boyu haqqında bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Məsələn, M.F.Köprülü belə hesab edir ki, xaqaniyyəlilər ayrı bir türk boyudur və «Divan» müəllifin xaqaniyyə türkcəsi adlandırdığı Kaşğar ləhcəsi ilə yazılmışdır. Fitrət isə V əsrdə (hicri) türk dilinin iki mühüm qola, yəni oğuz türkcəsi və türkcə (daha doğrusu, xaqaniyyə türkcəsi) deyilən iki qola ayrıldığını bildirmişdir. Bu, Kaşğarinin «oğuzca-türkcə», «türkməncə-türkcə» bölgüsünə uyğun gəlir. Məlumdur ki, islamı qəbul etdikdən sonra oğuzlara türkmən deyilməyə başlanmışdır.

Mahmud Kaşğari yazmışdır: «Uyğur şəhərlərinə qədər Ərtiş, İla, Yamar, Ətil çayları boyunca yaşayan xalqın dili düzgün türk dilidir.

Bunların içində ən açıq və şirini Xaqaniyyə ölkəsi xalqının dilidir». Belə çıxır ki, xaqanın, sarayın və paytaxtın danışdığı dil xaqaniyyə ləhcəsidir. Sülalənin çigil, tuxsı və ya yağmalara (ümumən karluqlara) mənsub olması barədə fikirləri nəzərə alsaq, o zaman sülaləsini və Kaşğar əhalisinin böyük əksəriyyətini bugünkü bölgü ilə ümumən karluq qrupuna aid etməliyik. Onda xaqaniyyə ləhcəsi də bu qrupa daxil olmalıdır. Bu, prinsip etibarilə doğrudur, çünki sonralar karluq qrupundan iki böyük xalq (özbəklər və uyğurlar) meydana çıxmışdır, «Divan»ın dili də digər türklərə nəzərən bu iki xalqın dilinə daha yaxındır.

Karluqlar

Karluqlar türklərin ən böyük qollarından biridir. Onlara bu adı Oğuz xaqanın verməsi barədə əfsanə var. Karluqların adı ilk dəfə VII əsrə aid bir Çin salnaməsində ko-lo-lu şəklində çəkilir. İlk dövlətlərini 766-cı ildə Çu vadisində qurmuşlar. Onlar Altay dağlarının qərbindəki Qara İrtiş bölgəsində, Tarbağatayda və Çu vadisi ətrafında yaşayırdılar. «Hüdüd ül-aləm» buranı «türk ölkələrinin ən gözəli» adlandırmışdır. Karluq bəyləri çuqlan, köl-ərkin, sağun titulu daşıyır, başbuğları yabğu adlanırdı. Karluqlar dəfələrlə Orta Asiyaya soxulan ərəblərlə və çinlilərlə vuruşmuşlar. 840-cı ildə onların da yaxından iştirakı ilə Qaraxanilər dövləti qurulmuşdur.

Tanqutlar

Tanqutlar haqqında Orxon-Yenisey abidələrində də məlumat var: «on yeddi yaşında tanqutlara qarşı əsgər göndərdim, onları məğlub etdim». Salih Mütəllibov bu savaşa 711-ci ildə baş verdiyini təxmin edir. Tanqutlar da tübütlər və xotənlələr kimi türk ölkəsinə sonradan gəlib yerləşmişlər; «Çinə yaxın yerdə yaşayan bir türk boyu. Onlar öz əcdadlarının ərəblər olduğunu söyləyirlər». Buradan belə bir nəticə çıxır ki, tanqutlar qismən türkləşsələr də, əslində tibetlilərlə qohumdurlar. «Divan»da tanqutlarla Çin arasında yerləşən Katun sini (Xatun məzarı, çincə Ko-tun chen) şəhərinin bəyi ilə tanqutların savaşı haqda məlumat var. 1028-ci ildə baş verən bu savaşı tanqutlar qazanmışlar.

Tübütlər (tibetlilər)

Mahmud Kaşğari onların Sabit adlı yəmənli bir ərəbin nəslindən olduqlarını yazır. Guya bu şəxs bir cinayət işlədiyi üçün gömi ilə qaçıb Tibetə gəlmiş, sonra onun nəvələri türklərdən 1.500 fərsəx yer almışlar. Dillərində ərəbcə sözlər var, anaya «ümə», ataya «aba» deyirlər».

Xotən(lilər)

«Divan»a görə, xotənlilər də türk deyillər. Onların ayrı dilləri və yazıları vardır. Xotən dili hind dilinin təsiri altındadır: «Xotənlilər və

kəncəklər sözün əvvəlindəki əlifləri h ilə əvəz edirlər. Türk dilində olmayan bu hərfi dillərinə qatdıqlarına görə biz onları türk hesab etmirik. Məsələn, onlar ataya «hata», anaya «hana» deyirlər». Qaraxanlılar 971-ci ildə Xotəni tutmuşlar. M.Kaşğari bu fəthin tarixindən söz açmır, ancaq Xotənin Çəngşi adlı bəy tərəfindən alındığını yazır.

Oğuzlar

Onlar haqda «Divan»da çoxlu məlumat var. İslam dinini qəbul etdikdən sonra türkmən adlanmışlar. Səlcuq Sübaşı, Toğrul, Çağrı, Alp Arslan, Məlikşah və Osmanlı sultanları ən görkəmli oğuz başbuğlarıdır. Geniş bilgi üçün bax: Faruq Sümər. «Oğuzlar», Bakı, 1992.

Tuxsılar

«Divan»da onların Kuyasda yaşadıkları, özlərinə də «tuxsı-çigil» deyildiyi göstərilir. Buradan belə çıxır ki, tuxsılar çigillərin bir qolu olmuşlar. Onların bir qismi isə yağmalar və çigillərlə birlikdə İli çayı sahilində yaşayırdı. Dil etibarilə çigil, yağma və tuxsılar arasında fərq yoxdur. Gərdizi və Mərvəzi onların üçün də karluq boyu saymışdır.

Kəncəklər

Kəncəklər də soğdlar kimi iransoyludur. Türkcə və soğdca danışdırlar. Kaşğar ətrafındakı kəndlərdə və Talasa yaxın yerlərdə, qırçaq sərhədində yaşayırdılar. V.V.Barthold onların türklərin içində ərdiklərini bildirir. Kəncək etnonimi Gəncə sözü ilə əlaqədar ola bilər.

Çomullar

«Divan»da çomullar (çumullar) haqqında bilgi azdır. Xəritədə onların yurdu İrtişin şərqində, kayların cənubunda olmaq üzrə Yamar çayının sol sahilində göstərilir. M.F.Köprülü onları Çin qaynaqlarında çomi (ç-ou-mi) boyu ilə eyniləşdirmişdir.

Tutmaç

Tutmacı türklərin ən məşhur yeməyi kimi təsvir edən Kaşğari onu İskəndərin icad etdiyini yazmışdır. Ehtimal ki, bu bizim sevə-sevə yediyimiz xəngəldir. Ancaq bu tutmac indiki kimi romb və üçbucaq şəklində deyil, bir az uzun (barmaq boyda) kəsilirdi. «Bir çöp tutmac» ifadəsi bunu göstərmiş olmalıdır. Tutmacın qatıq (qurut) və sirkə ilə yeyilməsi, çox kalorili olması, gec həzm edilməsi, adamı uzun müddət tox saxlaması və yanağını qızartması onun məhz xəngəl olduğunu göstərir. Ancaq «Divan»da tutmacın suyunun da içildiyi barədə qeyd var. Bunun izahı belə ola bilər: indi aş bişirilərkən düyü süzüləndən sonra onun suyu soyuq dəyməyə qarşı təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Demək, tutmacın süzülən suyu da atılmaz, yeməyin üstündən içilirdi.

İÇİNDƏKİLƏR:

SUNUŞ (Kutlu Hakan Süleyman DEMİREL)	5
Redaktordan (Prof.Dr. Tofiq HACIYEV)	7
Mahmud Kaşğari və onun «Divanü lüğət-it-türk» əsəri.	
Azərbaycanca nəşrinə önsöz (Ramiz ƏSKƏR).....	8
Giriş	8
«Divan»ın yazıldığı dövr və mühit	11
Mahmud Kaşğarının həyatı	20
«Divan» nə zaman və harada yazılmışdır	28
Əsəri zikr edən mənbələr.....	31
«Divan»ın tapılması.....	32
«Divan»ın tərcümələri.....	34
«Divan»ın quruluşu	43
Nəşrdə tətbiq edilən əlifba.....	46
«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK». I cild (mətn)	53
Bismillah ir-rəhman ir-rəhim	54
Türk yazısı.....	59
Fe'llərdən yaranan isimlər haqqında.....	61
Sözlərin quruluşu haqqında	67
İsmlərdə səsartımı (ziyədə) haqqında.....	67
Fe'llərin quruluşu və səsartımı haqqında	69
Sözlərin düzülüş qaydası haqqında.....	72
Hərflərin düzülüş qaydası haqqında.....	73
Bəhs olunmayan sifətlər haqqında	73
Bəhs olunmayan məsdərlər haqqında	75
Bəhs edilən və edilməyən şeylər haqqında	76
Türk ulusunun boyları haqqında	77
Türk dilləri haqqında.....	103
Dil və ləhcələrin fərqləri haqqında.....	105
ƏVVƏLİNDƏ HƏMZƏ OLAN İSİMLƏR KİTABI.....	108
İki hərflilər bölməsi.....	109
Bu babın müzaaf olanları.....	113
Bu babın dörd hərflilər bölməsi.....	113
Bu babın günnəliləri.....	114
Üç hərflilər bölməsi	118
Hər növ hərəkə ilə ortası sükunlu فعل فعل فعل fə'l, fu'l, fe'l-babı.....	115

Bu babın mənqus olanları.....	117
Bu babın dörd hərfliləri.....	122
Ortası hərəkətilər bölməsi.....	123
Hər növ hərəkətilə ortası hərəkətilə fə'il, fə'ul, fə'al فعل فعل فعل babı.....	123
Bu babın müzaəfləri.....	145
Bu babın misal olanları.....	145
Bu babın başqa bir növü.....	148
Bu babın mənqus olanları.....	149
Bu babın ى y ilə gələn sözləri.....	149
Bu babın sonu hərfi-illətlə bitən sözləri.....	150
Bu babın dörd hərfliləri.....	151
Bu babın günnəliləri.....	156
Ziyadə hərflilər bölməsi.....	159
Hər cür hərəkətilə أفعل əf'al babı.....	159
Bu babın müzaəfləri.....	171
Bu babın misal olanları.....	172
Əliflə başlayıb əliflə bitən sözlər.....	174
Bunun başqa bir növü.....	175
Bu babın günnəliləri.....	175
Sonunda günnəli bir hərflə olan sözlər.....	176
Bu babın misal olanları.....	177
Bu babın dörd hərfliləri.....	177
Ortası müxtəlif hərəkətilə hərəkətilə	
əf'al, uf'al, if'al أفعال أفعال أفعال babı.....	177
Bu babın misal olanları.....	180
و vav hərflə əlavə ediləni.....	180
Bu babın mənqusu.....	180
Bu babın günnəliləri.....	181
فعل, فعال fə'al və fə'ul babı.....	181
Bu babın misal olanları.....	182
Bu babın dörd hərfliləri.....	182
Hər növ hərəkətilə فعلی fə'li (fə'la) babı.....	182
فعلی fə'li babı.....	188
Tərkibində ج nç hərflə olan günnəlilərin فعل fu'ul babı.....	188
Qayda.....	189
Hər növ hərəkətilə فعلی fə'əlu babında	
olan sözlərin bir başqa növü.....	190
Tərkibində نك nç hərflə olan günnəlilər.....	191
Bu babın müzaəf olanları.....	191
Bu babın dörd hərfliləri.....	192
Bu babın başqa bir növü.....	192
Hər növ hərəkətilə فعالو، فعالو، فعالو	

fə'alu, fu'əlu, fi'alu babı.....	192
Tərkibində iki hərflə-illətlə olan sözlər.....	193
Sonuna ن artırılan sözlər.....	194
Bu babın başqa bir növü.....	194
Hər növ hərəkətilə أفاعول əfa'ul babı.....	194
أفعال əf'əlan babı.....	195
Hər növ hərəkətilə فعلی fi'inli babı.....	196
Dörd hərflilər bölməsi.....	197
Müzaəf olan أفعال əf'al babı.....	197
Bunun misal babı.....	197
Ortası şəddəli فَعُول fə'əul babı.....	198
Üçüncü hərflə sükunlu فَعَلَا fə'əlla babı.....	199
İlk hərflə zəmməli söz.....	199
İlk hərflə kəsreli söz.....	199
أفعال əf'alil babı.....	199
فَعُولِي fə'luli babı.....	200
فَعَلَنْدِي fə'ləndi babı.....	201
Günnəli فَعُولِيْن fu'ulin babı.....	201
Beş hərflilər bölməsi.....	202
Hər növ hərəkətilə فَعَلَعَل fə'ələl babı.....	202
Qayda.....	202
Qayda.....	206
Birinci və ikinci hərflə hər növ hərəkətilə فَعَلَعَان fə'əlan babı.....	208
Bunun başqa bir növü.....	212
أفَعَلَل əf'ələl babı.....	212
İki hərflə zəmməli olanlar babı.....	213
فَعَالِي fu'al'il babı.....	213
Bu babın mənqus olanı.....	214
Bu babın mənqus olan başqa bir növü.....	214
Bu babın günnəliləri.....	214
Günnəlilərin فَعَالِي fə'alil babı.....	214
Bu babın başqa bir növü.....	214
HƏMZƏLİ FE'LLƏR KİTABI.....	215
İki hərflilər bölməsi.....	216
Qayda.....	216
Önü həmzəli, qoşa samitli sözlər.....	221
Bu babın mənqus olanları.....	223
Bu babın dörd hərfliləri.....	225
Bu babın günnəliləri.....	225
Qayda.....	225
Üç hərflilər bölməsi.....	227

Hər növ hərəkə ilə ortası hərəkəli olan فعل fə'əl babı.....	227
[Qayda].....	231
[Qayda].....	245
Bu babın müzaəf olanları.....	250
Bu babın mənqus olanları.....	257
Bu babın dörd hərflisi.....	257
Bu babın günnəliləri.....	258
Dörd hərflilər bölməsi	259
Ortası və sonu sükunlu olan hər növ hərəkəsi ilə فعلدى fə'ləldi babı.....	259
[Qayda].....	260
[Qayda].....	267
Mənqusun başqa bir növü.....	296
Bu babın dörd hərfliləri.....	297
Bu babın müzaəf olanı.....	298
Bunun başqa bir növü.....	299
Dörd hərflilərin üç hərfliləri.....	299
Qayda.....	305
Bu babın günnəli olanları.....	311
Günnəlinin başqa bir növü.....	312
Beş hərflilər bölməsi	313
Qaydadankənar müzaəflər.....	316
Mənquslardan beş hərflilər.....	317
Bu babın başqa bir növü.....	318
Bu babın dörd hərfliləri.....	319
Bu babın başqa bir növü.....	326
Bu babın günnəli olanı.....	328
Bunun başqa bir növü.....	328
Bunun digər bir növü.....	329
Bu babın beş hərfliləri.....	329
Bu babın iki sükunlusu.....	329
Bu babın altı hərfliləri.....	329
Bu babın müzaəfləri.....	331
Bu babın dördlüləri.....	332
SALİM İSİMLƏR KİTABI	334
İki hərflilər bölməsi.....	335
[Qayda].....	342
Üç hərflilər bölməsi	351
Hər növ hərəkədə ortası sükunlu fə'lin, fu'lin, fi'lin فعل، فعل، فعل babı.....	351
Ortası hərəkəli olan sözlər bölməsi.....	361
Fə'əl, fə'ul, fə'il فعل، فعل، فعل babı.....	361

[Qayda].....	402
Birinci hərfi ilə ikinci hərfi arasına uzatma hərflər artırılan sözlər bölməsi.....	404
Üç növ hərəkəsi ilə فاعل fa'il babı.....	404
فاعول fa'ul babı.....	407
İkinci hərfi ilə üçüncü hərfi arasına uzatma hərflər artırılan sözlər bölməsi.....	409
فعال، فعول، فعيل، فاعل fə'il, fə'ul, fə'al babındakı sözlər.....	409
Son hərfdən sonra üzərinə bir şey artırılan sözlər bölməsi	413
Ortası hərəkəsiz فعلی فعلو فعلی fə'li, fə'lu, fə'la babı.....	413
[Qayda].....	425
Hər hərəkəsi ilə فعلان، فعان، فعان fə'lan, fu'lan, fi'lan babı.....	428
İkinci və üçüncü hərfləri arasına hərflər artırılan sözlər bölməsi.....	436
Hər növ hərəkəsi ilə فعالا fə'ala babı.....	436
Hər növ hərəkəsi ilə فعالان فعيلان fə'alan, fə'ilən babı.....	439
Hər növ hərəkəsi ilə فعلی fə'əli babı.....	439
[Qayda].....	440
فعلی fə'luli babı.....	440
[Dörd hərflilər bölməsi].....	441
Hər növ hərəkəsi ilə فعلل فعلا فاعل fə'ləl, fə'lal, fə'lul babı.....	441
Hərflər təkrarlanan sözlər babı.....	467
Hər növ hərəkəsi ilə فعالل fə'alil babı.....	468
İkinci və dördüncü hərfi hərəkəli olan فعلل فعلل fə'al'əl və فعللو fə'allu babı.....	469
İkinci hərfi sükunlu, üçüncü hərfi fəthəli olan sözlər	471
فعلی fə'luli babı.....	472
Hər növ hərəkəsi ilə فعلندی fu'lundi babı.....	472
Beş hərflilər bölməsi	473
Hər növ hərəkəsi ilə فعلل فعلل fə'al'əl babı.....	473
[Qayda].....	485
İkinci hərfi hərəkəli, üçüncü hərfi sükunlu olan فعلان fə'allan babı.....	487
[Qayda].....	496
Hər növ hərəkəsi ilə ikinci hərfi sükunlu olan فعلل fə'lələl babı.....	497
Altı hərflilər bölməsi	500
Hər növ hərəkəsi ilə فعلل فعلل fə'alələl babı.....	500
Yeddi hərflilərin söz	500
Qeydlər və izahlar (Ramiz ƏSKƏR)	501

R a m i z Ə S K Ə R

1954-cü ildə Amasiya rayonunun Qaraçanta kəndində ziyalı ailəsində doğulmuşdur.

Orta məktəbi qızıl medalla başa vurduqdan sonra 1978-ci ildə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirmişdir.

1978–83-cü illərdə «Azərbaycanın səsi» radiosunda redaktor işləmişdir.

1983–84-cü illərdə yeddi dildə nəşr olunan «Azərbaycan bu gün» jurnalının baş redaktoru olmuşdur.

1984–91-ci illərdə kiril, latın və ərəb əlifbaları ilə çıxan və Azərbaycanda ilk milli-demokratik mətbuat orqanı olan «Odlar yurdu» qəzetinin baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır.

1991–93-cü illərdə «Hürriyyət» qəzetinin (İstanbul) və Uluslararası Basın Ajansının (Ankara) Qafqaz və Orta Asiya ölkələri üzrə xüsusi

müxbiri, 1993–97-ci illərdə «Yeni Forum» jurnalının (Ankara) Azərbaycan təmsilçisi olmuşdur.

1993–94-cü illərdə Xarici Turizm Şurasının mətbuat idarəsinin rəisi işləmişdir.

1994–96-cı illərdə «XXI əsr» qəzetinin baş redaktoru olmuşdur.

1992–97-ci illərdə Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin (AJB) katibi olmuşdur.

1997-ci ildən AJB-nin baş katibidir. Jurnalistika sahəsində «Qızıl qələm», «Həsən bəy Zərdabi», «Humay», Türkiyənin «Yeni Orxon» və Küveytin «İslama xidmət» mükafatlarına layiq görülmüşdür. Beynəlxalq Mətbuat İnstitutunun (Vyana), Beynəlxalq Jurnalistlər Birlikləri Konfederasiyası (Moskva) idarə heyətinin, Avrasiya Jurnalistlər Konfederasiyası (Ankara) idarə heyətinin üzvüdür. Dəfələrlə ABŞ, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Balkan, Qafqaz, Orta Asiya, Çin və ərəb ölkələrində Azərbaycanı təmsil etmişdir. Azərbaycanda və xaricdə çap olunmuş min beş yüzdən artıq məqalənin müəllifidir.

Filologiya elmləri namizədidir. «Qutadğu Bilig» əsəri üzrə müdafiə etmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisidir.

Bakı Dövlət Universitetinin filologiya və jurnalistika fakültələrində «Türk mədəniyyət tarixi», «Türk yazılı abidələri», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Qutadğu Bilig», «Divanü lüğat-it-türk» fənləri üzrə dərslər deyir. Tarixə, filologiyaya və jurnalistikaya dair bir sıra elmi əsərlər və kitablar («İqlimdən iqlimə, təqvimdən təqvimə». Bakı, İşıq, 1987; «Qutadğu Bilig», Bakı, Elm, 2003, 320 səh. və s.) yazmışdır.

Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilik–Xoşbəxtliyə aparən elm», Faruq Sümərin «Oğuzlar», Bahəddin Ögəlin «Türk mifologiyası», Erik Fixteliusun «Jurnalistikanın on qızıl qaydası» və digər kitabları ana dilimizə çevirmişdir.

Evlidir, Leyla və Ayla adlı iki qızı, Atilla adlı bir oğlu var.

Azərbaycan, rus, türk, alman və erməni dillərini bilir.

Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk). In 4 Parts, Part I. Baku, «Ozan», 2006, 512 p.

Edited and Translation with Introduction and Indices by Dr. Ramiz ASKER

Edited by Prof.Dr. Tofik HAJIYEV
C.Member of National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Honorary Member of Turkish Languages Society

Reviewed by Prof.Dr. Nizami JAFAROV
C.Member of National Academy of Sciences of Azerbaijan

Advised by Prof.Dr. Hüseyin İSMAILOV
Prof.Dr. Mamedali KIPÇAK
Prof.Dr. Aziz Khan TANRIVERDİ

Махмуд Кашгарский. Дивану лугат ит-тюрк (Словарь тюркских языков). В 4-х томах, том I. Баку, «Озан», 2006, 512 стр.

Перевел и подготовил к печати Рамиз АСКЕР

Научный редактор: чл.-корр. НАН Азербайджана, почетный член Турецкого Лингвистического Общества, заслуженный деятель науки, профессор Тофик ГАДЖИЕВ

Рецензент: чл.-корр. НАН Азербайджана, профессор Низами ДЖАФАРОВ

Консультант: профессор Гусейн ИСМАИЛОВ
профессор Мамедали КЫПÇАК
профессор Азизхан ТАНРЫВЕРДИ

Mahmud KAŞĞARI. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK».
DÖRD CİLDDƏ. I CİLD.
Bakı, «Ozan», 2006, 512 səh.

**Tərcümə edən və
nəşrə hazırlayan:**
Ramiz ƏSKƏR

Elmi redaktor:
AMEA-nın müxbir üzvü,
Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü,
əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor Tofiq HACIYEV

Rəyçi:
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor Nizami CƏFƏROV

Məsləhətçilər:
professor Hüseyn İSMAYILOV
professor Məmmədəli QIPÇAQ
professor Əzizxan TANRIVERDİ

Nəşriyyatın direktoru: Asif RÜSTƏMLİ
Texniki redaktor və dizayner: Atilla
Korrektor: Leyla

Çapa imzalanmışdır: 11 sentyabr 2006-cı il.
Format: 70x100, 1/16.
Fiziki çap vərəqi: 32.
Sifariş № 11. Tiraj: 1000 nüsxə.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Delta qrup» MMC-nin mətbəəsində hazır
diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Bakı şəh., H.Zərdabi küç., 39^a

Xəritədəki coğrafi məkanları, şəhər, məntəqə, ölkə və boy adlarını, eləcə də digər işarələri nömrələyərək cədvəl halına saldıq, tanınmaları üçün bəzi şəhər və ölkələrin müasir adlarını da göstərdik (R.Ə.).

1	Çaparka: Yaponiya	37	Kaşan	73	Çənd
2	Cafur: Yava	38	Xocənd	74	Mankışlak
3	Əlavilər şəhəri	39	Səmərqənd	75	Rus
4	Çox türk yaşayan bölgə	40	Balasağun	76	Sakalibə: slavyanlar
5	Beşbalıq	41	Barsəğan	77	Vrənk: Fıraq
6	Çənbəlik	42	Kümi Talas	78	İmənc
7	Katun sini	43	İki öküz	79	Başənek
8	Uyğur ölkəsi	44	Yafınc	80	Xəzərlərin Dərbəndi
9	Koço	45	Nəzil	81	Abisgün: Xəzər dənizi
10	Sulmi	46	Tıraz: Talas	82	Təbaristan
11	Daşlı-qumlu, susuz yer	47	İspicab: Çimkənd	83	Xəzərm
12	Maçin: Tavğaç	48	Şaş: Daşkənd	84	Deyləm
13	Kuşan	49	Oğuzların ölkəsi	85	Səhrə
14	Yəcuc-məcuc ölkəsi	50	Qaraçuq dağı	86	Səhra
15	Səddi-Zülqarneyn	51	Qıpçaqların məskəni	87	Ceyhun: Amu-Dərya
16	Səhra	52	Macar və oğuz bölgəsi	88	Sistan
17	Adəmin ayaq izi	53	Tatar bozqır	89	Kırman
18	Sərəndib: Seylon	54	İla çayı	90	Fars
19	Sərəndib dağı	55	Başğırt bozqır	91	Xorasan
20	Hind ölkəsi	56	Basmil bozqır	92	Azərbaycan qan: Azərbaycan
21	Seyhun: Sır-Dərya	57	Bulğar	93	Barbar ölkəsi
22	Sind ölkəsi	58	Yəmək bozqır	94	Zat ölkəsi: Çad
23	Qazna	59	Ötləkən	95	Həbəş ölkəsi: Efiopiya
24	Kəşmir	60	Ərtiş çayı: İrtiş	96	Xuzistan
25	Şançu	61	Kayların məskəni	97	Yəmənlər
26	Kuça	62	Çomulların məskəni	98	İraqeyn: ərəb və əcəm İraqı
27	Barman	63	Yamar çayı	99	Kürd ölkəsi
28	Uç	64	Qadınlar şəhəri	100	Şam: Dəməşq
29	Koçnqkar başı	65	Səhra	101	Zənci ölkəsi: Zanzibar
30	Cürcan	66	Nəsnaslar yaşayan yer	102	Hicaz
31	Xotən	67	Vahşi heyvanlar bölgəsi	103	Misir
32	Yarkənd	68	Yaşayışsız soyuq iqlim	104	İskəndəriyyə
33	Kaşğar	69	Suvar	105	Kırvan ölkəsi və başqaları
34	Özçənd	70	Qıpçaqların məskənləri	106	Yaşayış olmayan isti iqlim
35	Sovnak	71	Ətil çayı: Volqa	107	Məğrib torpaqları və Əndəlis
36	Fərqa	72	Qıpçaqların bir qolu		Həzrətlər: Ramiz Əskər

Mahmud Kaşğarinin çəkdiyi və «Divanü lügat-it-türk»ə əlavə etdiyi dünya xəritəsinin latın əlifbası ilə verilən variantı. Bu xəritədə Balasağun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir. Dənizlər yaşıl, çaylar mavi, dağlar qırmızı, şəhərlər sarı, səhralar sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.